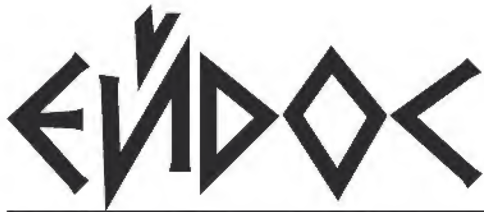

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 3

Бібліотека «Ейдосу»

Київ
2009

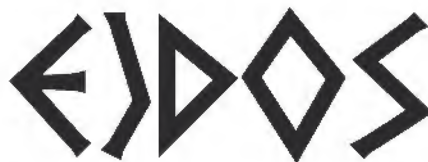

Historiographic Almanac

Issue 3

The Library of «Ejdos»

Kyiv
2009

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Додаток до постанови президії ВАК України від 02 липня 2008 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

CONTENTS

ПРО БІБЛІОТЕКУ

Альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» – зовсім молоде видання, проте вже із своєю коротенькою історією. Альманах має тематичну структуру, що змінюється з кожним випуском.

Від самого початку Редакція ставила за мету підтримку й надолуження археографічного сегменту даного видання. У І-му випуску «Ейдосу» археографічний матеріал був представлений у рубриці «Історіографічні знахідки», де було вміщено інформацію стосовно загадкової долі архіву першого українознавчого часопису «Основа». Документ був знайдений у фонді Білозерських і прокоментований Н.Барабаш.

У ІІ-му випуску щорічника рубрика «Історіографічні знахідки» перетворилася на компактний додаток, справжній appendix до журналу, у якому (додатку) вміщена дивом збережена стаття Дмитра Дорошенка про Д.Бантиш-Каменського, котру знайшов і підготував до друку В.Андрєєв.

Ідея публікації нових, втрачених, чи забутих історичних/історіографічних джерел, книжкових раритетів була зреалізована у ІІІ-му випуску в форматі Бібліотека «Ейдосу».

Бібліотека «Ейдосу» відкривається публікацією (пізньої і більш розлогої за обсягом версії) відомої праці знаного українсько-радянського історика Михайла Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». (К, 1959). Дана редакція «Української історіографії» М.Марченка тривалий час залишалась невідомою широкому загалу дослідників історії історичної науки. Рукопис одного з варіантів цієї редакції зберігався в Родинному архіві Марченків (інший варіант і досі знаходиться в сім'ї друзів історика), і був люб'язно наданий родиною історика для публікації в Бібліотеці «Ейдосу». Усе почалося з опису та упорядкування паперів фамільного архіву, що здійснювалося під керівництвом професора Ірини Войцехівської її аспіранткою І.Закриничною, темою кандидатської дисертації якої і став науковий доробок Михайла Марченка. Свого часу І.Войцехівська була студенткою М.Марченка, слухала його лекції, формувалась як історик на його працях.

Доньки вченого Леся, Ніна, Алла Марченки з великою шаною ставляться до пам'яті батька, з любов'ю і повагою зберігають його наукову спадщину. Мені пощастило познайомитися і спілкуватися з Ніною Михайлівною і Аллою Михайлівною, які багато розповідали про свою дружню родину, батька, його систематичну працю, скрутні умови довоєнного життя. У родині зберігається чимало легенд з життя батьків,

навчання та перших років роботи батька в академічних установах, про його ректорство у Львівському університеті, жахливі роки заслання і щасливе повернення до родини, професорську діяльність. В атмосфері інтелектуального вільнодумства, любові до України, її минулого та культури, формувався світогляд і громадянська позиція онука Михайла Івановича Валерія Марченка, відомого діяча дисидентського руху в Україні. Життя онука припинилось, як і творчість діда, трагічно, на самому злеті.

Редакція «Ейдосу» вдячна родині Марченків за надану можливість надрукувати невідомий варіант відомої праці Михайла Марченка з української історіографії, яку очікують його колишні учні, студенти, аспіранти, зараз зрілі й відомі вчені, а також дослідники минулого української історичної науки. Публікація нового варіанту «Української історіографії» М.Марченка супроводжується споминами рідних та науковим коментарем сучасних археографів.

Редакція має намір продовжити публікацію забутих, малодоступних праць, нових джерел з культурно-інтелектуальної історії України під рубрикою Бібліотека «Ейдосу».

Разраховано на фахівців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, небайдужих до історії науки та культури в Україні.

Ірина Колесник

РОДИНА МАРЧЕНКІВ: ПЕРЕДМОВА

Абстрактне добро та праця в межах можливого –
ось невиголошене кредо старого професора
Валерій Марченко. Занапащена Кліо

Наш батько, Марченко Михайло Іванович, народився 19 вересня 1902 р. в с. Гатному, поблизу Києва. Там і похований 21 січня 1983 р., поряд з дружиною Оксаною Ларіонівною, нашою мамою, з якою прожив 55 років. М.Марченко – відомий історик, автор низки праць з української історії, як-то «Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664)»; «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)»; «З героїчного минулого України. Іван Богун»; «Українській урок польській шляхті»; «Історичні праці М.О. Максимовича»; «Стародавній Київ»; «Історія української культури (з давніх часів до середини XVII ст.)», «Історичне минуле в творчості Шевченка», «Видатний історик Лазаревський» (спів.), «Історична наука в Київському університеті 1861-1917 рр.», «Стародавня Русь у боротьбі з кочевниками до навали монголо-татар»; праць, друкованих і таких , що досі залишаються у рукописі.

Батька в родині дуже любили і поважали. У наших споминах він залишився таким лагідним, теплим, люблячим та уважним. Мама, Оксана Ларіонівна, завжди була поряд з батьком і дітьми, господиня в домі, більш строга і вимоглива.

І батько, і мати походили з селян. Батьку була притаманна якась природна першоджерельна інтелігентність. Він ріс допитливим хлопчиком, який тягнувся до усього прекрасного, природи, знання, скрипки, усім цікавився, що було не зовсім типовим для селянських дітлахів. Малого Мишка завжди тягнуло до знання, мабуть у гени були вкладені природна допитливість, любов до рідного краю, мови, співу.

На підйомі й юнацькому злеті зустрів революцію. Він став секретарем ревкому у рідному селі, щиро вірив у те, що село й селян чекають великі зміни через Радянську владу.

Він уявляв щасливе майбутнє, коли у 1927 р. очолив комуну у Гостомелі, куди дружина Оксана віддала усе своє придане. Йому цілком імпонувала партійна політика, щоправда, комуна проіснувала лише рік.

З 1934 р. М.Марченко – аспірант Інституту червоної професури. Згадуємо і про настрої в родині в середині 30-х рр., коли жили в аспірантському гуртожитку на вулиці Жертв Революції (нині Десятинна). Тут батько багато працював уночі за великим столом з лампою під зеленим абажуром. Тут М.Марченко, парторг інституту та його родина набиралися страху, коли по ночах приходили й забирали сусідів по гуртожитку, заарештували Шимка, Гришка та інших. Утім на цей раз батька «не зачепили».

Наступний яскравий епізод у нашій пам'яті – це перебування батька у Львові на посаді ректора першого Українського університету. У Львові родина Марченко отримала квартиру колишнього ксьондза-ректора з 4-х кімнат, великою кухнею, де була газова плита, та балконом. У львівській квартирі був великий кабінет: три стінки займали шафи із книгами, шкіряний диван, письмовий стіл, килим на підлозі, що контрастувало із умовами академічного гуртожитку.

Образ нового «совєтського» ректора Львівського університету був овіяний легендами серед українського студентства. Як згадує Я.Дем'янчук-Томич, ректор був зовсім молодий чоловік, «русявий, синьоокий, елегантно одягнений». Про нього говорили «з великою обережністю, як про свою людину, яку треба оберігати». Саме тут, у нових умовах життя і праці стала проявлятися «українськість» М.Марченка, у свідомості та діях. Відомо, що він «перестерігав історика М.Андрусяка, щоб не залишався у Львові», про відвідини ним «митрополита Андрія Шептицького на Святоюрській горі», і про те, «що неділями можна його зустріти в катедрі св. Юра» (згадує Я.Дем'янчук-Томич). М.Марченко зумів знайти спільну мову із львівською професурою, відомими вченими, українознавцями, як-от В. Сімович, В.Щурат, М.Рудницький, Я.Янів, Ф.Колесса тощо.

За сімейною легендою, якось зайшов М.Марченко до невеличкої книжкової лавки у Львові, де побачив силу-силенну книг про Україну, різними мовами. Власник лавки, побачивши його зацікавленість, запропонував усе це купити. М.Марченко відповів, що не має стільки коштів. Втім власник книгарні готовий був віддати увесь цей скарб за символічну ціну. Тоді М.Марченко за 900 карбованців (свою місячну зарплатню) купив багато книг й вивіз їх двома вантажівками до Києва.

Батько дуже тішився місцевою природою, мовою, вбранням галичан, ввічливою поведінкою молоді, привітливістю, доброзичливістю простих

людей, селян, вбачаючи велику різницю із селом у рідному краї. Якось поїхали до Трускавця на свята (у батька було службове авто «Б'юік»), а навколо, по горах – молодь у вишиванках, кептариках, із співами, усмішками, як «намистинки котяться», – сказав батько.

На початку війни М.Марченка було заарештовано. Більше ніж два з половиною роки він провів у Новосибірській в'язниці без суда і слідства, звідки писав листи до Сталіна, щоб робили розслідування справи. За сімейними переказами, батько, перебуваючи у камері-одиночці, якось заснув під вікном, з якого нещадно віяло холодом, і примарились йому уві сні зелений луг, з барвистими квітами, по якому йде його люба Оксана і раптом… гуркіт, стукіт, від якого він прокинувся. Відчиняється камера і наглядач каже: «Марченко, с вещами» (12.02.1944). Так закінчилися кошмар і невизначеність.

Після повернення до Києва М.Марченка захопила наукова праця, робота зі студентами, родина. Його творчість високо цінували західні колеги, зокрема М. Антонович, О.Оглоблин, Л.Винар. З О.Оглоблиним М.Марченко перебував у дружніх стосунках, і, пригадується, дружили сім'ями. О.Оглоблин з дружиною жили на Андріївському узвозі (колишня вул. Лівера) у буд. № 6 та третьому поверсі (колись увесь будинок належав родині дружини О.Оглоблина). У 1940 р. О.Оглоблин та В.Пичета були офіційними опонентами при захисті кандидатської дисертації М.Марченка (в організації банкету допомагав Ф.Лось). Докторську дисертацію М.Марченко захищав у Ленінграді (1961 р.), він був у добрих стосунках з В.Мавродіним. Після арешту М.Марченка у червні 1941 р. саме у О.Оглоблина опинилася його велика бібліотека.

Батько, за споминами рідних, користувався великою повагою серед київської творчої інтелігенції. У нього були дружні взаємини з М.Рильським, молодим тоді А.Малишком. О.Гончар багато розпитував його, як історика і керівника комісії по збереженню історичних пам'ятників, працюючи над своїм «Собором». М.Марченко-історик часто виступав консультантом історичних постановок у театрі ім.І.Франка. Г.Юра, Н.Ужвій, М.Яковченко, О.Ватуля, Є.Пономаренко – це коло його театральних знайомств і творчого спілкування.

Добру пам'ять про себе як лектора й викладача залишив М.Марченко серед студентів педінституту та Київського університету (з 1956 р.). До лекцій Михайло Іванович готувався ввечері чи зранку перед заняттями, він діставав картки на жовтому папері, продивлявся їх, перечитував, переглядав літературу, зосереджувався. Про М.Марченка-лектора згадує В.Шевчук: «обережний у висловах, він проте умів подавати об'єктивнє й

грунтовне знання, принаймні його виклади й досі згадую з повагою…». Серед студентів та учнів М.Марченко були різні, такі, як В.Шевчук, Р.Іванченко, й такі, як В.Маланчук.

Найсильніше постать, настрої, доля діда вплинули на онука – Валерія Марченка. Валерій, згадує Ніна Марченко, завжди тягнувся до діда, поважав діда, прислухався до його думки. У 22 роки Валерій взяв прізвище діда (як, до речі, й інший онук). Між Валерієм і дідом завжди були теплі, довірчі стосунки. Саме дід радив йому отримати філологічну освіту. Образ діда, писав В.Шевчук про Валерія Марченка, був «яскраво накреслений ще в есе ‘Занапащена Кліо’ і створений онуком (за законом спадковості, діти, як правило, заперечують батьків, а продовжують дідів з особливим сердечним передвзяттям)».

Надамо слово Валерію Марченку, який розповідає про поневіряння діда з приводу видання нової, розширеної версії його відомої праці з української історіографії: « - Ніде не хочуть друкувати моєї «Історіографії», - нарікає дід на щасливу дійсність.

Значно розширена й доповнена, порівняно з першим видання [1959 – ред.] року, доведена до кінця XIX сторіччя монографія в основному відповідала науковим вимогам. Бо відтоді, як зняли категоричне табу на джерела з історії України, дід поквапився включити майже все відоме дослідникам.

Зрештою, її завжди можна буде доповнити, - сказав якось. Проте в надрукуванні відмовили і в «Радянській школі», і «Науковій думці», й анемічному університетському видавництві.

Зараз не на часі, - цитує він когось із вершителів авторських доль.

У травні 1972 р. з першого секретаря зняли Шелеста і скрізь на проведених партзборах було, згідно інструкції, обговорено про підвищення ідейно-політичного рівня та необхідність рішучої боротьби з усіма проявами буржуазного націоналізму. Отже, знову неактуальна українознавча тематика, знову - не до, а від джерел. Щиро прагнув старий професор приносити своєю працею користь; він неодноразово ухилявся від захвалювальних брошур та статей, намагаючись бути вірним науці. Тільки хоч як не викручуйся, скільки не уникай, а «реакційних, буржуазно-націоналістичних» істориків мусив ганити.

Я чув, збираються видати праці Грушевського? - запитую я в нього під свіжим враженням від ювілейної статті в «Радянській Україні» 1966 року.

Навряд, - песимістично відказує дід. - Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний, тому й заборонений.

Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують.

-А я читав і в тебе, що Грушевський сякий-такий.

-Інакше б книжки не видали.

Про те, що книжку з інсинуаціями не треба друкувати взагалі, я не згадав. Тому що це рівнозначно зажадати: не треба жити. Коли довкола лицемірством просякло все: преса, кіно, театр, література, збори, лекції, оцінки — напівправда та мала брехня у власній книжці здаються чимось цілком виправданим. Забуто лише, що ця мала брехня є частиною великої загальної. І що тоді різниці вже між ними не існує. Тим не менше в хвилини самоаналізу дід здавав справу щодо реальної вартости праць, написаних за методологією радянської історичної науки. Якось ми обговорювали книжку «Історичні погляди Т.Г.Шевченка». Я висловив своє «фе» з приводу прочитаного і сказав, що це далеко не найкраща з його праць. Дід незлобиво захищався, посилаючись на те, що він перший у повоєнні часи аналізував «Великий льох» та «Розриту могилу», дозволивши згадки про російський великодержавний шовінізм. Але його аргументація була малопереконливою, здавалось, він і не прагнув мене переконати. Насамкінець дід підійшов до письмового столу, де в нього зберігалися документи. Пошукавши щось серед паперів, він простягнув мені газетну витинку:

На, почитай, що пишуть про мене в Канаді.

Заголовок рецензії питав: «Хто справжній фальсифікатор?» - і далі в нищівному тоні автор розглядає книжку підсовєтського історика Михайла Марченка : «Історичні погляди Т.Г.Шевченка».

Дід почекав, доки я дочитаю до кінця, і з сумним усміхом сказав:

-Це найкраща рецензія в моєму житті.

Вдома він декілька разів з повагою згадував свого співробітника по інституту історії передвоєнного часу Оглоблина… Натомість дід говорив про нього як про доброго історика, добру людину. Я розумів цю ностальгійну ретроспекцію як данину справжній історії, що твориться десь далеко і не з примусу. Адже ім'я Оглоблина досить небезпечне, щоб навіть у родинному колі відгукуватись про нього прихильно. Міг же дід змовчати про те знайомство, як мовчав, майже нічого не розповідаючи, про свої поневіряння в сталінських тюрмах. І писати задля шматка хліба, писати, женучи докори сумління, свідомість хибности чиненого - иже писах, писах!

Історія! Як боляче відплатила вона, коли жорстоко побитий в теміні вулиці заплічних справ майстрами 77-літній пенсіонер майже втратив розум. Стан психічного розладу - констатують лікарі. Понівечений

державою, якій присвятив життя і талант, знівечений лише для того, щоб бути осторогою іншим: бійтеся! Бійтеся мати онука-політв'язня, бійтеся брати в зяті націоналіста Миколу Горбаля, бійтеся дозволяти дочці Аллі Марченко, відмовившись від громадянства, домагатися виїзду до Америки.

Вони поширюють про нас чутки, ніби це з КДБ побили Михайла Івановича, - нарікав на співбесіді офіцер-оперативник одному з моїх родичів. - Ну, скажіть самі (!) - навіщо нам це робити?

Дідусь зараз часто стоїть біля вікна, безтямно дивлячись на Дніпро. З вицвілих, колись синіх очей його котяться сльози».

Родина вирішила дати згоду на публікацію невідомої редакції відомої книги М.Марченка «Українська історіографія».

Леся, Ніна, Алла Марченки

М.І. МАРЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIX ст.

Посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів*

Київ - 1971

Зміст

Розділ п'ятий. Українська історіографія в період розкладу .кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму (кінець XVIII - перша половина XIX ст.)

Розділ шостий. Українська історіографія на межі двох суспільно-економічних формацій. Початок науково-критичного дослідження історії України. М.О. Максимович

Вступ*

Термін і с т о р і о г р а ф і я**, так само як і історія, ввійшов в історичну літературу і взагалі в науковий вжиток від давньої грецької назви „історіа" - оповідання, повіствування, дослідження про те, що пізнано. Історіографія як предмет є складова частина історичної науки, хоч і має свої особливі завдання, характер і зміст дослідження. Її прийнято називати також історією історичної науки, яка є одна з важливих форм пізнання людського суспільства. Історіографією називається також сукупність вивчення і дослідження певної теми, історичного періоду, споріднених історичних праць, поєднаних спільними теоретичними основами або таких, що присвячені історії того або іншого народу. Отже, історіографія як наукова дисципліна вивчає історію історичної науки, в широкому розумінні цього слова вона сама належить до предмету історичної науки; тому часто істориків називають також історіографами.

Історіографія як наука виникла і розвивалася в тісному зв'язку з історичними знаннями та історичними дослідженнями в цілому, відповідно до певної суспільно – економічної формації, суспільних, державних та культурно – освітніх ступенів розвитку того чи іншого народу.

Сучасна радянська історіографія, як наука, вивчає історичні знання від найдавніших часів до наших днів.

Предметом нашого вивчення є історія історичних знань та історичної науки України в період виникнення, розвитку і занепаду феодально-кріпосницького ладу – до селянської реформи в Росії 1861 року.

З точки зору практичного вивчення нашого предмету завдання історіографії полягає в тому, щоб показати, як відбувалося нагромадження історичних знань, розширювалось коло історичних понять і уявлень про них, як запроваджувалися у вжиток нові історичні джерела, що були доступні історикам певної епохи. Головне ж завдання цієї галузі науки полягає в тому, щоб показати як розвивалися погляди на історичне минуле представників та ідеологів певного класу, як у працях окремих істориків, історичних напрямків і шкіл знаходили відображення ті чи інші події, і

як вони з'ясовувалися з соціальних класових політичних позицій свого часу. Історики певної епохи в залежності від своєрідності і національних особливостей країни, прагнули осмислити ці події в зв'язку з їх розумінням явищ суспільного життя.

Отже, історіографія розглядає розвиток історичних знань та історичної науки в зв'язку з суспільним розвитком, з боротьбою класів і з розвитком ідейного життя людей та ідеології освіченого кола істориків, в зв'язку з боротьбою в галузі ідеології. Предмет історіографії, таким чином, є частка історії суспільної думки певної епохи.*

Історіографія, як наука окремої країни, крім усього, враховує національні особливості, в яких розвивалось історичне життя того чи іншого народу. Тому предмет української історіографії має свою специфіку відповідно до того, в яких своєрідних умовах відбувалося історичне життя українського народу. До кінця XII ст. приблизно, до роздроблення Київської Русі на феодальні князівства, ці особливості в порівнянні з Руссю Північною і Західною були мало помітними в спільних історико-літературних пам'ятках. Протягом XIII ст., а особливо від початку XIV ст. і далі, вони набувають яскравого своєрідного народного характеру, що знайшло відображення в українських письмових історичних пам'ятках, поряд з білоруськими і литовськими. Це не суперечить тому, що ряд подій української історії продовжують знаходити собі місце в пам'ятках історіографії Північної Русі і навпаки**.

Період другої половини XVI і перша половина XVII ст. до возз'єднання України з Росією являє собою героїчну епоху соціальних рухів і національно – визвольної боротьби українського народу з його зовнішніми ворогами: Кримським ханством, Туреччиною і шляхетською Польщею. Це, разом з тим, був період високого культурного піднесення України, що залишив глибокий слід в пам'ятках усної народної творчості, літературі, мистецтві, а також історіографії. Героїчні сторінки визвольного і культурного руху цих часів знайшли яскраве відображення в широкому колі козацьких літописів і різного роду хроніках, автори яких залишили свої свідчення про важливі історичні події, описані з точки зору ідеології тогочасних освічених верств козацтва, старшини і духовенства. Цей період ми можемо назвати добою розквіту української історіографії, в якій відображено найславніші сторінки історії українського народу, з його визвольними прагненнями до боротьби з зовнішніми ворогами – феодально-кріпосницькою Польщею, турками і кримськими татарами. В історичній літературі цих часів виявився в повному розквіті національний її характер і властиві лише їй своєрідні народні риси.

З точки зору наукової, успіхи в розвиткові історичних знань України другої половини XVII і першої половини XVIII ст. характеризуються введенням у вжиток істориками відносно великого числа нових джерел.

Історичні твори другої половини XVIII ст. являють собою переважно компіляції і систематизацію того, що дали попередні історичні вивчення. В історіографії України до XIX сторіччя критика джерел і науковий дослідницький підхід до них майже відсутні. Наукове застосування джерел і науково - критичний підхід до вивчення історії України починається з другої чверті XIX ст., продовжується в передреформені десятиліття і набуває широкого розмаху та наукового значення в післяреформений період.

В галузі дослідження історії російської історичної науки були зроблені певні кроки в XIX і на початку XX ст.

За останній час в числі творів радянської історіографічної літератури з'явилося ряд синтезованих курсів з російської історіографії - „Російська історіографія" Н.Л.Рубінштейна, колективна праця - „Нариси історії історичної науки в СРСР", „Лекції з російської історіографії" Л.В.Черепніна. Вийшло в світ декілька окремих книжок і статей про історичні погляди М.Ломоносова, О.Радіщева, декабристів, О.Герцена, В.Бєлінського, М.Чернишевського та ін.[1] Вивчення ж історії історичних знань і історичної науки України лише недавно розпочато.

Внаслідок утисків російського царизму до 1917р. панувала відсталість в галузі історії історичних знань України. В царській Росії, в обставині національного гніту не могло бути мови про викладання української історії в школах, вищих учбових закладах та інших освітніх установах. В силу цього, були відсутні систематичні курси, підручники та інші праці з цієї галузі вітчизняної науки.

В дореволюційних періодичних виданнях - в „Киевской Старине", „Чтениях общества Нестора летописца", „Чтениях Одесского общества истории и древностей", „Записках Наукового товариства ім.Шевченка у Львові" та ін. друкувалися більші чи менші статті та розвідки з української історіографії. Вони стосуються лише окремих її питань і можуть служити в кращому разі тільки матеріалом для сучасного історика. До того ж, більшість з них тепер становлять бібліографічну рідкість.

У 1920 - х роках відомий історик акад. Багалій Д.І. зробив спробу написати систематизований курс „Нарисів української історіографії". Але йому вдалось надрукувати у вигляді уривків лише два невеликі випуски. В першому випуску Багалій подав огляд письмових пам'яток давньої Русі

[1] Див. Перелік літератури до розділів цієї книжки.

XI- XIIст., у другому зробив спробу проаналізувати козацькі літописи XVII - XVIII ст. - Самовидця, Граб'янки й Величка. Невеликі за обсягом „Нариси" Багалія носять переважно джерелознавчий характер, хоч вони і до цього часу становлять певний інтерес для науки.

Цією працею ми робимо спробу подати стислий огляд головних історичних письмових творів та в загальних рисах з'ясувати історичні погляди їх авторів від давніх часів до середини XIX ст. Автор ставить завдання показати основні напрямки історіографії феодально-кріпосницького періоду в історії України. Центр уваги ми переносимо на історіографію першої половини XIX ст.

Головні етапи розвитку історичних знань та історичної науки в основному відповідають періодизації загального процесу української історії, оскільки вони обумовлені певною епохою. Розвиток історичної науки, в основному, відбиває загальну періодизацію історії України, хоч і не завжди збігається з нею. В кожному з періодів при дослідженні нових історичних явищ, ми спостерігаємо успадкування, а також великою мірою продовження та наслідування історичних знань та наукових досягнень, здобутих попередниками, запозичених і успадкованих від них новими поколіннями істориків в наступні періоди історичного розвитку.

Автор ставить своїм завданням в загальних рисах показати виникнення, розвиток і поступове нагромадження історичних знань минулого України дореформеної епохи, відображених у значному багатстві пам'яток української історичної літератури, в зв'язку з соціальними явищами і національно - визвольним рухом на Україні. У викладі матеріалу ми зберігаємо в основному хронологічну послідовність, відповідно до часів появи тієї чи іншої пам'ятки історіографії, хоч в окремих випадках відступаємо від цього принципу. Так, наприклад, історіографію періоду визвольної війни українського народу, возз'єднання України з Росією та другої половини XVII ст. подано відповідно до значимості пам'яток. Тут на перше місце ми поставили найголовніший історичний твір того часу – Літопис Самовидця. Так само в історіографії XVIII ст. на останнє місце нами поставлений другорядний вид літератури – мемуари.

Значних успіхів українська історіографія досягла у першій половині XIX ст. Незважаючи на класову дворянську обмеженість її представників, на тенденційність, а в окремих питаннях і реакційність, погляди авторів, українська історіографія передреформених часів підготувала грунт для подальшого, в більшій мірі всестороннього і глибшого дослідження та

вивчення історичного минулого України в післяреформені часи, в новий період розвитку буржуазної історіографії і революційно - демократичних напрямків у розвитку української науково - історичної думки.

В умовах підсиленої боротьби з кріпосництвом і царським самодержавством, в зв'язку з національно - визвольним рухом, відбувається гостра боротьба в галузі ідеології, в тому числі в розвиткові історичної думки. Провідною силою в цій боротьбі була передова російська і українська демократична інтелігенція. Ідеї декабристів, Герцена та їх послідовників робили вплив на кола представників української історичної думки першої половини XIX ст.

В силу всіх цих обставин історичного життя українського народу з'являються науково-критичні історичні та філологічні дослідження Максимовича і Бодянського – цих натхненників у освітленні прогресивних сторін всеслов'янської спільності в історичному процесі нашої вітчизни взагалі і в історії України зокрема.

Передреформений період розкладу феодально-кріпосницького ладу і розвитку буржуазних відносин в історії України висунув на чільне місце революційно - демократичний напрямок в розвиткові української історичної думки в особі Т.Г.Шевченка. Великий український народний поет не був істориком по заняттю, але він створив власні оригінальні революційно-демократичні погляди на минуле, сучасне й майбутнє українського народу. Його інтереси до минулого взагалі й до історії українського народу зокрема були нерозривно пов'язані з боротьбою проти кріпосництва й самодержавства за визволення працюючих від усякого гніту.

Революційні погляди Шевченка на минуле, сучасне і майбутнє України зробили величезний революціонізуючий вплив на дальший розвиток революційно-демократичної історичної думки на Україні.

В "Нарисах"* певне місце приділено західноукраїнській історіографії цього періоду. До XVIII ст. вона подана у вигляді коротких характеристик західноукраїнських історико – літературних пам'яток, поруч і разом із загально – українським матеріалом, а кінець XVIII і перша половина XIX ст. висвітлена в окремому стислому огляді творів головніших галицько - українських істориків.

В даній книжці ми розглядаємо в основному праці українських істориків, лише в окремих випадках автор приділив увагу представникам братньої російської та польської історіографії. Так, наприклад, при розгляді питань про історіографію другої половини XVI і першої половини XVII ст. подано стислий огляд польської і частково Західноєвропейської мемуарної

літератури, яка стосується історії України. Так само ми торкнулися спільного розвитку української і російської історіографії в зв'язку з показом діяльності археографічних установ і наукових товариств першої половини XIX ст.: археографічної діяльності О.І.Мусіна-Пушкіна, М.П.Рум'янцева, П.М.Строєва, польських істориків, Одеського Товариства історії і древностей, Київської тимчасової Комісії для розбору давніх актів тощо. Визначальним для заняття історією України, поруч з вітчизняною історією, для російської і польської історіографії є друга половина XIX ст. В дослідженні цього періоду буде поповнена прогалина щодо показу ролі представників російської і польської історичної науки у вивченні історії України.

В нашій праці не зачеплено питання про ранні твори представників буржуазної історіографії – М.І.Костомарова, П.Куліша, Білозерського, хоч вони виступили з першими своїми працями наприкінці 40-х років минулого сторіччя. Автор вважає, що визначальним для історичних концепцій Костомарова і Куліша, а також близьких до них напрямків в українській історіографії, є період підготовки й проведення буржуазних реформ та перші післяреформені десятиріччя. В наше ж завдання в даному разі входить вивчення історіографії феодально-кріпосницької епохи. Автор вважає, що від Костомарова і Куліша починається нова буржуазна українська історіографія; для показу і поглибленої критики їй буде приділено увагу в наступній другій частині роботи.*

Книжка ця не претендує на вичерпне висвітлення зачеплених у ній питань, а тим більше на вичерпну повноту викладу української історіографії даного періоду. Автор ставить своїм завданням заповнити невелику прогалину з цього предмету, в зв'язку з актуальністю питання української історіографії, що давно назріло в радянській історичній науці.

Першу спробу автор зробив у своїй книжці "Українська історіографія", що була надрукована у видавництві Київського державного університету в 1959 р. Нинішня праця видається в удосконалішому вигляді та в ширшому розмірі, як посібник для студентів історичних факультетів педагогічних інститутів та університетів.**

Застосовуючи як керівний методологічний принцип учення про суспільно - економічні формації при аналізові конкретних суспільних явищ дає можливість історикам-марксистам вірно відобразити об'єктивний хід історії. Цьому великою мірою може сприяти науковий предмет історіографії. В нашій історичній науці усталилась вірна думка про те, що жодна наука не може з успіхом розвиватися без глибокого вивчення своєї історії. Таке вивчення допомагає краще опанувати досягнуті наслідки і рухати науку

вперед. Історія історичної науки (історіографія) ставить за мету дослідити багатовіковий процес надбання і збагачення історичних знань, виникнення і розвиток історичної науки, боротьбу різних напрямків у ній. Історіографія закликана розкрити закономірності розвитку історичної науки, показати обумовленість історичних концепцій конкретними історичними обставинами, боротьбою класів, політичним, філософським та суспільно-політичним світоглядом певного часу.

У післявоєнний період історія історичної науки в СРСР зробила великий крок вперед. Видано багатотомні "Нариси історії історичної науки в СРСР."[2] Вийшла з друку праця Л.В.Черепніна[3], робота В.В.Астахова.[4] Значне місце серед посібників з історії історичної науки посідає "Історіографія історії СРСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції"[5], в якій частково подається історіографія України. Інститут історії Української РСР систематично видає збірники статей: "Історіографічні дослідження" та "Історичні джерела та їх використання", в яких містяться нові матеріали з історіографії та джерелознавства.

Наша праця присвячується історії історичної науки на Україні від найдавніших часів до середини XIX ст., тобто в період виникнення, розвитку та кінця феодальної формації.

В історіографії кожного народу визначаються національні своєрідності історичного життя народу. Так, українська історіографія, як предмет, про який іде мова в даному разі, визначається своєрідними особливостями в такій ступені, в якій був своєрідний історичний розвиток української народності, нації і державності. До кінця XII ст. - приблизно до роздроблення Київської Русі на феодальні князівства – ці особливості в межах всього слов'янського світу були в основному спільними для східної гілки слов'ян, а це означало для всіх трьох східнослов'янських народів - російського, українського та білоруського. Ця спільність в своїй основі і знайшла відображення в історико-літературних пам'ятках писемності та в народній творчості. Протягом XIII ст., а особливо від початку XIV ст. і далі все яскравіше визначається національна своєрідність російського, українського, білоруського народів. Дедалі яскравіше вимальовуються риси українського національного

[2] До періоду феодалізму, який охоплює дана публікація, відноситься колективна праця "Очерки истории исторической науки в СССР", т.I, под ред. М.Н.Тихомирова, М.А.Алпатова, А. Л.Сидорова, М., 1955.
[3] Русская историография до XIX в. Курс лекций, М., 1957.
[4] Курс лекций по русской историографии, часть первая (до середины XIX века), Харьков, 1959.
[5] Историография истории СССР, под редакцией В.Е.Иллерицкого и И.А.Кудрявцева, М., 1961.

характеру в письмових пам'ятках історіографії, поряд і в тісному зв'язку з історичною літературою білоруського та литовського народів. Одночасно в період литовського панування над Білорусією та Україною події, що відображені в історіографії України певною мірою продовжують співіснувати з історією Північно-Східної Русі, тобто в російських літописних пам'ятках.

Історіографію Київської Русі ми подаємо в стислому огляді давніх літописів, оскільки це питання докладніше висвітлене в російській історіографії, на наукові дослідження російських істориків з цього предмету ми в достатній мірі посилаємось у цій праці.

Величезний період в історії українського народу XV, XVI та XVII ст. становить героїчну епоху національно-визвольної боротьби українського народу з литовськими та польськими феодалами, турецькими і татарськими поневолювачами. Героїка цієї народної боротьби за своє існування залишила глибокий історичний слід у пам'ятках усної народної творчості, літератури, мистецтва, а також в історіографії. Історія визвольного і національно-культурного руху тих часів відображена в численних творах козацьких літописів та різного походження хронік, тобто коротких літописних творах відомих нам і невідомих авторів та складачів. Цей період можна назвати добою розквіту української культури періоду феодалізму, в тому числі історії історичної думки, що знайшла своє відображення в козацькій історіографії. У письмових пам'ятках цього часу відображені найславніші сторінки історії українського народу, його визвольні соціальні прагнення, а головне, його героїчна боротьба з зовнішніми ворогами та внутрішніми гнобителями.

У багатому змістові тогочасної народної героїки козацькі літописці відобразили у повному розквіті своєрідні національні риси українського народу. Успіхи в галузі історичних знань України XVII і першої половини XVIII століття характеризуються впровадженням в історичну літературу великої кількості вірогідних джерел, представлених читачеві здебільшого в майстерному художньому зображенні. Зокрема це торкається найбільших історичних творів другої половини XVII і першої половини XVIII ст. - літописів Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, які піднесли своїми працями історіографію нашої Вітчизни на високий рівень.

Історичні твори другої половини XVIII ст. являють собою переважно компіляції і зведення в певну систему викладу здобутки попередньої історіографії. Все ж, значне коло історичних праць цього періоду відзначається своєю новиною, хоч би тим, що в них відображені історичні події другої половини XVIII ст. Цей період характеризується важливими подіями нового часу - зародженням буржуазних елементів на Україні. В цей час Україна, завдяки війнам Росії за вихід до Чорного моря, позбулася

небезпеки давніх своїх ворогів – татар і турків. Ці події певною мірою знайшли відображення в історіографії цього часу.

Найбільший розділ нашої книжки становить історіографія першої половини XIX ст. В цей період історичні праці багатьох істориків становляться на науково-дослідний грунт.

До такого кола істориків ми зараховуємо О.М.Бодянського, Ізм. Срезневського, діячів Київського та Одеського товариств історії та старожитностей. Особливе місце в історіографії України першої половини XIX ст. належить послідовному антинорманісту М.О.Максимовичу та його послідовникам.

Певне місце в цій праці зайняло питання про появу в історичній думці на Україні представників демократичного напрямку в особі Т.Г.Шевченка та М.В.Гоголя, які в своїй літературній творчості та публіцистиці не стояли осторонь історичної науки та історичної думки. Ми подаємо це питання в стислому вигляді, скільки потрібно читачеві для уявлення історичних поглядів двох великих діячів вітчизняної літератури, суспільно-політичної та історичної думки.

Література

К.Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія. Твори, т.3. Держполітвидав УРСР, К., 1959.

К.Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т.4. Держполітвидав УРСР, К., 1959.

В.І Ленін. Від якої спадщини ми відмовляємось. Повне зібрання творів, т.2. Держполітвидав УРСР, К.,1969.

В.І. Ленін. Завдання спілок молоді (промова на III з'їзді Російської Комуністичної спілки молоді). Твори, т.31, Держполітвидав УРСР, К., 1951.

В.И.Ленин о партийности в исторической науке. Передовая статья журнала "Вопросы истории", 1958, № 4, стор. 3 – 28.

Об изучении истории исторической науки. Редакционная статья журнала "Вопросы истории", 1956, № 3, стор. 3-12.
Очерки истории исторической науки в СССР, т.1. АН СССР, 1955, стор. 1-16.
Советская историческая энциклопедия, т.6.Историография. М., 1965, стор. 455-514.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В СТАРОДАВНІЙ РУСІ XI-XIII ст.

*Усна народна творчість як попередниця та супутниця давньої історичної літератури**

Найдавніші свідчення про історичне минуле східних слов'ян на Русі поряд з письмовими та археологічними джерелами треба шукати також в залишках усної народної творчості, що була поширена в наших предків слов'ян до появи письменності. Великі залишки давньої усної історичної та побутової поезії на Україні збереглися в народній пам'яті до останніх часів. Вони знайшли своє відображення в різноманітних пісенних жанрах, переказах, поговірках, повір'ях та обрядах, у весільних обрядових піснях, похоронних голосіннях, веснянках, колядках, щедрівках, а найбільше в історичній народній творчості, яку прийнято називати епосом. Історичні пісні князівських часів IX-XIII ст. в поєднанні з козацькими піснями та думами, що зібрані й надруковані пізніше - протягом XIX- початку XX ст. становлять великий науковий інтерес. Їх не може обминути історична наука.

* * *

Українські старовинні обрядові пісні при глибокому їх вивченні та розумінні переносять наші уявлення в найвіддаленіші часи історичного життя та побуду наших предків часів первісного суспільства. Українське доколгоспне, а в багатьох випадках і сучасне весілля в різноманітних своїх звичаях та обрядах вражає багатством залишків давнього слов'янського та староруського побуту і усної пісенної народної творчості, що супроводжують весільний обряд, засвідчений літописними повістями XI – XII ст. Весільний український обряд, сповнений безліччю залишків найдавнішої епічної та побутової поезії, що передавалася із вуст у вуста протягом багатьох століть, а може й тисячоліть, і збережена в усній народній творчості до останніх часів.

Головним персонажем українського весілля є молодий (женних) іменуємий к н я з е м** та молода княгиня. Учасники весілля - родичі молодого звуться бояри, а молоді дружки - давньоруська дружина. Учасники весілля з обох сторін - родичі молодого і молодої називаються ч е л я д д ю.*** Все приблизно так, як описав київський літописець XI-

ХП ст. Відбувається символічна битва роду молодого за відвоювання молодої. Весільна драма розгортається так, що рід молодого перемагає. Він здобуває молоду – княгиню великими зусиллями. Крім того, близькі родичі - батько, мати, брати і сестри здобувають викуп (староруське віно) за молоду. Такий весільний обряд відбувається протягом тижня, а в ряді випадків більше. Він набуває різноманітного вигляду залежно від побуту населення України тієї або іншої області, району і навіть окремого села. Цю характерну різноманітну рису народного побуту зафіксував у своїх повістях літописець, коли йшла мова про слов'янські племена. Кожен народ, за "Повістю временних літ" "іміяхуть бо обычая своя и законы отець своих и предання кождо своя норов. Поляне бо своих отець обычаи имяху тих и кроток, и стыденье к снохам своим и к сестрам и к матерям своим и снохи к свекровамь своим… и брачные обычаи иміаху - не хожаше жених по невесту, но провожаху вечер, а заутра приношаху что на нем врадуче... Деревляне живяху зверським образом... и браченя в них не быша, но умыкаху у воды дівица, Радимичи и Вятичи и Северо один обычла имяху... и брацы не бываху в них... и ту умыкаху жены собі с нею же кто свіщеваше."[1]

Звичайно, весільний обряд пізнішого часу зазнав великих змін, залишивши лише традиції і форму найдавніших східнослов'янських обрядів, що знайшли відображення у весільній пісенній творчості, в багатьох зразках весільної народної поезії. Наприклад:

В неділю раним, рано
По всім селу заграно,
Заграно, забубнено, боярів побуджено:
Ви бояри, встаньте, встаньте,
Ганусеньку (чи інше ім'я молодої) дістаньте.

Весь зміст народного обряду українського весілля становить історико-побутову драму, втілену в безліч жартівливих, а разом з тим і сумних, з погляду історії тяжкої долі жінки, пісень, приказок, поговірок тощо.

Давніми історико-побутовими мотивами проникнуті також пізніші українські похоронні плачі та голосіння над покійниками. Вони, як найдавніші залишки усної народної поезії, довго співіснували поряд із

[1] Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись, М., 1962 (Далі буде називатись ПСРЛ, II).

церковними похоронними обрядами. До недавна на Україні похоронний церковний обряд співіснував, так само як у Київській Русі XI ст., з обрядом голосіння над покійником. Останній був запозичений від дохристиянських язичеських вірувань. Про його зміст ми довідуємось з описання східнослов'янських похоронних обрядів, що залишили нам арабські мандрівники - географи X ст. Ібн Фадлан та ін., що перебували на нашій території й спостерігали побут, звичаї та обряди слов'ян.

Значну кількість свідчень про голосний плач з причитаннями речитативом над покійниками залишили нам літописні оповідання XI-XII ст. Так, наприклад, літописна повість свідчить про великий голосний плач народу над покійними князем Олегом та княгинею Ольгою (X ст.). Над покійним князем Ярославом Мудрим під час його поховання причитав його улюблений син Всеволод Ярославич (1054 р.).

Під датою 1078 р. в "Повістях времених літ" оповідається про те, як над убитим у міжусобицях київським князем Ізяславом Ярославичем плакав у супроводі голосіння та причитання його син Ярополк. Ми наводимо уривок з цього голосіння: "Отче, отче мой! Что еси пожилъ без печали на свъте семь, многы напасти приимъ от людий и от братья своея? Се же погыбе не от брата, но за брата своего положи главу свою".

Зразком народної поезії в причитаннях є плач Ярославни в Путивлі на забралі у "Слові о полку Ігоревім": "Полечю - рече зегзицею по Дунаеви, омочу бебрян рукавь в Каяле реце, утру князю кровавые его раны на жестоцем его тълe..." Причитанням оплакував Володимир Мономах свого сина Ізяслава, убитого Олегом Святославовичем чернігівським. Під час битви була взята в полон жінка Ізяслава, невістка Володимира Мономаха. У зверненні, внесенному в "Поучення", Володимир Мономах просить відпустити вдову: "и посажу на мъсть и сидит она горлица на сусе (на сухом) древъ желъючи."

В українському селі існувало повір'я, що протягом року покійник невидимо витає над своєю оселею. Родина повинна зустрічати його їжею і питвом. Тому в побуті існувало коливо - каша з медовим напоєм. До речі, "кашу" на похорони приносили ще в Київській Русі. У доколгоспному патріархальному селі існувало уявлення, що покійник може навідуватись в оселю в різних образах. Якщо це молода дівчина чи жінка, то вона може прилітати зозулею і кувати перед вікном або горлицею воркувати на дереві. На Київщині існує таке причитання по померлій дівчині:

Звідки тебе виглядати,
Та звідки тебе дожидати,
Ти будеш до нас пташкою прилітати,
Ти будеш зозулею кувати.

Зегзиця (зозуля), що “незнаєма рано кичет” на Дунаї “Слова о полку Ігоревім” - це прообраз молодої жінки, яка тужить за милим або за родиною. Голосіння і причитання були невід’ємним атрибутом похоронних плачів у Київській Русі.

Плачі або голосіння над покійником, як народна поезія, були пронесені історією через століття і збереглися у народних звичаях аж до наших днів.

Наша стародавня література сповнена безліччю народних приказок, поговірок, заклинань і загадок. Цей жанр фольклору займав велике місце в звичаях і побуті народу. У ньому наш народ виявляв свій гумор, свою кмітливість і гостроту розуму. За виразом М.Горького «приказки і поговірки зразково формують весь життєвий, соціально-історичний досвід трудового народу».

Особливе місце в стародавній Русі займала історична народна творчість - історичні перекази, повісті і пісні. Народ здавна виявляв великий інтерес до історичного минулого і своєю усною творчістю зберіг найяскравіші його сторінки, овіяні часто мудрою фантазією. При відсутності письмових пам’яток літописці XI ст. великою мірою користувались народною історичною творчістю як джерелом. У свій час М.Горький висловив думку проте, що «від глибокої давності фольклор невідступно і своєрідно був супутником історії». Це стосується, насамперед, такого народнопоетичного жанру, як билинний епос.

* * *

Стародавні руські билини - це епічні пісні про героїчні подвиги народних богатирів, які своєю героїкою вписали не одну славну сторінку в давню історію нашої вітчизни. Створення билин належить в своїй основі до X - XI ст. Батьківщиною їх є переважно Південна Русь і Новгород часів розквіту Київської Русі. Часи Київської Русі до татарських завоювань також знайшли своє відображення в пізнішій українській народній творчості.

Билинний епос займав велике місце серед багатогранного фольклору Русі ще за часів формування Київської держави. Він значною мірою відбився в ранніх літописних повістях. Це свідчить про те, що епічна

пісенна творчість про історичне минуле, про ранні часи розвитку Русі, коли ще було мало письмових джерел, заміняла собою історичну літературу. Події епохи надали билинам виразу певного світогляду народу на історію, визначили основні ідеї і прагнення народу до піднесення могутності своєї вітчизни через збереження єдності і захисту її від зовнішніх ворогів.

Особливого піднесення билинний епос досягає в період розквіту Київської Русі, наприкінці X і на початку XI ст. У цей час епічна народна пісня створювалась і поширювалась на всьому просторі Київської держави від південних степів і Карпат до Новгорода і його північних володінь.

До епічних пісень цього періоду належать билини про Іллю Муромця і Солов'я Розбійника, про боротьбу Добрині із Змієм, про Добриню Свата, про Альошу і Тугарина, Вольгу Святославовича, Микулу Селяниновича та ін.

Билини про Добриню характеризують його як одного з діячів Київської Русі, сподвижника Володимира Святославовича, про якого літописець говорить, що "Путята хрестив новгородців мечем, а Добриня вогнем". Добриня вуй (дядько)[2] по матері радник Володимирів; він виконував його доручення щодо боротьби з язичеством, силою запроваджував християнство, допомагав Володимиру боротися з його противниками - місцевими князями, зокрема з полоцьким Рогволодом і київським Ярополком. У цих військових походах* Добриня сприяв насильницькому одруженню Володимира на княгині полоцькій Рогніді**. Ці події, як вони збереглись у народній пам'яті, відтворює билина "Добриня Сват".

У билині "Добриня і Змій" відображено боротьбу християнства з язичеством і насильницьке запровадження православної релігії. Змій, як правило, був казковим образом ворожої диявольської сили. У цьому разі в його образі билинний епос відобразив язичество, з яким і бореться Добриня. За сюжетом билини він купається в "Пучай ріці". Купання тут є нічим іншим, як символом хрещення. За літописним переказом, Володимир хрестив киян у ріці Почайні, що впадала в Дніпро біля Києва.

У билинах також відображено боротьбу Русі з печенігами і половцями. Одна з таких билин - про Тугарина Змієвича, якого перемагає Альоша Попович. В образі Змієвича виступає історична особа - половецький хан Тугоркан, тесть київського князя Святополка Ізяславовича (кінець XI ст.), що не раз спустошував землі Русі під час князівських міжусобиць, був убитий киянами й похований біля Києво-Печерського монастиря. В образі Альоші Поповича билина оспівує героїзм руського богатиря, який є прообразом

[2] У Галичині й до цього часу братів батька або матері – дядьків – називають вуйками.

цілого народу, що запекло боровся з кочівниками. Серед творів епічної поезії найвеличніші образи Іллі Муромця і Микули Селяниновича. Ілля Муромець, відповідно до билинного твору, походить з муромської землі:

А иде он, Илья, из города Мурома,
Из того села Карачева,
Через леса Брянские,
Через грязи Смоленские,
Ко славному городу Чернигову,
Ко стольному Киеву,
К красному солнышку князю Владимиру.

У билині Іллю Муромця зображено як народного героя Русі. Він є провідною постаттю* серед інших давньоруських** богатирів.***

Таким самим духом народності, як билина про Іллю Муромця, відзначається і билина про Микулу Селяниновича. Ілля Муромець вчиняє богатирські подвиги на полі битви, Микула Селянинович здійснює подвиги трудівника - селянина, основного виробника Київської Русі - землероба.

* * *

Про те, що усна поезія є живою народною пам'яткою історії не раз нагадували і підкреслювали Пушкін, Рилєєв, Гоголь, Шевченко, Іван Франко та інші діячі нашої вітчизняної культури. Що торкається історії слов'ян та Київської Русі, відображення її в пізніших нашаруваннях української пісенної творчості, подібно до давньоруського епосу, збереглася в народній пам'яті періоду боротьби з Візантією та кочівниками, міжусобиці князів та бояр, їх сваволя над народом тощо. Часто історичні пісенні мотиви слов'янського та давньоруського походження проникали в пізніші жанри українських колядок та щедрівок. В певній модифікації вони перейшли в український фольклор від давньої дохристиянської календарної та обрядової поезії. Українські колядки та щедрівки в багатьох своїх різноманітних сюжетах відобразили давні події часів Київської Русі. Це, наприклад, стосується циклу українських колядок, близьких за змістом до дружинного епосу Київської Русі. В цій групі колядок, що не мають нічого спільного з релігійним світоглядом, оспівуються відважні походи східнослов'янських дружин на чолі з їхніми племінними князями на Царгород. Воїни-дружинники будують, як співається в колядці, -

"мідяні човни і золоті весла", щоб попливти "Долів Дунаєм (тобто - вниз по Дунаєві - М.М.) під Царгород. Але раніше, ніж здійснити цей задум, як співається в пісні-колядці, дружинники шукають собі доброго пана - князя, такого "що платить добре за службоньку". Ця пісня була записана в останній чверті XIX ст. в Золочівській окрузі на Львівщині.[3]

Поширення цієї пісні - колядки на Львівщині свідчить про давню історичну спільність Західно – українських* земель з Київською Руссю. Значна кількість колядок та щедрівок, в яких відображено героїчний епос Київської Русі, поширена також на землях Закарпаття. Закарпатські колядки також згадують як "громада хлопців-молодців" готуються у похід на Царгород і шукають собі проводаря – "доброго пана", щоб повів їх на Дунай і Царгород. Пісенні мотиви в різноманітних варіантах про "добрих молодців", що збираються йти в похід на Царгород поширені в історико-героїчних колядках на території Східної України в областях Наддніпров'я, Наддністров'я і Західного Закарпаття.**

Звертають на себе увагу колядки, проникнуті давнім слов'янським епосом і записані XIX ст.*** Чубинським на Волині. Одна з них починається, як і більшість українських колядок, заспівом – "Святий вечір, добрий вечір", - а далі колядка набуває цілком громадського історичного мотиву. Вона своїм змістом може бути віднесена до ранніх часів Київської Русі:

Ой там стояла мужів громада,
Мужів громада, велика Рада.
Станьмо й ми братці в велику раду,
Построймо, братці, золотий човен,
Леньмо-поленьмо[4] до свого пана;
А наш бо пан славний богатир, дорого платив,
На місяць платив по сто червоних,
Та по воронім коні.
На тим коні золоте сідло,
А на тим коні золота грива,
Золота грива персі укрила

[3] Исторические песни и думы малороссийского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый, К., 1874 стор.1 (Далі буде називатись – исторические песни).
[4] "Леньмо-поленьмо" це говірка поліщуків - модифікація слова "линьмо-полиньмо". Полинути означає далеко поїхати, як на крилах полетіти.

Цей цикл українського епосу зберіг і відтворив суспільно-політичні відносини періоду ранньої історії Київської Русі, коли провідну роль в житті слов'ян відігравали родоплеменні збори – "мужів громада - велика Рада". Це були ті часи, коли племенні вожді – "вільні мужі" збирали дружини й шукали служби у доброго, багатого пана – князя, що нагородив би їх завойованою частиною багатств за вірну службу у військових походах по "Дунаєві на море, до Царгороду". Першопочаток цих пісень, що пізніше стали українськими колядками, треба бачити в найдавнішому зародкові державного життя слов'ян - русів. Від тих далеких дохристиянських часів, може ще навіть від римських "календ", зміст цих колядок був великою ступенню перенесений від покоління до покоління в українські колядки пізніших християнських часів і записаний збирачами їх в другій половині XIX ст. Виконавці цих колядок XIX ст. навіть не припускали того, що їхні пісні- колядки та щедрівки мають тисячолітню, а може й більшу давність. Воєначальники, до яких підряджалися служити панові-князю, уявні герої колядок, були слов'янські князі, а їх "служеньки" - це племенні старійшини – "вольнії мужі" зі своїми різноплеменними за складом дружинами. Ці явища ранньої східнослов'янської історії за усними народними переказами засвідчили київські літописці XI ст. Під датою 882 р. в "Повісті временних літ" літописець оповідає про похід Олега на Київ. З ним йшли воїни з різних племен і під проводом різноплемінних старійшин, вільних мужів, що наймалися на службу князеві - від варягів, чуді, словен, меря, весь, кривичі.

Олег настановив своїх "мужів" у містах верхнього та середнього Наддніпров'я, особливо в Києві і містах, що прилягали до нього. В 907 році він, залишивши Ігоря в Києві, пішов на Візантію разом з "множество варяги, и словен, и чуди, и кривичи, и мерю, и поляны, и северо, и деревляны, и радимичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци."[5] Ось та різноманітність племен, що проживали від Дніпра і Десни на північ до Балтійського моря, а на захід* від Києва до Карпат і за Карпатами.

В другому переможному поході (911 р.) Олег посилає "мужів своїх" до Царгороду "построити" мир, тобто скласти мирний договір. Це були старійшини різних племен. Літописець перелічив їхні імена.**[6]

Ігор під час останнього походу на Дунай та Царгород (944 р.) залучав також до київських дружин різноплеменні війська та їх проводирів з варягів, русів, полян, словен (очевидно ільменських слов'ян), кривичів

[5] ПСРЛ, II, стовп.21.,М.,1962.
[6] Там же, стовп.24.

і тиверців.[7] Останні, як відомо, проживали на обох сторонах Дніпра аж до Карпат. Особливе місце в цьому поході посідало чисельне плем'я середнього Наддніпров'я, яке візантійці називали Руссю. Так, корсунці (жителі Херсонеса в Криму) в повідомленні візантійському імператорові Роману писали: "Це йде Русь, що покрила море кораблями". Разом з русами в цій війні брали участь болгари. Вперше тоді* Київські князі стали залучати до походу на Візантію печенігів.

З метою мирних переговорів Ігор послав до імператора Романа "мужів своїх", які підписали** договір на "двох харатеях" - один мовою грецькою, а другий – руською. Серед князівських "мужів" тут ми зустрічаємо племінних вождів, які під час мирних переговорів підкреслювали, що ми посли і гості (купці) від роду руського. Імена послів переважно слов'янські - язичеські: Вуєфат - син Святослава Ігоревича, тобто онук Ігоря, Гість - Ївор, Улі Володиславів, Каницер Переяславин, тобто з Переяслава, Утин - купець. Всіх послів літописець поіменно назвав близько семидесяти. Це були ті "княжі мужі", про яких згадують не лише письмові пам'ятки, такі як "Руська Правда", а й усна епічна творчість того часу, яка перегукується з українською народною творчістю пізніших часів.

В найдавніший період історії Київської Русі, треба думати - до середини X ст., ініціаторами походів на Дунай і Чорне море були вільні "мужі", тобто племінні старійшини, що шукали (обирали) собі провідного ватажка "доброго, войовничого князя – пана". Тогочасна усна народна творчість відобразила дійсний стан речей. Племінні старійшини обирають в проводирі великого князя, що веде їх на Дунай і Візантію. Ці знатні "мужі" і збирали "громаду на велику раду", як співається в пізніших українських*** колядках та щедрівках.

Під поняттям "громада" треба розуміти патріархальну общину, в якій провідні питання вирішувалися на "віче" - в пізнішій українській Наддніпрянській термінології називалася "Рада". Найбільше історичних архаїзмів збереглося в західноукраїнській галицькій мові. Там і до останнього часу всякі збори, а особливо збори громади називалися "Віче".

В колядці помимо знання, чи незнання історії виконавцями її йде мова про найдавніше літописне "віче", яке так добре знали на Русі від найдавніших слов'янських часів. Раніше "віче" скликалося стосовно до громадських потреб самою громадою - общиною, а внаслідок зміцнення князівської влади "віче" становиться слухняним князеві. Ще в часи

[7] Там же, стовп.34.

князювання Святослава воно відіграє велику роль. Князь здебільшого підкоряється волі "віча". Від початку князювання Володимира Святославовича "віче" скликається великим князем та по його вказівці придвірними знатними мужами - меншими князями та боярами. Поряд з князівським вічем існувало народне віче, яке скликалося в силу необхідності міською громадою. Тут розв'язувалися важливі громадські питання включно до повстання; відбувалося також народне віче поза волею князя і його знатних мужів. Наступив період високого розвитку феодальних відносин, глибокого поділу суспільства на класи і зміцнення князівської влади. Походи на Візантію, Болгарію та на інші народи й племена починаються з волі князя та його придворного віча - князівської Ради.

Цей процес, властивий розквітові феодальних відносин на Русі, від початку XI ст. й далі знайшов своє відображення не лише в письмових пам'ятках – "Руській Правді", літописанні, в староруській житійній літературі, а й в усній народній творчості. Остання відобразила народні погляди на історичні події.

Не малий інтерес для історіографії становить питання про відображення в усній народній творчості внутрішнього історичного життя Київської Русі. Зразки давньої усної творчості цього періоду також проникли в пізніші жанри українських народних колядок та щедрівок. В багатьох з них прославляється, а часто характеризується з негативного боку, господар дому. Тут він представляється як князь, або як "гордий пан". Останнє характеризує цей зразок пісенної творчості тих часів, коли поряд з уявленням про давнього князя стоїть пізніший, пихатий пан часів польського шляхетського панування XVI-XVII ст. Проте, стародавні елементи усної творчості Київської Русі тут не загублені, а зберігаються. Перед князем - паном, як співається в колядках, як і раніше в билинах давнього київського періоду, головним персонажем лишається в українській усній народній творчості князь, який сидить на "золотому столі, а перед ним столи стоять позастеляні все килимами, а на тих столах все кубки стоять понаповнені." Зовсім так, як було на пирах великого князя Київського Володимира Святославича.

Становище боярської та князівської дружини в період розквіту Київської Русі - кінця X ст. і подальших часів, починаючи від Володимира Святославича, визначається не діяльністю народного віча, а могутністю великокнязівської влади.

В подальшому розвитку українського фольклору уявні особи - князі переіначені і замінені назвою "великого пана", а воїни, що підлягали йому в

колядках та щедрівках виступають під іменами Іванів та Іванків, або інших імен та прізвищ, властивих часові, в якому виконувалась та чи інша пісня.

В деяких щедрівках творці їх, звертаючись до давнього минулого, відображають взаємини князя з дружиною. Тут розповідається в образному співі про військовий похід дружини на чолі з князем і розподіл здобичі, що дістається від цього походу. В ролі князя виступає в народному уявленні, наприклад, Пан Хомунонько Переберенченко. Він "сам молоденький, у нього кінь вороненький". Народні співці наділили пана - князя своєрідним прізвищем – Переберенченко, бо він здобуті в поході багатства собі привласнює -перебирає. Він перебирає кіньми – "котрі ліпшії то собі бере, котрі гіршії служенькам дає".[8] В такий самий спосіб Пан Хомунонько забирає собі кращі вуздечки, сукна, чоботи. Нарешті, він на вибір бере полонянок – "бере кращії межи дівоньками". Не викликає сумніву, що ця народна пісня-колядка своєю основою сягає до часів Київської Русі. Нам відомі, звичайно, походи козаків на чолі з старшинами на кримських татар, турків, наслідком яких була здобич різного майна - коней, зброї, коштовних тканин - опанчи, шовків, домашнього убранства тощо. Але ми не маємо звістки про насильницький полон дівчат - бранок, на зразок того, як розподіляли полон внаслідок нападів на Україну турки і татари. Що ж торкається князів Київської Русі, які з своїми дружинами вчиняли походи на Візантію та Придунав'я, ці явища були характерні. З літописних повістей ми знаємо свідчення про побут князів Святослава Ігоревича та Володимира Святославовича. Так серед полонених жінок Святослав привіз грекиню, красуню-черницю, яку одружив зі своїм сином Ярополком. Згідно з літописною повістю, джерелом якої, без сумніву, була гіперболізована народна легенда, свідчиться, що Володимир Святославович тримав кількісно великі гареми - утримувалося по декілька сот полонянок в князівських маєтках - містах: у Вишгороді, Білгороді та на Берестові. Під час міжусобної війни з полоцьким князем Володимир вчинив насильницький шлюб над полонянкою - дочкою полоцького князя* Рогволода Рогнідою, від якої народилися чотири сини - Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод і дві дочки.

Захоплення полону під час походу київських князів на Дунай та Візантію було явищем звичайним. Певна доля полону діставалась також княжим мужам та заслуженим перед князями дружинникам. Свідчення про ці явища від часів Київської Русі, через століття перенесені та із вуст у вуста передані і з нашаруванням століть зберігалися в українській усній народній творчості аж до наших днів.**

[8] Исторические песни, стор.22.

Серед багатого українського епосу в піснях і переказах ми зустрічаємо відгомін історичних подій періоду феодальної роздробленості XII-XIII ст. Тут йде мова про ті часи, коли князі розподіляли володіння серед своїх нащадків і Русь роздроблялася на десятки більших і менших князівств. Щедрівки, які своїм сюжетом близькі до епічної творчості, прославляють безіменного князя, вживаючи пізнішу термінологію, називають його - паном. Одна з таких щедрівок серед багатьох інших може бути прикладом такого прославляння – "Славен, славен пан! Ой, чим же він славен? - Трьома городами. Щедрий вечір! Трьома городами, своїми синами". Тут йде мова про тих княжих, а в пізнішому зображенні панових синів, що одержали від свого батька - князя ці городи[9]. Так само до періоду феодально роздробленої Русі ми можемо зачислити епічний твір про княжого тіуна Судомира[10], що виїжджає "суди судити". За цю службу йому надано "три селечка: а в однім селі старі люди, а в другім селі - все парубочки, а в третім селі - всі дівочки."[11] Саме ім'я тіуна[12]- Судомир характерне для часів Київської Русі. Давні слов'янські імена в Галичині збереглися до наших днів.

В українському та білоруському фольклорі зустрічаються пісні про князів та бояр розбійників, що чинили грабунки та вбивства над людьми. Розбійництво й сваволя васалів князів київських в XI-XIII ст. були явищем поширеним. Про це зустрічається в цілому ряді літописних повістей, а особливо в статтях "Руської Правди". Знатні мужі князя Володимира Святославовича не раз звертали його увагу на те, що на Русі розмножилось багато розбійників - чому князь не карає їх. Володимир, як розповідають літописні повісті, перестав за ці провини брати "віру", а велів страчувати за розбій. Старійші радники князя наполягали на поєднанні віри - штрафу з стратою винуватців в убивстві. В противному разі буде зменшуватись князівська скарбниця. Зібрану з розбійників "віру" бояри радили витрачати на збільшення війська – "на кінних і на озброєних".[13] В українських історичних піснях зустрічаються пісенні залишки часів Київської Русі, що відобразили давні події. В них йде мова про сваволю і убивства в розбої князівськими слугами. Показовою з цього погляду є пісня, близька своїм жанром до оповідання про те,

---

[9] Исторические песни, стор.22.

[10] Там же, стор. 49.

[11] Там же, стор.58-59.

[12] Тіун в даному випадкові був князівською довіреною особою, що керувала містом, або будь-якою місцевістю.**

[13] ПСРЛ II, стовп. 111-112.

як боярин убиває брата своєї жінки і, як речовий доказ, привозить додому скривавлену сорочку (кошулю) убитого.[14] Як відомо, в стародавній Русі XI-XII ст. бояри з своїми власними дружинами, перебуваючи на службі у князів, виконували часто охорону ще чітко не визначених тогочасних кордонів Русі в районі Пінщини, що межувала з литовськими племенами Ятвягами, з якими воював Володимир Святославович та його найближчі наступники. Володимир ходив також війною на ятвягів.[15] Тут князівські васали – бояри чинили необмежену сваволю. Людське лихо стало таким пам'ятним, що збереглося в піснях і народних переказах до недавніх часів.

Найхарактернішим жанром усної історичної творчості все ж є поезія так званого дружинного періоду X-XI ст. Вона бурхлива, войовнича і становить пряму протилежність до тихої та смирної поезії обрядової та календарної. На це звернули увагу ще в другій половині XIX ст. визначні українські фольклористи Потебня, Гнатюк, Драгоманов, Чубинський та ін. Народна пам'ять зберегла і пронесла її через тисячоліття поряд з пізнішими спогадами про героїчні події визвольних соціальних і національних рухів українського народу.

* * *

До появи писемності усна народна творчість становила найважливіше, якщо не єдине джерело пізнання нашими предками свого історичного минулого. З появою писемності, зокрема літописання, усна народна творчість відігравала велику роль не лише як джерело, але й як супутниця історичної літератури. Літописні повісті до їх письмового зведення (до середини XI ст.) з самого їх початку, від найдавніших часів, поряд з письмовими пам'ятками, великого мірою базувалися на усних переказах. Так, серед перших оповідань "Повісті временних літ" вміщена легенда про подорож Андрія Первозванного від гирла Дніпра до Києва і далі до Новгорода по Дніпру. Вона могла потрапити в літописне зведення з такому тлумаченні великою мірою з усних переказів.[16] Те саме можна сказати про літописну повість, в якій йде мова про перших засновників - Кия, Щека, Хорева і сестру їх Либедь. Хто такий був Кий, коли він жив? літописець сам признається в своїй необізнаності.[17] Так само народною

---

[14] Исторические песни, стор. 61-64.

[15] ПСРЛ, II стовп.69.

[16] Див.: Франко Іван. Віршована реконструкція Найстаршого Київського літопису. - Літературна спадщина, том четвертий, К., 1967, стор. 18-20.

[17] ПСРЛ, II, стовп.9.

“притчею на Русі” літописець називає звістки про панування обрів, або аварів, що “примучиша дуліби… и насилия творяша женам дулебским”;[18] запрягавши їх по три, по чотири, або й по п’ять у вози. Існує притча в Руси - продовжує літописець, и “до сего дни - погибоша аки обры, их же ни племени ни наслидка”.[19] Легендарними переказами, що потрапили від усних джерел в літописання, є літописні повісті про помсту княгині Ольги деревлянам, про сватання візантійського імператора до княгині Ольги та ін. Із народних переказів потрапила легенда, внесена до літопису під 907 роком, а вписана в нього через півтора сторіччя про те, як Олег поставив свої кораблі на колеса, нап’яв паруси і вітер погнав їх сухопуттям до мурів Костянтинополя. Греки, злякавшись, здалися на милість переможців і сплатили данину русам. Взагалі похід Олега 907 р. на Візантію - є суцільна легенда, що передавалася із вуст у вуста, а може була витвором самого літописця XI ст. Літописна повість про другий похід Олега на Візантію, його повернення і смерть, так само, як оповідання про вбивство деревлянами* Ігоря, запозичені з народних вуст.

Повість про подорож Ольги в Костянтинополь і охрещення її там може бути яскравим показником того, що вона потрапила на сторінки літопису з усних переказів після прийняття християнства на Русі не раніше, коли культ Ольги, як першої християнки з князів і як святої був утверджений в останній чверті XI ст.** Легенда, після усного її переказу, без сумніву, редагувалася і доповнювалась літописцем*** - освіченим ідеологом християнства, палким і яскравим прихильником київських князів XI ст., тобто прямих нащадків княгині Ольги. Повісті про Ольгу проникнуті глибоким патріотизмом, що не викликає сумніву про київське походження літописця, який їх творив. В літописній повісті, складеній офіційною слов’янською напівцерковною мовою, трапляються елементи української мови. Відповідно з літописною повістю, Ольга після хрещення називається Олена, а не Єлена. Далі вміщена легенда про залицяння до київської мудрої княгині візантійського імператора Костянтина Багрянородного, якого “переклюкала”, тобто перехитрила, княгиня київська. Все ж її виряджають з Костянтинополя з великими почестями і подарунками. Вона одержала “дары многы, золото, серебро, паволоки, съсуды (коштовний посуд - М.М.) разноличныя…. она же хотячи домови”. Олена шукала “мудрости, что єсть луче всего”.[20]

---

[18] Там же.

[19] Там же.

[20] ПСРЛ, II, стовп.50

Витвором народної фантазії можна вважати оповідання про перемогу переяславського юнака над печенізьким велетнем, вміщене в "Повісті временних літ" під 993 роком. Сюжет цієї повісті близький до народних староруських билин. Зміст її такий. В районі річок Трубежа і Альти напали на Русь орди печенігів. Володимир Святославович тільки що повернувся з походу на хорватів і змушений був вступити в нерівний бій з значними силами печенігів, що прийшли з-за Сули. Володимир зустрів їх на Трубежі "над бродом гдѣ нинъ Переяславль."[21] Так розповідає літописна повість. Його військо стало по цю сторону ріки – переяславському боці, а печеніги по другу. Обидві сторони не насмілились почати битву. Приїхав князь печенізький до ріки, викликав Володимира й запропонував поставити від обох таборів по одному воїну на поєдинок, сказавши: "Ти свои муж, а я свои, да ся борется, аще твой мужь ударить моимь да не воюем три льта и разтаться раздно, аще ми наши ударить ваши да воюем три льта".[22]

Печеніги вивели із свого табору воїна-велетня, який побачив перед собою середнього на зріст руса. Це був усмошвець, тобто майстер по обробітку шкіри. Цей юнак вхопив міцно велетня печеніга, підняв угору, задушив його, тоді ударив об землю. Руські воїни викрикнули в знак своєї перемоги, а печеніги побігли врозтіч. Володимир був радий і заклав місто на броду, де відбулась перемога руського воїна и "нарече и Переяславль зане перея славу отрок". Так виникла легенда про походження Переяслава. Насправді Переяслав згадується в "Повістях временних літ", ще в часи князювання Олега та Ігоря, тобто в першій половині X ст. Так само із народних вуст до літопису потрапила легенда про облогу печенігами та звільнення від них укріплення міста Білгорода.[23]

Відома дослідниця В.П.Адріанова-Перетц справедливо підкреслює, що "Чим далі від літописця епоха, яку він описує, тим природньо, він частіше вдається до народної творчості. Тому дохристиянський період староруської історії особливо уквітчаний матеріалом усного походження (усні літописи) і перекази, пов'язані з пам'ятними місцями, що пояснюють їх імена, такі, що описують приурочені до них події, подробиці біографій історичних осіб IX-X і навіть XI ст.[24] Це цікаве явище, запримічене В.П. Адріановою-Перетц в історіографії стародавньої Русі можна з певністю застосувати до

[21] ПСРЛ, II, стовп. 106.

[22] Там же, стовп. 107.

[23] Там же, стовп. 112-113.

[24] В.П.Адрианова-Перетц. Историческая литература XI - начала XV вв. и народная поєзия.- Труды отдела древней русской литературы. Институт русской литературы, т.VIII. М.-Л., 1951, стор.106. .

літописної легенди, про яку в даному разі йде мова. Народну легендарність літописної повісті про перемогу юнака руса над велетнем печенігом в єдиноборстві викриває насамперед його передостаннє речення про те, що Володимир на ознаменування перемоги руського табору над печенігами заснував місто на броду і назвав його Переяслав, бо тут "перея славу отрок".

Літописне оповідання про перемогу чернігівського князя Мстислава Володимировича на поєдинку з косожським князем Редедею нагадує нам єдиноборство переяславського юнака з печенізьким велетнем на Трубежу. Обидві ці повісті близькі своїм сюжетом і безсумнівно запозичені з народних переказів.

В ряді випадків літописець сам визнає, що деякі повісті він складав користуючись усними свідченнями. Так, в літописному оповіданні, внесеному в "Повість временних літ" під 1106 р. йде мова про смерть на дев'яностому році життя воєначальника і мудрого радника князя Святополка Ізяславовича - Яня. Літописець з великою похвалою відгукується про небіжчика, народного воєначальника Яна. За його свідченням, - Янь "мастите жив не хуже первых праведников. У него же аз слышах много словеса, яже вписах в Льтописєц"[25].

Від середини XI ст. з перемогою християнства на Русі в усну народну творчість проникають народні легенди з християнських вірувань. Легендарні і справжні, такі, що існували, постаті одягаються в покривала візантійських святих змієборців – Юрія, Дмитрія, Федора, Стратилата та ін. В цьому легендарному уявленні світ ділиться на дві протилежні сили:

сила добра і сила зла, сила божа і сила диявольська. Поряд з офіційною теологією, віра в божество, з'являються погляди, які прийнято назвати демонологією - від слова "демон", або диявол. В уявленнях людей точиться ідейна боротьба між силами бога і силами диявола, який уявляється в образі змія. В пізнішій українській, російській та білоруській традиціях змій представлений найбільше в казкових оповіданнях, билинах, побутових та обрядових піснях. В образі змія в XI - початку XII ст. виступають найбільше реальні постаті - войовничі половецькі хани з їхньою "нечестивою" ордою. Вони найчастіше втілюються в коварного казкового Кощея.

Образ потворного змія в літописах присвоюється ворожим постатям, наприклад, половецькому ханові Тугоркану, тестеві київського князя Святополка Ізяславовича. Він був відомий своїми хижими розбійницькими нападами на Київ.[26] В одному з останніх своїх нападів

[25] ПСРЛ, II, стовп.257.
[26] ПСРЛ, II, стовп.231-232.

він був убитий киянами. Образ Кощея пов'язаний в літописному переказі з ім'ям половецького хана Боняка, який за народним уявленням вночі водив у степу зграї вовків і сам завивав по-вовчи.[27] Боняк носив прізвище – шолудивий.[28] В народному уявленні, зафіксованому в Київському літописанні, всі половецькі хани є змії. Особливого прокляття в народі заслужив наприкінці XII ст. "Окаянний и безбожний, и треклятчй Кончак", про якого йде мова в Київському літопису[29] та в "Слові о полку Ігоревім". Звертав на себе увагу той факт, що таке нанизування лайливих слів в українських сварках дожило до наших днів.

Таким чином, з появою і навіть високим розвитком писемності в Київській Русі, усна народна творчість не була витиснута літературою. Вона передувала, співіснувала, животворно доповнювала та збагачувала історичну літературу.

К. Маркс не раз звертав увагу на значення і місце давнього народного епосу в історії культури, в тому числі, розуміється, і в історіографії. Народну творчість давньої історії людства Маркс розглядав як неповторний ступінь мистецтва. Він висловив свою думку в цьому напрямкові стосовно до античної історії, але це торкається історії всіх народів світу. «Принадність, яку має для нас їхнє (греків – М.М.) мистецтво, – писав К. Маркс, – не перебуває у суперечності з тим нерозвиненим суспільним ступенем, на якому воно виросло. Навпаки, воно є результат цього суспільного ступеня і нерозривно зв'язане з тим, що назрілі суспільні відносини, при яких це мистецтво виникло, і тільки й могло виникнути, ніколи не можуть повторитися знову».[30]

*Питання соціальної та культурно-освітньої основи розвитку історичної літератури стародавньої Русі**

Провідним жанром історичної літератури Київської Русі XI-XII ст. було староруське літописання. Стародавні літописи, та й інші пам'ятки тогочасного письменства відобразили найхарактерніші риси соціально-економічного, політичного та культурного життя давньої Русі.

[27] Там же, стовп. 250, 257- 258.
[28] «Шолудивий» в українському понятті означає коростявий, огидний.
[29] ПСРЛ, II, стовп.634-651.
[30] К.Маркс. До критики політичної економії. – К., Держполітвидав, 1954, стор. 204.

Ми знаходимо тут відображення гострих класових суперечностей між феодальною князівською та боярською знаттю з одного боку, міськими низами й смердами та холопами - з другого. Ці суперечності не раз закінчувалися народними повстаннями, про які розповідають літописці. В літописах відображені яскраві сторінки з історії соціальних відносин, побуту князів, бояр, дружинників, а також зубожілих шарів населення міста та села. Літописи залишили нам образні свідчення з історії архітектури, мистецтва, народної творчості, уявлення про небесні світила, про життєві й побутові відносини на руській землі. Ми пересвідчуємося, що в XI-XIII ст., до навали татар, Русь стояла на високому рівні культури. Основою розвитку історіографії на Русі насамперед була загальна освіченість та писемність, без яких не можна створити уявлення* про будь - який розвиток літератури взагалі, а історичної особливо**.

Довгий час в історіографії панувала думка про те, що письменство у східних слов'ян бере свій початок від запровадження християнства на Русі Володимиром Святославовичем. У зв'язку з поступовими успіхами історичної науки погляди на це питання змінилися, хоч значне коло проблем про виникнення і розвиток письменства та літератури на Русі й до цього часу залишається не розв'язаним.

Все ж, не підлягав сумніву той факт, що вже наприкінці IX і на початку X ст. на Русі користувалися буквенним письмом і серед руських жителів міст була значна кількість людей письменних***.

Наприкінці X і на початку XI ст. в зв'язку з швидким зростанням культури і освіти у Києві створюються і поширюються книги, написані старослов'янською мовою. Старослов'янською мовою прийнято**** називати мову писемності, на яку в IX ст. (після 863 р.) Костянтин (у монашестві – Кирило) та Мефодій переклали з грецької мови основні богослужебні книги (євангеліє, псалтир та ін.) Кирила і Мефодія вважають першими просвітителями слов'ян. Вони були родом з візантійської провінції, з міста Солуня; вони походили з болгар. З "Житія Костянтина" й інших свідчень відомо, що моравський князь Ростислав звернувся до візантійського імператора Михайла з проханням надіслати в Моравію вчених мужів для поширення християнства й освіти серед моравських слов'ян. Серед таких освічених осіб, що були послані в Моравію, був Костянтин Філософ, який давно вже виявив себе як учений місіонер.

Перед цим, у 860 р. Костянтин був відряджений з Константинополя проповідувати християнську віру серед хазар. Подорожуючи в Хазарію через Крим, він зупинився в Херсонесі, де проживало здавна багато слов'янського населення. У переказі про перебування Костянтина Філософа

в Криму говориться, що в Херсонесі він вів полеміку з багатьма освіченими особами з іудеїв і мусульман. Тут він познайомився також з освіченим русом і "Обрѣте же тоу евангеліє и псалтирь роуськыми письмены писано, и человѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою", тобто зустрів людину з руського середовища, що вміла добре розмовляти староруською мовою і читати "роуськими письмены"[31].

У нашій літературі висловлена думка про те, що до кирилиці вже існувало письмо, виражене азбукою, яку прийнято називати глаголицею. Припускають, що елементами глаголиці, а поряд з нею грецькою азбукою користувались слов'яни перших століть нашої ери - уличі і тиверці. Крім того, різними рисками і знаками, що зустрічаються на гончарних виробах користувались як письмом анти. До наших днів не збереглось жодного примірника книг чи грамот, що належали б періоду до XI ст., але окремі літери, слова і часом рядки глаголиці зустрічаються в давньому письмі між текстом, написаним кирилицею.

Кирилиця схожа з грецьким алфавітом; видозмінивши цей алфавіт, Кирило пристосував його до фонетичних особливостей слов'янської мови. Глаголиця не прищепилась у слов'янському письменстві. Походження її і характер як письма остаточно не з'ясовано. При всіх обставинах, наявність писемності і письменних людей у Києві до офіціального прийняття християнства тепер не підлягає сумніву. Про наявність письменних людей на Русі в IX –X ст. свідчать договори Олега 911-912 рр. та Ігоря 944-945 рр. з Візантією. Договори з греками укладались не лише усно, а й на письмі. Можна припустити, що вони писалися двома мовами - грецькою і стародавньою руською, або принаймні перекладались з грецької на слов'янську руську мову. У договорі Ігоря, вміщеному в "Повісті временних літ", говориться: "Мы же свѣщание се написахом на двою харатью, и едина харатья есть у царства нашего, на ней же есть крест и имена наша написана, а другой посли ваша и гостье ваша. А отходяча послом царства нашего да проводятъ къ великому князю русскому Игореви и к людям его".[32] Так виглядає уривок договору Ігоря з Візантією, де згадується про обмін писаними грамотами. У договорі Ігоря говориться, що після смерті руса, який перебував на службі у Візанітії, його майно має перейти в спадщину тому, кому на письмі заповідав покійний.

[31] П.А. Лавров. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Труды славянской комиссии, т.1, Ленинград, 1930, стор.12; П.П.Плющ. Історія української літературної мови, вид-во "Вища школа", К., 1971, стор. 95-108.
[32] ПСРЛ, II, стовп.40-41.

Арабські мандрівники Ібн Фадлан, Ібн Ел-Недім та інші, що зустрічалися з русами в Х ст. свідчать, що руси могли робити записи якимись поширеними в них знаками.

Про ранню дохристиянську писменність на Русі свідчать різноманітні археологічні знахідки - написи на матеріальних пам'ятках. Так, наприклад, у Гнездовському могильнику (село Гнєздово Смоленського району Смоленської області), який належить до першої половини Х ст., на знайденій корчазі виявлено напис кирилицею "гороухща" (гірчичниця)*. Крім написів літерами, археологам відома велика кількість позначень на предметах рисками та різними іншими знаками, якими виражено мовні поняття і значення. Болгарські письменники IX - початку Х ст., зокрема болгарський чернець Храбр, свідчать, що східні слов'яни до того, як почали користуватись слов'янським буквеним письмом, використовували в письмі "черты и резы", а також застосовували в листуванні і договорах латинський та грецький алфавіти.

Отже, навіть з цих скупих джерел ми маємо зробити висновок, що на Русі в IX-X ст. існувало письмо, за допомогою якого складались грамоти і договори. Поряд з цим руси користувались, як давнім пережитком, різними умовними знаками, за допомогою яких вони спілкувалися до появи буквенного письма.**

Після запровадження християнства в Києві наприкінці Х ст. і в дальші часи відбувається бурхливий розвиток поширення стародавньої літератури як церковної так і світської, як перекладів, що йшли на Русь з Візантії і Болгарії, так і оригінальних книг місцевого характеру написаних кирилицею, доступною всім слов'янським народам. Цей розвиток був підготовлений тривалим попереднім періодом історії культури наших предків до запровадження християнства.

Пам'ятки письменства і літератури XI – XIII ст., що збереглися до наших днів переважно в пізнішій переписці, значною мірою осучаснені і часто зіпсовані переписувачами пізніших століть. Оригінальних творів збереглись одиницями. Решта загинула під час тяжких лихоліть, які пережила наша вітчизна внаслідок монгольської навали, міжусобних воєн князів, пожеж та іншого стихійного лиха.

Від XI ст. до нас дійшло лише декілька пам'яток писемності київського походження. Це рукописні книги на пергаменті, чудово оформлені художніми заголовними літерами, заставками, кінцівками та ілюстраціями. До таких зразків давньої руської книги належить: "Остромирово євангеліє" (1056—1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, "Ізборник Святослава" (1073

і 1076 рр.) - книга для домашнього читання родини князя Святослава Ярославовича. Сім'я київського князя Ярослава Мудрого захоплювалась читанням книжок, як і сам Ярослав, за свідченням літописця, був великим любителем книжок. Ярослав, пише літописець, "книгам прилежа, и почита часто в день и внощи и собра писцы многы, и прекладаше от грек на словенскый язык и писма и списаша многы книгы, и книжками же поучаются вѣрнии людье…" У Софії київський була велика бібліотека. Передові люди високо цінували книги. Цей факт відобразив літописець своїм ставленням до вчення книжного: "Велика бо бывает полза человѣку от ученья книжного, книгами бо кажеми и учими есмы пути покаянию и мудрость бо обретаем и воздержанье от словес книжнах; се бо суть рѣкы напаящу вселенную всю, се суть исходяща мудрости, книгам бо есть неизщетная глубина..." Читання книг було звичайним явищем у родинах синів Ярослава, особливо двох високоосвічених з них – Святослава, князя чернігівського, і Всеволода переяславського.

* * *

Письменство і література на Русі XI-XIII ст. розвивались у зв'язку з загальним розвитком культури і потребами освіти. Значне місце посідала перекладна література, яку запозичали з Візантії і Болгарії. Своєю мовою болгарська писемність була близькою до східнослов'янської і споріднена з нею, що сприяло легкому її сприйняттю і засвоєнню. Переклади літератури Візантії і Болгарії характеризують культурні зв'язки Києва з більш цивілізованим світом раннього середньовіччя. Запозичення це переломлялось через своєрідну місцеву призму і набувало давньо-руського колориту; воно відповідало запитам і потребам руського соціально-політичного і культурного життя.

Запровадження християнства поставило вимогу введення цілого ряду богослужебних книг і літературних творів християнського вчення. Таке вчення в першу чергу містили в собі книги Старого і Нового Завіту - Біблії. Проте своїм змістом вони виходили за межі церковних і взагалі релігійних потреб. У книгах Старого Завіту відображені героїчні сторінки історичного життя стародавньої Іудеї. Книга Битія, Ісход, Книга царств і ін. відбивають різні політичні тенденції, право, юриспруденцію, міфи, народні перекази, легенди і т. ін. Багато з цих питань знайшли своє відображення в такій ранній християнській літературі, як апокрифи тощо, і стали близькими руському читачеві.

До перекладної літератури в першу чергу можемо віднести книги, призначені для виконання церковної служби – требники, мінеї (читання на честь християнських святих), Тріоді посна і цвітна (книги для служби в довеликодні і післявеликодні дні), часослов, псалтир і ін.

На Русь була перенесена так звана „повчальна література"; це тексти різних проповідей і повчань фундаторів церкви, „отців церкви" – Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єфрема Сіріна й ін. Руські книжники не тільки перекладали пам'ятки цієї літератури, а часто робили свої вставки і коментарі стосовно руської історії і потреб місцевого життя. Особливо це характерно для зразків ораторського мистецтва.

Значне місце в староруському письменстві займали такі жанри як апокрифи і агіографічна (житійна) література, тобто ті зразки християнської літератури, що не ввійшли в так звані книги „священного писання" і були "відлученими", забороненими. До пам'яток апокрифічної літератури належать твори: „Як бог створив Адама", „Ходіння Богородиці по муках", „Повість про Китовраса", „Ходіння Агапія в рай" і ін.

У суто агіографічних творах описано „мучеників" і подвижників – аскетів. За зразком візантійської та іншої східної агіографічної літератури - патериків, були складені місцеві оригінальні твори – „Києво – Печерський патерик", „Житіє Феодосія Печерського" й інші, що описують життя і діяльність святих Києво – Печерського монастиря. З цих пам'яток письменства ми дізнаємось також про життя і побут феодальної знаті, про звичаї монастирської братії, про різні форми залежності й експлуатації монастирями смердів та інших феодально залежних груп населення.

На Русі з'явилась значна кількість історичної візантійської літератури і повістей. Нам відомі історичні хроніки візантійського походження, перекладені на Русі - Іоанна Малали і Георгія Амартола, яку вдало використав як джерело для літопису автор "Повісти временних літ".[33] Історичні факти, що стосуються деяких сторін всесвітньої історії, були внесені в давні руські літописи з цієї хроніки. Крім цих хронік, на Русі були відомі такі історичні твори, як "Летописец вкратце" константинопольського патріарха Никифора, хроніка Георгія Сінкела й ін.

Поширеними творами перекладної літератури були такі повісті: "Александрія", Повість Іосифа Флавія про зруйнування Єрусалима, "Троянські діяння", Повість про Акіра Премудрого, Повість про Варлаама й Іоасафа та ін.

---

[33] Див.: Історія української літератури у восьми томах, том перший. Давня література(XI – перша половина XVIII ст.), К., 1967, стор.72 -88.

Серед пам'яток перекладної літератури, що надходила на Русь, значне місце посідали твори історико-повістевого змісту. Великою популярністю користувалася "Александрія" – історично - літературна повість про видатного і прославленого героя Олександра Македонського. Цей твій користувався величезною популярністю аж до XVIII століття відомий в сотнях рукописних примірників російською та українською мовами.

До зразків повістевої літератури, що була відома на Русі, відноситься "Троянські діяння" із хроніки Іоанна Малали. Здавна значною популярністю користувалася "Історія Іудейської війни" Іосифа Флавія.[34]

До перекладних пам'яток літератури природознавчого характеру належать - Фізіолог, Шестиднев і Християнська топографія Косми Індикоплова. Ці твори присвячені нібито природним питанням, але вони були пройняті християнським світоглядом і підкоряли науку теологічному вченню.

Хоч перекладних творів на Русі XI - XII ст. було й багато, проте першорядне місце належить староруським оригінальним пам'яткам письменства. У них найсильніше відбито народні традиції, національну свідомість і прагнення об'єднавчих сил Київської Русі відстояти свою незалежність у боротьбі проти зовнішніх ворогів, найбільше від степових кочівників та внутрішніх відцентрових сил, що тягли до феодальної розробленості. В оригінальній літературі XI-XII ст. найвиразніше проявились творчий дух древньоруської народності, її моральні і духовні сили.

***

Найдавніші пам'ятки стародавнього київського письменства дійшли до нас лише від першої половини XI ст., з часів Ярослава Мудрого. Вони й відбивають завершення тривалого попереднього, майже тисячолітнього розвитку культури Русі на чолі з Києвом і продовження його в нових умовах сформованого феодального суспільства.

Майже вся література Київської Русі в період її розквіту, особливо за часів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, пройнята ідеєю величі руської землі та прославлення Києва і його князів. Особливо це стосується літописів і такої визначної пам'ятки літератури та ораторського мистецтва, як "Слово о законъ и благодати" Іларіона, написане між 1037 і 1060 рр. в Києві.

[34] Див.: История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе, М-Л., 1958.

Іларіон був одним з освічених представників київського духовенства, яке так старанно підготовляв Володимир та його син Ярослав. Спочатку він був священиком княжої церкви в селі Берестові, поблизу заснованого в 1051р. Печерського монастиря. Прагнучи позбутися впливу Візантії в усіх сферах життя, у тому числі в ідеологічній, Ярослав замість грецьких ієрархів поставив на чолі руської церкви свого митрополита – Іларіона.

Визначним письменником був один із засновників Києво-Печерського монастиря, його ігумен другої половини XI ст. - Феодосій. Походив Феодосій з багатого роду з Курська; перед приходом у монастир він жив у Василькові. Феодосій, як письменник і церковний діяч, мав великий вплив серед феодальної знаті. Він був близьким до двору князя Ізяслава Ярославовича і підтримував його політику в боротьбі з братами. Він повчав Ізяслава не орієнтуватися на Польщу в міжусобицях, що точилися між братами - Святославом та Всеволодом. Після смерті Ізяслава Феодосій підтримував політику князя Святослава Ярославовича.

У літературі відображено гостру політичну боротьбу київської великокнязівської влади з відцентровими силами, які прагнули до феодальної роздробленості. Ця боротьба в середині феодального класу почалася після смерті Володимира Святославовича; особливо вона розгорілась з кінця XI ст. Характерними для цього періоду літератури є твори київського походження, пов'язані з убивством Святополком Окаянним своїх братів Бориса і Гліба та культом останніх.

До цього часу слід віднести і створення оповідань про життя Бориса і Гліба, доповнені церковницькими легендами про "посмертні чуда" над їх "мощами". Ці оповідання стали джерелом для створення "Чтения" про цих "князів-мучеників". Автором "Чтения" був чернець Києво-Печерського монастиря, відомий своєю високою освіченістю літописець Нестор, якому належить цілий ряд інших літературних творів. Серед них значне місце займає агіографічний твір "Житіє Феодосія Печерського".

"Житіє Феодосія" крім усього іншого, являє собою цікаве історичне джерело. З нього ми дізнаємось про суспільну роль Києво - Печерського монастиря, його взаємини з князівською владою, про життя і побут ченців, бояр, купецтва, становище смердів, жителів міст тощо.

Серед пам'яток літератури Києва початку XII ст. важливе місце посідає "Поучення" Володимира Мономаха, яке збереглося у Лаврентіївському літопису і датоване 1096 р., хоч було написане, мабуть, наприкінці життя Мономаха.

У "Поученні" поєднано два твори. Один із них "Грамотиця" Володимира Мономаха своїм дітям, що становить, власне, основну того,

що прийнято називати "Поучення дітям або іншому, хто буде слухати або читати цю грамотицю". Другий твір - Послання Володимира Мономаха чернігівському князю Олегу Святославовичу з приводу вбитого в 1096 р. в міжусобній війні під Муромом Мономахового меншого сина Ізяслава.

Ці дві частини, що присвячені різним питанням, створюють цілісний твір. При цьому друга частина – Послання Олегові - являє собою епістолярій, якому наслідувало ряд пізніших авторів середньовічної Русі.

Само „Поучення", „Грамотиця" являє собою жанр послання батьків до дітей, поширений на той час у літературі Візантії та ряді інших держав. У староруській літературі він нагадує звернення князя Ярослава Мудрого в передсмертний час до своїх синів. „Ось я відходжу від світу цього, - говорить Ярослав, - а ви, діти мої, майте між собою любов, бо ви є брати, діти одного отця і одної матері." „Поучення" Володимира Мономаха охоплює ширше коло питань ніж заповіт Ярослава Мудрого. Воно в сукупності з літописами та „Уставом о резах", доповненнями та розширенням „Руської правди" та іншими пам'ятками літератури кінця XI - початку XII ст. становило політичну програму Володимира Мономаха, викликану бурхливими подіями - повстанням у Києві 1113 року.

Політична лінія Мономаха з приходом його з Переяслава на князювання в Київ в 1113 р.* була спрямована на послаблення класових суперечностей та одночасно на зміцнення влади великого київського князя, яким став Володимир Мономах саме в 1113 р. Все це разом з автобіографічною частиною знайшло відображення в „Поученні" дітям та в інших літературних творах.

Безпосередніми пам'яткам вітчизняної історіографії Київської Русі є давні літописи.

*Літописання XI –XII ст.***

Швидкий розвиток давньої оригінальної літератури на Русі в XI ст. можна пояснити наявністю більш ранньої писемної традиції, що склалася в попередні періоди східнослов'янської історії. Визначний дослідник стародавньої мови та літератури, І.Срезневський вважав, що першими з найраніших історичних творів були записи про початкову історію Русі, які в опрацьованому стані були внесенні до складу пізніших літописів.[35] Отже

[35] И.И. Срезневський. Древние памятники русского письма и язика, СПб, 1882, стор.8.

думається, що час виникнення літописних списків та ізводів відокремлені довготривалим періодом від часів складання самих літописів. Тому літописні списки, що дійшли до нас, передають текст літописних творів не в первісному, а в дещо зміненому вигляді із пізнішими нашаруваннями. Ця особливість давніх літописів Київської Русі викликала широке обговорення в критичній і дослідницькій літературі, що присвячена, головним чином, літописам як джерелам, а не історіографії. Той самий вчений, Ізмаїл Іванович Срезневський вважав, що первинно записи про початок Русі були написані у вигляді цілісно зв'язаного, без поділу на роки, історичного оповідання про першопочаткову історію слов'ян і виникнення давньоруської держави. Для найдавнішого часу використано усні перекази і пісні про боротьбу слов'ян з аварами, про заснування Києва і т. ін. Давній літопис відомий під назвою "Повісті временних літ". Названий він так по його заголовку: "Се повъсти временных лът, откуда пошла Руская Земля, кто в Кыевъ нача первее княжити и откуда Руская Земля стала есть".[36] В заголовку Іпатіївського літопису ця назва дещо інша – "Повъсть временных лът черноризца Феодосьєва монастыря Печерского, окуда есть пошла руская земля стала єсть и хто в ней почал первье княжити".[37] «Повъстю временных лът» відомий* російський академік Олександр Олексійович Шахматов назвав той літописний ізвод, що був складений у Києві і обіймає події від найдавніших часів до початку XIIIст. "Повість" дійшла до наших днів не в оригіналі, а в пізніших двох подібних редакціях або ізводах– Лаврентіївському (1377р.) та Іпатіївському (початок XVст.).[38]

В Лаврентіївському списку "Повість временних літ" доведена до 1113р., а в Іпатіївському приблизно до 1118р. До 1113 року над "Повістю" працював чернець Києво – Печерського монастиря Нестор, а після нього літопис доопрацьовувався і редагувався, після приходу на київське князівство Володимира Мономаха ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром. Остання редакція "Повісті" була закінчена у Києво – Печерському монастирі (1118 р.), з якого літопис і потрапив до Іпатіївського ізводу.

Лаврентіївська редакція, в свою чергу, збереглася до наших днів у трьох ізводах. Найдавніший з них Лаврентіївський, який починається "Повістю временних літ" і продовжується Суздальським літописом до 1305 р. Отже, в цьому ізводі "Повість временних літ" продовжувалась Суздальським літописом у Північно – Східній Русі. Крім того,

[36] ПСРЛ, І, Лаврентьевская летопись, М.,1962.

[37] ПСРЛ, ІІ. Ипатьевская летопись, М.,1962.

[38] Існує також думка дослідників, що Іпатіївський ізвод належить також до XIVст. (М.Грушевський)..

Лаврентіївська редакція вміщена в Радзивіловському або Кенігсберзькому і Троїцькому списках (Московський академічний список). Радзивіловський список складений в XV ст. і доведений до 1206 року. У XVII ст. він належав литовському гетьманові Радзивіллу, перейшов у спадщину його родичам, а в 1671р. потрапив до Кенігсберзької бібліотеки. Після зайняття російськими військами в Семилітню війну Кенігсберга в 1758 р. літопис був привезений в Росію (зберігається в Бібліотеці ім. Леніна в Москві)*. Радзивіловський літопис добре прикрашений ілюстраціями. В ньому вміщено 617 мініатюр. "Повість временних літ", яка в скороченому вигляді міститься в Радзивіловському літопису, також оздоблена мініатюрами, які становлять для сучасного читача велику вартість.

Троїцький літописний список, знайдений М.М.Карамзіним в бібліотеці Троїцького монастиря, закінчувався оповіданням про напад татар на чолі з ханом Едигеєм на Москву в 1408 р. Літопис цей згорів під час пожежі Москви в 1812 р. і відновлений лише недавно за матеріалами Карамзіна, вміщеними в примітках та додатках до його "Истории Государства российского".

Найкраще "Повість временних літ" збережена в Іпатіївському літопису, складеному в XIV або XV ст. на Україні, а знайденому в Іпатіївському монастирі в Костромі. Яким чином потрапив цей літописний твір у Підмосков'я й до цього часу не відомо. Іпатіївський літописний звід поділяється на три з'єднанні між собою літописними оповіданнями частини. Першу частину Іпатіївського ізводу становить "Повість временних літ", близька до Лаврентіївського списку і доведена до 1117 р. включно. В другій частині вміщено історичні оповідання, цілі героїчні повісті, а часом невеликі хронологічні замітки та незакінчені розповіді про події від 1118 до 1199 рр. Цю частину Іпатіївського ізводу можна назвати самостійним історичним зведенням складеним у Київському Видубицькому монастирі. Її прийнято називати Київським літописом 1200 р.

У третій частині Іпатіївського літописного ізводу вміщено самостійний твір, названий дослідниками Галицько - Волинським літописом, повісті якого доведені до 1292 р. і обриваються випадковим оповідання про смерть степанського князя Івана Глібовича та про початок князювання його сина Володимира.

Звернемося до історичного аналізу частини першого літопису "Повісті временних літ".

В XIX ст. російський історик, відомий джерелознавець та історіограф К.М.Бестужев – Рюмін влучно зауважив, що "Повість временних літ" є "архівом, в якому зберігаються сліди творів початкової нашої літератури, що

загинула до нас". Він підкреслив, що для складання "Повісті" використано величезну кількість відомих і невідомих нам, місцевих і перекладних історичних джерел, які мали в своєму розпорядженні літописці Нестор і Сильвестр.

До місцевих джерел ми можемо віднести початковий літопис часів Ярослава Мудрого, який створювався на основі величезної кількості чужоземних та місцевих, вірогідних і легендарних, усних і письмових свідчень, що нагромаджувалися попередніми століттями і були вписані в літописні пам'ятки, що називалися "Повістями временних літ".

Відповідно з своїми дослідженнями найвідоміший серед наших вітчизняних істориків – джерелознавців, нині покійний О.Шахматов подав приблизну, тобто близьку до дійсності схему періодизації та розвитку Початкового літописання, що завершилося складанням "Повісті временних літ". Він змалював цю схему в такому вигляді:

Найдавніший Київський ізвод (1037)

I. Києво- Печерський літописний ізвод(1073)

Новгородський ізвод (1050 р., доведений далі до 1079 р.)

II. Києво – Печерський, або Початковий ізвод (1093)

ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ (1113)

Слід підкреслити, що подана схема Шахматова є умовною. Її не раз переглядали дослідники і сам автор.

Складання найдавнішого ізводу (1037 р.) пояснюється урочистою подією часів Ярослава Мудрого – будівництвом великої і пишної церкви Софії, закладенням в Софії великої бібліотеки, бо Ярослав, за свідченням літопису "книгам прилежав днем і ноцію читая их". Будівництво Софіївського собору і утворення тут митрополії означало вихід з - під впливу Візантії. Ймовірно, що до цього часу було приурочено складання найдавнішого літописного ізводу. Авторитетні дослідження свідчать, що при дворі Ярослава Мудрого існувала Академія, що складалася з багатьох учених, перекладачів та переписувачів.

Найдавніший Київський ізвод був продовжений до 1073 р. в Києво-Печерському монастирі, відомим в той час ученим ченцем Никоном Великим. Ряд істориків висловили думку про те, що чернець літописець Никон був ніхто інший як відомий письменник і оратор,

автор "Слова о Законі і Благодаті" Іларіон, що в силу обставин залишив митрополію і постригся в ченці Києво – Печерського монастиря.

Одночасно з продовженням київського літописання, як вважає видатний дослідник О.О.Шахматов, між 1050 і 1079 роками складається літопис у Новгороді. Внаслідок цього починається Новгородське літописання. Початок його присвячується будуванню Софії Новгородської. В основу першого Новгородського ізводу був покладений Київський ізвод 1073р.

В 1093 р. у Київському Печерському монастирі був складений другий Києво – Печерський літописний ізвод, який об'єднав у собі найдавніший Київський ізвод 1037 р. та Новгородський 1079, з продовженням до 1093 р. З цього літописного ізводу та доповненого нового матеріалу, із джерел різноманітного характеру – свідчень письмових, переказів усних, минулих і сучасних, був створений видатний історичний твір "Повість временних літ", складений у Києво – Печерському монастирі близько 1113 року високоосвіченим ченцем і прославленим літописцем Нестором. Останки Нестора зберігаються в київських печерах. На ознаку довічної його пам'яти це місце прикрашає меморіальна дошка знаменного в історичній науці Московського Товариства історії та старожитностей.

Після смерті київського князя Святополка Ізяславовича, в часи народного повстання 1113 р., на київський великокняжий престол прийшов з Переяслава онук Ярослава Мудрого Володимир Всеволодович Мономах. Він, серед багатьох його прихильників, знайшов у Києві найближчого помічника в особі ігумена Видубицького монастиря Сильвестра, який став ідейним натхненником і помічником Володимира Мономаха в проведенні цілого ряду реформ. На догоду великому князеві київському Сильвестр продовжував справу літописання у Видубичі. Він відредагував "Повість временних літ" з похвалою Володимиру Мономаху як особі і його реформаторській діяльності та як провідника в боротьбі з кочівниками. Можливо, що Сильвестру належить вставлене попереднім числом під 1097 роком - "Поучення Володимира Мономаха" своїм дітям. Це "Поучення" міститься лише в Лаврентіївському літописному ізводі. Воно становить найкоштовнішу пам'ятку нашої давньоруської літератури.

Можливо, що Сильвестрові, крім редагування "Повісті временних літ", після Нестора належить певне місце в продовженні "Повісті" від 1113 року до 1116-1118 рр. Внаслідок великої праці давньо-руських вчених ми маємо неперевершений зразок історичної праці світового значення, що відома під назвою "Повісті временних літ".

"Повість временних літ" є, крім усього, історичним архівом, у якому зберігаються глибокі сліди історичних творів нашої початкової літератури, що загинули для нас. Цим ми підкреслюємо, що для складання "Повісті" літописці використали величезну кількість місцевих і перекладних іноземних - візантійських, давньо - європейських, давньогрецьких, римських, арабських, скандинавських, західновоєропейських і все-слов'янських джерел, мовою яких володіли старо - руські літописці, перекладачі та інші творці літописів. Велике місце посідають тут, звичайно, місцеві джерела, якими володіли Никон, Нестор і Сильвестр та їх помічники. Поряд із письмовими пам'ятками, велике місце належить усним переказам, правдивим і легендарним, давно минулим і тогочасним.

До "Повісті" увійшли матеріали візантійської історіографії - Хроніка Георгія Амартола, Хронограф Никифора, договори Візантії з Руссю тощо. Тексти історичних повістей переписані уривками з давньоєврейських перекладів Біблії та інших легенд, запозичені з книг старого і нового завіту, псалтирів та різного роду моралізуючої повчальної літератури, що відповідала тогочасній ідеології феодального суспільства. Складачі літописного зводу, використавши великий і різнобічний матеріал, пов'язали історію Русі з світовою історією; вони надали землі руській центральне місце серед народів і держав світу.

Історія Київської Русі одночасно розглядається літописцями на широкому суспільно-політичному тлі, з повною класовою державною та церковно-релігійною тенденційністю. Все ж, в центрі уваги складачів літопису стоять патріотичні мотиви. Найбільш виразно це позначається тоді, коли йде мова про боротьбу з зовнішньою небезпекою кочівників, навалу яких Київська Русь відбивала протягом багатьох століть.

"Повість" складається з нечітко окреслених частин, іноді окремих вставлень та уривків. Все ж складачі її прагнули звести великий історичний матеріал, яким вони володіли, в певну струнку систему його викладу.

"Повість временних літ" після заголовку починається викладом всесвітньої історії від легендарного потопу, від якого волею Всевишнього врятувався лише праведний Ной із своєю родиною. Все так, як здебільшого це писалося у візантійських та інших східних хроніках. Далі йде мова про поділ світу серед Ноєвих синів, одному з них, Йафету, дістається слов'янська земля. В ній проповідує християнство легендарний апостол Андрій Первозванний, що приходить до Києва, подорожує до Новгорода і скрізь, словами літописця, він провіщає землі Руській благодать і велих

Києву, як східнослов'янському центру давньої руської державності, освіти та культури літописець, як киянин, надає особливе місце серед інших племен і народів.

Починаючи від оповідання про трьох братів – Кия, Щека, Хорива і сестру їх Либідь, історія Києва і землі полян займають в літопису чільне місце. Старшому з братів - Кию літописець надав княжого походження. Цим він виявив себе як ідеолог київської великокнязівської влади. Від цього оповідання він розв'язує поставлену в заголовку "Повісті" проблему – "Хто первее почал княжити" на Русі. Оскільки ці події були далекими від часу життя й діяльності літописця, то дана проблема, не маючи під собою історичного джерела, не знайшла свого розв'язання, а повість про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом виявилася легендою. В міру труднощів, перед якими опинився літописець, він шукає шлях до розв'язання питання про походження Русі від князів Рюриковичів.[39] Слід підкреслити, що для давніх руських літописців взагалі було властивим шукати назви міст, земель і походження держави від імен тих або інших осіб. Так, назва "Київ" виведена від Кия, племена радимичів- від імені Радима, вятичів - від Вятка і т. ін.

Історію слов'янських племен і держави Русі літописець подає як внутрішній процес. Отже, норманське походження Русі в дальшому літописному викладі втрачає будь-яке значення. Для літописця слов'яни і Русь суть єдине поняття – "А всяк словенск язык есть Русь".[40] Під 852 р. літописець вмістив у "Повістях временних літ" коротке оповідання про початок царювання імператора Михайла у Візантії і тут підкреслює, що з цього часу греками почала прозиватися земля Руська – "яко при сем царе приходяща Русь на Царьград."[41]

Слідом за повістями, в яких відображено часи виникнення й розвитку давньоруської держави IX - X століть, її боротьбу з зовнішніми ворогами, в "Повісті временних літ" знайшла висвітлення доба розквіту культури XI ст. в часи князювання Ярослава Мудрого та його трьох синів - Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Початковий літописний ізвод закінчується на 1093р. З цього часу печерський чорноризець Нестор не лише доповнив попередній звід "Повістей", а й продовжив його на підставі власних спостережень і даних живих свідків історичних подій. Свідченням цього є повісті про

[39] ПСРЛ, II, стовп. 13-14.

[40] Язик – в старослов'янській мові означає – народ.

[41] Під час царювання Михайла III був відбитий у 860 році напад Русі на Константинополь.

міжусобиці синів Ярослава, напади половців на руські міста, зокрема на Київ, спустошення ними Печерського монастиря (1096 р. – Лавр. літ.) про з'їзд князів у Любечі, осліплення Василька, з'їзди у Вітичеві та біля Долобського озера.

В оповіданні про договір князів на з'їзді біля Долобського озера літописець вмістив у "Повістях" патріотичну промову Володимира Мономаха, звернену до дружини Святополка Ізяславовича: "Дивно мені дружино, що ви коней шкодуєте тих, якими орете. Чому ж ви того не добачаєте – як тільки смерд почне орати, половчанин, приїхавши, вдарить смерда стрілою, кобилу його забере, а в село в'їхавши забере жінку його і дітей, і все майно його візьме;то ви коней шкодуєте, а чому ж ви не жалієте смерда. І ніхто йому заперечити був не в силі." В "Повістях", починаючи з 90-х років XI ст. подається ціла героїчна епопея безперервної боротьби Русі з половцями. Душею цих подій, захисником руської землі у літописця виступає Володимир Мономах. Останній редактор і частково складач "Повісти временних літ" Сильвестр, ігумен Видубицького монастиря, патронованого переяславськими князями Мономаховичами, виявився яскравим прихильником та ідейною їх опорою. Сильвестр, як прихильник та ідейний натхненник Мономаховичів, доклав чимало зусиль, щоб показати з усією тенденційною догідливістю свого улюбленця князя Володимира Всеволодовича Мономаха, як визначного державного діяча.

Між 1113 і 1116 рр., на догоду київському князю, Сильвестр, відповідно своїй меті, піддав літопис новому дорobленню та редагуванню. Він вмістив у літопису наведену вище промову Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів у 1103 р. і зробив його натхненником об'єднавчих тенденції, які найбільше проявлялися в Києві. Володимир Мономах показаний у літопису нової доробки як найвидатніший державний і культурний діяч.

Якщо вилучити відомий Галицько-Волинський літопис, яким закінчується Іпатіївський список, а також матеріал, що стосується північного зведення XIII ст., ми матимемо уявлення про другу частину Іпатіївського літописного ізводу - про Київський великокнязівський літописний ізвод, складений у Видубицькому монастирі в 1200 р. на похвалу великому київському князеві Рюрику Ростиславовичу.

Київський літопис 1200 р. являє собою зведення, впорядковане з різних південно-руських літописів і усних переказів, що побутували на території південних феодальних князівств XII ст., а головне - літопису Київського князівства. Чернігівський літопис про князя Ігоря Святославовича, героя "Слова о полку Ігоревім" та літопис

переяславського князя Володимира Глібовича закінчується оповіданням про його тяжке захворювання під час походу на половців і смерть у 1187 р.

В оповіданні про смерть Володимира Глібовича літописець проголошує похвалу переяславському князеві на зразок панегіриків, які не раз зустрічаються в "Повісті временних літ". Він розповідає як за покійним князем Володимиром Глібовичем всі переяславці плакали: "О нем же Украина много простона".[42] У цьому літописному оповіданні, внесеному в Київський звід під 1187 р., вперше з відомих нам письмових пам'яток вжито назву "Україна" у відношенні до південних земель Київської Русі та їх населення, головним чином це стосувалось земель Переяславської та Київської. Термін "Україна" - народний. Можна припустити, що у народному вжитку він існував раніше, ніж потрапив на сторінки літопису. Цим терміном у XII ст. визначалися південноруські землі, що межували з половцями. Це стародавня земля колишніх племен середнього Придніпров'я, або руська земля у вузькому розумінні цього слова, що була розташована по обидва боки середньої течії Дніпра, по ріках Трубіж, Ворскла, Сула та ін. - на лівій стороні; по Ірпеню, Стугні, Росі та їх притоках - на правій стороні Дніпра. З дальшим поширенням політичного і культурного впливу цих земель на всю Південну Русь, в міру встановлення тісніших зв'язків між окремими землями Південної Русі, Україною, поряд з старовинною назвою "Русь", стали називатися всі південноруські території, де панували південно руські говори (пізніше українська мова) і своєрідні місцеві особливості побуту та культури жителів цієї частини Русі.

Наприкінці XII і протягом XIII століття термін "Україна" вживається літописцями також стосовно до інших південних і південнозахідних земель Русі. В тому ж Київському літопису під 1189 р. вміщенно оповідання про приїзд князя Ростислава Берландича "ко Украини Галичской".[43] В даному випадкові літописець вживає назву "Україна" стосовно до галицького пониззя, тобто до південних територій Галицького князівства.

Дещо пізніше Галицько – Волинський літопис іменує цією назвою галицькі землі, що лежали на Західному Бугові і межували з Польщею. Так, під 1213 роком в Галицько-Волинському літопису читаємо, що князь Данило Галицький відібрав від польського короля Лешка "Берестин і Угревск и Верещин, и Столп Комов и всю Украину".[44] Під 1282 р. у тому літопису розповідається, як Лешко взяв у волинського князя Володимира

[42] ПСРЛ, II, стовп. 653.

[43] Там же, стовп. 663.

[44] ПСРЛ, II, Ипатьвская летопись, М., 1962,стовп.732.

Васильковича "село на Вкраинице именем Воинь".[45] Назва "Україна" набрала з XIV ст. загального значення для визначення території та населення всієї Південної Русі і пізніше ввійшла повсюди у народний і літературний вжиток. У західноєвропейських і польських джерелах землі України продовжували в більшості називатися Руссю. Назва "Україна" і "Русь" дуже часто чергуються і становлять тотожне поняття аж до XVII ст. В XVI-XVII століттях термін "Україна" поступово заступає собою назву "Русь". Остання залишається переважно за північно-східними руськими землями, об'єднаними в складі Російської централізованої держави.

В Київському літопису 1200 р. відображена боротьба Русі з половцями і міжусобні війни руських князів, починаючи від смерти Володимира Мономаха до кінця XII ст. Тут також відбито ряд питань з історії культури південної Русі, церковного життя, зовнішньо - політичних відносин тощо. Значне місце в літопису посідає військова тематика, головним чином повісті про боротьбу з половцями; в ньому виражені об'єднавчі тенденції, властиві багатьом пам'яткам тогочасної літератури. В літопису продовжують звучати об'єднавчі мотиви, особливо в оповіданнях про криваву боротьбу з кочівниками. Ці об'єднавчі мотиви найвиразніше помітні, наприклад в повістях, вміщених при викладі подій 1180-х років. Зразком їх є оповідання про

переможний похід на половців київського князя Святослава в 1183 р., про наскоки половців на руські землі в 1184 р. про перемогу Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича над половцями, про невдалий похід і поразку героя "Слова о полку Ігоревім" Ігоря Святославовича в 1185 р. та ін.[46]

В Київському літопису яскраво відображена ідеологія і політичні прагнення князів Наддніпров'я, зокрема удільних князів Переяславського і Київського князівств - нащадків Володимира Мономаха. Ідейним і політичним прибічником цієї династії продовжував залишатися невідомий автор Київського ізводу, літописець Київського Видубицького монастиря, що працював, без сумніву, з великою кількістю освічених авторів і складачів цього літопису.

Значне місце в історіографії першої половини XIII ст. займають "Повісті про битву на Калці" та про інші героїчні подвиги князівських дружин і всього народу в боротьбі з татарською навалою між 1224 – 1240 рр. Ці воїнські повісті ймовірно створювалися в дружинному середовищі на півдні Русі. В невідомий для науки час вони потрапили з Київської землі на північ і на початку XIV ст. були внесені до північно-руського

[45] Там же, стовп.889.
[46] ПСРЛ, П, М., 1962, стовп. 628-651.

літописання - в Лаврентіївський літописний ізвод і в Новгородський четвертий літопис.

*Галицько-Волинське літописання**

Історичні свідчення про давнє минуле галицької та волинської земель зустрічаються на перших сторінках "Повісті временних літ", поряд з іншими землями, на яких проживали слов'янські племена. Коли київський літописець оповідає про розселення народів світу, він надав значне місце племенам, що проживали в "полуночних" від Понтійського моря країнах по Дунаю, Дніпру, а також в "горах Угорських"; звідси плем'я Афетове, як називає літописець слов'ян, розселилося до Дніпра, Десни, Прип'яті, Двини, Волхова і Волги. "По мнозьх же временьх съли словени по Дунаєви, где єсть нині Угорськая земля." Далі в "Повісті временних літ" вміщені оповідання розселення слов'ян східної гілки на схід від Карпат до Волги. Поряд з чехами і моравами літописець називає слов'янські племена, що проживали в Карпатах і на схід від них, це – "Хорвати Білі", а поряд з ними "Поляне Ляхове, а инии мазовшане" тобто племена, що передували польському народові.[47]

На південному заході від Києва (від землі полян) літописець, після згадки про хорватів свідчить, що дулеби жили по Бугу, де в його часи (XI ст.) – "кдь нинъ волиняне", а уличі і тиверці проживають по Бугові та Дніпру. В першому випадкові, коли йде мова про волинян, літописець говорить про Південний Буг, в іншому разі, коли йде згадка про тиверців та уличів, їх літописець знає між нижніми течіями Дніпра та Південного Бугу. Він додає, що тиверці не лише населяють землі по Бугові і Дніпру, а й "присъдяху к Дунаєві и бъ множество их съдяху бо по Бугу и по Днъпру оли до моря и суть гради их до сего дне".[48]

Отже, галицьке князівство охоплювало не лише Прикарпаття, а й землі, що розташовувались по Південному Бугові та на всій території Дністра аж до нижньої течії Дунаю.

Київський літописець і складач "Повісті временних літ" володів історичними джерелами не лише про давнє минуле східних руських земель, а й про землі, на які поширювали свою владу київські князі, починаючи від Володимира Святославовича та в подальші часи.

В другій половині XI та протягом XII ст. на землях Галичини та Волині склалися окремі князівства, які довгий час** перебували

[47] ПРСЛ, II, стовп. 3 – 5.
[48] Там же, стовп. 9 – 10.

у васальній залежності від великих князів київських. Прагнення позбутися цієї залежності стають помітними* приблизно, від початку 70-х років XI ст., коли почалися суперечки серед синів Ярослава Мудрого за володіння землями і великокнязівським престолом.

Київ продовжував відігравати провідну роль в житті всієї давньої Русі. Вслід за Києвом важливу роль відігравали міста і землі Галицького та Волинського князівств. В період розквіту Київської Русі, а також і в наступні часи, галицьке та волинське князівства посідали особливе місце. Тут були родючі землі, що забезпечували високий рівень розвитку хліборобства, багаті і широкі простори пасовиськ сприяли скотарському господарству; в прикарпатських лісах та просторах Волині були розвинені мисливство та інші промисли. Прикарпатські поклади солі (відома коломийська сіль) давали величезні прибутки, що сприяло зростанню та збагаченню міст. Тут відомими були міста Галич, Перемишль, Теребовль, Звенигород, Червен, Вололодимир-Волинський, Берестьє, Белз, Дорогочин, пізніше Холм та ін.

Родовід галицьких князів прийнято починати від Володимира Святославовича, коли він підкорив так звані Червенські міста. Прикарпаття і Закарпатські землі входили до складу Київської держави. Довгий час Прикарпаття і Галичина боролися з угорською та польською агресією. Ще за життя Ярослава Мудрого його син Володимир (пом.1052 р.) одержав від батька в уділ Галицькі землі; але син його Ростислав, після смерти Ярослава Мудрого був вигнаний з цих земель його дядьком Ізяславом Ярославовичем. В період міжусобних війн, від 70 - х рр. XI ст. сини Ростислава Володар і Василько відвоювали володіння свого батька. Володар став удільним князем у Звенигороді, а потім у Перемишлі, а Василько в Теребовлі.

Поряд з внутрішніми міжусобними війнами та чварами, що безперервно точилися між князями за Київ та за переділ володінь, Русь змушена була вести жорстоку й безперервну оборонну та наступальну війну з половцями. Ці події знайшли своє відображення не лише в Київському та Новгородському літописанні. Їх не обминули й літописці інших земель, особливо Галицької та Волинської.

Згадки і короткі повісті про події в Галицькій та Волинській землях ймовірно потрапили в літописні твори з усних народних переказів, або з власних спостережень літописців XI ст. Першою пам'яткою, що відома в історичній літературі є повість, що склалася в межах Галицько-Волинського князівства, залишилася для нас не в оригіналі. Вона збереглася вписаною в другій редакції “Повісті временних літ” (1116 р.),

а потім доопрацьовувалася в третій редакції (1118 р.). Тут іде мова про осліплення теребовльського князя Василька Ростиславовича волинським князем Давидом Ігоревичем в 1097 р., після першого з'їзду князів, який очолював переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах.[49]

В період роздробленості Русі на окремі князівства й землі, піднесення їх самостійності та втрати колишнього значення Києва після руйнування його татарами, літописання продовжується в інших князівських центрах, що розвинулись внаслідок феодалізації окремих земель. В південній Русі першорядну роль стало відігравати в XII –XIII ст. Галицько-Волинське князівство з його головними політичними і культурними центрами Галичем та Володимиром-Волинським.

Літописна література Південної Русі XIII ст. представлена головним чином Галицько-Волинським літописом, в основі якого лежать попередні літописи – "Повісті временних літ" і "Київський літопис", який закінчується 1200 роком. Отже, південно-руське літописання періоду феодальної роздробленості є прямим продовженням попереднього* місцевого літописання та літописів Київської Русі. Київська літописна традиція щодо відображення місцевих південно-руських подій міцно збереглася в Галицько-Волинському літопису.

Авторами та складачами Галицько-Волинського** літопису, як і раніше, в період Київської Русі, були високоосвічені особи, які були добре обізнані з грецькими та західноєвропейськими джерелами і твердо стояли на позиції історичного обґрунтування необхідності збереження єдності Русі під зверхністю південної гілки нащадків Київського великого князя Володимира Мономаха.

В зв'язку з обмеженістю зразків літератури взагалі, а історичної зокрема кінця XII і всього XIII сторіччя, Галицько-Волинський літопис служить головним джерелом для вивчення історії України цього періоду. В ньому відображені головніші події часів утворення, розквіту і занепаду Галицько-Волинського князівства, що включало в свої межі більшу частину південних руських земель. Ця літописна збірка, що була зведена з різних історичних оповідань в цілісний звід десь наприкінці 80-х років XIII ст. являє собою розвиток попереднього літописання і уривається без закінчення оповіданнями про події часів Литовського панування. Літопис знаходить собі далі пізніших в своєму роді наступників у спільних

[49] ПСРЛ, II, стовп. 230-250. Див. докладніше: М.Д.Присьолков. Початок літописання в Галицько-Волинській землі. Матеріали до вивчення української літератури, т.1, вид-во "Радянська школа",К.,1959.стор. 96 -101.

з білоруською і литовською історіографією пам'ятках у вигляді так званих західно-руських літописів.

Ще в XIX ст. дослідники давніх руських літописів підкреслювали, що Галицько-Волинський літопис є поодиноке і надзвичайно цікаве явище в нашій історіографії.[50] Первісно він був складений без звичайної для літописних пам'яток інших політичних і культурних центрів, хронології. Хронологія складена пізнішим редактором, що упорядковував літопис разом з цілим південноруським літописним зведенням XIV ст.[51]. Роки розташовані так, щоб Галицько-Волинський літопис являв собою пряме продовження цілого Іпатіївського зведення.

Питання про дальший розвиток південно-руського літописання, після появи останньої редакції "Повісті временних літ" (1118), в тому числі про появу і розвиток літописання в Галичині, залишається мало досліджене.

Найдавніші пам'ятки історичних творів, що існували в XI-XII ст. в Галицько-Волинських землях, безпосередньо до наших днів не збереглися в цілості, а лише відомі як вставки у другій редакції "Повісті временних літ" (1116 р.), а потім перенесені в третю редакцію "Повістей" (1118 р.). Значне число їх потрапило також до так званого Київського літопису XII ст. в "Повісті временних літ", наприклад під 1097 роком вміщене оповідання галицького автора про осліплення Василька, князя Теребовльського, а також про міжусобну боротьбу в Галицькій землі в дальші роки після Любецького з'їзду князів до 1100 року, до з'їзду у Витичеві. Оповідання про осліплення Василька сповнене трагічності, є неперевершеним зразком тогочасної історичної повісті, яку і до нині не можна читати без захоплення.

Ряд оповідань про події в Галичині і на Волині зустрічаються уривками і в Київському літопису XII ст. - про міжусобні війни в Галичині, боротьбу з Польщею і Угорщиною, про деякі події культурного життя тощо. Ці записи є свідченням того, що в Галицько-Волинській, так само як у Переяславській на Дніпрі і Чернігівській землях існувало, поруч з Києвом, Новгородом та іншими давньоруськими центрами, місцеве літописання ще в часи єдності Київської Русі.

Всі оповідання і записи XIII ст. в Іпатіївському літопису стосуються виключно історії Галицько-Волинського князівства. Ці зведені літописні повісті від перших років XIII ст. до 1292 року прийнято в

[50] К. Бестужев-Рюмин. 0 составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868, стовп.70.
[51] М. Грушевський. Хронологія подій Галицько – Волинського літопису. Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові (ЗНТШ), т.41. 1901*.

нашій історіографії називати Галицько-Волинським літописом, який є ніщо інше як особливе літописне зведення історичних повістей, які належали різним авторам і зредаговані рядом їх складачів.

Над складанням Галицько-Волинського літопису між 1201 і 1292 роками працювало в певній послідовності не менше п'яти редакторів. При аналізі мови літопису можна встановити такі редакції: від 1201 по 1234 рік включно; редакція до 1265 або 1266 рр. включно, редакція включно до 1285 р.; редакція до 1289 р. включно і остаточна редакція до 1292 року.[52]

До початку 1260-х років літопис являв собою цілковитий панегірик спочатку Роману Мстиславовичу, а далі старшому поколінню його нащадків - Данилові Романовичу і його синам. Отже ця частина літопису належить освіченим ідеологам великокнязівської влади землі Галицької. Від середини 60-х років XIII ст., особливо після смерті Данила Романовича, описання подій розгортається на користь молодшої гілки Романовичів - князів волинських: Василька та його сина Володимира Васильковича. Тут яскраво помітне прагнення автора висунути на перше місце, замість Галичини, Волинь та звеличити політичну лінію її князів. Автор, або скоріше складач і редактор цієї частини літопису, був без сумніву представник і ідеолог волинської феодально-князівської орієнтації, він проводить та ідейно обґрунтовує лінію, спрямовану проти князів галицьких. Така тенденція в літопису триває до 1289 року. Оповідання цього періоду про події в Галичині посідають другорядне, іноді зовсім непомітне місце, а ставлення до політики князів Галицьких вороже. Остаточна редакція була зроблена в 1292 році ідеологом об'єднавчих тенденцій, стороником перемігшої знову Галицької династії князів старшого покоління Романовичів, в особі Льва Даниловича, до якого складач літопису у 80-х роках був рішуче ворожим, а в останній редакції Лев Данилович схарактеризований як хоробрий, звитяжний і мудрий князь.[53] Літопис закінчується випадковою датою - короткою згадкою про смерть удільних князів - Юрія Володимировича Пінського і Івана Гліповича Степанського: "И начаша княжити в него место син его Володимир". На цьому перериваються повісті незакінченої або загубленої частини Галицько-Волинського літопису.

[52] А.І. Генсьорський. Спостереження над вживанням повноголосих і неповноголосих форм у Галицько-Волинському літописі. – Журн. "Вопросы славянского языкознания." Книга четверта. Вид. Львівського університету. Львів, 1955, стор.81-83. Див. також його працю: Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактор), К., Вид-во АН УРСР, 1958.

[53] ПСРЛ, II, стовп. 934-937.

За своїм змістом Галицько-Волинський літопис відобразив події XIII ст. які стосуються земель Галицької і Волинської з містами - Галич, Теребовль, Перемишль, Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Пінськ, Берестя, Дорогочин і ін. Редактори і складачі використали і опрацювали записи, що створювалися в цих містах при князівських дворах, єпископських кафедрах та в монастирях. В числі джерел, що послужили також матеріалом для літопису, були також свідчення самовидців. Особливо це відчувається в оповіданнях свідка про поїздку Данила Галицького в орду, після завоювання Батия, в повідомленні про число померлих від голоду в Угорщині тощо. Самовидець виступає також в повістях про так звані "Многи мятежи и великия бещислення рати", про великі походи галицько-волинських дружин на половців - Данилови же гонящу на половцех донеле же конь его застрілен бысть гнідый".[54] Такі деталі, скажемо, про княжого коня гнідої масті, міг свідчити лише очевидець, живий свідок цих подій.

Літопис починає огляд подій від перших років об'єднання Галицького і Волинського князівств, від смерті Романа Мстиславовича (1205 р.) і доведений до 1292 року.

Ідейною основою Галицько-Волинського літопису є прагнення показати перевагу свого князівства над всіма іншими руськими землями і цим обґрунтувати права галицького князя розпоряджатися долею всієї південної Русі, зокрема правом володіти, поруч з Галицько-Волинською землею, стародавньою столицею землі Руської Києвом, який у XIII ст. втратив колишнє своє значення. Ідея збереження величі Києва, обґрунтування його пріоритету над іншими містами Русі не покидала південно-руських літописців протягом усіх наступних століть, часів татарського панування, і після нього.

Невідомі автори Галицько-Волинського літопису є ідейні виразники інтересів князівської влади, виразники об'єднавчих тенденцій, служилого елементу в особі князівських слуг, жителів міст, та інших представників централізаторських тенденцій, які особливо були живучі в народі, в середовищі тих сил, що були зацікавлені в могутній князівській владі, яка в епоху середньовіччя представляла "порядок" в феодальному безпорядку. Літописець скрізь і в усіх випадках засуджує боярську аристократичну знать, яка в Галицько-Волинській землі вела запеклу боротьбу з князівською владою. Він виправдовує тверду політику князів Романа Мстиславовича і його сина Данила щодо боярства, він засуджує анархію представників великого сеньйоріального землеволодіння. Історичними умотивуваннями автор літопису виправдовує

[54] ПРСЛ, II, стовп.773.

великокнязівську політику зміцнення централізованої влади в часи зовнішньої небезпеки, що висіла над Руссю з боку монголо-татарського панування із сходу та півдня, завойовницьких прагнень німецьких рицарів, Литви, Польщі та Угорщини з півночі й заходу. Ідея єдності Русі, оборона її від зовнішніх ворогів пронизує основний текст літопису.

Літопис не позбавлений показу експлуатації галицьких смердів феодалами в особі боярства. В цілому ряді випадків ми зустрічаємо негативне ставлення літописця до фактів кріпосницького гніту селянства з боку бояр. Проте, справжньої суті наступу князівської влади на соціальні інтереси працюючих Галицько-Волинської землі автор літопису не розкриває. Така концепція характеризує його як виразника ідеології і захисника влади галицько-волинських князів.

Автор літопису є яскравий виразник інтересів тих соціальних сил галицько-волинської землі, на які спиралася князівська влада не лише в боротьбі з бунтівливим феодально - сеньйоріальним боярством, а й з непокірним пригнобленим князями і дружиною народом. Під 1241 роком (хронологія, як ми уже згадували, є умовна) в літопису вміщено оповідання про те, як Данило Галицький жорстоко розправлявся з жителями міст, які часом проявляли непокірність князеві, дружина князя займалася грабунками і стратою непокірних, "як славетного співця Митуса було розідрано за гордість, за те, що не захотів служити князеві Данилу".

Цю страту непокірного вільнолюбного митця літописець виправдовує посиланням на притчу з святого писання.[55]

Разом з тим, в Галицько-Волинському літопису багато оповідань пронизані духом патріотизму, відданості своїй вітчизні. У військових повістях звучить сила і бадьорість, з якою воїни ідуть на бій з половцями, з монголо-татарами, німецькими рицарями, Литвою і Польщею.

Особливо цікаве оповідання, яким починається літопис, про євшан-зілля. Літописець почав свій літопис з оповідання про смерть Галицько-Волинського князя Романа Мстиславовича, онука Володимира Мономаха. Роман, за виразом літописця, в усьому наслідував діду своєму. Це оповідання безпосередньо своїми мотивами перегукується з відомим "Словом о полку Ігореві". Володимир Мономах загнав половців за Обези, як пише літописець, тобто за Кавказькі гори, за "Железная врата" і пив золотим шоломом з Дону, звільнивши всю землю Руську. За Обези був вигнаний юнак половецький Орев. Половецький хан Сирчан посилає свого "гудця", щоб він співав втікачеві Ореві пісні своєї батьківщини і цими

[55] ПСРЛ, П, стовп.794.

засобами навернув полоненого до своєї вітчизни. Якщо не вплинуть пісні, які він чув ще з вуст своєї матері, наказує Сирчан – "дай йому понюхати зілля, що зветься євшан". Орев, що забув мову, звичаї і пісні свого народу, понюхавши євшан зілля, яке всіх до рідного краю привертає, з великою тугою і плачем вигукнув – "краще на своїй землі кістками полягти а ніж на чужій славному бути і повернувся до своєї землі".[56] Це зворушливе патріотичне оповідання без сумніву запозичене з народних переказів. Воно є свідченням любові до своєї Вітчизни, що палала в народі в усі часи його історичного життя. Незважаючи на літописні оповідання, що дихають народністю, все ж літопис проникнутий великокнязівською ідеологією. З особливою симпатією автор літопису ставиться до Данила Романовича. Основний текст літописних оповідань становить собою суцільний панегирик Данилові Галицькому. В усіх подіях, особливо у військових, від юних років, до кінця життя Данило Романович Галицький поданий у літопису як найгероїчніша постать. Він "бе бо дерх и храбор. От головы и до ногу его не бе на нем порока".[57] Він завжди користується підтримкою народу в боротьбі з зовнішніми ворогами і "безбожними боярами воздвигающими крамолу". До нього горожани линуть "яко діти ко отчю, яко пчелы к матці, яко жажющи воды ко источнику".[58] В багатьох випадках літописні оповідання, на зразок ранніх Київських, не позбавлені художньої образності. Особливо зворушують читача повісті про боротьбу з монголо-татарами, які стоять осторонь від Галицько-Волинських оповідань і вміщені під окремою назвою – "Побоїще Батиєво",[59] оповідання про безперервні спустошення південної Русі татарами в 50-60-х рр. XIII ст.[60] та ін.

Починаючи від 1264 р., після смерті Данила Романовича, літописні оповідання являють собою уривки переважно з історії Волинської землі та про відносини Галицько - Волинського князівства з Литвою і Польщею. Вони відобразили боротьбу Русі з Литовсько-польською агресією на Берестейську землю і Волинь. Цю частину повістей ми можемо назвати Волинським літописом. Автор цієї частини твору був близьким до двору Володимиро- Волинських князів - нащадків молодшої лінії Романа Мстиславовича. Ідеологія літописця лишається й далі великокнязівською. Це особливо підтверджує одне з останніх оповідань літопису, що

[56] ПСРЛ, II, стовп.715-716.
[57] ПСРЛ, II, стовп.744.
[58] Там же, стовп.777.
[59] Там же, стовп.778-797.
[60] Там же, стовп.840-855.

називається "Преставлення князя Володимира". Йде мова про тяжку хворобу і смерть Волинського князя Володимира Васильковича.[61]

За формою і змістом цих оповідань можна судити про те, що автором їх була високоосвічена духовна особа, дуже близька до двору князя. Описуючи тяжку хворобу, смерть і поховання Волинського князя Володимира Васильковича, літописець обрав форму свого оповідання, властиву "Повістям временних літ". Це жанр сумного причитання над покійником з риторичним зверненням до нього на зразок того, як це робив Іларіон в своєму "Слові", звертаючись до праху покійного князя Володимира Святославовича. Автор Волинського літопис просто наслідує Іларіонові. Це говорить про те, що зразки староруської літератури Київського періоду XI ст. були в повному розпорядженні галицько-волинських книжників XIII ст. Її патріотичні традиції наслідували наступні покоління письменників та істориків Південної, Західної і Північної Русі навіть тоді, коли їх напрямок історичного розвитку розмежувався в часи поглиблення феодальної роздробленості.

Література

Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись, М., 1963.

Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись, М., 1962.

Андрианова – Перетц В.П. Историческа литература XI - начала XV вв. и народная поэзия. Труды отдела древней русской литературы. Институт русской литературы, т.VIII, М.-Л., 1951.

Астахов В.И. Курс русской историографии, ч. первая, Харьков, 1959.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис, Київ, Вид-во АН УРСР, 1958.

Історія української літератури, том перший. Давня література, Київ, Видавництво "Наукова думка", 1967.

Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно – историческое значение. М.-Л., 1947.

[61] Там же, стовп.903-927.

Никольский Н.К. Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. Вып.1., Л.,1930.

Очерки истории исторической науки в СССР, т.1, М., 1955.

Приселков М.Д. История русского летописания XI - XV вв., Л., 1940.

Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР, т.1, М.,1955.

Франко Іван. Найстарший літопис. Нариси історії українсько - руської літератури до 1890 р., у Львові, 1910.

Франко Іван. Віршована реконструкція Найстаршого Київського літопису. Літературна спадщина, Т.4, К., "Наукова думка", 1967.

Черепнін Л.В. Літописець Данила Галицького. Исторические записки АН СССР, т.12.

Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ЧАСИ ЛИТОВСЬКО – ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ - ВІД XIV ст. ДО ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648 р.*

Історичні та культурно-освітні умови розвитку української історіографії XIV - XVI ст.

Українська історіографія в часи литовського та польсько-шляхетського панування (XIV- перша половина XVII ст.) розвивалася в тісному зв'язку з історичними знаннями та літературою Білорусії, Литви та Польщі. В цей період в історичному житті та культурі українського, білоруського та польського народів склалося багато спільних рис, обумовлених довготривалим спільним державним життям та іншими суспільно-політичними та культурними обставинами. Українська та білоруська історіографія успадкувала також історичні знання та старoруську історичну літературу XI-XIII ст. Зв'язки України, Білорусії та Литви не переривалися з Північно-Східною Русою в період феодальної роздробленості. Вони зміцнювалися з Великим князівством Московським і в період утворення Російської централізованої держави. Традиції етнічної та культурної спільності східно – слов'янських народів залишалися живими саме в галузі культурного життя. Вони яскраво знайшли своє відображення в історичній літературі Росії, України, Білорусії та Литви. Об'єктивний історичний процес утворення і самостійного розвитку російського, українського, та білоруського народів в цей період не припинив їхнього культурного спілкування.

З дальшим розвитком української письменної мови, поєднання її з мовою народною відбувається інтенсивно саме в період XIV-XVI ст. Вплив народної української мови на письменство і літературу цього часу дедалі і сильніше стає не лише помітним, а в ряді літературних творів жива українська мова витісняє** тяжку церковнослов'янську схоластику. Характерною пам'яткою української писемності того часу є Пересопницьке євангеліє, складене в 1556-1561 рр. у Заславлі в монастирі Троїцькому, яке довгий час належало Пересопницькому монастиреві на Волині. Тепер ця коштовна пам'ятка давньої української культури зберігається у відділі рукописів Центральної бібліотеки Академії наук Української РСР у Києві.***

Пересопницьке євангеліє написане на основі двох джерел: церковнослов'янського тексту з особливостями так званої середньоболгарської редакції і чеської біблії - друкованого тексту видання 1506 р. [1]

У тексті цієї пам'ятки писемності XVI ст. ми бачимо більший, ніж у його попередників, вплив української народної мови. У Пересопницькому євангелії широко використовується тогочасна українська термінологія, особливо волинський діалект. У тексті зустрічаються такі слова, як відповідаю, покоуй, твуй, по сюй і по туй сторони, злодіюв женцюм, холоднык, кныжныкы і т. ін.*

Пересопницьке євангеліє здобуло собі славу не тільки як зразок тогочасної української літературної мови, а й як першорядна пам'ятка кольорового художнього оформлення книги, як пам'ятки українського мистецтва, як зразок різнобарвності прикрас, різноманітності мотивів орнаменту, кольорів та форм окремих літер, заставок тощо. Головний зміст орнаментики рукопису Пересопницького євангелія є зображення української флори.

Характерна риса Пересопницького євангелія полягає в тому, що його переписувач прагнув замінити середньоболгарські мовні особливості українською мовою і властивими для неї народними зворотами. Так, наприклад, замість болгарського тръплю переписувач вживав терплю, замість уздрел – узрил, замість нъхто - ніхто, замість пламені - поломені та ін.**

Тексти українською мовою часто зустрічаються в підрядкових приватних записах і нотатках українців-переписувачів. Так, наприклад, у біблійних книгах, складених у Львові, зустрічається запис, вміщений після п'ятикнижжя з датою 1575 р.: "Дмитро з Зънкова писарчикь" (ъ звичайно, в пам'ятках того часу слід читати як і або ї).

Збереглося також євангеліє тогочасною українською літературною мовою невідомого видання XVI ст., в якому зустрічаються українські вирази, як "въ(і)ра без учинка мертва", слова - стережемо, вже, учення та ін.

Українізми були і в тексті перекладів кн.А.Курбського.[2] Характерним з цього погляду зразком писемності, що вийшов з літературного гуртка

[1] Див. П.В.Владимиров. Обзор южнорусских и запажнорусских памятников письменности от XI до XVII столетия. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн.четвертая. К., 1890, стор.101-139.

[2] Як відомо, Андрій Курбський втік від опали Івана IV, жив на Волині і займався літературного діяльністю.

Курбського, є Новий Маргарит, або вибрані твори Іоанна Златоуста, у перекладі Курбського. Проникнення в рукописні книги українського правопису і народної мови пояснюється частково впливом переписувачів-українців, що співробітничали з Курбським. У переклад Курбського проникло чимало українських приказок, що прикрасили ці твори. З передмови Курбського до Маргариту видно, що Курбський прагнув, за його виразом, "к книжным пословицам словенским лъпотами украшенными". Це стосується також творів Іоанна Дамаскіна в перекаді кн.А.Курбського XVI ст.

Характерною рисою перекладу євангелія, зробленого українським шляхтичем Негалевським у селі Хорошові на Волині, є поєднання в його тексті української і білоруської народних мов. Близько 1570 р. полочанин Василь Тяпінський зробив переклад євангелія з коментарями білоруською мовою, в якому зустрічається багато українських виразів і зворотів. На перекладах Негалевського і Тяпінського, особливо в коментарях, помітні впливи протестанської течії антитринітарів.

Зовсім вільні від церковних слов'янізмів ділові папери XIV-XVI ст. Це пам'ятки права, грамоти, державне листування тощо. Цей тип писемної мови на Україні і в Білорусії називали "руською мовою", що стала урядовою мовою князівства Литовського.

"Руською мовою" був написаний "Судебник" великого князя Литовського Казимира Ягайловича (1468 р.) та "Литовський статут". "Руська мова" була узаконена як державна "Литовським статутом" 1586 р., в якому сказано: "А писаръ земский маєть по руску литерами и словы рускими вси листы выписы и позвы писаты, а не иншим языком и словы". Отже, "руська мова" стала панівною в усій Литовській державі. Таке її становище відображено в одному з тогочасних віршів:

Полска квитнет лациною,
Литва квитнет русчиною,
Без той в Польше не пребудешь,
Без сей в Литвъ блазнем будешь.

Після староруської мови Київської Русі XI - XIII ст. "руська мова" була важливим етапом у створенні двох самобутніх братніх літературних мов - української та білоруської.

У XVI ст. на Україні "руська мова" поповнюється ще більш народною, або, як її називали, "посполитою" мовою. Народна мова найбільше відчувається в пам'ятках полемічної літератури кінця XVI -

початку XVII ст. та в історичних творах. Але справжня народна мова була в усній народній творчості.

Українською мовою з'являються подекуди в XVI ст. і вірші, власне, записи народних пісень. Один із зразків таких віршів зберігся в чеській граматиці 1571 р.[3]

Цей вірш-пісню, відомий під назвою "Пісня про Стефана Воєводу", у російському виданні 1876 р. надрукував Потебня в своїй праці "Малорусская народная песня по списку XVI века":

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
Ой, як мні, Дунаю, не смутно текти?
З дна мого студені жерелонька б'ють.
А по середині та риба мутить,
На верху Дунаю три роти стоять...

Ми навели невеликий уривок цієї пісні для того, щоб підкреслити факт проникнення в церковне і світське письменство живої української народної мови, зовсім близької до сучасної. Звертає на себе увагу незмінність словникового характеру народної української мови від давніх часів до наших днів. Для того, щоб склалося таке стале і міцне мовне утворення, яке відоме нам з усної народної творчості XIV-XVI ст., потрібний був довготривалий період попереднього його розвитку.

Наприкінці XVI і на початку XVII ст. точилася боротьба українського та білоруського народів проти нав'язаних польськими магнатами та їх ідейними натхненниками - вищими духовними чинами Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній. Боротьба українських полемістів з уніатами і католиками викликала гостру і тривалу проповідницьку та літературну полеміку. До геніальної плеяди письменників - полемистів належали високоосвічені ідейні захисники прав українського народу. До них належали Герасим Смотрицький та його син - видатний філолог Мелетій Смотрицький, викладач (дидаскалій) школи Львівського братства Стефан Зизаній та ін. Сильного удару завдав уніатам своїм "Апокрисисом" Христофор Філалет - Бронський. Справу перших полемістів продовжував своїми гострими літературними творами відомий полеміст Іван Вишенський (кінець XVI -початок XVII ст.). Внаслідок цієї гострої і тривалої полеміки утворилася велика кількість літературних та історичних творів, що становлять значний скарб в українській культурі XVI – XVII ст.

[3] Jan Blahoslowa gramatika ceska,wydali I.Hpadika i J.Jerecek,1857, стор.341.*

Серед значної літературно-публіцистичної спадщини, що була проникнута історизмом, велике місце належить історичній літературі. Про історичні знання України означеного нами періоду складаються уявлення на підставі значної спадщини історично - літературних пам'яток, які збереглися в уривчастих і цілісних залишках після навали татари, а також руїни, нанесеної безперервними війнами українського народу з шляхетською Польщею. Як відомо, пам’ятки культури Києва зазнали великих і непоправних втрат під час нападу кримських татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм в 1482 р. Часи недбалого збереження пам’ятков культури, зокрема письмових, залишили сумні наслідки. Більшість пам’яток давньої історичної літератури України дійшла до наших днів як випадково виявлені окремими особами. Особливо це торкається історіографії XIV-XVст. З цього періоду нам допомагають скласти уявлення про неї білоруські літописи. Білорусія, як відомо, не зазнала татарської навали та інших спустошень.

Велике культурне значення в розвиткові літератури взагалі та історичної зокрема, відіграла шкільна освіта на Україні. Розвиток історичних знань тісно пов’язаний з шкільною освітою. Без належного рівня освіти не можна уявити писання історії. Перше і головне призначення школи, як уявляли собі сучасники, було “уміти граматику, или по русќы говорячи грамоту, добре чести и мовити учити” (уміти виступати з промовами. - М.М.). Крім читання, у школах навчали писати староруським уставом. Одночасно в XIV ст. поширюються навчання письму скорописом, зразки якого нам відомі переважно з тогочасного ділового актового письма - грамот, узаконень, листування тощо.

Навчання тодішньою мовою українського і білоруського або, як тоді говорили, “руського письма” відбувалося не лише на Україні, а й власне в Литві. Відомі школи з слов’янсько-руською мовою навчання існували в литовських містах. Тодішня так звана “руська мова” стала мовою державного діловодства, дипломатичного, державного і приватного листування на території всього Великого князівства Литовського. Цією мовою був складений Литовський статут та інші законодавчі і державні правоздання.

Найосвідченішим станом тодішнього середньовічного суспільства України було духовенство, що тримало в своїх руках школи й інші освітні та благодійні установи. Друге місце після духовенства за освітою займали жителі міст - міщани або горожани. Становище міст і освіти в містах України, Білорусії, Литви і Польщі було подібним до становища їх в західноєвропейських містах. На роль міщанства в XV ст. в свій час

звернув увагу Ф.Енгельс, який писав: “горожани стали класом, який втілив у собі дальший розвиток виробництва і обміну, освіти, соціальні і політичні установи”.[4]

Значна кількість письменних людей була серед дворян, які на Україні, за польським зразком, називалися шляхтою, а також серед ремісників та селян.

Значною подією в історії шкільної освіти в Польщі та у князівстві Литовському було відкриття Краківського університету (1364р.), в якому навчалися також вихідці з України та Білорусії.

У 1348 р. був відкритий університет у Празі, в Чехії, в якому вчилися також вихідці з князівства Литовського. В Празі при університеті був утворений спеціальний литовський колегіум для навчання студентів Литви, України та Білорусії.

Розвиток ремесла, торгівлі, самоврядування міст та інших галузей економічного і політичного життя XV-XVI ст. на Україні породжував потребу в людях, які не тільки були б письменними, а й стояли б на рівні тогочасної західноєвропейської і польської освіченості. Вже в XV ст. серед бакалярів, дидаскалів та інших культурних діячів України і Білорусії зустрічаються вихованці західноєвропейських (переважно Краківського та Падуанського) університетів. Високоосвіченою особою був, наприклад, виходець з Полоцька білорус Георгій-Франціішек Скорина, який закінчив один з передових для того часу західноєвропейських університетів у Падуа і здобув учену ступінь доктора лікарських наук. З 1517 р. культурна діяльність Скорини розгортається в Празі, що була центром культури і поширення визвольних ідей слов’янських народів, навіяних виступом Яна Гуса і рухом таборитів. У Празі між 1517-1520 рр. Скорина видав 22 книжки, які були перекладені на тодішню білоруську мову, близьку і доступну українцям. Пізніше освітня діяльність Скорини розгортається у Вільні.[5]

Вихованці західноєвропейських та польських шкіл і університетів зустрічаються також і серед українських діячів культури. Відомі, наприклад, друкарі Бабич, Кузьма і Лука Мамоничі, львівський освічений міщанин Семен Сідляр, який листувався з Андрієм Курбським, що проживав тоді на Волині.

У другій половині XVст., після Флорентійської унії та у зв’язку з активним наступом католицької реакції, становище шкільної освіти на

[4] К.Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т.XVI, ч.1, стор.441.

[5] М.Максимович, Книжная старина южнорусская, Собр. соч., т.III, стор.661-691.

Україні ускладнилося. Боротьба з католицизмом, як опорою польсько-литовського шляхетського панування, розгорнулась насамперед у галузі шкільної освіти.

Українці і білоруси прагнули зберегти національний характер школи з навчанням і вихованням тогочасною українською і білоруською, або, як тоді називали, слов'яно-руською мовою.

Школи існували в Заблудові, Острозі, Володимирі-Волинському, Львові, Уневі, Холмі, у Києві при Михайлівському Золотоверхому монастирі. Утворилось чотири визначні центри освіти: Острог, Львів, Холм і Київ.

В противагу православним школам католики продовжували відкривати католицькі школи. Так, у 30-х роках XVI ст. були відкриті нові польсько-католицькі школи в Ярославі на Сяні, у Кременці на Волині; литовський воєвода Гаштольд відкрив католицьку школу в Києві. Найбільше відкривалось католицьких шкіл у Галичині, землі якої найраніше з усіх українських областей були захоплені Польщею.

Експансіоністський наступ польської шляхти на культуру України й Білорусії, у тому числі наступ католицької реакції на шкільну освіту, з особливою активністю розгорнувся після Люблінської унії 1569 р. з появою тут єзуїтів, підступну діяльність яких спрямовував на Україні і Білорусії агент Ватікану Антоній Поссевін.[6]

Під час боротьби з єзуїтами на Україні православні школи з'являються в Смотричі на Поділлі (в1579 р.), у Білостоці (1581 р.) Холмі (1582 р.). Особливо широка мережа шкіл у XVI ст. була в Білорусії. Ці школи стали засобом опору проти ідейного наступу єзуїтів.

У другій половині XVI ст. система шкільної освіти на Україні зазнає значних змін і перетворень у зв'язку з реформаційним протестантським рухом. Реформація і протестантство, як широкий у своїй основі антифеодальний та антикатолицький рух, що розгорнувся майже в усіх країнах Західної Європи, могутньою хвилею охопив також Польщу та Литву і перенісся на Україну й Білорусію.

Протестантський рух, що відбивав ідеологію бюргерства міст, формувався у вигляді єресів, які підривали основи феодально-кріпосницьких відносин. Протестанти всіх течій також звернули увагу на поширення своїх шкіл на Україні і на кращу постановку навчання та виховання молоді в них.

[6] І.Крип'якевич. З діяльності Поссевіна, Записки Наук. Товариства ім.Т.Г.Шевченка у Львові, т.112, стор. 5-28.

Протестантське шкільне навчання було ближчим до життя і більш зрозумілим міському населенню. Протестанти вимагали навчання рідною мовою, що не могло не приваблювати молодь, яка найбільше прагнула свободи й освіти. Правда, у протестантських школах панували німецька і частково польська мови. Це знижувало їх популярність серед українців і білорусів, які прагнули до навчання слов'яно-руською мовою, що була близькою до української народної мови.

Значну роль у розвитку освітнього руху і в боротьбі з католиками та протестантами відіграв гурток вихідців з Росії, що зосереджувався навколо князя Андрія Курбського,[7] який проживав у той час на Україні.* Навколо нього гуртувались інші втікачі з Росії, вигнанці за різні "єресі" - Васіан Патрикеєв, прихильник учення Максима Грека та Феодосія Косого, невідомі на прізвища Ігнатій і Фома. На Волинь переселився з Росії один з відомих настоятелів, ігумен Троїце-Сергієвого монастиря Артемій, що був обвинувачений московським реакційним духовенством з йосифлян в єресі і засланий в Соловецький монастир. Артемій став активним помічником Курбського в його освітній діяльності.

Хоч мережа католицьких і протестантських шкіл і була досить широкою, проте розвиток освіти в середовищі українського народу відбувався в своїй основі в межах православ'я. Народ продовжував залишатись відданим своїм вітчизняним традиціям. Ідейним засобом боротьби в галузі освіти залишались слов'яно-руські школи. Серед них визначне місце в останній третині XVI ст. посідала Острозька школа на Волині, яку сучасники називали академією.

Вища школа кінця XVI ст. в Острозі розвинулась на основі тих учбових закладів, що існували тут раніше. Її заснування пов'язане з іменем Костянтина Острозького. Йому належить велика заслуга в розгортанні освітньої діяльності цієї школи, яка за своїм характером і змістом навчання наближалась до тодішніх вищих шкіл на зразок польських академій. Острозька вища школа була відкрита близько 1580 р.[8] Вона вивчила й виховала велику плеяду видатних політичних і культурних діячів України, які розгорнули свою плодотворну діяльність у першій половині XVII ст.

З Острозької школи вийшли письменники, учені, політичні діячі, такі, як відомий письменник-полеміст і пізніше ректор Острозької школи Герасим Смотрицький, його син, ученик школи, відомий учений-

[7] Жизнь кн. Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни, т.I-II, К., 1849.
[8] К.Харлампович. Западнорусские православные школы XIV и начала XVII века. Их отношение к инославным. Казань, 1898.

лінгвіст Мелетій Смотрицький та багато інших. У школі працювали вчителями відомі культурні діячі - Іоанн Княгницький, Дем'ян Наливайко, відомий своїми патріотичними подвигами разом з братом Северином Наливайком у збройному повстанні проти польсько-шляхетського панування. Це була передова інтелігенція, яка вимагала демократичних прав для широких мас українського народу, викривала і плямувала існуючий лад Польсько-Литовської держави з її соціальним і національним гнобленням.

У галузі навчання Острозька школа перша піднесла систему освіти в українських і білоруських школах на рівень тодішніх вищих протестантських і польських шкіл - академій. У ній викладали мови - грецьку, латинську, польську, слов'яно-руську, а також граматику, діалектику, риторику й інші так звані "вільні науки". На високому рівні було викладання слов'янського мовознавства. Лінгвістична праця учня Острозької школи Мелетія Смотрицького створила в свій час епоху у вивченні слов'янської мови. В Острозькій школі існував великий колектив учених перекладачів і упорядників книг, який розгорнув наприкінці XVI та на початку XVII ст. значну видавничу діяльність.

Острозька школа досягла високого рівня не лише внаслідок успадкування попередніх досягнень вітчизняної шкільної освіти і науки. Вона була першою національною школою українців і білорусів, що використала досягнення тодішніх західноєвропейської і загальнослов'янської культур. Праці вчених Острозької школи проникнуті глибоким розумінням історії своєї країни. Вони певною мірою можуть бути віднесені до історіографії.*

Провідне місце в культурно-освітньому русі від початку XVII ст. посідав Київ з його печерською та братською школами, що об'єдналися в братський колегіум, що працював починаючи від 1620 р. на засадах вищої школи. Поряд з братством, яке діяло на Подолі, опорою освітнього і національно-визвольного руху був Києво-Печерський монастир, що став важливим центром ідейної й політичної боротьби з польсько-шляхетською агресією після Люблінської та Брестської уній. Особливо культурно-освітню діяльність розвинув в Печерському монастирі Єлисей Плетенецький, який заснував відому Києво-Печерську друкарню, яка працювала без перерви 300 років (1616-1917 рр.). Діяльність друкарні в першій половині XVII ст. спиралась на гурток учених Київської братської школи. До цього гуртка належали: Захарій Копистенський, Тарас Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, Йосип Кирилович та інші діячі культури і освіти. Завдяки активній діяльності викладачів колегії,

письменників та інших діячів, що виходили з його стін, Київ у XVII ст. перетворився у визначний центр не лише України, Білорусії і Росії, а й інших слов'янських народів.

Київська академія давала високу освіту своїм вихованцям. Вона виховувала своїх учнів у дусі патріотизму і відданості народу. Показовим є те, що під час Визвольної війни 1648-1654 рр. майже всі студенти пішли в повстанці. Значна частина їх йшла на Запорожжя й брала активну участь в битвах з турками і татарами. Більшість козацьких старшин у війську Б.Хмельницького були вихованцями колегії.

Внаслідок розвитку шкільної освіти виникала неминуча потреба в літературі, а особливо в мовознавстві, без якої немислима була освіченість людини, що добре розуміли тогочасні діячі культури. З'явились на Україні видатні лінгвісти. Серед них визначне місце належить Памві Беринді, з-під пера якого вийшов у 1627 р. знаменитий твір “Лексикон словено-росский и имен толкование...”, в якому з почуттям глибокого патріотизму його складач підкреслив велике значення того факту, що “великославний и в мові широкий є язик словенський”. Памва Беринда переклав на українську мову понад вісім тисяч слов’янських та іншомовних (латинських, грецьких, західноєвропейських) термінів і цим збагатив українську літературну мову.

У 1596 р. у Вільні вийшла з друку праця українського вченого, педагога Львівської братської школи Лаврентія Зизанія – “Граматика словенска”. В 1616 р. Віленське братство надрукувало найдосконаліший з наукової точки зору лінгвістичний твір –“Граматика словенська” Мелетія Смотрицького (1577-1633), яка перевидавалася на Україні і в Росії в XVII та XVIII ст. багато разів і лягла в основу “Граматики российския” М.В.Ломоносова.

Поряд з досягненнями в галузі загального культурно-освітнього розвитку велике місце в цей період належить історичній літературі.

Історіографія XIV - XVI ст.

Значне місце в історіографії України цього періоду посідають так звані Західно - руські літописи. В них відображені важливі події історичного життя Білорусії, України та Литви, що були об’єднані в спільній Литовській державі. Іноді ці літописи називають Литовськими

тому, що вони були написані в межах князівства Литовського, до якого належали також, як відомо, Україна, Білорусія і деякі області Росії. Ця група літописів називається литовськими ще й тому, що в них відображена історія панування Литовських князів на Україні й Білорусії, приблизно до Люблінської унії 1569 р. Назва українсько-білоруських літописів литовськими є умовна. Справді ж, як ще в свій час зауважив М.І.Костомаров, литовських літописів зовсім не існувало, бо панівною мовою літописання й діловодства була тогочасна мова "руська".[9]

Білоруські літописи є цінними пам'ятками українського та білоруського джерелознавства. Вони становлять рідкісний зразок оригінальної білоруської і української літератури взагалі та її історичного жанру зокрема. На жаль, з точки зору української історіографії ця група літописів менше привернула увагу дослідників ніж з погляду джерелознавства та літературознавства.

Необхідно мати на увазі, що наявність оригінальних пам'яток літератури України від початку - до половини XVI ст. в наші часи явище рідкісне. Особливо це торкається літератури громадянського характеру.

Оригінальна література цього періоду майже відсутня, якщо не мати на увазі деяких літературно-церковних пам'яток початку XV ст. на зразок творів митрополитів київських Фотія та Григорія Цамблака, Патерика Печерського та ще кількох менш важливих творів церковно-моралізуючої літератури. Правда, із цієї групи творів церковно-схоластичної літератури - проповідів, повчань, різного роду духовних заповідань, звернень вищих духовних осіб до князів і народу, історик може створити уявлення про громадське життя. Так, наприклад, повчання митрополита Фотія відобразили не лише історію церковної боротьби, що точилася в середовищі вищої ієрархії України та Білорусії, з одного боку, і російським духовенством - з другого. Ми знаходимо тут також свідчення про мирські справи духовенства - як воно займалося торгівлею, лихварством, чварами, інтригами, судовою тяганиною в різних життєво - громадянських справах тощо.

Поруч з церковними творами у Григорія Цамблака, вихідця з Болгарії, а виученого в Сербії, ми зустрічаємо його писання історичного характеру, наприклад, "Житіє Стефана царя сербського иже в Дечах" та ряд праць, які стосуються інших питань болгарської історії та літератури. В особі Цамблака, що діяв на Україні, ми бачимо представника трьох братніх слов'янських літератур - української,

[9] Н.И.Костомаров. Лекции по русской истории. Вступительная лекция и летописи, СПб., 1862.

болгарської і сербської. Взагалі XIV-XVI століття в галузі письменства, літератури, в тому числі історичної, можуть бути відзначені як період тісних і активних загальнослов'янських зв'язків і взаємовпливів.

Україна та Білорусь, завдяки своєму проміжному географічному становищу між південною і західною слов'янськими культурами, з одного боку, та північно-східною слов'янською російською культурою після піднесення Москви і створення російської централізованої держави - з другого, зазнавали взаємовпливу. Тісним культурним зв'язкам України з іншими слов'янськими народами, звичайно, сприяли не лише географічні умови. Найголовніше те, що ці міжслов'янські взаємини базувалися на стародавніх традиціях Київської Русі, яка, як відомо, перебувала в тісних зв'язках з іншими слов'янськими землями. Взаємовпливи слов'янських літератур відбуваються тут внаслідок продовження давніх зв'язків Києва, Галича, Львова та інших міст з південними і західними слов'янськими країнами.

Україна в XIV-XVI століттях продовжує користуватися в основному пам'ятками перекладної візантійської, болгарської і сербської писемності. Що торкається історичної літератури, велике місце займало загальноруське та місцеве літописання у вигляді літописних зводів XIV-XVI століть, які не всі зберіглися до наших днів.

Література України і Білорусії цього періоду характеризується, по-перше, наявністю староруських пам'яток XI-XIII ст. в оригіналах та пізніших списках; по-друге, особливо в XVI ст., вона також характеризується зростанням місцевих українських та білоруських оригінальних творів; по-третє, - напливом великого числа візантійських перекладних і південнослов'янських оригінальних творів.

Цікавим показником цього культурного процесу може бути опис книжок в бібліотеці Супрасльського монастиря в Білорусії, заснованого на початку XIV ст.; тоді ж у ньому була закладена й бібліотека із книг, зібраних із багатьох монастирів Київської митрополії, до якої належала й Білорусія. Каталог бібліотеки Супрасльського монастиря був складений пізніше, в 1557 році. На цей час в бібліотеці налічувалося 215 книг, з них богослужебних лише 50; решта книжок носила світський характер.

В Супрасльському монастирі були також книги історичного змісту. Серед них зберігався відомий Супрасльський літопис,[10] виявлений

[10] А.А.Шахматов. О Супрасльськом списке Западно-русской летописи. Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год, випуск тринадцатый, СПб., 1901.

професором І.Даниловичем в 1822 році і вперше був опублікований ним.[11]

Західноруські літописи, які відомі у виданнях Археографічної комісії,[12] не рахуючи уривків і окремо надрукованого Баркулабівського рукопису, складаються із списків, написаних давньою білоруською мовою - Супрасльський, Уварівський, Никифорівський, Академічний, Віленський, який ще відомий під назвою літопису Авраамки,[13] Рум'янцевський, Красинського, Археографічний, Патріарший, Рачинського, Євреїновський, Дубровський і Биховця.[14]

Таке велике число літописних пам'яток білоруського походження різних по величині, багатих та різноманітних по змісту, свідчать про великий колектив авторів-літописців та редакторів, які працювали над їх створенням. Це свідчить про великий інтерес тогочасних освічених кіл до історії свого краю.

Характерна риса західноруських літописів полягає, доречі, в тому, що вони виникли здебільшого не в монастирському середовищі ченців, як це було в XI-XII століттях. Зміст, мова і стиль їх дають нам підстави припускати, що складачами їх були в більшості особи із кола державних діячів, дипломатів, урядових канцеляристів, шкільних дідаскаліїв (учителів) тощо. В них, на відміну від літописів XI-XIII століть, майже відсутній церковно-релігійний матеріал; в рідких випадках зустрічаються звістки про спорудження храмів, але без докладного їх опису і моралізуючих християнських повістей про чуда навколо них, як це часто спостерігається в староруських літописах XI-XIII століть. Оповідання про чуда та інші легенди інколи ми зустрічаємо в литовських літописах як запозичені із староруського літописання. Це помітно в коротеньких звістках, наприклад, про "чудодійне" сцілення хворих біля труни померлого митрополита Московського Петра, про закликання в орду до хворої дружини татарського хана Бердибека Тайдули митрополита Олексія, який нібито володів святістю даного йому провидінням. Ймовірно, що тут не обійшлося без авторів із середовища церковних книжників, але в цілому західноруські літописи носять

[11] *Danilowicz, Latopisiec Litewski, na poczatku XV wieku, przez Bezimiennego pisarza w ruskim jezyku ulozony,wyjety z rekopismu 1520, oby jmujacego dzieje rusko – litewskie, poraz pierszy doslownie lacinskiemi literami do druku podany. "Dziennik Wilenski", 1823, III, 1824, т. I-III. Докладніше про це див. Ф.П. Сушицкий. Из лекций по литературе южной и западной Руси XV-XVIII вв. Очерк 1 О западно-русских летописях, К., 1915.

[12] ПСРЛ, XVII, Западно-русские летописи, СПб., 1907.

[13] ПСРЛ, XVI.

[14] Докладніший розгляд списків див. - Т. Сушицький, Західноруські літописи як пам'ятки літератури, ч.1, К., 1921; ч.II, К., 1929.

цивільний громадянський зміст. Своєю ідейною спрямованістю вони служили в першу чергу громадським, державним та освітнім інтересам.

Літописи України й Білорусії XIV-XV століть являють собою місцеві пам'ятки. Але їх походження перебуває у тісному генетичному зв'язку з великоросійським літописанням. Цей факт доведений дослідженнями О.Шахматова. Українське і білоруське літописання, так само як і російське, виникло на спільному староруському ґрунті і продовжувало перебувати в тісних зв'язках між собою навіть в часи відірваності України і Білорусії від Великоросії.

Дослідивши білоруські літописи з точки зору їх походження, акад.О.Шахматов прийшов до висновку, що значна частина білоруських літописів перебувала під впливом загальноруського митрополичного ізводу, доведеного до 1446 р. і Новгородських літописів. Смоленський ізвод, що був складений в XV ст., поклав у свою основу Новгородський IV, або Новгородський V літописи і використав його до 1309 р. В частині 1310-1388 рр. він подібний до Сімеонівського і Никонівського ізводів, становлячи, таким чином, вибірку із загальноросійського зведення. Наступна частина, 1388-1418 рр. мав схожість з Софіївським 1 літописом старшої редакції; з 1419 по 1427 рр. звістки схожі з Никонівським 1, отже, запозичені також із загальноросійського ізводу: з 1431 по 1445 рр. тут вміщено українські та білоруські звістки. З 1446 року вміщено текст "Лѣтописец великых князей литовскых" - оригінал цієї пам'ятки, що починається з історії князювання синів Гедеміна, доведений до смерти Вітовта.[15]

Указаний вище Смоленський ізвод зберігся у Супрасльському списку, а також в неповних - Никифорівському і Академічному.

Серед перелічених нами раніше списків Західноруських літописів найближчим до історіографії України є Супрасльський список, на якому ми й зосередимо більшу увагу.

Велику частину цього списку становить так званий Короткий Київський літопис, що був написаний на Україні й потрапив до Супрасльського літопису. Київським літописом вперше назвав його М.М.Карамзін і під цією назвою він відомий до цього часу. Київське його походження досдідники не раз ставили під сумнів, але інакшої назви, в силу відсутності інших переконливих доказів, до цього часу не

[15] А.А. Шахматов. О Супрасльском списке Западно-Русской Летописи. Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год. Выпуск тринадцатый, СПб., 1901. Його ж. Обозрение русских летописних сводов XIV-XVI вв. – "Западнорусские или Литовские летописи", М.-Л., 1938, стор.329-345.

знайшлося. Ця частина літопису в Супрасльському списку вміщена поряд з Новгородською, що свідчить про зв'язки українського літописання з російським, в яких в однаковій мірі продовжували існувати спільні об'єднавчі тенденції, успадковані від літописання Київської Русі.

Супрасльський список складається з двох нерівних частин: перша, більша за розміром, становить компіляцію, друга є оригінальною. В останній частині, де подана історія кінця XIV і початку XV ст., безіменний автор виступає як сучасник, або принаймні близький до сучасності. Ця частина Супрасльського літопису і становить саме так званий Короткий Київський літопис, що охоплює події від 1480 до 1500 рр., якими й закінчується літопис. Короткий Київський літопис, що вміщений у Супрасльському списку, є пам'ятка українського походження, або списана з якогось українського джерела; вона відноситься безпосередньо до української історіографії. Він починається оповіданням про змову проти Литви українського князя Михайла Олельковича і страту його в 1481 р. та записами про руйнування татарами на чолі з ханом Менглі-Гіреєм Києва в 1482 р., а закінчується переказом мало важливих подій 1497-1500 рр.

Близьким до української історіографії може вважатись літопис Биховця, що зберігся в двох списках - один знайдений Ф.Нарбутом, другий О.М.Бодянським в Познанській публічній бібліотеці, що дає підставу називати його Познанським списком.[16] Перший з них написаний латинським, а другий - кирилівським шрифтом (рукоп. XVI ст.). Літопис Биховця являє собою ізвод, складений в половині XVI ст. В ньому не вистачає кінця; літописні оповідання в примірнику Нарбута уриваються на 1507 році. Познанський список повніший; він закінчується 1547 роком.

Літопис Биховця є не лише твір історичний, а й літературний. Він відзначається драматичністю викладу матеріалу, зібраного з різних джерел, і значними літературними домислами автора.

Він з більшою силою ніж Супрасльський літопис пройнятий аристократичною ідеологією феодальних верхів великого князівства Литовського. Це помітно в оповіданнях про взаємини литовської знаті з українською і білоруською, наприклад в оповіданнях про убивство князя Сигізмунда Кейстутовича, про конфлікт великого князя литовського Олександра Казимировича з представниками українських князів в особі Глинських, які орієнтувалися на Москву.

---

[16] О.М. Бодянський. О моих поисках в Познанской библиотеке. "Чт. в общ. истории древн.", 1846, кн.1, стор.7-11.

Отже, напевне, літопис Биховця вийшов з під пера представників литовської великокнязівської орієнтації. Зважаючи на топонімічні та географічні назви, що зустрічаються в ньому та мовні ознаки літопису, можна думати, що він був складений в тій частині білоруських земель, що межують з українською Волинню. Волинська говірка української мови викриває автора літопису як вихідця з тієї частини Білорусії, де панували волинські діалекти.

В літопису Биховця подано ряд цікавих і важливих подій внутрішнього і зовнішнього життя в князівстві Литовському: про суспільно-політичні відносини на Україні та Білорусії, про міжусобні суперечки і боротьбу в середині феодального класу, про національні конфлікти між литовською знаттю з одного боку і українсько-білоруською - з другого та ін. З літописних оповідань цієї історико-літературної пам'ятки ми складаємо уявлення про вторгнення татар у віддалені землі країни (на північні землі Волині) та про їх страшні, смертоносні наслідки. Особливо цікаве з цієї точки зору оповідання вміщене в запису під 1502 р. про боротьбу з татарами литовських, українських та білоруських військ та населення біля Овруча, який у літопису називається за літописною термінологією Київської Русі Вручим, про битву при Горностаї, (сучасний Горностайпіль на Поліссі), про навальний перехід татар через Прип'ять і інші ріки та руйнування білоруських міст - Слуцька, Клецка, Несвіжа, Новгородка і ін.

Ми цілком поділяємо думку білоруського вченого покійного акад.В.Н.Перцева,[17]* що поміж Литовськими "короткими" і "докладними" літописними зводами є значна різниця. Короткі літописи виникли раніше. До них В.Н.Перцев зараховує літопис Авраамки, найцікавіший з точки зору історіографії України Супрасльський літопис, Уварівський, Познанський, Никифорівський і Академічний списки, а також "Хроніки про великих князів литовських" Красинського. Виклад подій у них кінчається 1446 роком; при цьому значна кількість записів зроблена сучасниками.

Короткі літописи в основному складалися не раніше кінця XIV ст. і не пізніше другої половини XV ст., тобто, в період активного наступу литовських феодалів на білоруські та українські землі. Одночасно це був період активного політичного піднесення Москви і утворення Російської централізованої держави, в якій українці і білоруси сподівалися знайти підтримку в боротьбі з литовсько-польською шляхетською агресією.

---

[17] В.Н.Перцев. Гісторычна думка на тэрыторыі Беларусі поводле даных ранняй народнай творчасці і летапісау (з старожитнейшых часоу да XVI ст.). Весці Академіі навук БССР. Серыя грамадскіх навук, Мінск, 1956, № 3, стор.1-14.

Тому в ряді коротких білорусько - українських літописів ми бачимо яскравий прояв співчуття до Москви і її боротьби з наступом Литви на землі Великого князівства Московського. Особливо велика симпатія до Москви відчувається в літопису Авраамки, складеному у Смоленську в 1495 р., в період боротьби Російської централізованої держави на чолі з Іваном Ш проти Литви. Літописець прагнув обґрунтувати історичну закономірність поєднання білоруських і українських земель до Російської держави. З особливим піднесенням літописець розповідає про боротьбу і перемогу над татарами московського князя Дмитрія Донського на Куликовому полі. Він засуджує союзника татар литовського князя Ягайла за його угоду з Мамаєм. Рязанського князя Олега він називав "відступником" і "новим Іюдою зрадником".[18] З особливою тугою складач літопису Авраамки говорить про його часи, кінець XV ст., як "При нынешних временах Литва над нами игры творят и поругаются". Літописець відобразив прагнення білоруського і українського народів звільнитися з - під влади Литви, сподіваючись на допомогу Москви. Під терміном Москва розуміли Російську державу.

Виникає запитання - чому ж, незважаючи на симпатію до Російської держави і до Москви, саме в цих же коротких літописах найбільше і майже всюди вихваляється литовський князь Витовт та його політика. Відомо, що Витовт також воював з великим князівством Московським. Все ж, в ряді літописів ми зустрічаємо ідеалізацію Витовта. В Академічному списку вміщений спеціальний розділ "Сказаніе о великом князи Витовть", якого літописець називає "славным и храбрым государем", з яким у "велицей любви" живуть не лише руська земля, а й угорська земля і священа римська імперія тощо. Витовту віддають великі почесті та подарунки цар турецький і наші государі. Він славиться і в своїх "градах" "во едином нарицаемом Києвъ". На думку літописця Витовт диктує свою волю султану і багатьом ординським ханам. "Вси цари татарские служили и сами своими головами на помощь ему шли и слухали его" і т.ін.[19] Одночасно в Академічному списку ми зустрічаємо оповідання про події в Московському князівстві. Власне, Академічний список по суті й закінчується 1446 роком розповіддю про осліплення Дмитрієм Шем'якою Московського князя Василія Васильовича. Кінцевий розділ "Лътописецъ великих князе Литовских"[20] становить певною мірою самостійний твір

[18] ПСРЛ, XVI.
[19] Там же. стор.136-139
[20] ПСРЛ, XVI, стор. 142-151.

повістевого характеру, прикладений штучно до літопису, мабуть, пізніше. Ця, можливо, пізніша приписка й носить антипольський характер, про який говорить академік В.Н.Перцев.[21]

Складач літопису, відомого під назвою Академічного списку, належить без сумніву до прибічників Литви. Але цікаво, що він симпатизує їй і виявляє антимосковські тенденції лиже при викладі подій, що відбувалися після смерті Витовта, починаючи з 1445 року.[22] В самому "Сказаніи о великом князи Витовти" ми не бачимо антимосковської тенденції. Слід нагадати, що Витовт був зв'язаний родинними стосунками з великокнязівським двором Московського князя Василія Дмитровича; останній був одружений на Софії Витовтівні. "Сказаніє" вміщене під 1431 роком, тобто в часи князювання Василія Васильовича, пізніше названого Темним, який був онуком Витовта. В усякому разі, само, власне "Сказаніє о великом князи Витовть" писав не противник Москви, а сторонник династичних зв'язків Литви з Московським князівством. Так само це торкаються "Похвали о великом князи Витовти", вміщеної в літописному списку Красинського ізводу під 1418 р. Таким чином "Похвала" відома раніше ніж "Сказаніе". Тут прямо указується,що з Витовтом "Також князь великыи Московскии (мається на увазі зять Витовта, Василій Дмитрович), у великой милости жил с ним".[23] Слід думати, що "Похвала" була й написана раніше "Сказанія". Обидва ці твори як і подібні до них, що вміщенні в інших Коротких літописах, виходять з одного джерела і ставили за мету возвеличити Витовта не як противника Москви, а як спільника її. Коли ж, в додаток до цього, мати на увазі, що Витовт, приблизно до Городельської унії (1413 р.), відображав інтереси не лише литовської, а й руської (білоруської та української) феодальної знаті, то поява таких панегириків на його ім'я в творах білорусько-українських літописців цілком закономірна. Інакше стоїть справа, коли йде мова про поширені, тобто більш докладні литовські, або білоруські літописи, про такі, як списки Биховця (найбільш докладний), Рачинського, Євреїновський, Рум'янцевський, деякою мірою Патріарший. Ці літописні списки виникли в XVI ст., коли панування литовської і польської шляхти на Україні та Білорусії наближалося до найвищого ступеня. Українська, а особливо білоруська знать, стали поєднувати свої класові інтереси з інтересами литовської шляхти і магнатів. В оцінці літописів XVI ст. ми підтримуємо думку акад. Перцева про те, що "хоч

[21] В.Н. Перцев, цитована праця, стор.12.

[22] ПСРЛ, XVI, стор.141.

[23] Там же, стор.177.

докладні літописи скеровані головним чином проти Польщі і польських панів, які обвинувачуються у боягузтві, у гультяйстві і навіть звірствах, деякі місця їх просякнуті погордою у відношенні до Москви".[24] В даному разі білоруські і українські літописці виступають як ідеологи зміцнення Литовської держави, до складу якої входили Білорусь та Україна.

Певне значення для характеристики поглядів літописців на історію України кінця XVI і початку XVII століть має Баркулабівський літопис. Баркулабівський літопис (складений в Білорусії в селі Баркулабові, недалеко від Могилева), описує події в головніших містах Білорусії - Могилеві, Полоцьку та ін. на початку XVII ст. Головним чином тут йде мова про діяльність братств.

Баркулабівський літопис вперше надрукував в 1877 р. П.Куліш в "Материалах для истории воссоединения Руси", т.1. Вдруге, в більш досконалому, виправленому варіанті його видав М.В.Довнар-Запольський,[25] який вважав автором літопису священика Баркулабівської церкви Федора Филиповича.[26] Початок складання літопису відноситься до 90-х років XVI ст., не пізніше 1597 р. і закінчується в 1608 р. Наприкінці літопису вміщено пізнішу приписку невідомого автора про похід короля Владислава IV на Смоленськ у 1633 р.

Баркулабівський літопис містить в собі оповідання про події на Україні і Білорусії в часи боротьби проти наступу шляхетської Польщі від 40-х років XVI ст. до початку XVII ст. Він починається описанням Брестського сейму 1545 р., що тривав від кінці червня до початку листопада; як значиться в літопису – "від св. Петра і Павла (29 червня) аж до святого архангела Михайла (8 листопада)". Головне місце в літопису приділено оповіданням про ідейну боротьбу проти католицизму і церковної унії, що точилася перед Брестським собором 1596 р. та в часи запровадження унії.

Автор, напевне, був сам активним учасником боротьби православних низів з вищою церковною ієрархією, що зрадила свій народ, прийнявши унію. Він є виразним ідеологом православ'я і прихильником єднання всіх його сил в Білорусії, на Україні і в Російській державі. В літопису знайшли відображення складні форми народної боротьби включно до збройного повстання під проводом Наливайка, загони якого діяли в Білорусії. Автор описав також страту Наливайка четвертованого в Польщі.[27]

[24] В.Н. Перцев, цитована праця, стор.13.
[25] М.В. Довнар-Запольский. Баркулабовская летопись. Университетские известия, К., 1898, № 12. Прибавление, стор.1-38.
[26] Там же, Университетские известия, К., 1907, № 12, стор. 1-12.
[27] М.В. Довнар-Запольский. Баркулабовская летопись. Университетские известия, К.,

Значне місце автор Баркулабівського літопису приділив подіям, що відбувалися в Росії. Він з прихильністю ставиться до боротьби російського самодержавства з силами децентралізації і зовнішніми ворогами. Правда, літописець користувався непевними джерелами, усними переказами, що доходили до глухих закутків Білорусії, в тому числі до с. Баркулабова. Так, наприклад, оповідаючи про вбивство Іваном IV свого сина, літописець думав, що цар убив сина Федора. Бориса Годунова він називає Стефаном. Його коронування на царство він помилково датує 1599 р. Царя Василя Шуйського автор літопису називає Андрієм. Можна зустріти ряд інших недостовірностей в описанні подій, що відбувалися в Російській державі, але факт лишається той, що складач Баркулабівського літопису прихильно ставиться до Росії і вороже до польсько-литовської Речі Посполитої. Особливо це стосується оцінки польсько-шведської інтервенції на початку XVII ст. Літописець висловлює негативне ставлення до авантюри польської шляхти, що діяла шляхом вишукування самозванців, яких вона використовувала для здійснення свої інтервенціоністських планів.

У Баркулабівському літопису вміщено ряд цікавих записів побутового змісту, які характеризують життя народу, звичаї шляхти, козаків, духовенства, а також розкривають соціально-економічні і політичні відносини на Україні, в Білорусії, Литві і Польщі. Баркулабівський літопис становить важливу письмову пам'ятку, яка характеризує ідеологію проміжних верств українського і білоруського суспільства кінця XVI і початку XVII століття, переважно тих шарів нижчого духовенства, що були близькі до народу і до яких належав автор літопису.

Західноруські літописи XIV-XV століть, як і староруські XI-XII століть, не позбавлені впливу ідеології панівного класу феодального суспільства України, Білорусії та Литви. Автори - переважно виразники інтересів литовських князів, похвалами та панегириками яким наповнені літописи. Так, у Супрасльському та інших літописах вміщено панегирик-похвалу князеві Витовту. Літописні оповідання проникнуті часто антимосковською тенденцією при описах війн Литви з Російською державою в XIV-XVI століттях. Ще сильніше звучать в них антипольські мотиви. Літописці прагнули показати, що великі князі литовські, вони ж і руські (Південної і Західної Русі), такі ж могутні й видатні, як і польські королі, а їх держава - Литовське князівство, в складі якого була Україна і Білорусь, може в усьому змагатися з Польщею. Похвали ж, на користь литовських князів за своїми мотивами часто перегукуються з оповіданнями,

1898, № 12, стор.20.

вміщеними в "Повісті временних літ" та інших південноруських літописах XI-XIII століть. Українські і білоруські історики-літописці від покоління до покоління наслідували давнім вітчизняним літописним традиціям.

В українському і білоруському літописанні XIV-XVI століть не лише не були втрачені традиції давніх літописів XI-XIII століть, а навпаки, наслідування їм продовжувалося і в наступні століття. Літописи Київської Русі були зразком для літописання XIV-XVI століть. Українські та білоруські літописці дотримувалися випробуваних в давній Русі форм викладу історії у вигляді великих і менших компілятивних ізводів, побудованих на значному колі письмових пам'яток, успадкованих від своїх попередників, з додатком сучасного матеріалу. Староруські літописи в основному служили зразками для літописців XIV-XVI століть навіть формою описання тих або інших подій. Складачі українських та білоруських літописів навіть в оригінальному тексті не раз перефразовують оповідання давніх Київських літописів XI-XII ст. Наприклад, при описанні боротьби з половцями XI ст., переносять ці оповідання на повісті про боротьбу з татарами XIV-XVI ст. В литовських літописах ми зустрічаємо помилки-описки - замість оповідання про татар пишеться про половців. Мова західноруських літописів дуже подібна до мови літописання Київської Русі. Українські та білоруські літописці XIV-XVI ст. часто викривають себе лише місцевою вимовою на тлі староруської мови Київської Русі.

В світогляді літописців XIV-XVI століть, незважаючи на їх цивільний стан, панує середньовічний провіденціалізм, властивий літописцям Київської Русі, тобто уявлення про божественні надприродні сили, що керують всіма діями і помислами людей. Так, наприклад, ми зустрічаємо в українських та білоруських літописах пояснення причин нападу татар, які для літописців є ніщо інше, як "попущеніє боже за гріхи наші"; для істориків XIV-XVI ст. всі вороги Русі "безбожныи"; бог мусить служити і допомагати, лише "вірним", тобто українцям, білорусам та росіянам.

Природні явища літописці XIV-XVI ст. розглядали, так само як їх попередники XI-XIII ст., як провіщення добра або зла. Так, наприклад, в Супрасльському літопису під 1402 роком відзначене недобре ознаменування появою комети "аки Копіиннымь образом явльшеся". Цю саму прикмету недоброго провіщення описано в одному з оповідань літопису Биховця також під 1402 роком, місяця червня, сьомого дня "ізгибе слонце і покрыло лучи свої, третьої години и шедчу слонцю, как об дню поют, і звізды явилися как в і ночі и світыли три годыны"[28].

[28] ПСРЛ, XVII, стовп.519.

Далі оповідається, як після цього "знамені" сталося велике лихе для князя Витовта – мужики із-за рубежа, від Московського князівства, з під Путивля погромили його маєток і забрали деяке майно.[29] Отже, затемнення сонця для літописця, ідеолога великокнязівської влади являло собою "зле знаменування" для князя Витовта; воно нібито було провісником виступ пригноблених проти експлуататорів. Подібних записів у західно-руських літописах ми зустрічаймо багато.

Все ж, слід підкреслити, що українські і білоруські літописи XIV-XVI ст. не просто наслідують давнім літописам Київської Русі. Вони внесли в розвиток історичних учень багато нового, оригінального, що було властиве їхній добі.

Білоруські та українські літописи цього періоду - це місцеві зведення різноманітних хронік, записів і народних переказів. Вони носять своєрідний характер місцевої історіографії доби завершення формування української та білоруської самобутньої культури, і певною мірою відобразили цей процес. В цьому полягає їх велике значення як пам'яток білоруської і української історичної думки пізнього середньовіччя. На дальшій долі західноруських літописів ми можемо прослідкувати еволюцію поступового збагачення української та білоруської народності власною історичною літературою, що вийшла з під пера пізніших авторів. Українські та білоруські літописи справили великий вплив на польську літературу взагалі і на історичну зокрема, матеріал якої, в свою чергу, завдяки успіхам польської історіографії проникав у пізніші козацькі літописи і хроніки. Літописання великого князівства Литовського лягло в основу і послужило важливим джерелом для дальшого розвитку української історіографії XVII і XVIII століть.

Українська історіографія в період соціальних рухів та національно-визвольної боротьби з шляхетською Польщею (кінець XVI - початок XVII ст.)

Літописні традиції в розвиткові української історіографії з кінця XVI ст. не лише не послаблюються, а навпаки зміцнюються і набувають глибоко народного значення. Історична література, поряд з полемічною, після Люблінської та Брестської уній набуває значення гострої ідейної

---

[29] Там же.

зброї в боротьбі з соціальним і національним гнобленням українського народу. Вона разом з іншими засобами визвольного руху ідейно готувала козацтво, жителів міст та всі прогресивні сили народу до тих бурхливих подій, що вибухнули в 1648 році. Взагалі вся історична обстановка на Україні після запровадження уній до Визвольної війни 1648-1654 рр. являла собою безупинний і безперервний рух народних мас України проти поневолення їх феодальною кріпосницькою Польщею та султанською Туреччиною.

Крім того, великий інтерес до історичного минулого України був викликаний загальними обставинами економічного, політичного і культурно-освітнього розвитку країни. Історичні знання ставали складовою частиною літератури, письменства, шкільної освіти, які так бурхливо розвивалися на Україні в зв'язку з діяльністю Острозької академії. В 30-х роках XVII ст. розгорнула освітню роботу Києво-Могилянська академія та масові братські і приходські школи.

Звернення до героїчного минулого українського народу, до його історії боротьби з татарами, німецькими рицарями, польським та литовським панством служило політичній меті соціального і національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі після Люблінської і Брестської уній, національного оборонного руху проти Туреччини, Кримського ханства та інших зовнішніх ворогів. Історична література поряд з народною творчістю історичними піснями і думами українського народу була засобом виховання патріотизму любові до своєї Вітчизни. Вже спогадами про героїку минулого вона кликала народ до боротьби за своє визволення і вселяла впевненість у перемогу над гнобителями.

Головне місце в літературному процесі того часу належало полемічній літературі, не зважаючи на церковно-релігійне забарвлення.* В таких історичних ситуаціях релігійна боротьба була оболонкою класової та національно-визвольної боротьби. "Якщо ця класова боротьба, - писав Ф.Енгельс, - мала тоді релігійний відбиток, якщо інтереси, потреби та вимоги окремих класів ховалися під релігійною оболонкою, то це анітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу." В боротьбі проти наступу шляхетської Польщі за інтереси українського народу і його культуру виникли такі визначні пам'ятки української полемічної літератури, як "Ключ царства небесного" (1587 р.) професора і ректора Острозької академії Герасима Смотрицького, твори Стефана Зизанія, "Апокрисис" (1597 р.) Христофора Філарета, "Тренос", або "Плач" (1610 р.) Мелетія Смотрицького, "Палінодія" (1622 р.) Захарія Копистенського та ін., а також послання великого викривача соціальної "неправди і зла"

Івана Вишенського. Твори Вишенського є величним явищем в українській літературі кінця XVI і початку XVII століття. Ми вже не говоримо про ті високі зразки поезії, віршованої драми історичного змісту, ораторського мистецтва, неповторимими зразками яких збагатилась українська культура.

Історіографія України цього періоду розвивалась на рівні вимог доби бурхливих подій. Літописи складалися освіченими духовними і цивільними особами, переважно вихованцями Острозької і Київської академій, Львівської колегії, а також представниками освіченого міщанства і козацтва.

Однією з найцінніших пам'яток української історіографії початку XVI ст. є Густинський літопис, виявлений пізніше у Густинському монастирі біля Прилук на Полтавщині.

Авторство та час написання Густинського літопису достовірно невідомі. А.Єршов висловив більш-менш переконливу думку про те, що цю коштовну літописну пам'ятку склав між 1623-1627 рр. відомий тогочасний письменник, автор "Палінодії" Захарій Копистенський.[30]

Густинський літопис, що дійшов до нас, являє собою пізніший список, створений* в 1670 р. з якогось попереднього примірника ієромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким. Як видно з передмови літопису, Лосицький не був його автором, а лише переписувачем. Тому список Густинського літопису, що дійшов до нас, є добре опрацьована копія, можливо з певними виправленнями і додаткам Лосицького, а не оригінал.

Літопис називається "Кройнікою". Він містить в собі історію України від Київської Русі до Брестської унії.

У передмові до Густинського літопису складач його насамперед висловлює свої погляди на історію. Він підкреслює значення для людини історичних традицій його народу. Думка зводиться до того, що у кожної людини існує природжена любов до своєї вітчизни, яка "кожного неначе намагнічене залізо притягає до себе". Тому, грецький поет Гомер, - пише літописець, - говорить про прагнення відчути "хоч би дим своєї вітчизни в той час, коли людина перебуває в полоні і не може повернутися до свого роду".

Далі ставиться запитання – "Для чого кожному чоловікові читаннье гисторий єсть барзо потребно?" На це запитання літописець відповідає:

---

[30] А. Єршов. Коли і хто написав Густинський літопис? Записки Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, т.100. Львів, 1930, стор.205-211.

"Коли б не описано і світові не оголошено, разом з тілом безвісті все пішло б у землю і люди б, як у темряві перебували б, не знали б, що в минулі віки діялося". Отже, автор у передмові до Густинського літопису ставить своїм завданням поширювати свій літопис серед народу з тим, щоб бачити ясно освітню мету історичних знань. Цією метою є завдання передавати культурні надбання, зокрема історичні знання, від одного покоління до другого. "Коротку кройніку прочитавши, - пише автор Густинського літопису, - можеш передати знання іншим, що мають в них потребу, юним, до яких пророк Мойсей промовляє: запитай отця твого і він сповістить тобі, старших за тебе і вони скажуть тобі".

Густинський літопис як пам'ятка своєї доби є одним з найцінніших історичних творів в українській історіографії кінця XVI ст. Він більш вірогідний і менш тенденційний, ніж будь-яка з тогочасних хронік. Особливо це стосується описання подій тих часів, що були близькими до написання твору.

За списком, що надрукований в додаткові до Іпатіївського ізводу першого видання,[31] Густинський літопис називається так: "К р о й н и к а, которая начинается от потопу первого мира, и столпотворенія, и раздъленія языкь, и разсъянія по всей вселенный, и о розныхь народах, также и о початку славенского Російского народу, и егда сьде Кіевъ и како крести благовърный князь Володымерь Рускую землю, и о великом княжении Киевском, и о Греческих царъх. Списася сія кройника в Малой Россіи, в монастирю святой Живоначальной Троици общежителном Густынскомъ Прилуцком, за благословением превелебного от Богу его милости господина отца Авксентія Іоакимовича, игумена тоей же обители, року 1670, месяца августа 2 дня".[32] Що торкається дати, тут йде мова про час списання літопису з невідомого нам попереднього списку, або може й оригіналу, Михайлом Лосицьким. Ряд дослідників, що побічно торкалися вивчення Густинського літопису,[33] найбільше наголошували на його компілятивності. Проте, ще в свій час В.С. Іконніков підкреслив, що Густинський літопис є не просто компіляцією, а більше свідомий зразок переробки давніх руських і польських матеріалів. Але іноді Іконніков змінював цю характеристику і називав цей твір "Замечательной компиляцией ."[34]

---

[31] ПСРЛ, II, СПб., 1843.
[32] Там же.
[33] З. П. Клепатський. Огляд джерел до історії України, в.1, Кам'янець на Поділлі, 1920. І .Багалій. Нариси української історіографії. Джерелознавство. т. 1, в. 1, К.,1923 р
[34] В.С.Иконников. Опыт русской историографии, т.П, кн.2, К., 1908, стор.1520-1521.

Після докладного вивчення Густинського літопису слід прийти до висновку, що він - не проста компіляція, а - оригінальний твір, побудований на значній джерельній основі. Такою основою для автора літопису були насамперед староруські літописи які літописець часто називає хроніками, та українсько-білоруські літописи XIV-XVI століть.

В.С. Іконніков вірно підкреслив також, що Густинський літопис починається літописом Нестора і продовженням його в пізнішій редакції Київського і Галицько-Волинського літописів, доведених до кінця XIII ст., із скороченням їх текстів; часто він ближче стоїть до Хлєбниківського списку складеного як відомо в Україні. Разом з тим, Іконніков[35] звернув увагу на те, що в Густинському літопису є свої відмінності в порівнянні з його попередниками - пам'ятками Київського і Галицько-Волинського літописання. Ці відмінності залежали від іншого оригіналу; є також звістки, які мають місце в Троїцькому і Воскресенському списках. Можна припустити, що в розпорядженні складача Густинського літопису були зразки давніх літописів, які не збереглися до нашого часу.

Величезна кількість вітчизняних джерел, якими користувався складач Густинського літопису, не дала йому технічної змоги посилатися на всі з них, а лише на головніші. Більш ніж вітчизняні пам'ятки зайняли місце посилання на іноземні джерела - візантійські, західноєвропейські, польські тощо.

Використані літописцем джерела складають переконливу думку, що автор Густинського літопису володів великою колекцією творів середньовічної історичної, проповідницької, житійної та іншої літератури. Тут ми зустрічаємо свідчення, здобуті з творів грецьких та римських авторів, істориків, а найбільше польських істориків і хроністів: Олександра Гвагніна, Мартина Кромера, Яна Длугоша, Мартина Бєльського, Матвія Стрийковського та ін.

В розпорядженні автора Густинського літопису була велика кількість житійної літератури, таких її пам'яток як Патерик Печерський, твори відомого представника схоластичної філософії раннього середньовіччя Августина Блаженного, щомісячні читання так звані Четьї-Мінеї тощо. Житійній літературі як історичному джерелу взагалі надавали великого значення не лише середньовічні а, як відомо, пізніші буржуазні історики, наприклад, В.О.Ключевський.[36]

[35] Там же, стор. 1522-1523.

[36] .В.О. Древнерусские Жития святых, как исторический источник, изд.Солдатенкова, М., 1871.

Звертаємо увагу на те, що в літопису неодноразово зустрічаються посилання на відомий твір Захарія Копистенського "Палінодія", що був написаний не раніше 1620-1621 рр. і не пізніше 1622 року. Отже, в розпорядженні автора Густинського літопису були твори української полемічної літератури кінця XVI і початку XVII ст. Разом з тим автор користувався народними переказами, часто невірогідними чутками і різного роду фантастичними версіями. До Густинського літопису потрапило багато нісенітниць, витворених внаслідок забобонів або фантастики попередніх літописців і хроністів. Ці пересуди без застереження повторює автор Густинського літопису, переробивши їх по стилю і мові на український лад. Так, в Густинському літопису повторюються легенди, внесені в староруський літопис XI-XII століть про смерть Олега від укусу змії, що виповзла з черепа князівського коня, який, за виразом автора, "давно уже здох", про осліплення і прозріння Володимира Святославовича під час його хрещення; про те, як з могили Святополка Окаянного "и до сего дне исходит злый смрад", як Всеслава Половецького "мати роди от волхования" і т.ін. Під 1068 р. вміщена вигадка про те, як під час рибальства неводом з річки Ситомлі "извлекоша дьтище, еже преизлиха неблагообразно бысть", що означало не добре провісництво. Літописець повірив "Хронікам" Кромера і Бєльського, що нібито в 1269 році недалеко від Кракова, одна пані Вербославська Малгората за одними пологами, тобто одночасно народила 21 січня 36 дітей живих... Того самого року, на восьмий день після різдва, в Калуші народилося теля з семю головами і двома собачими ногами. На Шльонську дощ кривавий падав. В 1494 р. в Кракові нібито народилося мертве немовля, в хребті якого виявився живий змій, що виснажував тіло дитини. Там же під Краковом, в селі Чорному, нібито породила жінка дитину з заячою шиєю та вухами і багато інших подібних забобонних вигадок ми зустрічаємо в літопису. Автор літопису був не критичним до використаних ним джерел; в його твір могло потрапити багато повістей невірогідного характеру. Сучасний дослідник мусить поставитись до цього джерела з обережністю. Все ж, навіть зваживши на ряд легендарних повістей, внесених до літопису, ми мусимо прийти до висновку, що Густинський літопис виник внаслідок великої наукової праці його автора як освіченої особи часів високого розвитку культури першої половини XVII століття взагалі, та історичних знань України, зокрема.

Проаналізувавши Густинський літопис, не можна не помітити того, що цей твір своєю ідейною спрямованістю виконував ті самі завдання, яким служила полемічна література взагалі і "Палінодія" Захарія

Копистенського зокрема.* Вона була надрукована в 1627 р. “Палінодія” Копистенського побудована на великій кількості джерел, перелік яких поданий у вступі під назвою “Каталог книг учителей, которых ся до тоей книгы уживало”, становить більше двохсот назв.[37] Серед цього каталогу книг ми зустрічаємо назви майже всіх джерел, використаних автором Густинського літопису. Разом з тим, в “Палінодії” кількість використаних джерел значно більша, ніж в Густинському літопису і виходить далеко за межі історичної літератури.

За використаними джерелами і змістом “Палінодії” ми можемо назвати її енциклопедією тогочасної теологічної, полемічної та історичної літератури не лише України, а й інших слов’янських народів.

Не викликає сумніву, що автор “Палінодії”, так само як складач Густинського літопису, був обізнаний з величезним багатством вітчизняної, західноєвропейської, польської та східної літератури взагалі й історичної зокрема.

В обох творах авторів, а вірогідно, що автором “Палінодії” і Густинського літопису була одна й та сама особа, виражені спільні ідейні мотиви, властиві українським письменникам полемістам кінця XVI і початку XVII століть.

Поява Густинського літопису і “Палінодії”, так само як іншої тогочасної літератури, була викликана політичними обставинами, а найбільше мотивами національно-визвольного руху українського народу проти польсько-шляхетської агресії, наступу католицтва на Україну та проти уніатів, що зрадили національним традиціям народу.

Як уже згадувалось, “Палінодія” узагальнила собою всі аргументи попередньої полемічної літератури, підвела підсумки загальній літературно-публіцистичній і церковній полеміці православних українців з католиками та уніатами; вона підвела підсумки і силою своєї переконливості поклала край цій полемічній боротьбі на користь перших. Такі самі завдання виконував Густинський літопис. В історіографії України він підсумував і узагальнив староруське літописання XI-XIII століть, в тій частині, що торкалася південної Русі цього періоду, узагальнив попереднє білоруське і українське літописання, а також, критично увібрав у себе дані польської історіографії з давніх часів до кінця XVI ст. Найголовніше це те, що ідейним задумом свого твору автор Густинського літопису висунув ряд нових питань у вивченні історичного минулого українського народу.

[37] Памятники полемической литературы в Западной Руси, книга первая. “Русская историческая библиотека”, издаваемая Археографическою комиссию. Том четвертый. СПб.,1878, стор.326-331. (Далі буде називатися – “русская историческая библиотека”).

Він пов'язав питання минулого з сучасними завданнями, закінчивши Густинський літопис розділами – "О началѣ козаков", "О примѣненіи нового календаря" і "О уніи, како почася в Руской землѣ". Останнє оповідання (про початок унії) завершує Густинський літопис. Воно обривається висловленою літописцем тривогою за долю своєї батьківщини, сумом про те, що "Рымскіе уніаты даже и до нынь отторгшеся от Востока вь томь раздьленіи пребывають, непрестанно гоняще церковь Божію".[38]

Таке закінчення Густинського літопису ще раз свідчить, що цей твір міг бути написаний не пізніше першої третини XVII ст. В пізніші часи, а особливо після возз'єднання України з Росією, питання про запровадження нового календаря та як почалася унія уже втратили свою актуальність. Після ідейного розгрому уніатів у зв'язку з виходом з друку твору Мелетія Смотрицького "Тренос албо Плач" (1610 р.), а особливо "Палінодії" Захарія Копистенського (1627 р.), ці питання зникають з поля зору українських істориків і публіцистів. Вони частково з'являються знову лише в першій третині XVIII ст. в літопису Величка, у зв'язку з утвердженням унії в Західній Україні, яка після "Вічного миру" 1686 р. продовжувала залишатися під владою Польщі.

Національно-визвольна боротьба українського народу проти іноземних загарбників - польської шляхти, Туреччини і Кримського ханства висувала на порядок денний ряд нових політичних завдань для тогочасних істориків. Останні, звертаючись до історії свого народу в першу чергу прагнули обґрунтувати і показати самобутність його історичного розвитку. Ідея самобутності в першу чергу була спрямована на боротьбу проти католиків в особі єзуїтів і українських зрадників - уніатського духовенства та покатоличеного феодального панства, що блокувалися з ними. Автор Густинського літопису, так само як і письменники-полемісти кінця XVI і початку XVII століть, виступає як ідейний виразник інтересів українського народу.

Густинський літописець може вважатися першим істориком українського козацтва. В Густинському літопису, якщо вважати час його написання кінець XVI, або початок XVII ст., ми вперше в історичній літературі зустрічаємо цілісну повість, присвячену питанню "О началѣ козаковь". Тема - що таке козак, як і коли виникло козацтво, починаючи від Густинського літопису, стояла в центрі уваги українських істориків протягом наступних двох віків, аж до XVIII ст. включно, до ліквідації запорізького козацтва.

[38] ПСРЛ, II, стор. 573.

Перші письмові звістки про козаків відносяться до кінця XV ст. Але з Густинського літопису не видно, щоб вони були відомі його автору в цей час. Формально літописець користується офіційною польською версією XVII ст. про те, що нібито козацтво було засновано Предславом Лянцкоронським в першій чверті XVI ст. з волі польського короля Сигизмунда I. Справді ж попередниками козаків він вважає "бранелюбний", тобто войовничий "наш народ рускій" (те саме, що й український - М.М.), який прославив себе давно в битвах з печенігами, половцями, так само пізніше "чрез Батиа царя, иже землю нашу рускую пусту сотвори".[39] Отже, в додаток до польських офіційних свідчень, автор Густинського літопису користувався якимись народними переказами про походження козаків від воїнів давньої Русі. Він створив завдяки цим народним версіям концепцію преємственності історії войовничого "бранелюбного" козацького народу від його предків слов'ян-русів, які воювали з греками, печенігами, половцями і татарами. Ця концепція про преємственість походження українського козацтва від стародавніх русів знайшла свій розвиток у ряді творів пізніших українських істориків XVII-XVIII століть. Вона ймовірно йшла і з інших джерел. Адже ж в "Історії" візантійського автора X ст. Льва Диякона Київський князь Святослав змальований у козацькій вишиваній сорочці, стрижена голова з чубом - оселедцем, з одною сережкою в усі, зовсім як запорожець.

В розділі Густинського літопису "О началѣ козаковъ" відчувається патріотична пристрасність автора до козацтва, яке було в його час у розквіті. Він цю пристрасність висловив так: "Сіє літо (1515 р. - М.М.) начашася на Украині козаки[40] ... посем егда князи быти (іноді князів і полководців навіть стосовно до XI-XII століть автор Густинського літопису називає гетьманами -М.М.), наста в них лучшее строение и обычаи пріятнійшыи вь землі нашой..."[41]

Розділ про початок козаків автор Густинського літопису, з симпатією до козацького устрою закінчує оповіданням про козацькі походи на турків, кримських татар та про те, як козаки споміж себе обирають старшого "мужа хробра и смысленна, по своему древнему обычаю; живут же всігда на Запорожю, рыбы ловяще, их же без соли на солнцу сушат; а на зиму расходятся кождо во свой градь, толко з килка сот оставляють на курень

[39] ПСРЛ, II, стор.367.

[40] ПСРЛ, II, стор.367.

[41] Там же.

стреши стрілбы и чолнов, а на літо паки собираются. И сим образом козаки начало свое пряша".[42]

В зв'язку із зростом політичної і військово-оборонної ролі українського козацтва в XVII ст. його історія зайняла з цього часу одне з поважних місць в історіографії. Про такий устрій на Запоріжжі міг говорити автор не раніше і не пізніше як на початку XVII ст.

Історію України автор Густинського літопису виклав у тісному зв'язку з світовою історією. В його викладі події всесвітньої історії зайняли поважне місце. Проф. П.М.Попов уже підкреслив той факт, що "Невідомий автор (можливо, кілька авторів) цього літопису переосмислює події своєї рідної та всесвітньої історії з погляду боротьби з польсько-католицькою і турецько-татарською агресіями, з позицій захисту вітчизни і національної культури, а також з позицій обґрунтування почесного місця українського народу в світовій історії.[43]

Особливо цінні оповідання Густинського літопису ті, що стосуються періоду XIV-XV століть, про який ми маємо дуже обмежену кількість літературних пам'яток України. Автор літопису подав цілий ряд цінних і для сучасної науки свідчень про польсько-литовські відносини України із Східними державами, а також з Чехією та Угорщиною, про відносини Литви з російською державою, про боротьбу останньої з татарами тощо. Він занотував у своєму літопису такі події світового значення, як навала турок і падіння Візантії; його цікавить і він з глибокою прихильністю описує протестантський рух Лютера, а особливо національно-визвольний рух гуситів у Чехії. Під 1401 роком літописець вмістив згадку про відкриття Академії у Кракові, а під 1410 роком розповів про боротьбу римських пап за владу і багато ін.

Мимо уваги автора Густинського літопису не пройшла боротьба з турками народів Балкан, навіть такого невеликого народу як албанці, що вели тривалу і вперту визвольну боротьбу з турками за свою незалежність.* Автор Густинського літопису вибрав для свого твору факти героїчних сторінок історії інших слов'янських народів з тим, щоб своїми літописними оповіданнями в цілому дати натхнення українському народу в його боротьбі з загрозою поневолення, що нависла над ним наприкінці XVI і в першій половині XVII ст.

[42] Там же, стор.368.
[43] П.М. Попов. Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст., Вид-во, АН УРСР, К., 1959, стор. 188-280.

Певний інтерес становить Густинський монастирський літопис, або “Летописец о первом зачатии и создании обители монастиря Густынского”, що охоплює 1600-1640 рр. У ньому висвітлюються, головним чином, справи церковні і переважно ті, що зв’язані з історією Густинського монастиря, як одного з осередків ідейної боротьби проти католицизму і унії на Лівобережжі. Разом з тим церковна історія подана тут у зв’язку з рядом політичних подій, зокрема йде мова про діяльність Сагайдачного і його політику на розрив унії з Польщею.[44]

На початку XVII ст. в Києві був складений невеликий збірник літописних оповідань і заміток, пізніше відомий під заголовком “Летописцы Волыни и Украины”, який певний час зберігався у Львові, в бібліотеці Осолінських. При надрукуванні цього збірника Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів видавці дали йому назву “Київський літопис”.[45]

Автор Київського літопису залишається невідомим. У кінці збірника вміщено записи Богдана Балики, батько якого, Яцько Балика був київським війтом. Примірник літопису, що зберігся в бібліотеці Осолінських, спочатку належав настоятелю Межигірського монастиря Іллі Кошаківському, можливо й доповнювався ним. Проте із змісту тієї частини, яка складалася на початку XVII ст. можна зробити висновок, що ця літописна пам’ятка створювалася в середовищі багатого українського міщанства. Автором його був представник литовської орієнтації. Літописець, коли йде мова про війни Литви з Російською державою, називає литовців “нашими”. Наприклад, - “року 1535 наші Стародуб взяли”, “року 1564 битва Ульская была; наші Москву побили”, “року 1580 Луки Великие наши взяли”, “року 1581 Пскова наши добывали и, не вземше, поєднались”[46] і т.д. До козацтва і козацьких рухів автор ставиться, на відміну від інших українських літописців, без захоплення, а іноді навіть негативно.

Про світське походження автора можна судити з того, що в літопису церковно-релігійні питання зовсім не порушуються. Предметом викладу цієї хроніки є зовнішньополітичні події, а також кілька згадок про падіж худоби, голодні роки і вмирання людей, про стихійні лиха тощо.

---

[44] Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1848, кн.8, Материалы отечественные, стор. 1-76.
[45] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданый Киевскою Комиссиею для разбора древних актов, К., 1888, стор.73-92.
[46] Там же, стор. 75-76.

Київський літопис являє собою окремі, іноді розрізнені, короткі повісті і записи, запозичені з давніх руських літописів та частково з творів польських істориків - Стрийковського, Гвагніна, Бєльського та ін. Багато з них зустрічаються пізніше в Київському “Синопсису”. Це, зокрема, стосується найбільшої частини - першої, в якій розповідається про стародавній період Русі. Тут вміщена легенда про римського кесаря, який нібито розподілив перед смертю своє царство серед чотирьох братів і одному з них - Прусу дав землі над Віслою в напрямку Прибалтики. Зроблено натяк на поширену в свій час легенду про походження русів від племені прусів. Потім йде оповідання про варягів, яких автор виводить із Варгії – “землиці у панстві Саксонського князівства, між волоською і французькою землями”.

В кінці йде мова про заклинання слов’янами братів варягів з південних берегів Балтійського моря, а не з Скандинавії. З цими поглядами пізніше дещо перегукуються ломоносівські концепції про походження Русі.

Дальший розділ містить в собі перелік подій з історії Києва від літописного переказу про його заснування аж до битви на Калці. Ця стаття закінчується легендою, яка, ймовірно, запозичена з народних переказів, про вигадане вбивство Батия угорським королем Владиславом. Творцям цих переказів було жадано, щоб згинув Батий.

Центральна частина літопису є переліком подій з історії України і Литви від 1240 р. до 60-х років XVI ст. Кінцеві записи належать сучасникові подій кінця XVI і початку XVII століття Богданові Балиці. Цікавим з кінцевих записей є оповідання про польсько-шведську інтервенцію на початку XVII ст., про появу і дії самозванців, як ставлеників польських магнатів. Це оповідання свідчить про негативне ставлення українців до магнатсько-шляхетської інтервенціоністської політики Польщі щодо Росії.[47] Закінчується літопис оповіданням про часи діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Мова Київського літопису, як і багатьох інших літературних та історичних письмових пам’яток, близька до народної української, яку тоді називали посполитою мовою. За мовною ознакою і стилем українські літописні пам’ятки України XIV-XVI століть далеко відійшли від давніх літописів XI-XIII століть у бік їх суто національних українських ознак. Вони для нас служать не лише історичними джерелами і пам’ятками

[47] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор.78-81. В цьому збірнику вміщено лише частину Київського літопису з викладом подій від 1241 по 1621 рр.

історіографії, а й є яскравим свідченням дальшого розвитку української літературної мови.

Література

Полное собрание русских летописей, Т.П, СПб.,1843. Густинская летопись.

Полное собрание русских летописей, т.XIV, Летопись Авраамки СПб.,1889.

Полное собрание русских летописей, т.XVII, Западнорусские летописи, СПб, 1907.

Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. Изд. Киевскою Временною Комиссиею для разбора древних актов.,К.1888.

Довнар-Запольский М.В. Баркулабовская летопись, Университетские известия, К., 1898, № 12. Прибавление, стор.1-38.

Єршов А. Коли і хто написав Густинський літопис? Записки Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, т.100, Львів,1930, стор.205 – 211.

Иконников В.С. Опыт русской историографии,т.2, кн.2, К.,1908, стр.1489-1560.

Очерки истории исторической науки вСССР, т.I, М.1955, стр.106-109.

Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури, ч.1, К.,1921; ч.П, К., 1929.

Тихомиров И. 0 составе западнорусских, так называемых литовских летописей. Журнал Министерства народого просвещения, № 3 и 5, 1901.

Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР, т.I. М.1955, стор. 106-109.

Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв., изд. АН СССР, М.-Л., 1938.

Марченко М. Письменство і література. Літописання XIV-XVI ст. В кн. Історія української культури, вид. "Радянська школа", К.,1961, стор.128 – 147.

Перцев В.Т. Историография Белоруссии. В кн. Очерки истории исторической науки в СССР, т.1, стор. 113-122.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ ТА ХРОНІКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.*

Літопис Самовидця

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту, боротьба з нападами татар і турків, а також події, пов'язані з соціально-політичними рухами народних мас України знайшли яскраве відображення в історичній літературі та усній народній творчості другої половини XVII ст. Провідне місце в історіографії України цього періоду посідають козацькі літописи та хроніки.

Козацькими літописами називаються історичні твори, в яких відображена героїчна боротьба покозачених народних мас, найбільше озброєного селянства та міських народних низів, що боролися за своє соціальне і національне визволення. Особливе місце в історичній літературі другої половини XVII та протягом першої половини XVIII ст. займають свідчення про визвольну війну українського народу під проводом видатного військового і державного діяча Богдана Хмельницького проти панування польських магнатів та іншої шляхти на Україні.

Від кінця XVI, а особливо протягом усього XVII ст. з'являється значна кількість творів літописного жанру, хронік, реєстрів та інших історичних записів, у яких відображені героїчні події історичного життя українського народу. Головне місце в цій багатій історичними фактами літературі займає героїчна постать видатного полководця і державного діяча Богдана Хмельницького. З його ім'ям, а пізніше незабутньою пам'яттю про нього пов'язується все історичне життя і література України другої половини XVII та всього XVIII ст.

Серед літописів та хронік другої половини XVII ст. найважливіше і найвірогідніше місце посідає так званий "Літопис Самовидця". До наших днів він знайшов собі не одне покоління визначних дослідників. Всі вони вважають цей твір одним з найвірогідніших історичних джерел, а також одною з найдостовірніших пам'яток історіографії всієї України.

Праця Самовидця, як і інші козацькі літописи, протягом півтора століття поширювалась у рукописних списках без імені автора. Ім'я "Самовидець" вперше надав цьому літопису Пантелеймон Куліш на тій підставі, що справді його автор був сучасником і очевидцем, тобто

"самовидцем" подій, про які він розповідає в своєму творі від першої особи.

До цього часу відомо близько десяти списків цього твору. Найдавнішим і найближчим до оригіналу вважається список, який належав Полтавському полковому осавулові Петру Іскрицькому (1704-1771). Він був переписаний не пізніше 1734 р. Перше видання літопису надрукував відомий славіст і археограф О.Бодянський за списком, що належав П.Кулішу. Він використав також і інші списки літопису.[1]

Справжнє наукове дослідження Літопису Самовидця почалося з того часу, коли відомий історик України академік Орест Іванович Левицький (1849-1922)[2] надрукував його при другому виданні в 1878р. і додав до нього глибоко-наукову розвідку.[3] Останнім часом за цим самим в своїй основі списком Іскрицького, з новим науковим дослідженням та коментарями, видав Літопис Самовидця Я.І.Дзира.[4]* Описи ж історичних подій на Україні до 1648 р. і після 1702 р., як це маємо у виданні О.Бодянського, були внесені до пізніших списків з "Короткого описання Малоросії" - джерела середини XVIII ст. Літопис Самовидця відбиває живе відображення історичних подій на Україні в другій половині XVII ст. Написаний він живою розмовною мовою українського народу на південно-західній діалектній основі.

Основною проблемою дослідження "Літопису Самовидця" було і залишається питання про авторство, свідком та очевидцем конкретних історичних подій яких був літописець, або запозичив з усних переказів своїх сучасників. Сам літописець тільки в двох місцях твердить про свою участь - 1655 р. у Корсуні на похороні наказного гетьмана Івана Золотаренка[5] і 1656 р. під час облоги російськими військами Риги.[6]

---

[1] "Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях бывших в Малой России и его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года"; Чтения Московского общества истории и древностей, Год 2-й, №1,стор.1-2, 1-22, и №2,стор.73-152,1-IV, 1846. Див. докладніше - Дмитро Багалій, Нарис Української історіографії. Джерелознавство. Вип.2, У Київі, 1925, стор. 1-29.

[2] "Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник: Хмельницкой" Краткого описання Малороссии, Собрания исторического. К.,1878.

[3] О. Левицкий Опыт исследования о Летописи Самовидца. Летопись по новооткрытым спискам,К.,1878.

[4] "Літопис Самовидця", видання підготував кандидат філологічних наук Я.І.Дзира. Видавництво "Наукова думка", Київ-1971. На нього автор надалі посилається.

[5] Літопис Самовидця, стор.71.

[6] Там же, стор.73.

На основі текстуального аналізу О.Левицький твердив, що літописець був очевидцем ще ряду інших історичних подій, як скажемо, так зване "Конотопське чудо" 1652 р., бачив як російські війська на чолі з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. взяли Смоленськ, був учасником походу лівобережних козаків 1662 р. проти козацьких полків Юрія Хмельницького та ін.[7] Майже всі дослідники приєднались до думки О.Левицького, що для написання твору про історичні події 1648-1670 рр. літописець мусив використати свої короткі записи.

Безсумнівним джерелом літопису були також свідчення учасників подій, свідків-очевидців. Таким чином, писемних джерел, документів гетьманської канцелярії під руками в літописця напевне не було. Одначе, власні й чужі усні джерела, оповідання свідків літописець зумів стилізувати у своєрідній літописній формі.

Спочатку О.Бодянський та М.Максимович вважали, що літописець походив з Правобережної України і там написав свій твір.[8] О.Левицький на основі текстологічного аналізу прийшов до переконливого висновку, що історичні події Лівобережної України змальовані в "Літопису Самовидця" значно докладніше; їм присвячено більше сторінок, ніж подіям, що відбувалися на Правобережній Україні. Із лівобережних міст літописець найбільше уваги приділяє полковому козацькому містові Стародубові (суч.Брянської обл.), що на Чернігівщині, де, за аргументованими твердженнями О.Левицького, останню чверть віку свого життя прожив автор. Тут він і склав свій літопис.[9]

Текст Літопису Самовидця охоплює історичні події на Україні починаючи з 1648 і до 1702 р. тому, цілком природньо, вчені вважають його пам'яткою XVII ст. На основі джерелознавчо-текстологічного аналізу, хронологічних рамок, стилю, мовних рис, дослідники літопису довели, що цей твір написаний однією людиною, хоч і не рівночасно з історичними подіями, а згодом, коли вже пройшов певний час і вони "відстоялися". З цього приводу О.Левицький писав: "Думка зберегти для пам'яті нащадків події блискучої доби Богдана Хмельницького могла прийти літописцеві в голову не раніше того часу, коли значення подвигу Б.Хмельницького встигло цілком визначитися, тобто крайньою межею могли бути останні роки життя гетьмана".[10] Питання авторства Літопису Самовидця відразу стало центральним у його дослідженні, і

[7] Там же, стор.65, 67, 85-87.
[8] Летопись Самовидца, 1846, стор. 107; М.Максимович. Собрание почтнений, т.1, стор. 398, 403, 660.
[9] О. Левицький. Опыт исследования... стор.23,51 та ін.
[10] Там же, стор.29.

кожен вчений висував свою гіпотезу або приєднувався до чужої думки.

М.Максимович, О.Бодянський, Д.Багалій та інші історики вбачали в авторові літопису козака.[11] На думку М.Костомарова ця історична пам'ятка написана наказним гетьманом Федором Коробкою,[12] а П.Куліш вважав, що її склала духовна особа.[13] М.Возняк авторство літопису приписував корсунському полковникові Федорові Кандибі.[14]

О.Левицький спочатку також гадав, що літописець вихідець із козацького середовища, але ґрунтовно вивчивши джерело, вважав, що автор походив з православної української шляхти, водночас він заперечував його приналежність до духовенства, міщан та інших прошарків українського суспільства. Нарешті, він заявив про повну неможливість розкрити автора цього анонімного твору. Деякий час навіть серед частини вчених, які пішли за Левицьким, запанував погляд, що літописець належав до української православної шляхти і під час національно-визвольної війни українського народу служив у генеральній канцелярії, як наприклад, Самійло Величко.

Орест Левицький, порівнявши три списки літопису і видання Бодянського, очистивши їх від пізніших доповнень і різних нашарувань, прийшов до висновку, що початковий оригінальний текст зазнав великих змін і доповнень, але до нього був доданий пізнішими переписувачами XVIII ст. початок і кінець. У цих пізніших списках помічені також редагування переписувачами тексту і невеликі скорочення. В найчистішому вигляді, як це довів О.Левицький, виявився найдавніший і найповніший з шести відомих списків той, що належав всередині XVIII ст. бунчуковому товаришеві Петрові Іскрицькому. У ньому літопис починається описом історичних подій від 1648 і до 1702 р. Цей справжній текст літопису Самовидця зберігся в оригіналі, в рукописному збірникові, що належав Іскрицькому, а згодом його нащадкам. Цей список О.Левицький поклав в основу свого видання, опублікувавши його в 1878 р. як одне із видань Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів.

Списки Літопису Самовидця дійшли до нас без імені автора і місця написання. Чи ці дані загублені пізнішими переписувачами, чи автор волів приховати своє прізвище, це питання розв'язати важко. Довгий час в нашій історичній літературі точилася полеміка про те, хто ж був автором літопису Самовидця. Його розв'язання допомогло б з'ясувати і висвітлити

[11] Літопис Самовидця, стор.19.

[12] Н. Костомаров. Собрание сочинений, кн.VI, СПб 1905,стор.381-382.

[13] Письма П.А.Кулиша к А.Ф.Кистяковскому. – "Киевская старина", 1902, №4, стор.10.

[14] М. Возняк. Хто ж автор так званого Літопису Самовидця? Львів, 1933.

ряд інших питань з історії XVII ст., зачеплених у літописі, зокрема стосовно соціальних класових поглядів літописця, ідейної цілеспрямованості твору, оцінки ряду фактів, зокрема історичних постатей, висвітлених Самовидцем як людиною свого часу тощо.

Перший видавець літопису О.М. Бодянський висунув гіпотезу, що складач літопису походив з Корсуня. Думку про походження автора літопису Самовидця з Правобережжя підтримував також М.О.Максимович.[15] Він називав автора літопису "козаком Задніпровським", тобто мешканцем правого берега Дніпра, сучасником Хмельницького. Той "літописець про початок війн Хмельницького, - писав Максимович, - викриває в собі творця-козака письменного, бувалого і розумного, але не "книжного", що писав заживо усним переказом, який ходив серед козацтва, про події того часу".[16]

Подібної думки дотримувався професор Київського університету В.С.Іконніков.[17] О.Левицький, аналізуючи мову літопису, гадав, що літописець походив з Правобережної України, але переселився на Чернігівщину, де й написав свій твір.[18]

Наукова дискусія про авторство літопису Самовидця тривала від часу відкриття його списків, публікацій джерел. Її особливо завзято продовжували українські історики, літературознавці аж до 30-х років XX ст.

Відомий дослідник генеалогії українських старшинських родів Вадим Модзалевський, торкаючись життєпису генерального підскарбія 60-х років XVII ст. Романа Ракушки-Романовського, порівняв деякі риси його життя й діяльності з подіями, описаними Самовидцем. Модзалевський висунув гіпотезу про те, що автором літопису міг бути Роман Ракушка.[19] До такого ж висновку прийшли В.Романовський,[20] а також М.Петровський.[21]

---

[15] М.Максимович. Собр.соч.,т.2, К.,1876, стор. 403,660.

[16] М.Максимович Собр.соч., т.1, К., 1876. стор.462.

[17] В.С. Іконников. Опыт русской историографии. т.2, кн.2, К.,1908, стор.1562.

[18] Щодо поглядів на авторство і місце написання за О.Левицьким написав Д.Багалій. Див. його працю "Нариси української історіографії", "Джерелознавство", вип.2,К.,1925.

[19] В.Модзалевський. Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка-Романовський, Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук, 1919, кн.1,стор.18-52; кн.П, 1920-1922, стор.29-59.

[20] В. Романовський. Хто був "Самовидець?" "Україна",1925, кн.V, стор.60-73.

[21] М. Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). Зап.Ніженського інституту народної освіти, кн.VI, 1926, стор.1-80.

Думку про авторство Романа Ракушки-Романовського М.Н.Петровський ще глибше аргументував у своєму великому дослідженні "Нариси з історії України".[22] Ця праця цікава тим, що в ній гіпотеза "ракушківців" виявилась найпереконливішою серед гіпотез усіх істориків, які досліджували це питання. Зокрема проф.Петровський був переконаний, що автором літопису Самовидця був Ракушка-Романовський.

Поряд з суперечками про авторство і місце написання літопису постало також питання про час складання цієї важливої пам'ятки історії українського народу другої половини XVII ст. З часу відкриття літописних списків у науці твердо встановилися погляди на цей літопис, як на твір XVII ст., а на його автора як на очевидця і в багатьох випадках учасника описаних ним подій.

Складання літопису почалося в 70-х роках XVII ст. Всі попередні події від початку визвольної війни зображені на підставі ряду джерел і особливо достовірних переказів. Водночас у літописі є чимало таких свідчень, які автор, як сучасник, міг записати з власних спостережень. Від початку 1670 рр. літопис Самовидця змінює стиль викладу. Він хоч і продовжується, як і раніше, за роками, але нагадує своєрідний щоденник, або так званий "діаріуш". Записи справляють враження нотаток, зроблених відразу ж після того, як відбулися події. Автор більше не забігає наперед в своїх оповіданнях, як це робив раніше. Цілісні оповідання часто перериваються вставками, бо подія не завершилася і тривала в наступні роки. Отже, слід вважати, що початок складання літопису Самовидця відноситься до 70-х р. XVII ст. і закінчується 1702 р.

Головним завданням літописця, коли він починав свою працю, було безпосередньо залишити для пам'яті нащадків описання подій блискучої доби Богдана Хмельницького. Виклад дальших подій в літопису був уже нібито продовженням початої раніше праці.

Незважаючи на те, що автор залишається і зараз до певної міри загадковим анонімом, сам зміст літопису може охарактеризувати його соціальне обличчя та ідеологію. Літописець є виразником інтересів середнього достатку козацтва, водночас його погляди досить приховані, а на національно - визвольну війну навіть песимістичні, оскільки автор

---

[22] М. Петровський. Нариси з історії України XVII – початку XVIII століття (Досліди над літописом Самовидця), Хрк.,1930. Докладніше про ці суперечки та думки істориків про літопис див. Михайло Возняк. Хто ж автор так званого літопису Самовидця? Львів, 1933.

писав свій твір не по гарячих слідах, а згодом, коли Правобережна Україна “стала пуста”, його охопив смуток.

Коло соціальних інтересів автора літопису Самовидця визначене з самого початку його твору в тому місці, де він говорить про причини визвольної війни - в розділі “Про початок війни Хмельницького”. Причини війни він бачить в гонінні на православ’я, в обтяженні козаків повинностями з боку Речі Посполитої, в тому, що козаків “примушували панщину робити”. Найбільше автор висловлює своє незадоволення тим, що над реєстровими козаками від польської шляхти, полковників та коронного гетьмана були насильства великі, що “на вольності реєстрових козаків посягали, а козацьких старшин до всяких робіт примушували”. Доля посполитих літописця мало хвилює. В окремих випадках він навіть ідеалізує становище селян, говорить про достаток їх господарства, звичайно, порівнюючи з їхнім станом у 70-ті рр. XVII ст., все ж він змушений підкреслити, що посполиті на Україні не звикли терпіти такого тяжкого гніту і це було також важливою причиною війни.

Епопею визвольної війни автор літопису Самовидця прагнув подати в усій величі цих славних подій. Проте, головною рушійною силою в боротьбі проти Польщі він вважає козацтво. До класової боротьби посполитих і ремісників міст під час війни автор літопису інколи ставиться негативно. У 20-х рр. XX ст. вчені - історики Вадим Модзалевський, Микола Петровський, Віктор Романовський та ін. активно почали розробляти гіпотезу про те, що автором літопису Самовидця є видатний державний діяч, генеральний підскарбій, брацлавський протопоп і нарешті стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл.1622-1703). Ім’я Ракушки-Романовського та його сина Івана кілька разів згадується на сторінках літопису, а його суспільно-політичні погляди, біографічні відомості дуже близькі до даних автобіографії анонімного автора, його місця і часу проживання, суспільного становища.[23]

У випадках, коли йдеться про заворушення посполитих і міських низів 50-70 рр., літописець інакше не називає ці рухи, як виступами черні і грабунки гультяйства. Він виправдовує тверду політику Хмельницького щодо приборкання цих рухів. Так, наприклад, він повідомляє про страту Богданом Хмельницьким миргородського полковника Гладкого, який

[23] В. Модзалевський. Перший військовий підскарбій. – “Записки історично-філологічного відділу УАН”, кн.I,стор.18, кн.II. і III, стор.29; М. Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця… Записки НІНО, кн.УІ,1926; М. Грушевский. Самовидец Руины и его позднейшие отражения. – “Труды института славяноведения Академии наук СССР”, т.1, Л.,1932.

разом з незадоволеними козаками і посполитими виступив у 1651 р. проти Білоцерківської угоди. Недоброзичливо літописець ставиться також до соціальних невдоволень запорізької сіроми на початку визвольної війни і в 60-ті рр. XVII ст.

У свою чергу автор стриманий в оцінці політики деяких гетьманів і генеральної старшини. Він негативно схарактеризував таких осіб, як гетьман Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний, Петро Дорошенко, авантюристів Правобережжя - Опару і Ханенка.

У поглядах на події зовнішнього характеру, які є основними в літописі Самовидця, автор відобразив настрої більшості українського народу. Щодо російських царів, їхнього титулування, автор літопису Самовидця займає прихильну позицію*, одначе відверто виявляє своє невдоволення політикою російських воєвод на Україні. Переяславську раду** він розглядає як акт вільного волевиявлення українського народу, "що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил… и немалая радость межи народом стала".[24] В ряді інших місць літопису, наприклад, в освітленні подій російсько-українсько-польської війни 1654-1667 рр., ми знаходимо оповідання, що характеризують прихильне і доброзичливе ставлення літописця до російсько-українських відносин.

Під 1664 р. в літописі Самовидця вміщені поширені оповідання про похід польських військ на чолі з королем Яном Казіміром на Лівобережну Україну. В описові цих подій літописець лишається теплим прихильником Росії і возз'єднання з нею Лівобережної України. Він з симпатією описав перемогу російських козацьких військ над військами короля Яна Казіміра.

Поступово змінюється ставлення автора літопису до російського уряду Олексія Михайловича з кінця 60-х років, особливо після заколоту Брюховецького в 1668 р., внаслідок якого були вбиті царські воєводи і знищені російські гарнізони на Лівобережжі. Можливо, що літописець особисто брав участь у цих подіях у складі козацьких старшин Лівобережжя, спровокованих Брюховецьким проти Росії. Вперше своє негативне ставлення до заходів російського царського уряду літописець висловив у зв'язку з оповіданням про прибуття на Україну царських переписувачів в 1666 р., "которіє переписовали усіх людей на Україні, мешкаючих и по городах, и по селах: и синов хто мает, и хто чим пашет. И так вложили дань на людей тяглих от плуга, волов осипи по осми осмачок,

[24] Літопис Самовидця, стор.67.

а грошей по пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня по полкопи, а по осмачці жита. Также постановили по городах ціловалщиков з мещан, которіє виберали от вшеляких торгов, так великих и малих. Также подачку наложили на всякого человіка, так ремесника, як тож найубогшого. И тіє реестра в книги пописали, которіє книги одни на Москву повезени, а другіе воеводам подани, і жеби тое наложенную подачу на людей вибирали и тим платили людем ратним зостаючим на Україні"[25]

Як відомо з "Московських статей" 1665 р. гетьман Брюховецький і значна частина старшин одержали від царського уряду ряд феодальних правових привілеїв і маєтків. Сам гетьман вперше в історії козацького подданства Росії одержав титул боярина; інші старшини, наслідуючи йому, добивалися подібних надань від царизму. Брюховецький, боячись народного гніву, погодився на збільшення царських воєвод і гарнізонів на Україні, які обороняли привілеї старшин і всупереч інтересам народу, проводили політику царизму. Складання переписних книг 1666 р. і збирання податків у царську казну було одним з перших заходів царизму, спрямованих проти посполитих і козацтва на Україні. З усього видно, що автор літопису не належав до старшин, обдарованих різними привілеями. Він лишався в таборі того козацтва, інтереси якого тією чи іншою мірою ущемлялися. Звідси його нарікання на "переписувачів і цілувальників", його стримане виправдання козацького повстання в Переяславському полку в 1666 р., під час якого був убитий полковник Данило Хоменко і перебитий царський гарнізон. Не зовсім виправдовує він також убивство запорожцями царського посланника Ладиженського, про яке розповідається в літописі під 1667 р. У тих випадках, коли політика царського уряду імпонує ідейним настроям автора, як представника українського козацтва, він вихваляє її. Отже, в концепціях автора літопису Самовидця ми бачимо не антиросійські чи антицаристські погляди, а тільки автономістичні козацько-українські настрої, властиві багатьом освіченим особам України кінця XVII і початку XVIII століття, що добивалися від царського уряду дотримання "Московських статей" 1654 р.

Загальновідомо, що всенародне повстання очолене Богданом Хмельницьким відразу набрало широкого розмаху і в ньому активну участь взяли зацікавлені в знищенні гніту польських магнатів, єврейських орендарів козацькі й селянські маси, населення міст, дрібна шляхта, духовенство, козацька старшина.

---

[25] Літопис Самовидця, стор. 99 – 100.

Відомо, що війна почалась під гаслами боротьби за давні вольності й права, за віру православну, під якими український народ у ті часи розумів широкі соціальні й національні проблеми.

Самовидець бачив основні причини соціального й національного характеру і тому на перших сторінках своєї праці досить докладно відобразив їх, розкривши, як український народ ставав безправним, потрапляючи в повну залежність від польських магнатів, як крок за кроком назрівало народне невдоволення.

Ухвалою 1638 р. число реєстрових козаків обмежувалося до 6000, і опинилось під повним наглядом ставлеників польської адміністрації, багато козаків, що опинились поза реєстром мусили виконувати тяжкі панщизняні повинності. І селянство, і рядове козацтво були обтяжені великими податками.

Самовидець обійшов утиски, яких зазанавало міщанство й за одинокими винятками, зауваження щодо духовенства має загальний характер. Основною ідеєю, яка пронизує весь літопис, є спустошення, грабежі, знищення маєтків, матеріальних цінностей, вбивства, вилюднення Правобережжя - всі утиски, що їх зазнавали в другій половині XVII ст., передусім “значні”, вищі шари суспільства від “гультяйства”, “черні”, козацько - старшинських міжусобиць та навали зовнішніх ворогів.

“Рідкій в той кріві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругання от посполитих людей, а найболше от гултяйства, тоест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы, який человік значний и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насміховиска и нестерпних бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тії мусіли у войско приставати до того козацтва”.[26]

Подібну картину Самовидець малює і під час бунту черні на Чорній раді 1663 р., коли “много козаков значних чернь позабивала”.[27]

Як бачимо, цю гостру соціальну боротьбу літописець не схвалює, він боїться кровавих насильств, жорстоких методів боротьби. Можливо, саме через це, як зазначає Я.І.Дзира, автор літопису виявляє своє неприхильне ставлення до Запоріжжя, де козацькі низи, ще підтримували свої демократичні традиції і звичаї, дух волелюбства.[28]

---

[26] Літопис Самовидця, стор.52.
[27] Там же, стор.92.
[28] Там же, стор.26.

З літопису бачимо, підкреслює цей же дослідник, що лише в перші два десятиріччя козацька голота, чернь, час від часу брала гору над козацькою старшиною, а в наступні десятиріччя старшини при підтримці російських воєвод жорстоко розправлялись, карали на горло, отже, привчали чернь бути слухняною і лагідною. Наприклад, коли 1687 р. було скинуто гетьмана Івана Самойловича, голота зробила спробу бунтувати, то зараз же: "Того ж часу в раді козаков указ їх царских величеств читано и позволено иншого гетмана собі оббирати, а поколя гетмана наставлят, увесь порядок військовий поручено обозному войсковому Василію Борковскому. Где почалися бунти у войску на старших, але зараз тое Москва ускромила, а нікоторіе от войска оторвалися в городи своеволею, многіе двори пограбовали, арендаров и ихних людей значних и приятелей гетмана бувшого, которих напотом имано, вішано, стинано и мордовано, яко злочинцов".[29]

Самовидець спокійно розповідає, що після Андрусівського перемир'я 1667р. між Польщею і Росією, коли Україну було поділено на двоє між цими державами "встали шатости на Україні", хоча конкретно не розкрито народних заворушень, які сколихнули Україну.

Одначе, як слушно зазначає Я.І.Дзира, було б однобічно твердити, що літописець весь час виявляє своє неприхильне ставлення до козацької голоти і суспільних низів.[30] У другій частині його праці зустрічається чимало сторінок, де літописець гостро виступає проти політики гетьманів і козацької старшини, висловлює своє співчуття простому людові. Наприклад, гетьман Самойлович і його сини "здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затяговал людей кормленіем"; "козака собі городового так посполитих, яко значних нізащо важили и в двори не пускали, маючи у дворах своїх на килко місцах сторожу сердюцкую".[31] 1678 р. на війну "не тилко козаков у войско гнано, але й міщан и из сел два третого виправовали, и убогние чотири пятого з оружем и борошном" і "нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников - усіх гнано до войска".[32]

---

[29] Літопис Самовидця, стор.144.

[30] Літопис Самовидця , стор.26-27.

[31] Літопис Самовидця, стор. 145.

[32] Там же, стор. 129.

Народ виявляв своє невдоволення і тоді, - наголошує Самовидець - коли польська шляхта, царські воєводи чинили кривди людям, вводили нові податки. Завжди літописець співчуває простому людові, коли траплялися татаро-турецькі спустошення українських міст і сіл, народ брали до ясиру. Також кожного разу зі співчуттям до простого люду пише Самовидець, коли згадує про стихійні лиха, поширення епідемій, великі морози тощо.

Проте соціальним моментам у літописі відведено другорядне місце, бо основну увагу літописець звертає на зовнішньо-історічні події на Україні у другій половині XVII ст. Тому ж висновок про суспільно-політичні погляди Самовидця, -зазначає Я.І.Дзира, що особливо в перші два десятиріччя української історії відображені в його праці, бачимо літописцеве зневажливе ставлення до народних рухів, козацько-селянських низів, його обурює, коли повсталий народ забирає майно багатих людей, чи вбиває їх, але він не залишається й байдужим до горя й важкого життя простого народу.[33] Згодом з голотою нещадно розправлялись, її висилали з України в далекі краї, використовували як робочу чи військову силу. Коли він писав свою працю в 70-х рр. XVII ст., то Правобережна Україна за його словами "стала пуста". Саме тому він хоче бачити спокій на рідній землі, щоб загоїлись рани, отже, виступає проти гетьмансько-старшинських чвар, міжусобиць, пролиття крові, бо все це спричинялося також до безперешкодного спустошення України зовнішніми ворогами.

Літопис Самовидця є одним із найдавніших безпосередніх записів сучасника подій про видатну історичну постать - Богдана Хмельницького, таким чином ставши основним джерелом усіх наступних праць, особливо літописної традиції XVIII ст. про особу великого гетьмана. У цьому джерелі об'єктивно і правдиво змальовано загальну картину життя українського народу в другій половині XVII ст. Вже перші дослідники літопису зазначили, що автор за своєю холодно - об'єктивною безпристрасною формою викладу не виявляє свого відвертого ставлення до ряду історичних постатей, зокрема до особи Богдана Хмельницького, якому присвячено багато сторінок його праці. Зокрема вчені зазначають один позитивний натяк ("козак ростропний в ділах козацких военних, и у писмі біглій" - стор.47) і другий відверто зневажливий (".…иже монархи разніє отзивалися з приязню и подарки присилали... що до болшого заятрення и пихи гетмана Хмельницкого побуждали и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм не чинил" - стор.56). Окремі

[33] Літопис Самовидця, стор.27.

вчені вже сам факт звернення літописця до доби Богдана Хмельницького вважають аргументом його прихильного ставлення до особи великого гетьмана. Одначе блискучі перемоги Хмельницького, військовий і дипломатичний хист, слава, яка котилася тоді по сусідніх землях, широкі державні здобутки українського народу, одержані під його керівництвом та ін. не зворушують літописця, як це бачимо в усній народній творчості, пізніших літописах, записках чужоземців, свідченнях сучасників.

Пограбування Чаплинським хутору Суботова, що належав Хмельницькому, літописець традиційно вважає головною причиною, яка спонукала гетьмана виступити проти польсько-шляхетського гніту на Україні, а викрадення гетьманом королівських листів у Ілляша, мали підтвердити законність збройного виступу. Проте Самовидець не підкреслив, що Хмельницький свої особисті кривди поєднав з широким народним невдоволенням, важким тягарем соціального і національного гніту, який кілька сторіч ніс на собі український народ. Він досить глухо зазначає справжні гасла Богдана Хмельницького, під якими велася війна: “жеби при стародавних волностях своїх зоставати” (стор.56).

Небезпеку спілки українського гетьмана з татарськими ордами Самовидець ілюструє з нагоди поразки козацьких військ під Берестечком, коли хан зрадив Хмельницького. “Аже нестатечная приязнь вовку з бараном”. Одначе Самовидець наголошує, що своїм перемогам над польсько-шляхетськими військами в 1648 р. Хмельницький завдячує також союзові з кримським ханом, з яким гетьман “збратавилися”, хоч сам особисто постійно підкреслює, що хан є “поганином и ворогом віри христьянской”. Спілку українських гетьманів і козацької старшини з мусульманами, яка часто укладалася у другій половині XVII ст. Самовидець засуджує. Звичайно, літописець не знав, наприклад, про підкуп і секретну угоду між польським королем і кримським ханом під Зборовом 1648 р. Тому він наголошує, що саме завдяки м’якосердності Хмельницького польський король Ян Казімір тоді не потрапив до козацьких рук. Самовидець також не побачив, що народні маси зайняли непримиренну політику щодо польсько-шляхетського панування, тому національно-визвольна війна відразу набувала небаченого розмаху, тоді як за літописцем похвали чужоземних послів після перших блискучих перемог Хмельницького спричинилися до того, що в гетьмана запаморочилася голова, він став зарозумілим і все це викликало непримиренне його ставлення до Речі Посполитої, і гетьман “слушной згоди з монархою полским як з паном своїм не чинил” (стор.56).

Самовидець виявляє невдоволення, коли пише про спільний похід козацьких і татарських військ у Молдавію, внаслідок чого була спустошена християнська земля.

В інформативному плані і далі літописець розповідає про останні роки гетьманування Хмельницького. Його не схвилювала навіть смерть Хмельницького, як пізніших літописців. Він спокійно повідомляє, що будучи хворим, гетьман помер у своїй столиці Чигирині і що на похорон його з'їхалося багато людей, особливо козаків.

Отже, на сторінках літопису не має яскравого прихильного ставлення Самовидця до історичної постаті великого гетьмана, як це бачимо, наприклад, у працях Григорія Граб'янки, Самійла Величка та ін., як і не показано широких державних і соціальних здобутків українського народу в перший період національно-визвольної війни. Як слушно зазначає з цього приводу Я.І.Дзира, Самовидець дивився на все це вже як історик, а не сучасник, як людина 70-х рр. XVII ст., коли після багаторічних воєн Правобережна Україна була знелюднена, спустошена, тому й характеристика Хмельницького відповідала тодішнім його поглядам і настрою.[34]

Вже перші дослідники пам'ятки зазначили, що літописець скупий на похвали історичним постатям, за винятком двох - Якимові Сомкові та Іванові Сіркові. Перший "не щадячи здоров'я своего, ишол з войском и добрим приводцею был", а про кінець життєвого шляху другого твердить, що 1680 р. "на Запорожю кошовій Іван Сірко, ватаг сильній, помер".

Ряд дослідників літопису, зокрема М.Н.Петровський, твердили, що Самовидець прихильно ставився також до інших гетьманів і козацької старшини, залучаючи до арсеналу своєї аргументації різні побічні фактори, зокрема схему симпатій і антипатій ймовірного автора літопису – Романа Ракушка-Романовського, ставлення літописця до суспільних класів тощо.[35] Одначе всі подібні аргументи можуть мати додаткове значення, а не основне. Легше на сторінках літопису виявити неприхильне чи навіть вороже ставлення літописця до історичних діячів, гетьманів, козацької старшини: чернігівського полковника Мартина Небаби, гетьмана Івана Виговського, ніжинського полковника Василя Золотаренка, гетьмана Петра Дорошенка і, особливо, гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. Авторитетні дослідники літопису зазначають, що Самовидець сміливо в негативному плані зображав тих козацьких

[34] Літопис Самовидця, стор.29-30.
[35] М. Петровський. Нариси історії України, стор.98-108.

гетьманів, старшину, які зійшли з історичної сцени і його не лякали.[36]

Однією з центральних тем літопису Самовидця є зовнішня історія українського народу; його стосунки з багатьма сусідніми державами і народами Європи, а також окремими державами: Росією, Польщею, Білорусією, Литвою, Молдавією, Угорщиною, Кримським ханством, Туреччиною та ін.

Самовидець добре знав тодішню політичну географію Європи, зокрема грунтовно вивчив географію своєї Батьківщини, яку він послідовно називає "Україною", "усею Україною".

Чимало сторінок своєї праці літописець присвячує українсько-російським політичним відносинам другої половини XVII ст. Самовидець особливо симпатизує російському цареві Федорові, який "великую любов до нашого (українського - М.М) народу міл, бо и набоженства на Москві нашим напівом по церквах и по монастирях отправовати приказал, и одежу московскую отмінено, але понашому носити позволил"(стор.135), а також московському патріархові Никону, якого 1667 р. бояри засудили без жодних доказів, звинувативши у єрисі.

Досить обережно Самовидець висловлює своє невдоволення політикою російських воєвод на Україні, які на його Батьківщині чинили народові кривди. Український народ виявляв своє обурення, як тільки російські воєводи "людей тяглих повернули в послушенство", "почали збирати "подачку" і стали забороняти переходити в козацтво, оскільки за давньою традицією на Запорожже волно йти в козацтво так козакові, яко теж и мещанину, там того не постерігают".

Авторитетний дослідник літопису Самовидця М.Петровський переконливо довів, що часто вживані літописцем вислови "его царское величество", "подібні є традиційною формою звичайного титулування, яку вживає Самовидець."[37]

Таким чином, і в ставленні до Росії в літописі немає абстрагованої оцінки, як і до царів, воєвод, бояр, духовенства, чиновників. Літописцева оцінка тих чи інших явищ українсько-російських стосунків другої половини XVII ст. є конкретною.

Історію України Самовидець викладав в тісному зв'язку з історією Польщі,однією з наймогутніших тогочасних держав Європи. На сторінках своєї праці він симпатизує сильній владі польського короля, особливо прихильноставитьсядоВладиславаIV. ВодночасСамовидецьневдоволений політикою польських магнатів, сенаторів, які виступали проти короля, і,

[36] М. Грушевський. Самовидец Руины… стор. 179.

[37] М. Петровський. Нариси історії України… стор.129.

особливо тих, що володіли на Україні величезними маєтками, віддаючи їх в оренду, передусім євреям, які чинили простому людові різні кривди. Вороже ставиться Самовидець до польських єзуїтів, що впродовж кількох сторіч вели на Україні підступну колонізаторську політику окатоличення, а також тих шляхтичів, які переслідували православну віру, українські школи. Самовидця обурюють вчинки шляхетського війська, яке перебуваючи на Україні, велику кривду чинило простим людям.

Загалом же, якоїсь загальної оцінки політики шляхетської Польщі щодо українського народу в літописі годі знайти, хоч у літописця не було жодних причин, які б заважали йому її відверто висловити.

У всіх випадках літописцеве ставлення до політики Кримського ханства і Туреччини щодо України є ворожим, бо ґрунтується, передусім, на його релігійних переконаннях, тоді як до одновірної Молдавії він виявляє свій біль.

Вчені історики й літературознавці зазначають, що праця Самовидця, ще поширюючись у списках, помітно вплинула на розвиток української історіографії та літератури. Великий вплив Самовидця вони бачать у літописі Григорія Граб'янки, твердять, що цей літопис позначився і на праці Самійла Величка,[38] не кажучи вже про "Короткий опис Малоросії", велику історичну компілятивну працю О.Рігельмана, твори Я.Лизогуба, В.Рубана аж до "Історії русів" включно. Різними шляхами, часто посередніми, літопис Самовидця був важливим джерелом і для ряду зарубіжних істориків про Україну, як німецькому історикові Йоганові Шереру, австрійському Йозефу Гаммеру-Пургшталю та ін.

До Літопису Самовидця, як важливого історичного джерела, охоче зверталися і звертаються російські, білоруські, польські, молдавські та інші історики, що досліджують історію своєї Батьківщини в другій половині XVII ст.

Літопис Самовидця вже в XIX ст., широко використовували всі українські історики, які студіювали надзвичайно багату на історичні події історію українського народу другої половини XVII ст. Як тільки це джерело було опубліковане 1846 р., про нього з'явились окремі дослідження, статті, а історичні праці містили поклики на цей літопис.

"Надзвичайно важливою", "дорогоцінною", "однією з найцінніших історичних пам'яток української історіографії XVII ст.", "кращим оригінальним українським літописом, об'єктивною і безпристрасною" називали Літопис Самовидця О.Бодянський, М.Максимович,

[38] Літопис Самовидця, стор. 37-39.

О.Левицький. Таку ж оцінку Літописові Самовидця знаходимо і в працях М.Костомарова, В.Антоновича, Д.Багалія, М.Петровського та ін.

Тарас Шевченко* також був обізнаний з Літописом Самовидця вже на початку своєї творчої діяльності, і це позначилося на його історичних поезіях, малярських творах.

Як до важливого історичного джерела - до праці Самовидця зверталися видатні українські історики М.Костомаров, В.Антонович, О.Лазаревський,** О.Левицький, Д.Яворницький, Д.Багалій, І.Крип'якевич та ін., а також і сучасні українські історики.

Видатною пам'яткою історії української літератури та історії української живої мови Літопис Самовидця вважали і захоплювались нею видатні українські філологи О.Огоновський, П.Житецький, І.Франко, М.Возняк, О.Білецький та ін.

Як до джерела історичних подій і фактів - до Літопису Самовидця зверталися також українські письменники: Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Леся Українка, Зінаїда Тулуб, Олександр Довженко та ін.[39]

Все це свідчить про винятковий вплив Літопису Самовидця на дальший розвиток української історіографії та важливе значення його як пам'ятки української літератури й мови та взагалі культури України XVII ст.

Літопис Самовидця становить значне явище в історії української літератури кінця XVII і початку XVIII ст. У значному числі оповідань ми зустрічаємо часто образні характеристики подій та історичних осіб свого часу, що подані автором іноді не без домислів відповідно до його соціально-політичних поглядів і художніх смаків. Автор літопису був добре обізнаний з усною народною творчістю, знав звичаї і традиції українського народу. В текст своїх літописних повістей він вніс немало різного роду народних оповідань, переказів, поговірок і приповідок. Усилу всіх цих якостей літопис Самовидця більше ніж будь-яка з більш ранніх літописних пам'яток, набула виразного національного характеру.

Літопис Самовидця є одним із зразків української літературної мови XVIII ст. Незважаючи на архаїзми, різного роду місцеві діалектизми, полонізми та інші мовні та стилістичні особливості, які пояснюються умовами часу, твір Самовидця яскраво свідчить, що в українській літературній мові XVII ст. була міцна основа живої народної мови.[40]

---

[39] Літопис Самовидця, стор. 39.

[40] Про мову літопису Самовидця див. І.З. Петличний. Граматичні особливості мови літопису Самовидця, "Питання українського мовознавства", книга перша, Вид-во

Короткі місцеві літописи та хроніки

Певне значення в розвиткові української історичної літератури XVII ст. мають інші, менш важливі літописи, що створювалися в різних містах України. З них можна назвати Хмельницький літопис, який містить у собі стислі оповідання про ряд подій з історії України від 1636 по 1650 р. Вперше цей літопис був надрукований Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів у 1878 р. як свого роду вступ до літопису Самовидця. Названий він так тому, що в ньому вміщено оповідання і замітки з історії Поділля, пов'язані переважно з містом Хмельником і його околицями. Автор - невідома особа походженням з Хмельника.

У Хмельницькому літопису вміщені в хронологічній послідовності короткі оповідання про події різноманітного змісту і характеру - про діяльність польських урядових осіб на Поділлі, про неврожай, голод, про боротьбу козацтва з Польщею наприкінці 30-х р. XVII ст. Тут ми знаходимо також кілька поширених оповідань про початок визвольної війни - про поразку польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем (1648 р.) про події визвольної війни на Поділлі, зокрема про розгром Максимом Кривоносом військ Яреми Вишневецького в Немирові, Животові, Махновці, Бердичеві, про знищення магнатів і шляхти в Тульчині в маєтках князя Четвертинського, про те, як "в Полонному і Констянтинові-Старому кров'ю ріки плинули" тощо[41].

Ці оповідання вміщені під 1648 р. і закінчуються описанням перемоги повстанців на чолі з Б.Хмельницьким під Пилявцями.

Під 1649 і 1650 рр. літопис містить короткі оповідання про події під Збаражем, про великі людські жертви, що зазнав у цих битвах український народ Внаслідок цих подій "не душечка загинула, не душечка теж і в орду пошла"[42], як образно висловився літописець. Описуючи події 1650 р., коли тимчасово вщухли битви, все ж, за виразом автора літопису, "мало людям бідним било отради"[43]. Йде мова про неврожай, дорожнечу, а також голод.

Мова Хмельницького літопису дуже близька до народної української мови правого берега Дніпра,* завдяки чому події, викладені

Львівського університету, 1956, стор.76-99.

[41] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор.79-80.

[42] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, стор 81.

[43] Там же.

в літопису, повстали в яскравих фарбах. З образністю автор показав, як "на Вкраини ріки зафарбовалися от крыві людської, повны были болота трупу ляцкого, а повны пали были трупу козацкого по містах".[44] Автор літопису виявляє себе глибоким і послідовним патріотом своєї вітчизни і учасником тих подій, про які йде мова в літопису.

До місцевих українських пам'яток літератури та історіографії XVII ст. ми можемо віднести "Львівський руський літопис", названий так умовно, тому що він був знайдений у Львові західноукраїнським істориком XIX ст. Д.Зубрицьким.

У Львівському літопису описані події від 1498 р. по 1649 р., причому докладно від 1630 р.; в них відображені, головним чином, козацько-польські відносини і визвольна боротьба українського народу до 1649 р. в межах Правобережної* частини України - Київщини, Поділля і Галичини. Автором цього літопису вважається особа з високою для свого часу освітою - Михайло Гунашевський, який служив канцеляристом у генеральній гетьманській канцелярії і, таким чином, був не лише свідком**, а й учасником подій визвольної війни. Тому його свідчення можуть вважатися достовірними, а отже, і важливими з точки зору як джерелознавства, так само історіографії та літератури.

Вперше Львівський літопис був надрукований у 1839 р. Товариством історії і древностей Російських при Московському університеті, під редакцією М.П.Погодіна.[45]

Замість передмови Погодін супроводив свою публікацію приміткою, що літопис доставлений йому в новій копії зі Львова і надрукований тут з точністю, числа означені в оригіналі церковними літерами; над "и", крім знаку, що тут вживався, поставлені в певних місцях ще два, які тут випущені, в зв'язку з відсутністю таких у друкарні. Отже, Львівський літопис був складений мовою, близькою до західноукраїнської. Погодін наблизив мову опублікованого ним тексту до російської мови.

Копія літопису, що була надіслана Погодіну списана*** з оригіналу, який зберігався в архіві Львівського Ставропигійського братства. Цей оригінал згодом зник з архівосховища братства і переходив із одних приватних рук до інших. Нарешті він потрапив невідомими шляхами де галицького історика XIX ст. А.Петрушевича; літопис був надрукований ним у 70-х р. в його найбільшій праці "Сводная Галичско-руская летопись".

---

[44] Там же, стор. 78.

[45] Львовская русская летопись, "Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей Российских", т.Ш, кн.3, М., 1839, стор.233-267.

Оригінал так званого Львівського літопису є часткою записної книги, або альбому, складача його Михайла Гунашевського, який зробив у ній останній запис наприкінці 1649 р. або на початку 1650 р. і, невідомо з яких причин, далі цих записів не продовжував.

Михайло Гунашевський походив з шляхетської родини східного Поділля, з Брацлавського воєводства, навчався в Меджибожі, в 20-х роках проживав у Галичині - у Львові і Ярославлі на Сяні. В 30-х роках він уже був жителем Східної України* і розповідає про себе як настоятель Межигірського монастиря** біля Києва.

Між іншим, К.Заклинський запримітив у автора "Львівського літопису" цікаву рису, що він священників називає по-народному "попы". Так могла писати особа із Східної України. Вживання цього терміну було не властиве взагалі для духовних осіб. Заклинський вважає автора особою світською ще й тому, що тон і мова Львівського літопису не церковні, а наближені до мови народної, в якій лише де в чому відчувається полонізм. Стиль не вишуканий і не подібний до стилю тогочасних духовних письменників. Церковні питання в літопису зачеплені лише побічно.[46]

Шляхетське походження і середовище, в якому перебував автор Львівського літопису, позначилося на класовій ідеології автора, яка де-інде прорівається в тексті літопису шляхетським ставленням до селян. Літописець інакше не називає їх як "хлопством", на зразок того, як це робить Самовидець в своїх оповіданнях про визвольну війну. Він незадоволений тим, що до війська Хмельницького в 1648 р. приєднувалося багато селян; на його думку є негативним те, що до козацтва "найвенцей хлопство вязалося". Автор Львівського літопису бачить різницю між козаками і шляхтою. Коли він говорить про знатних і незнатних шляхтичів, то величає їх словом "пан" або "пани". Щодо козаків, навіть знатних, він цього не припускає. Так, наприклад, оповідаючи про козацьке повстання 1630 р під проводом Тараса Федоровича літописець ні разу не називає його ані паном, ані гетьманом. В той же час Конецпольського і Потоцького, що придушували це повстання, він називає панами-гетьманами.

Все ж в усіх оповіданнях про національно-визвольний рух проти Польщі автор літопису залишається прихильником повсталих козаків і всього українського народу.

Записи про козацькі війни з Польщею в 30-х роках, особливо оповідання про селянсько-козацьке повстання 1830 р. на Переяславщині

[46] К.Заклинський. Руські літописи і літописці XVII ст. Критичний розбір, "Зоря", Львів, 1880 р.,ч. 14 - 15.

і Київщині характеризують Гунашевського як великого прихильника козацтва і патріота своєї вітчизни. Патріотизмом пронизана більшість його повістей про історичні події, що відбувались на середньому Наддніпров'ї, свідком яких був автор.

У 40-х роках XVII ст., очевидно внаслідок утисків антиуніатів, після поразки козацьких повстань 30-х років і запровадження ординації 1638 р., Гунашевський знову опинився у Галичині. Він перебуває на початку 40-х років у Замойській академії і протодияконом Львівської єпархії. В його творі ми зустрічаємо записи про події у Галичині - у Львові, Ярославлі та інших містах. Все ж у полі зору стоїть героїчна боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Літопис закінчується оповіданням про перший період визвольної війни 1648-1649 рр. Свідчення Гунашевського, відображені у так званому Львівському літопису, починаючи особливо від 1630 р.* і до 1648-1649 рр., є в значній мірі достовірними. З цього погляду літопис є важливою пам'яткою джерелознавчого характеру і цінним літературним твором української історіографії. В ньому сильніше, ніж у будь-яких пам'ятках подібного роду, в коротких записах чується дух епохи, її віяння, настрої суспільних груп тогочасної України тощо.

Автор занотовує коротко події з 1498 р., запозичені ним з інших джерел. З 1630 р. і до кінця своїх записів він прагне бути оповідачем видатних подій народної героїки. Твір Гунашевського не є літопис в прийнятому розумінні цього слова, а добре зкомпонованими історичними повістями. Це скоріше літературно - історичні мемуари особи, що душевно переживала описані ним події, будучи ідейно на боці справедливих прагнень свого народу.

Події визвольної війни другої половини XVII ст. в коротких хронологічних анотаціях від 1648 до 1700 р. знайшли відображення в Добромильському літопису, складачем якого, як свідчить заголовок, був священик** містечка Добромиля в Галичині Семен Коростенський.[47]

У Добромильському літопису відображені в порядку простого хронологічного переліку, головним чином, війни Б.Хмельницького проти*** Польщі і українського козацтва правого берега Дніпра з Турецькою агресією в другій половині XVII ст. Подібний зразок історичної літератури, так само, як і Львівський літопис, можна назвати умовно літописом. Це упорядкована на польський зразок хроніка**** найголовніших подій, особливо тих, свідком яких був складач літопису.

---

[47] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888, стор. 239.

Досліджуючи західноукраїнську історичну літературу XVII-XVIII століть, Іван Франко дав їй вірне визначення як літератури, що носила народний характер. Він писав: "Політичні і громадські інтереси в житті русинів тої території (Галичини і Закарпаття - М.М.) зайняли дуже мале місце. І не дивно. Ті русини, що полишали нам свої письменні пам'ятки з того часу, були люди вбогі, прості, неповноправні - селяне, дяки, духовні, виємково може дрібні шляхтичі. Значнійша шляхта навіть коли вона признавалася до русинів і держалася руської церкви, писала по польські, або по латині. Вузкість політичних інтересів видно найбільше з тих літописних записок, які роблено в тих сторонах у XVII-XVIII ст. Таких записок дійшло до нас декілька. Найстарша з них - Добромильська, частками опублікована Петрушевичем у його Сводній літописи, а в цілості В.Б.Антоновичем.[48] Її історична вартість майже ніяка (І.Франко мав на увазі вартість Добромильського літопису як історичного джерела - М.М.), але як характеристика того, чим цікавився автор, вона цінна".[49]

Наші уявлення про погляди сучасників на історичні події XVII ст. доповнює ряд літературних творів. Серед них значне місце посідають дві цікаві історико-літературні пам'ятки, що відобразили становище в українському суспільному житті другої половини XVII ст. часів так званої в народі і в літературі того часу "Руїни". Перша з них – "Слово во время бездождыя і глада, і всякоя пагубы, і всякоя нужды і злоключенія людей, о немилосердію же і розних справах людских, які сих часов діются, а меновите во християнство" та другий віршований твір – "Лямент (плач - М.М.) людей побожних, що ся стало в литовской земли, меновите, хто хощет, прийди и очима своими обач, що ся в мирі діеть, знать, з волі божой; хто хочет, то ся зь нас сміет".

Вперше про ці твори стало відомо з праці О.М.Бодянського "О времени происхождения словянских письмен". Бодянський знав ці твори з рукописного збірника кінця XVII ст. "Пчела", складеного з різних статей в Крупич-Полі (кол.Борзнянського повіту) в 1679-1680 рр. священиком Петром Виноградським. З цього ж збірника твори – "Слово во время бездождыя" і "Лямент людей побожних" М.Білозерський надрукував у 1856 р. у виданій ним збірці "Южнорусские летописи".[50]

[48] Там же, стор.239- 240.
[49] Іван Франко. Карпатська література XVII-XVIII віків. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т.XXXVII, 1900, стор.7.
[50] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. Том I, К., 1856, Див. Критику їх - М.Максимович. Собр.соч., т.1, К., 1876, стор.231-247.

"Слово во время бездождыя" невідомого нам автора написане ймовірно незабаром після подій, які відбулися в 1668 р. у зв'язку з повстанням, підбуреним Брюховецьким на Лівобережжі, коли були побиті царські війська та воєводи і яке, нарешті, закінчилося вбивством гетьмана Брюховецького.

Упорядник "Южнорусских летописей" М.Білозерський припускає, що "Слово" міг написати архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, який брав активну участь в політичному житті XVII ст. Але можна, як пише Білозерський, приписати його також якому-небудь оратору Західної України.

Зміст "Слова во время бездождыя" свідчить про те, що автор його, без сумніву був духовною особою. Можливо, що це є текст проповіді, проголошеної високопоставленим і освіченим служителем церкви під час відправи, яка існує в православній церковній службі у вигляді молебня "О бездождії".

Припущення Білозерського, що "Слово" могло належати Чернігівському архієпископу не безпідставне. Своїм витієватим стилем і сумішкою української народної мови з слов'янською воно нагадує промови, з якими виступали перед народом такі відомі оратори і письменники, як Лазар Баранович та Іоникій Галятовський.

"Слово" проникнуте наскрізь християнським провіденціалізмом доби середньовіччя. Водночас у ньому звучать яскраво соціальні громадянські мотиви. Автор "Слова во время бездождыя" різко виступає проти нагромадження багатств людьми, що віддалися виключно наживі, збиранню скарбів та маєтностей. Ці багатії не лише не полегшують становище бідняків, а навпаки, обдирають їх, підвищуючи непомірно ціни на збіжжя, худобу; бідняки помирають голодною смертю. Вони мусять живитися "листями, корою, порохнею, лободою, жолудями, бруньками, стервом здохлих тварин, собак, кішок" та ін. У "Слові" відображені явища голоду і злиднів народних мас з сильною емоційністю і образністю, чого ми не знаходимо, або принаймні рідко зустрічаємо в літописах і хроніках.

Це відповідало дійсному стану речей. Автор твору стоїть на захисті інтересів збіднілих посполитих.

Автор "Слова во время бездождыя" намалював картини аморальних явищ, викликаних так званою "руїною". В даному випадкові він не раз виступає як християнський мораліст і сторонник правопорядку проти пороків у громадському житті. Він противник сваволі, за умов якої панують у суспільстві "вкрутные пяници, костырове, картници, бардачници,

драпижници (грабіжники - М.М.), вшетечници (всілякі покидьки - М.М.) чаровниці, волшебниці, и вшелякие беззаконници и дому своего правонестроители".[51]

Ці явища автор "Слова", з властивою йому християнською ідеологією, розглядає як послане за гріхи багатіїв "карання боже". Ці кари заслужено прийшли і впали в першу чергу на голови багатіїв "на панов незбожных, от которых неслыханые кривды і утиски бідные подданным терпіли, албо и до сих часов терплять, барзей нежели в поганстві невольници"[52] (гірше як в турецькій неволі -М.М.).

Придивляємося до безбожних панів, продовжує автор "Слова", і бачимо, як вони "окрутне" і несправедливо поводяться з бідними людьми; такого знущання під сонцем немає в інших землях – "Завше звычайные податки на людях, а в королевстви польском мало не каждый пан, власне якобы заприсягся не пораховавшися з сумленьем, если ся годин брати у бидного чловика тое, чого сила його не зможет. А найперве, хто половщину вымыслыл, щоб вин вовики з пекла не выйшол! Розпрягаючи чловикови убогому і єдино ярмо воликом маючому, чим живил себе, жону и дити свои бидным, которым волики прежде добре оплачовал чиншом роговим, дубовим і иншими податками і розными вымыслами".[53]

Завдяки цим утискам "незбожних панов", на думку автора "Слова", взяли "зверхность броварници, пяници, костырове, картници, злодиеви, разбойници и свинопасы".

Автора "Слова во время бездождыя", що виступає проти утисків бідноти, лякають також народні рухи. Він прагне своїм ораторським виступом примирити класові суперечності, разом з тим, засуджує сваволю панства, докоряє багатіям за тяжку експлуатацію народних мас, одночасно негативно ставиться до них в тому випадкові, коли вони беруть зверхність над панами в громадсько-політичних справах.

Незважаючи на реакційну церковницьку ідеологію, що пронизує "Слово во время бездождыя", в цьому творі реалістично, правдиво відображені сторінки соціальних, класових відносин на Україні в другій половині XVII ст.

У цьому творі з усією одвертістю виступає перед нами сучасник-гуманіст, з його суперечливими поглядами на історичні явища доби глибоких соціальних протирічі жорстокої класової боротьби в українському

[51] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. Том I, К., 1856, стор. 152.
[52] Там же, стор. 153.
[53] Там же, стор. 153-154.

суспільстві після возз'єднання України з Росією.

Для сучасного історика подібні твори мають певну вартість як такі, що сприяють пізнанню соціально-політичних відносин мало дослідженого в нашій історіографії періоду історії другої половини XVII ст.

В такій самій мірі має значення для історіографії тих часів і віршований твір "Лямент людей побожних".[54]

Слід мати на увазі, що віршовані твори, в яких відображені історичні події в Польщі і на Україні в XVII ст., були поширеним явищем. "Лямент людей побожних, що ся стало в Литовской земли" був написаний пісня возз'єднання України з Росією в часи царювання Олексія Михайловича, тобто не раніше 1654 р. і не пізніше 1676 р. Видавець цього твору М.Білозерський висунув гіпотезу про те, що "Лямент" був написаний на Поділлі або на Волині під час сильного спустошення цих областей України татарами і турками в 1672-1675 рр.

Щодо місця написання - Поділля або Волинь, Білозерський робить припущення на підставі віршу, вміщеного в цій поемі:

Поділля плаче, ридає,
Волинь стогне, вздыхає.

Справді, мова твору викриває автора як жителя західної частини України, або вихідця з неї. Так в заголовку і в тексті ми зустрічаємо властиве для Галичини і Поділля винесення частки "ся" наперед кореня слова – "що ся стало, що ся в мирі діет, хто ся в нас сміет, і если ся не обачите" та ін. Стиль твору своєю формою нагадує тогочасний вірш або колядку:

Точатся кровю потоки,
Падають невинні отроки,
Юноши, младенци, немовлятка и диви
Отцеви і матки зостаються у диві;

Єдних в неволю побырают,
Другіє от меча и голодною
Смертю помирають.

[54] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. Том 1, К., 1856, стор.159-162.

Твір зовсім не нагадує собою народну пісню, як це не раз ми спостерігали у віршах XVII ст. Він, без сумніву, вийшов з під пера освіченого вихованця Київської або Львівської колегії. Написаний він, на нашу думку, в часи кривавої боротьби і повсюдних спустошень Правобережжя під час війни Росії з Польщею і її тодішніми спільниками кримськими татарами 1654-1667 рр., тобто між Переяславською радою, а найбільше після 1658 р., від заколоту Виговського до Андрусівського перемир'я. В цей період ще продовжують звучати в художній літературі, народній творчості та історіографії антикатолицькі і антиуніатські мотиви.

У творі "Лямент любей побожних" відображена сумна доля трудящого люду України - величезні людські втрати, спустошення і руїну народного господарства в тяжкий період козацько-старшинської міжусобиці, жорстокої кривавої боротьби з турецькою і татарською агресію, а також в боротьбі з наступом російського царизму та кріпосників - бояр і поміщиків на життєві інтереси українського трудового народу.

Певне місце в історіографії України часів визвольної війни посідають твори польських авторів - сучасників цих бурхливих подій. Визвольний рух українського народу проти польської шляхти і магнатів щораз більше занепокоював польських шляхетських істориків і письменників, які не могли не відгукнутися на події, що сильно вплинули на соціально-економічне, політичне і культурне життя Польщі. Представники свого класу, ідеологи польської шляхти, кожен по-своєму відгукувалися на події визвольної війни і висловили своє класове ставлення до них. Вони в один голос засуджували і оцінювали з своїх ворожих класових і загарбницьких позицій народний рух, назвавши його виступом "розбишак", "злодіїв", "руїнників" культури і т. ін. Все ж кожний автор, як певний індивідуум, висловлював свої погляди на становище Польщі і України, на політику керівних верхів Речі Посполитої тощо.

Взагалі дослідники історії визвольної війни не можуть поскаржитись на нестачу письмових джерел з цього питання. Для їх послуг існує величезна кількість мемуарів, щоденників, різного роду документів, приватних листів, універсалів тощо. Багато їх використано дослідниками в історичних творах.

Наприкінці минулого століття Іван Франко звернув увагу на друковані і не відомі до того часу зразки польських віршованих творів про визвольну війну українського народу з шляхетською Польщею та зробив їм докладний аналіз.[55]

[55] І. Франко.Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т.XXIII і XXIV.

Іван Франко справедливо звернув увагу на той факт, що тоді в Польщі був час загальної віршоманії, тим то не дивно, що майже в кожній рукописній польській збірці з прозовими оповіданнями про криваві битви та військові походи польської шляхти на Україну, про сеймові промови при всяких домашніх оказіях, весіллях, хрестинах, похоронах, ми зустрічаємо довші або коротші вірші, пісні, памфлети, сатири, епіграми, ущипливі епітафії, що відносяться до подій, пов'язаних з повстанням під проводом Хмельницького та іншими героями визвольної війни. Серед цієї літератури є немало винятковостей, щодо її художньої вартості, а головне ці зразки літературних творів важливі і цікаві для характеристики доби і настроїв польської суспільності, її ставлення до подій, які так несподівано для Польщі вибухли в 1648 р.

Загалом Іван Франко вмістив у своїй збірці 42 окремих твори, з них лише один українською мовою, а решта польською і латинською. В цих віршах, за виразом Франка, "встає перед нами мов жива і промовляє безпосередньо польська суспільність половини XVII віку".

В цілому в аналізованих Франком віршах ми бачимо негативне, здебільшого вороже ставлення польських шляхетських поетів та істориків до визвольної війни. Але ряд авторів, шукаючи об'єктивні причини цього могутнього всенародного руху, виступають як викривачі гнилості польського суспільного і державного ладу. Вони змушені були визнати, що причиною народного руху були безсовісні утиски народу панами.

Серед місцевих літописів України цікавими пам'ятками XVII ст. є група коротких літописів, складених у монастирях. Серед них певне місце займав Межигірський козацький літопис, названий так тому, що він був складений і зберігався довгий час у Межигірському монастирі, недалеко від Києва. У рукопису міститься описання подій - від 1608 до 1700 р.[56] Складачем літопису, як прийнято вважати, був настоятель Спасо-Межигірської монастирської церкви Ілля Кошаківський.[57] У літопису звертається увага, головним чином, на козацькі рухи та на різні менш важливі події, що відбувалися в Києві, Переяславі та їх околицях. Для пізнання історії козацьких рухів і визвольної війни Межигірський літопис як додаток до інших літописних творів становить значний інтерес як пам'ятка української історичної літератури.[58]

[56] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, стор.93-99.
[57] Я. Дзира. Межигірський літопис як пам'ятка української історіографії ХУП ст. Історіографічні дослідження, вип.V, К.,1972.
[58] Там же, стор.XXVIII. Не виключено, що автор літопису до священства був козаком.

Під час однієї з виставок рукописних пам'яток України у Львові в 1890 р. Іван Франко звернув увагу на невідомий до того часу рукопис в 150 сторінок під назвою "Синопсис, або коротка збірка історій"[59] і надрукував про неї невелику розвідку.[60] Власне, літопис XVII ст. займає в книзі лише 60 сторінок. Крім того, тут вміщено, як додаток, кілька документів, виписаних з львівських актів гродських, що містять в собі надавчі записи на користь монастиря. Решту місця займають описи або "реєстри" книг і церковного майна, яке належало монастиреві.

Підгорецький літопис торкається, головним чином, історії церковно-монатирського життя. Ідеологія автора, як і всіх представників історіографії й літератури доби середньовіччя, а особливо монастирських літописів, пронизана християнським провіденціалізмом. Проте невідомий автор не міг обійти питань громадського, державного і суспільного життя Галичини. Тут згадується під 1672 і 1676 роками про похід Дорошенка разом з турками на Поділля, причому війни і перехід Дорошенка на бік турків автор називає з презирством "дорошенщиною". Під 1688 р. розповідається про вторгнення турків на територію Бродського повіту, до якого належало Підгір'я, про спустошення його, про "чудо", яким ніби врятувала богоматір монастир від турецької руїни. До речі, такі легенди були непоодинокими. З них виростали різноманітні кантати і пісні на зразок тих, що поширювалися сліпцями - кобзарями про дивне врятування Почаєва тощо.[61] Ці легенди були закликом до боротьби з страшною турецькою агресією, яка в другій половині XVII ст. нависла загрозою над Правобережною Україною, Поділлям, Галичиною і Польщею. Перед лицем цієї загрози згладжуються, а в окремих випадках зникають старі суперечки між православними, з одного боку, і католиками та уніатами - з другого.

Слід без сумніву погодитися з думкою Івана Франка, висловленою в його короткому дослідженні, що Підгорецький літопис, або, як він називається у заголовкові, - "Синопсис", є якщо не дуже важливим, то все ж цікавим джерелом для історії Прикарпатської Русі,* переважно з 1662 до 1699 р.

---

[59] Синопсис, или краткое собрание историй о созидании святые обители общежительная Подгорецкыя, древне именуемая Плесницкыя, купно же и воспоминание о сооружении святыя церкви Преображения Господня в той же святой обители, списася року божого 1699.

[60] Іван Франко (Мирон). Летопись Подгорецкого монастыря. "Киевская старина", 1890, кн.VII. Підгірці - село в Галичині, на півдорозі між Золочевим і Бродами.

[61] Кантата "Ой зішла зоря вечорова над Почавом стала" та ін.

Останньою з відомих літописних пам'яток України XVII ст. монастирського походження, що заслуговує на увагу, є літопис Леонтія Боболинського.[62] Рукопис літопису спочатку зберігався в Новгороді-Сіверському, в Спасо-Преображенському монастирі, а в 1717 р. був відданий монастирською адміністрацією до книгосховища Чернігівського кафедрального собору. Пізніше рукопис літопису Боболинського належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії.

Про автора літопису ми маємо дуже скупі відомості. Він був ченцем Київського Видубицького монастиря, де й почав складати свій компілятивний твір, який закінчив у 1699 р. після переходу з Києва в Іллінський монастир у Чернігові. Помер Боболинський в Новгороді - Сіверському не раніше 1700 р. Мова літопису в своїй основі церковнослов'янська з великими елементами народного українського галицько-подільського діалекту, що говорить про походження літописця з Правобережжя. Про те, що автор є уродженцем західної частини України, особливо свідчать мова його вступу до твору – "Слово ко любимому читателю всякому", повість "Про Івону, господаря Волоського", "Повість про Підкову, господаря Волоського", "Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин" та ін.

Рукопис Боболинського має 636 аркушів і являє собою досить велику книгу. На жаль, з неї надрукована лише невелика, правда, найцікавіша і найважливіша з точки зору літературознавчої й історіографічної частина, в якій розповідається про події другої чверті XVII ст., сучасником яких був автор.

З передмови "Слово ко любимому читателю всякому" ми можемо судити про методологічні засади твору, а власне - про ідеологію автора і його погляди на історію як предмет. Зразком для літописця служили церковно-повчальні, моралізуючі твори ранньосередньовічної літератури, - повчання отців церкви і біблійно- євангельські повісті. На зразок давньоруських літописців XI-XII століть, Боболинський розглядає явища природи і людського суспільства як невідворотний наслідок створіння божественного провидіння і волі божої. Провіденціалізм Боболинського виступає сильніше, ніж в будь-якому іншому українському літопису XVI-XVII століть.

[62] "Летописец сий есть Кроника з розних авторов и гисториков многих диалектом есть написана в монастиру Свято-Троицко Илинском Черниговском иеромонахом монастиря Видубецкого Киевского, року от Рождества Христова 1688, месяца априля дня 23". Уривки з літопису Бобилинського, змішені як додаток до літопису Григорія Грабянки, К., 1854.

Твір Леонтія Боболинського є нічим іншим, як компілятивним зведенням свідчень про події церковної і громадянської історії від міфічного створення світу до середини XVII ст.. Далі йдуть оповідання про історичні події, сучасником яких був автор. Вони становлять найціннішу частину цієї цікавої пам'ятки літератури й історіографії. Давній історії, написаній на підставі матеріалів, здобутих з різних джерел, - з біблії, творів латинських і грецьких істориків, різних польських і литовських хронік, з давніх руських літописів, які, ймовірно, зберігалися у Видубицькому монастирі, автор присвятив більшу половину своєї книги. Ця велика частина літопису Боболинського становить незначний інтерес, вона вносить небагато нового в літературознавство й історіографію в порівнянні з староруськими російськими та попередніми українськими літописами.

Найціннішими повістями літопису є оповідання про визвольну боротьбу українського і сусідніх народів Валахії і Молдавії проти турецького панування. В оповіданнях "Про Івону, господаря Волоського" та "Повісті про Підкову, господаря Волоського" розповідається про спільну героїчну боротьбу молдавського народу і українського козацтва проти турецької навали біля Дунаю. Це - першорядне джерело, в якому відображена участь козацтва в молдавських подіях, спільна героїчна боротьба молдавського і українського народів з турецькою агресією.

"Повість про перший і другий бусурменські наступи на Чигирин", про славну перемогу над турками і татарами, про прихід військ "православних", як автор називає козацьке і російське війська, про прихід багатьох "царських сил і військ Запорізьких"[63] є чудовими оповіданнями, в яких відображена боротьба з Туреччиною на Правобережжі, сучасником якої був автор. У цих оповіданнях Боболинський докладно описав героїчну боротьбу козацтва разом з російськими військами під час наступу Туреччини на Правобережжя, зокрема розгром турків у першому і другому чигиринських походах 1677-1678 рр.

Тема боротьби з найлютішим ворогом - Турецькою імперією в українській історіографії останньої третини XVII ст. стає найгострішою і найактуальнішою. Зокрема літопис Боболинського являє собою зразок патріотичного твору, пройнятого турботою про долю вітчизни і ненавистю до турецьких загарбників.*

Так само, як у галицьких літописах того часу, у творі Боболинського питання боротьби з Польщею, з католицизмом і унією втрачають

[63] Отрывки из летописца или кроника Леонтия Боболинского. Приложение к летописи Григория Грабянки, К., 1654, стор.301-319.

актуальність. Вони часом лише випадково випливають на сторінках літопису, але лише як спогади минулого і певне застереження для сучасників. Наприклад, наприкінці літопису Боболинського вміщено лист Київського митрополита Ісаії Копинського, написаний в 1634 р. до князя Яреми Вишневецького, в якому в гострій формі засуджується перехід Вишневецького в католицики і оцінюється цей вчинок як антипатріотичний.

Українські літописи XVII ст., складені в монастирях, були останнім відгомоном давнього київського чернечого літописання XI-XII століть.

Церковні книжники, в тому числі літописці, особливо на Україні, пронесли через сім століть – від "Повісті временних літ" до українських літописів кінця XVII ст. включно, властивий християнському віровченню провіденціалізм у поглядах на суспільне життя. Водночас вони, як тільки торкалися важливих сторін сучасності, неминуче ставали на позиції раціоналізму в осмисленні тих чи інших фактів.

Українські монастирські літописи і хроніки зближує з староруськими літописами любовне ставлення літописців до історії своєї батьківщини. Подібно до авторів "Повісти временних літ", українські літописці XVI-XVII століть боляче переносять скорботу за долю свого народу. В їхніх творах відчувається глибокий патріотизм та відданість справі визволення своєї вітчизни від гноблення та чужоземного поневолення.

Історичні твори українських літописців все ж ми не можемо розглядати як просте наслідування давньому руському літописанню. Вони відобразили собою зовсім іншу епоху. Навіть форма викладу чітко відрізняє їх від староруських літописів. Мова літописців Київської Русі рівна і плавна, виклад в багатьох випадках сповнений чернечої смиренності і надією на "боже правосуддя". Твори ж українських літописців бурхливих часів визвольної боротьби проти турків, татар, польської шляхти являють собою бойові, войовничі заклики до рішучої збройної боротьби. Часто автори літописів XVII ст. були безпосередніми учасниками героїчних військових подій, тому їх твори далекі від ідеї божественого примирення. Їх пронизує чітка ідейна тенденція змісту і бойова форма викладу, що спрямовані на виховання патріотизму, ненависті до всякої неправди і зла, а головне ненависті до ворогів рідного народу.

“Хроніка з літописців стародавніх” Феодосія Сафоновича та київський “Синопсис”

Наприкінці XVII ст. в українській історіографії наступає поступовий занепад такого жанру історичної літератури, як літописи. Особливо втрачає колишнє своє значення місцеве літописання. Стислі літописні хроніки, подібні до Межигірської, Львівської, Хмельницької, в яких відбивалося обмежене коло місцевих подій, з кінця XVII ст. майже зовсім зникають. Освічених українських політичних і церковних діячів тепер приваблюють проблеми з історичними спогадами про минуле України в зв’язку з наступом царизму та козацько- старшинських панівних верхів на вольности козаків та посполитих. Лишалися також живими спогади про тяжке польсько-шляхетське панування на Лівобережжі України, а воно ще протягом майже всього XVIII ст. залишалося на Правобережжі та в Галичині. Але все ж передові діячі культури антипольського напрямку в своїх літературних творах і політичних документах формулювали те, що вже існувало реально в галузі економічних, військових та політичних відносин між Україною і Російською державою. Культурні зв’язки України з Росією розвивалися ще напередодні визвольної війни, в часи боротьби з католицизмом та унією наприкінці XVI і на початку XVII ст. На Україні розгорнули освітню роботу братські школи, особливо Києво-Могилянська академія, яка стала центром освіти Східної Європи. В Київській академії навчалися не лише українці та білоруси, а й діти знатних осіб з Російської держави. До нас дійшли відомості про деяких москвичів-вихованців Києво-Могилянської академії, наприклад про Зеркальникова Порфирія Трохимовича. Повернувшись після навчання із Києва до Москви, він наприкінці 40-х років XVII ст. сприяв викликові туди київських вчених Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського і Федора Баєвського, які проводили культурну діяльність у Росії. В Київській академії в XVII ст. здобули освіту й інші москвичі - стольник Іван Обідовський, автор відомого російського азбуковника Каріон Істомін, Конон Зотов та ін.[64]

Після возз’єднання України з Росією, з другої половини XVII ст. аж до відкриття Московського університету (1755 р.), відбувається безперервний рух культурних діячів, вихованців Київської академії до Москви та в інші міста Великоросії. Серед них Симеон Полоцький, Стефан Яворський, в часи Петра I – Феофан Прокопович і багато інших, що відзначилися своєю активною діяльністю в справ і поширення освіти і розвитку культури в Росії.

[64] Проф. Х. Титов. Стара вища освіта в Київській Україні, К., 1924, стор.157.

Такий інтенсивний процес культурного єднання не міг не позначитися на розвиткові суспільно-політичної думки на Україні, відображення в літературі, зокрема історичній, у творах, авторами яких були переважно педагоги і вихованці Київської академії. Об'єднавчі тенденції в історіографії знайшли свій вираз перш за все у показі спільних історичних джерел походження російського та українського народів. До таких творів ми можемо зачислити "Хроніку" Феодосія Сафоновича і київський "Синопсис", авторство якого приписується архімандритові Київсько-Печерського монастиря Інокентію Гізелю.

Колишній педагог Київської академії Феодосій Сафонович між 1655-1672 рр. був ігуменом Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря і ректором Академії. В 1672 р. він склав свій компілятивний твір "Хроника из летописцев стародавних, из св.Нестора печерського и иных, также из хроник польских о Русии, отколь Русь началася и о первых князех русских и по них дальших наступаючих князех и о их делах, собранная працою иеромонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастиря золотоверхаго Киевского,року от сотворения свъту 7180, а от Рождества Христова 1672".[65]

По заголовку твору ми можемо судити, якими джерелами користувався автор і яку мету він ставив перед собою. В основу "Хроніки" покладено стародавні руські літописи XI-XII століть та польські джерела, що були доступні Сафоновичу. З польських джерел автор найбільше користувався творами Матвія Стрийковського.[66] "Хроніка" Сафоновича не дійшла до нас в оригіналі, вона залишилася в різноманітних списках.[67]

Твір Сафоновича хронологічно охоплює собою матеріал давньої історії Русі до кінця XIII ст., відповідно до Іпатіївського літописного списку. В цій першій частині висвітлено події, які стосуються, головним чином, ранньої південноруської історії. Цим самим Сафонович зв'язав стародавню історію Русі з пізнішою українською і намагався розкрити ряд* сторін історичного розвитку і взаємного зв'язку періоду стародавнього з новішим, аж до його сучасності, до другої половини XVII ст. Історію України Сафонович викладає нерозривно з початковою історією

[65] А. Старчевский. Очерки литературы русской истории до Кармазина, СПб., 1845, стор.74.

[66] Твори Стрийковського – Opisanie savmacij europejskiej i Kronika polska, Zmudska, Litewska i wazystkiej Rusi.**

[67] Докладне описання списків "Хроніки" подав А. Старчевський в праці "Очерки литературы русской истории до Карамзина", СПб.,1845. Див. також А. Попов. Обзор хронографов русской редакции, вып.2, М.,1862; Избранник славянских и русских сочинений и статей, М., 1869.

російського народу з найдавніших часів від східнослов'янської староруської гілки. В першій частині автор "Хроніки з літописців стародавніх" мало що вніс нового порівняно з його попередниками та сучасниками.

Оригінальною компіляцією "Хроніки" є її друга частина, яка характеризує нові, порівняно з українськими літописами XVII ст., явища в історичній думці України. Вона, власне, не є хронікою, це й не літопис. Вона являє собою збірник історичних повістей про найвизначніші події в Північно-Східній Русі, а головне на Україні, що відбувалися від кінця XIII до кінця XVII століття. Це історія України, викладена у зв'язку з історією російських та білоруських земель. Цим викладом автор певною мірою зв'язав історію всіх трьох частин давньої Русі в єдину систему. Він прагнув відповісти на актуальні питання, висунуті його сучасністю про закономірність і історичну умотивованість боротьби за возз'єднання України й Білорусії з Росією.

Історичні концепції про спільне походження російського і українського народів у "Хроніці" Сафоновича ще мало виразні. Вони викладені в розрізнених, слабко пов'язаних між собою оповіданнях про події в окремих частинах Русі. Яскравіше загальноруські тенденції ми бачимо у київському "Синопсису", що, з одного боку, ніби завершує собою розвиток історіографії XVII ст., а з другого - відкриває нові явища в ній. У "Синопсису" виражено прагнення до систематичного викладу української історії у зв'язку з історією Росії. "Синопсис" означає короткий історичний огляд. Він був написаний у Києвсько-Печерській лаврі і вперше надрукований у 1674 р. Цей твір довгий час був підручником для вивчення вітчизняної історії в учбових закладах і витримав близько тридцяти видань.

В свій час М.О.Максимович зазначив, що "найщасливішою у нас з історичних книг був Київський Синопсис. Тричі виданий у Києві в другій половині XVII століття, він так полюбився новоутвореній Петербурзькій академії наук, що вона, починаючи від 1736 року, разів двадцять видавала його як учбову книгу російської історії. Нарешті, в нинішньому сторіччі, коли Євгеній (Болховитінов) став митрополитом київським, в наступному ж 1823 р. він надрукував Київський Синопсис з своїм до нього додатком, а в 1836 р. видав його ще раз - і це було "п'яте видання Київське, айдосконаліше," як зазначено на заголовному аркуші.[68]

[68] М. Максимович. "О Киевском Синопсисе и о некоторих урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревским", Собр.соч., т.П, стор.84. Там же дивись докладний розгляд "Синопсиса", стор. 85-88.* Докладніше – С.П. Пештич. "Синопсис» как историческое произведение. Труды отдела древнерусской литературы АН СССР", т.

У порівнянні з "Хронікою" Сафоновича "Синопсис" бідніший на зміст і використані джерела. Власне автор "Синопсиса" більше користувався названою "Хронікою", ніж першоджерелами. Перевага його над "Хронікою" полягає у виконанні певного ідейного задуму щодо цілісного показу історії України в нерозривному зв'язку з російською історією. Про ідейну цілеспрямованість "Синопсиса" можна скласти уявлення з довгого його заголовку: "Синопсис или краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа, і первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии святого благоверного великого князя Киевского и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его российская даже до пресветлого и благочестивого государя нашего и великого князя Алексей Михайловича всея Великие, Малые и Белые Росси самодержца".

Отже, автор "Синопсиса" поставив перед собою завдання викласти історію всієї Русі від стародавніх часів до возз'єднання України з Росією, до царювання Олексія Михайловича, що недавно прийняв титул государя всієї Великої, Малої і Білої Русі, аж до 70-х років XVII ст., коли складався твір. Автор "Синопсиса" взявся за розв'язання завдання, яке в подібній площині ще не ставилося в українській історичній літературі. Проте, він виконав свій задум з великими прогалинами і всупереч багатьом відомим уже тоді джерелам. До "Синопсиса" потрапило безліч легенд та інших невірогідних переказів, які перейшли в історичну літературу XVIII ст. і від яких довго доводилося очищатися історичній науці.

Автор "Синопсиса" приділив велике місце Києву і Україні в загальноруській історії. Проте він випустив з поля зору такий визначний період, як визвольна війна 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією. Чим пояснити, що ця гостра політична тема, яка займала в українській історіографії центральне місце, у "Синопсису" навмисне обійдена. Відповісти на це питання можна при умові, якщо прийняти до уваги час, а головне - соціальне середовище, в якому писався цей твір.

Українське духовенство, особливо вища ієрархія, не стояли осторонь політичного життя і боротьби, а навпаки, брало в ньому активну участь. Поряд з возз'єднанням України з Росією, постало питання про возз'єднання української церкви з московською патріархією і перехід Київської митрополії всіх східних патріархів під зверхність патріарха Московського. Ще в 1654 р. у ставленні до возз'єднання, здійсненого Богданом Хмельницьким, вищі українські церковні владики на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим

XV, М-Л., 1958., стор. 284 - 298.

були не одностайними і присягнули цареві під великим натиском козацтва. Україна возз'єдналася з Росією за Переяславським актом 1654 р., але возз'єднання провідної ідеологічної інституції - української і російської церков затрималось на цілих тридцять п'ять років, до 1689р. Отже, в час написання "Синопсиса" українське духовенство ще було незалежне від Московської патріархії, яка вела разом з царським урядом активний наступ в напрямкові підкорення Київської митрополії Московському патріархові. Воно продовжувало займати подвійне становище, а глава церкви київський митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський був на боці П.Дорошенка і лишався ворожим у ставленні до Москви.

Ченці Києво-Печерського монастиря на чолі з архімандритом Інокентієм Гізелем займали також подвійне становище у відношенні до Російської держави, але що торкається підлеглості московському патріархові, то Київська лавра, в якій складався "Синопсис" і яка користувалася ставропігією, захищалася від Московського патріарха навіть після офіційного об'єднання української і російської церков.

Оскільки Київ після Андрусівського договору належав до Російської держави, в політичному відношенні його духовенство повинно було виконувати волю уряду, а в сфері церковній воно продовжувало зберігати незалежність від Москви і підкорялась митрополитові Тукальському, який продовжував орієнтуватися на Дорошенка і Польщу. Автор "Синопсису", щоб не потрапити в неласку тієї або іншої сторони - урядової Московської і церковно-управлінської митрополитської автономістичної, або краще сказати пропольської, волів за краще обійти мовчанкою події визвольної війни, що закінчилася, як відомо, відірванням України від Польщі і возз'єднанням її з Росією.

Питання про авторство "Синопсиса", на нашу думку, лишається і до цього часу відкритим, хоч значна частина істориків вважає ним Інокентія Гізеля.

На користь авторства Гізеля висловили хибну думку історики першої половини XIX ст. Цієї думки дотримуються й до цього часу деякі радянські історики, приписуючи авторство "Синопсиса" Інокентію Гізелю.[69] Але ще в 60-х роках XIX ст. М.Максимович не безпідставно писав, що Київський Синопсис був надрукований в Печерській лаврі три рази - 1674, 1678 і 1680 роках з благословення... Інокентія Гізеля, архимандрита тієї ж

[69] Див. Н.Л. Рубинштейн. "Русская историография", М., 1941, стор.45-48. "Очерки истории исторической науки в СССР", том 1, М., 1955, стор.99-100.

Лаври. Але це зовсім не означає, що Гізель видав його під своїм іменем.[70] "Створення книги і начальницьке благословення надрукувати її - дві різні речі, - продовжує не безпідставно Максимович. Далі він підсумовує так свою думку: "И так, что написано в Киевском Синопсисе - хорошо ли или дурно, того не должно относить к лицу Гизеля".[71] Максимович навів ряд прикладів з друкування у Київській Печерській лаврі інших книг з благословення Гізеля та його попередників, архімандритів Лаври, які не були авторами цих книг.

Ми мусимо нагадати, що політичні погляди й ідеологія архімандрита Києво-Печерської лаври не збігаються з ідейною спрямованістю "Синопсиса". Інокентій Гізель народився і почав своє навчання у польській частині Прусії, потім продовжував учитися в Києві. Звідти Петро Могила послав його на навчання у відомий Львівський колегіум. Отже, юні роки Гізеля пройшли в польському оточенні. Повернувшись зі Львова до Києва, Гізель одержав* посаду вчителя, а з 1654 р. ректора Київської академії.

Під час присяги російському цареві у 1654 р. Інокентій Гізель приєднався до тієї частини української православної ієрархії, що певний час відмовлялася присягати. У період боротьби за возз'єднання церков він був прибічником Нелюбовича-Тукальського, але вів подвійну гру. У 70-х роках XVII ст. він переписувався з царем Олексієм Михайловичем, який шукав ідейної підтримки у православного Києво-Печерського монастиря, на чолі якого стояв Гизель. Цій видимій прихильності до Росії сприяла обставина, зв'язана з турецькою навалою. Українське духовенство разом з народом було вороже настроєне проти турецької навали і агентури турків в особі Юрія Хмельницького, а пізніше П.Дорошенка. Гізель був одним з тих, хто умовляв Дорошенка порвати з турками і лишитися вірним православному Московському цареві. Опорою православ'я в ідейній боротьбі проти турків і їх ставлеників правобережної старшини були найавторитетніші монастирі - Києво-Печерський і Почаївський. Перед загрозою турецької навали Гізель мусив переорієнтуватися на Росію. Внаслідок цього з його дозволу, або благословення, з Києво-Печерського монастиря і вийшов "Синопсис" невідомого автора, прихильника возз'єднання України з Росією. Цей твір монастирського походження, пронизаний ідеєю провіденціалізму духовної особи, але за своїм змістом та ідеологією він не може належати перу Гізеля Інокентій Гізель був високоосвіченою особою і добре обізнаний з тогочасною історичною літературою та джерелами. Він не міг допустити фальшивого підходу

[70] М. Максимович, цитована праця*, стор.85.

[71] Там же.

до джерела і з'ясування ряду історичних явищ та фактів. В "Синопсису" зустрічаються такі, навіть для того часу грубі помилки, яких ніяк не міг допустити високоосвічений книжник, вихованець відомих Київського і Львівського колегіумів і ректор Київської академії Інокентій Гізель.[72]

Автор "Синопсису" монархіст, він керується властивою для тодішньої російської історіографії концепцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі Руссю Московською, в особі російського самодержавства. Возз'єднання України автор тлумачить як повернення її земель під високу скіпетроносну руку російського монарха. "Синопсис" пронизаний монархічною ідеологією. Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підкорені обґрунтуванню прав російської монархії на володіння Україною.

Виклад починається, на зразок "Повісті временних літ", біблійною легендою про походження народів взагалі, зокрема слов'янських. У зв'язку з цим стоїть питання про початок словено-російського народу, якого автор "Синопсису" виводить від легендарного Мосоха, шостого сина біблійного Йафета - сина Ноя – "врятованого богом від всесвітнього потопу". Від Мосоха ніби пішла назва - Москва. Походження терміну "Россы" в "Синопсису" тлумачиться як розсіяння по різних місцях слов'ян, тобто від слова "россеяние" і т.ін.

Історію слов'ян і Київської Русі, таким чином, автор "Синопсиса" побудував на різноманітних невірогідних, навіть для того часу джерелах і вигадках, випустивши з поля зору відомі тогочасній освіченій громадськості достовірні джерела.

У "Синопсису", як короткому історичному огляді, зосереджено увагу лише на окремих, часом не завжди важливих питаннях. Все ж, найяскравіше тут постали дві проблеми - перша, це показ спільного походження російського, українського і білоруського народів від давніх слов'янських племен, об'єднаних під зверхністю київських князів. Друга - актуальна проблема - висвітлення питання боротьби з татарською і турецькою агресією, яке гостро стояло в 70-х роках XVII ст. Не випадково автор "Синопсиса" вдався до показу спільної героїчної боротьби російського і українського народів з їх зовнішніми ворогами. Він вмістив у своїй праці оповідання про спустошення Києва татарами Батия і розгромом полчищ Мамая на Куликовому полі. Цим ніби нагадувалося про

[72] Фактичні невірогідності "Синопсиса" докладно розглянув О.С. Лаппо-Данилевський у своїй праці "Очерк развития русской историографии. Введение", "Русский исторический журнал", 1920, № 6, стор. 16-23.

споконвічну боротьбу російського і українського народів з навалою татар, а пізніше турків. Ці оповідання з давнішої історії ніби перегукувалися з сучасністю і нагадували не лише про минуле, а й про сучасну реальну небезпеку, що загрожувала Україні в 70-80-х роках XVII ст. від Туреччини і Кримського ханства. Не випадково у “Синопсису” третього видання (1680 р.) було вміщене коротке оповідання про другий похід турків на Чигирин в 1778 р і розгром цієї навали російськими та українськими військами.

З офіційної* точки зору, якої дотримувався автор “Синопсису”, він визнав російське самодержавство і претензії московських царів на Україну, як ніби на їх “споконвічну прабатьківську вотчину”. Автор закінчує свою книгу звичайним для того часу молитовним благанням бога утвердити панування царя Олексія Михайловича над Україною з Києвом разом, з побажанням, щоб “його царська пресвітла величність був завжди побідоносним над всякими ворогами і супротивниками”.

Київський “Синопсис”, якому б авторові він не належав і які б помилки і недостовірності в ньому не існували, знаменував собою певний крок вперед у розвиткові історичної думки на Україні і в Росії в XVII ст. В ньому зроблено спробу відобразити історичне минуле України в зв’язку з історією російської держави і цим відповісти на ряд актуальних питань тогочасних відносин України з Росією.

Література

Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, изд. Временной Комиссиею для разбора древних актов, К., 1878.

Літопис Самовидця. Вид-во “Наукова думка”, К.,1971.

Хмельницкая летопись, изд. Временной Комиссиею для разбора древних актов, К., 1878.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888.

Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К.,1890.

Иконников В.С. Опыт русской историографии, т.2, кн.2, стор. 1560-1597.

Петровський М. Нариси історії України (Досліди над літописом Самовидця). Харків, 1930.

Попов А. Обзор хронографов русской редакции, вып.2, М., 1862.

Синопсис или краткое обозрение от разных летописцев о начале

славяно-российского народа... К., 1678 і 1680 г.
Заклинський Д. Руські літописи і літописці XVII-XVIII ст., - журн. “Зоря”, Львів, 1880.
Франко Іван. Карпатська література XVII-XVIII віків. Записки Наук. товариства ім.Шевченка у Львові, т.37, 1900.
Його ж. Хмельничина 1648-1649 років у сучасних віршах. Зап.Наук. товариства ім.Шевченка у Львові, т.XXIII і XXIV.
Його ж. Нариси українсько-руської літератури до 1890 р., Львів,1910.
Історія української літератури, том перший. Давня література (XI-XVIII ст.), відповідальний редактор Л.Є.Махновець К., 1967,стор.201-294.
Максимович М. О Киевском Синопсисе и о некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревским. Собрание сочинений М.Максимовича, т.II.
Пекарский П. Представители киевской учености в половине XVII в. “Отечественные записки”, 1862, № 1-2, стор.552-594.
Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв., вып.II, Изд. АН СССР, Л., 1928, стор.168 – 234.
Рогозинский. “Кройника” Сафоновича и ее отношение к “Синопсису” Гизеля, СПб., 1910.
Сумцов Н.Ф. Инокентий Гизель, К., 1884.
Старчевский А. Очерки литературы русской истории до Карамзина, СПб.,1845.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ*

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII ст.

Суспільно-політична основа і загальні риси української історіографії XVIII ст.**

Історичні знання у XVIII ст. розвивались в умовах, коли Україна не становила цілісної державної території. З кінця XVII ст. від "Вічного миру" 1686 р. відбувся її поділ між Російською державою і Польщею, що тривав до кінця XVIII ст., до поділу Речі Посполитої. Головна частина українських земель до кінця XVIII ст. - Лівобережжя і Київ з його околицями*** залишилися за Росією. Тут, незважаючи на колоніальну політику царського уряду, найактивніше розвивалось економічне, політичне і культурне життя українського народу. Київ і полкові міста Лівобережжя продовжували залишатися центрами національної культури, охоронцями культурних традицій українського народу, що знайшло своє відображення в народній творчості, а також в різних жанрах літератури, особливо історичної. Історичні знання, як і інші галузі української культури в цей період розвивались в тяжких соціально-політичних умовах. Все ж, возз'єднання України з Росією давало можливості активнішого розвитку національної культури в порівнянні з періодом польсько-шляхетського панування на Україні. Утиски польських феодалів на Правобережній Україні продовжувались і дедалі ставали жорстокішими, що викликало народні повстання, які досягли найгострішого ступеня в часи "Коліївщини".

У другій половині XVII і на початку XVIII ст. в соціально-економічному житті Лівобережної України сталися також значні зміни. Протягом XVIII ст. тривав процес поступового закріпачення посполитих та частини козацтва старшиною і відбувалося перетворення старшини в дворянський стан. Цей процес відбувався в силу розвитку феодально-кріпосницьких відносин, що позначалося на зростові земельних та інших багатств козацької старшини після визвольної війни і возз'єднання України з Росією. Військові керівні чини козацтва та російські полководці**** користуючись політичною владою і підтримкою царського уряду, захоплювали землі, відвойовані народом у волзьких магнатів та шляхти. Відбувався дальший наступ старшин на економічні і політичні інтереси посполитих і козаків. Старшини прямим насильством та сваволею, а також завдяки гетьманським універсалам і царським надавчим грамотам,

захоплювали величезні простори не лише колишніх польських шляхетських, а й селянських земель. В силу поступового обезземелення і політичного безправ'я посполиті потрапляли в тяжку соціально-економічну залежність від старшин, що перетворювались з військових чинів у великих багатіїв - землевласників. Особливо великі земельні надбання старшина разом з гетьманом здобула за часів Мазепи (1687-1708 рр.) та його наступників.

Реформи Петра І торкнулися великою мірою України. Вони відіграли певну прогресивну роль в розвиткові її економіки; швидше стало розвиватися багатогалузеве сільське господарство, різного роду промисли, мануфактури, торгівля. Зароджувались буржуазні, капіталістичні відносини. Проте цей процес відбувався в тяжких умовах панування кріпосницьких відносин необмежених законод авством. Заходи царського уряду провадилися за рахунок тяжкої кріпосницької експлуатації і цілковитого безправ'я селянства, яке мусило виконувати не лише панщину, а й державні повинності - військові постої, постачання продуктів і різних матеріалів для потреб тривалої Північної війни та наступних війн царського уряду з Туреччиною та Кримом, будувати укріплені лінії, канали на Півночі тощо.

Петро І, подібно до того, як у Росії він вживав жорстоких заходів проти боярства і всілякої іншої опозиції, на Україні, особливо після зради Мазепи, крутими засобами принизив політичну роль старшини, позбавивши її автономістичного урядування шляхом скасування гетьманства в 1722 р і утворення Малоросійської колегії. Проте ці заходи не торкнулися багатств старшини в цілому та її місця в суспільно-політичному житті. Економічні і політичні інтереси старшини лише дещо ущемлялися тим, що царський уряд став роздавати на Україні землеволодіння і високі державні посади російським сановникам. Разом з тим поступове введення російських, самодержавно-кріпосницьких порядків сприяло необмеженим засобам грабунку і експлуатації старшиною посполитих і козаків, загарбання їх земель та посиленого фактичного закріпачення. Внаслідок політики старшини, підтримуваної царським урядом, за ревізією 1729-1730 рр. 70% селянських дворів виявилося в руках приватних власників та монастирів і лише 12% залишилося вільних військових. Решта належала до категорії рангових, ратушних, державних та інших категорій селян. До 30-х років XVIII ст. старшина цілком сформувалася як вищий стан феодально-кріпосницького класу українського суспільства. З цього часу вона починає в масових масштабах домагатися разом з українською шляхтою зрівняння в правах з російським дворянством. Першою спробою такого домагання було клопотання гетьмана Данила Апостола перед урядом Анни Іоанівни

“про урівняння малоросійських чинів з російськими табельними”. Ці домагання українського панства цілком здійснилися лише через п’ятдесят з лишком років під час царювання Катерини П, яка в 1785р. видала “Жалувану грамоту дворянству”.

В силу загострення класових суперечностей, XVIII століття характеризується масовими селянськими й козацькими рухами на всіх частинах поділеної території України лівого і правого берега Дніпра: повстання під проводом Палія і Самуся на початку XVIII ст., народний рух проти експлуататорської гнобительської політики і зради Мазепи. Українське козацтво брало участь у загальноросійських антикріпосницьких виступах К.Булавіна і О.Пугачова. Останніми з стихійних вибухів селянського незадоволення на Лівобережній України в XVIII ст.* було повстання в с. Турбаях на Полтавщині і рух пікінерів.

У 50-60-х роках спалахнув** селянсько-козацький рух гайдамаків на Правобережжі, що здобув своє могутнє завершення у відомій Коліївщині 1768 р. В Галичині діяли селянські загони опришків.

В цих умовах гострої соціальної боротьби панівний клас феодально-кріпосницького суспільства України змушений був консолідуватися для забезпечення своїх інтересів і шукати захисту у російського царизму. Половинчатість і хитке становище панівних кіл старшини і шляхти, небезпека від свого народу і ущемлення особистих інтересів царизмом робили старшину нездатною захищати національні інтереси. Навіть у тих випадках, коли старшина ставала в опозицію проти царизму, вона не могла знайти підтримки серед народу. Народ лишався глухим, а часто ворожим до її політики.

Всупереч волі царизму і політиці гетьманських урядів та старшини, що жертвувала національними інтересами народу, українська культура протягом XVIII ст. все ж продовжувала розвиватися. Цьому сприяло зародження буржуазних елементів в містах, зростання промисловості, торгівлі та взаємовплив передових ідей, що йшли з Заходу та взаємозв’язків України з Росією. Українська література, мистецтво, освіта, історичні знання поступово поривають з середньовічною схоластикою.

Для Російської держави в цілому, в тому числі для України, XVIII століття було періодом пришвидченого економічного і суспільного розвитку, від середньовіччям до передових буржуазних відносин.

Зміни в економіці і соціально-політичному житті України сприяли культурному розвиткові краю. Від початку XVII до середини XVIII століття розсадником освіти і культури України, Білорусії та Росії була Київська академія. Культурно-освітні впливи йшли з півдня, головним чином з

Києва. Приблизно в середині XVIII ст., від початку діяльності Російської академії наук та Московського університету становище міняється. Культурно-освітня течія, з новими раціоналістичними напрямками, йшла з Москви та з Петербургу, хоч і там в другій половині XVIII ст. певне місце належало вихованцям Київської академії. З цього часу діти козацької старшини, а іноді, як щасливий випадок, простих козаків і міщан навчалися в західноєвропейських університетах та академіях. До таких щасливих випадків можна віднести навчання і виховання за кордоном сина збіднілої вдови-жебрачки із села Лемишів на Чернігівщині - Кирила Розумовського, що став президентом Російської академії наук і гетьманом України.

Подібні випадки не чисельні. Можемо пригадати видатного політичного діяча і письменника першої половини XVIII ст. Феофана Прокоповича, а в другій половині XVIII ст. - композитора Максима Березовського та видатного філософа, письменника і педагога Григорія Сковороду. Загалом діти простих козаків та посполитих в другій половині XVIII ст. змушені були задовольнятися здебільшого навчанням мандрівних дяків. Після юридичного закріпачення селян Катериною II рівень грамотності на Україні впав до краю. В XIX ст. він дорівнював приблизно 12 процентам. Занепад освіти серед народних мас до кінця XVIII ст. відбувався у цілковитій відповідності до зміцнення кріпосного права та відриву більшості представників освічених шарів інтелігенції від народу. В другій половині XVIII ст. змінюється характер та ідейний зміст історіографії цього періоду.

*Українська історіографія першої половини XVIII ст.**

Важливе і провідне місце в українській історичній літературі першої половини XVIII ст. належить літописам Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Їхні твори певною мірою наслідують попередні козацькі літописи і продовжують літописні традиції, сповнені ідеями визвольного руху другої половини XVII ст. Все ж, вони відображають події з погляду нових історичних обставин, що наклали свій відбиток на всі жанри тогочасної літератури і суспільно-політичної думки. Літописами за давньою традицією їх назвали видавці Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів, що діяла через півтораста років після написання цих творів. Під назвою літописів праці Граб'янки та Величка залишаються й до наших днів. Насправді ж вони становлять вид історичної літератури, який істотно

відрізняється від літописів. Твір Граб'янки є збіркою цілеспрямованих повістей про визвольну боротьбу українського народу з польською шляхтою і возз'єднання України з Росією. Григорій Граб'янка назвав свій твір – "Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки за найяснійших королей польских Владислава, потом Казимира, в 1648 отправоватися начатой и за літ десять по смерти Хмельницкого поконченной, з розних літописцев и до диариуша на той войні писанного, в граді Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожилов свидетельстви утвержденная. Року 1710".[1]

Літопис Г.Граб'янки був відомий дослідникам XIX ст. в дуже багатьох списках. Цей факт підкреслив у свій час визначний* знавець джерел з історії України О.М.Лазаревський, зазначивши, що "жоден з малоруських літописів не дійшов до нас у такому значному числі списків, як літопис, що має заголовок "Действия презельной брани Богдана Хмельницкого".[2] Незважаючи на велику кількість варіантів літопису Граб'янки, жоден з них не зберігся в оригіналі. Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів змушена була обрати з багатьох примірників повніший і найдавніший рукопис, складений скорописом часів життя автора, початку XVIII ст.[3]

Григорій Граб'янка (народ. - невідомо, помер в 1738, або 1739 р.) був відомий серед старшини Гадяцького полку спочатку як полковий осавул, суддя, а пізніше полковник; його діяльність припадає на першу третину XVIII ст. - за часів Петра І, правління "временщиків" та Анни Іоанівни.

Відомо, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського (1722 р.) Петро І не став відновлювати на Україні гетьманство, і справи управління краєм було доручено утвореній перед цим Малоросійській колегії, що перебувала у Глухові на чолі з бригадиром Вельяміновим. Управління Україною було передане також від Колегії закордонних справ у відання Правительствуючого сенату в Петербурзі. Козацька старшина вчинила

---

[1] Летопись Григория Грабянки, изд.Временною Комиссиею для разбора древних актов. К.,1854. Раніше цей твір надрукував без імені автора Ф.Туманський в журналі "Российский магазин", 1793,ч.II. Першим дослідником літопису, що вказав на позитивні риси цього твору, а головне на недоречності в ньому, був М.О.Максимович. Див. його працю: "Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной комиссиею". М.А.Максимович, Собр.соч т.1, К., 1876, стор.217-230.

[2] "Киевская старина", 1894, кн.XI, стор.299-300.

[3] Див."Киевская старина", 1897, кн.II, стор.41-42. Також див. М.А. Максимович, Собр. соч.,т.1, К.,1876, стор.217-230.

опір нововведенням царського уряду. Між генеральною старшиною в особі наказного гетьмана Павла Полуботка і Вельяміновим почалися гострі суперечки, які стали відомі Петру І. Полуботко разом з генеральним суддею Чернишем і писарем Савичем були викликані до Петербургу і ув'язнені в Петропавлівській фортеці. Тимчасом на Україні старшини вели агітацію серед козацтва за те, щоб послати цареві нові клопотання про скасування Малоросійської колегії і наполягали на обранні гетьмана за "давніми звичаями". Восени 1723 р. на річці Коломак, де стояло табором козацьке військо, старшини склали так звані "Коломацькі статті", в яких висловили свої автономістичні вимоги. Першим із старшин гадяцького полку "Коломацькі чолобитні" підписав полковий суддя Григорій Граб'янка.[4] Він, крім того, їздив разом з стародубським полковником Корецьким до Петербургу з чолобитними клопотати про скасування Малоросійської колегії і обрання гетьмана. Там його було ув'язнено разом з Полуботком у Петропавлівській фортеці і лише згодом, після смерті Петра І, в 1725 р. він був звільнений з-під арешту і повернувся на Україну.

Після відновлення гетьманства в особі Данила Апостола, в 1729 р. Граб'янка був призначений гадяцьким полковником. Він брав участь в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., ходив у похід на Крим разом з своїм полком і російським військом на чолі з Мініхом. Під час походу на Крим Граб'янка помер від ран.

Григорій Граб'янка належав до складу полкової козацької старшини, яка до 30-х років XVIII ст. здобула високе становище в галузі економічного і політичного життя Лівобережжя. Він володів значними маєтностями, був родинно пов'язаний з представниками генеральної старшини. Його дружиною була онука генерального обозного Івана Забіли. Це сприяло його швидкому просуванню від полкового обозного до гадяцького полковника. Соціальне і службове становище Граб'янки великою мірою визначило його ідеологію і суспільно-політичні погляди та інтереси як історика і письменника. Нам невідомо, яку позицію Граб'янка займав під час зради Мазепи. Ймовірно, що до неї він був непричасним, бо під час обрання гетьмана Івана Скоропадського він належав до прибічників Петра І і одночасно залишався на позиціях збереження гетьманського устрою України. Ідеєю автономізму і проникнутий твір Граб'янки "Действия презельной и от начала поляков крвавшой брани Богдана Хмельницького".

[4] Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890, стор.106

Мету написання свого твору Граб'янка визначив у вступі, який він назвав – "Объявление к читателю, кое ради вины сия история начатая писати", тобто які причини збудили у автора інтерес до написання "Дъйствия презельной брани".

Своїм твором Граб'янка ставить за мету показати народ український як рівний серед усіх народів, "описаних в книгах давніми історіографами римськими і польськими, Кромером, Бєльським, Стрийковським, Гвагніним, Коховським, також німецькими Пуфендорфом і Гібнером складеними, а нині по повелінню Петра першого, імператора Всеросійського на слов'янску мову переведених".[5] Він ставить перед собою завдання чіткіше, ніж його попередники, показати історію боротьби народу за свою землю, яка нанесена "ясно землемірами на мапах світу, відбивши на них воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське і Подільське, де течуть ріки Дністер, Буг, Горинь, Дніпро, Десна і Сурож аж до Чорного моря."[6]

Автор чітко окреслив предмет свого заняття. У своєму творі Граб'янка ставить за мету описати події минулого на землях України, розмежованих між Північно-Східною і Західною Руссю (Росією і Білорусією). Особливо це цікаво щодо останньої. До кінця XVII ст. українські історики і діячі літератури в дуже рідких випадках відрізняли землі українські і білоруські. Довготривале перебування цих земель в складі великого князівства Литовського та Польщі майже стерло поняття про межі між Україною і Білорусією. На початку XVIII ст. можна бачити з писань освічених кіл України, це поняття існує. Незважаючи на поділ України за Андрусівським договором 1667 р. і Вічним миром 1686 р. серед істориків* продовжувала існувати тверда думка про Україну як цілісне географічне, територіальне і етнографічне поняття, поняття про єдиний народ, що проживає від Дністра до верхів'я Десни з заходу на схід, від Чорного моря до верхів'я Дніпра - з півдня на північ.

Особливо цікавить автора "Действия презельной брани" героїчна сторінка непереможного козацького народу[7] - це визвольна його боротьба, вкрита "любострастною славицею" під проводом "благоразумного вождя" Богдана Хмельницького, що "Россию[8] от тяжчайшого іга лядського козацким мужеством свободившого и российокому монарси из стольними

[5] Літопис Грабянки, стор.1.
[6] Літопис Грабянки, стор.2.
[7] Грабянка, подібно до автора літопису Самовидця і Величка** під народом козацьким розумів весь український народ.
[8] Цікаво, що термін "Росія" українські літописці XVIII ст. іноді вживають також по відношенню до України і Білорусії.

гради в первобытность приведшего".[9] Своєю працею автор прагне також показати, що не лише монархи могли "наповнювати страхом всесвіт, а за справу вітчизни, за її зневагу можуть і раби, тобто народ, проти чужих монархів і завойовників повстати".[10]

Для переконливості читача Граб'янка не хоче бути пустослівним; він підкреслює, що пише історію не від свого "умствования", а зібрав вірогідний матеріал з творів різних істориків і свідків-очевидців, від "діаріушів наших воїнів, в обозі написаних і від духовних і мирських літописців".

Отже, одним з найголовніших джерел для Граб'янки послужили попередні козацькі літописи, найбільше "літопис Самовидця", хроніки, різного роду щоденники, або діаріуші, а також твори польських письменників та істориків – Кромери, Бєльського, Стрийковського, Гвагніна, Коховського, а особливо Твардовського. Нарешті Граб'янка використав офіційні акти - привілеї, листи, договори, різні матеріали гетьманської канцелярії тощо.

Загальна історична концепція автора "Действия презельной брани" не позбавлена провіденціалізму, властивого історикам раннього середньовіччя. Але вона й не тотожна з літописцями церковницького напрямку. На погляд Граб'янки, подібно його сучасникові в російській історіографії В.М.Татіщеву, історичні знання повинні мати практичну цінність. В першу чергу вони мусять служити загальній системі освітнього розвитку людини, а не духовно - моралізуючим наставленням, як вважали історики раннього середньовіччя. Найвидатніші діяння людей своєї вітчизни, подібно до історії давнього Єгипту, античного світу і, нарешті, на зразок таких, як розгром "мільйона і двісті тисяч гордих своїм Мамаєм татар»,[11] яких знищив Дмитрій, князь Московський, не повинні забуватися. В противному разі сучасні покоління "були б у цілковитій прірві незнання". А від подібних переможців, яких історія глибоко шанує, - робить висновок Граб'янка, - наша вітчизна (Україна - М.М.) у військових успіхах нічим не відрізняється, а тільки подвиги її народу забуті. З цієї "пучини" забуття свого минулого Граб'янка й прагне вивести історичні знання шляхом показу героїчної боротьби козацького малоросійського народу, як іноді називали у XVIII ст. українців.

---

[9] Літопис Грабянки, стор.III.

[10] Літопис Грабянки, стор. IV.

[11] Граб'янка, без сумніву, перебільшив число татар під проводом Мамая, розгромлених в 1380 р. на Куликовім полі.

Основному текстові літопису Граб'янки передують два вірші – "Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського" і "Вірша на герб Малоросійський".[12] Перед першим віршем мусив бути в книзі портрет Богдана Хмельницького, перед другим - герб війська Запорозького - козак, озброєний мушкетом.

Обидва вірші є ніби епіграфами до військової історії козацтва, написати які поставив за мету автор. "Действие презельной брани" Григорія Граб'янки ми можемо назвати історією козацьких війн від часів появи козаків до 1664 р., написаної у вигляді окремих історичних повістей, а далі, до 1708 р., у вигляді рік за роком викладеного короткого переліку важливих історичних подій на зразок останніх записів у літопису Самовидця, який взагалі служив Граб'янкові як одне з важливих джерел. Записи про кінець XVII і початок XVIII ст., особливо короткі нотатки про Північну війну, зроблені ймовірно, автором на підставі власних спостережень і живих свідків подій.

Центральне місце в літопису Граб'янки посідає історія визвольної війни 1648-1654 рр. Ця частина твору пізніше* заміняла читачам втрачену повість про ці події у Літопису Самійла Величка.

В оцінці подій визвольної війни Граб'янка близький до автора літопису Самовидця. Він, як представник козацьких верхів – старшини, негативно ставиться до класової боротьби всередині українського суспільства, виправдовує придушення народних виступів проти старшини, виходячи з тих міркувань, що вони заважали боротьбі з польською шляхтою. В оповіданнях про події XVIII ст. він стриманий в оцінках і висновках.

У 1723 р., в зв'язку з ув'язненням в Петропавлівській фортеці, Граб'янці довелося залишити справу дальшого описання історії України часів перетворень Петра I після зради Мазепи і розгрому шведів під Полтавою. Граб'янка довів виклад своєї історії лише до 1708 р., до явної зради Мазепи Петру I. На цій даті написання літопису припиняється.

В свій час Г.Карпов в основному вірно визначив зміст літопису Граб'янки. Він писав: "Головний зміст літопису, за самим його заголовком, зосереджується на часах Хмельницького; побожне схиляння перед пам'ятю великого Батька визначає мету його - увічнити діяння і прославити вождя "презельной и кровавейшей небувалої брани", розповісти перекази, що дійшли до автора про свого героя. Розповідає він все це без усякої

[12] В одній з первинних редакцій (за списком Судієнка) текст літописну Граб'янки весь сповнений віршами.

ворожнечи до Великої Росії, а навпаки помітна постійна вдячність до єдиновірних і єдиноплемінних захисників… З боку вірогідності того, про що говориться у літописі Граб'янки, до нього слід ставитися з більшою обережністю, ніж, наприклад, до літопису Самовидця. Якщо перекази літопису Самовидця мають первинне походження, то в літописі Граб'янки вторинне: автор його через декілька десятиліть після того, як відбувалися події, описує їх іноді за оповіданнями сучасників "в живих обетающихся".[13] Карпов вірно запримітив характерну рису, що «В літопису Граб'янки, в міру того, як оповідання його віддаляються від Богдана Хмельницького до XVIII ст., ми дедалі більше зустрічаємо фактичних помилок; події різних часів часто переплутані; однак ясно, що це зроблено ненавмисне.»[14] Це ще раз свідчить, що Граб'янка був найбільше пильний і уважний лише до викладу своєї центральної теми. В центрі його уваги була визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією.

Поряд з твором Граб'янки ще визначніше місце в українській історичній літературі першої третини XVIII ст. посідає твір Самійла Величка – "Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720", виданий Київською Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів.

Видавці назвали твір Величка за його заголовком літописом. Насправді він так само, як твір Граб'янки, не може бути названий літописом в повному тогочасному розумінні цього поняття. Це літературно опрацьований твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на джерельному матеріалі, а також на власних художньо-літературних домислах автора. Це дає право читачеві зачислити чотиритомний літопис Самійла Величка до кращих зразків не лише історичної, а й художньої літератури. Перший том називається – "Сказание о войне козацкой з поляками, через Зиновія Богдана Хмельницкого, гетмана войск запорожских, восми лет точившейся...".[15] Другий і третій томи озаглавлені - "Повіствования літописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная

[13] Генадий Карпов, Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 - 30-е мая 1672 года, М.,1870, стор.55-56.

[14] Там же, стор.57. Г.Карпов не завжди вірно оцінював характер Визвольної війни 1648-1654 рр. В даному випадку його оцінка твору Граб'янки близька до правди.

[15] Самоил Величко.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т.1, К., 1848. (Далі буде називатись -Літопис Величка).

и зде описанная".[16] Четвертий том становить додатки багатьох історичних документів XVII ст. Всього в творі Величка близько 100 друкованих аркушів

Літопис Величка серед літописів XVIII ст. є однією з найцінніших пам'яток української історіографії і літератури військово-повістевого жанру. Він зберігся лише у двох списках, один під час продажу з аукціону був випадково виявлений на ринку, куплений М.П.Погодіним і згодом відданий ним для друку Київській Тимчасовій Комісії для розбору давніх актів, що надрукувала цей цінний твір.[17] Другий список належав В.Полетиці, а потім Судієнкові. У XIX ст. Бодянський також зробив для себе копію цього твору.

Своїм обсягом твір Величка найбільший з усіх відомих нам пам'яток історичної літератури XVII-XVIII століть. Перший том, що починається оповіданням про визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, доведений автором до 1660 р. Але цьому матеріалові передував виклад подій більш ранньої історії козацтва. Доказом цього є те, що в додаткові до першого тому вміщено кілька документів, які стосуються початку XVII ст., зокрема часів Петра Конашевича-Сагайдачного.[18] У збережених і надрукованих частинах не вистачає деяких оповідань про події визвольної війни 1648-1654 рр. Цю прогалину довгий час заповнював літопис Граб'янки. Найкраще зберігся текст літопису Величка, що вміщений у другому томі, хоч і в ньому під час підготовки до друку не виявилося двох сторінок. Літопис закінчується 1700 р. а, між іншим, у тексті є вказівки автора на те, що він буде продовжений далі. Так, мабуть, і було. Адже ж не випадково на титульному аркуші книги поставлена дата 1720 р.; крім того, наприкінці твору вміщена хронологія подій аж до 1723 р. У третьому томі автор згадує мимохідь про деякі події 1720-1723 рр. Ймовірно, що наступні частини твору, в яких були вміщені оповідання про історію перших двох десятиліть XVIII ст. і далі, загублені. Рукопис літопису оздоблений десятьма не дуже вдало виконаними портретами гетьманів - Богдана Хмельницького, Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Тетері, Петра Дорошенка, Ханенка, Многогрішного, Самойловича і Мазепи.

[16] Літопис Величка, т.II, К., 1851; т. I, К., 1855.
[17] Письма Погодина к Максимовичу, изд.С.И.Пономаревым, СПб, 1882. стор.21-28. Див. також – Б а р с у к о в, Жизнь и труды М.П.Погодина, т.VIII, стор.150-154; т.X, стор.323.
[18] Цей матеріал видавців Археографічної комісії надрукували в кінці першого тому літопису Величка як додаток. "О раздрушении мира и о початку войны турецкой зрадливой з поляками и козаками".

Самійло Величко народився в 1670 р. і був високоосвіченою людиною невідомого походження. З юних років (у 1690 р.), за його виразом, "з кільконадцять літ будучи", він почав служити при дворі генерального писаря В.Л.Кочубея. Служив він не лише у всяких домашніх справах, "найбарзей писарских и войсковых нужнійших секретних",[19] а тому був обізнаний з таємною перепискою гетьманського уряду з російським царем та іноземними державами.

В 1705 р., після п'ятнадцяти років служби, Величка перевели до генеральної канцелярії, де, за його свідченням, він був "не останнім у писарських справах".[20] У 1708 р., як він пише, йому лиха доля "заплатила нещастям"; він потрапив в опалу. Його було усунено з посади, як гадають деякі дослідники, після страти його патрона В.Л.Кочубея. Ми вважаємо, що це припущення непереконливе. В своїй короткій біографічній згадці про цей факт Величко пише так: "За тую мою долговременную и вірную службу моя недоля крайним мні на самом концу рока 1708 заплатила нещастям".[21] Отже, якесь "нещастя" трапилося з Величком наприкінці 1708 р., коли вже після явної зради Мазепи гетьманом став Скоропадський, а Кочубей посмертно був реабілітований. Можна припустити, що Величко опинився в немилості у зв'язку із зрадою Мазепи, бо при ньому він займав поважне місце в генеральній гетьманській канцелярії. Все ж до зради Мазепи він, очевидно, прямого відношення не мав, бо в такому разі не обійшлося б лише звільненням його з посади канцеляриста.

Через декілька років після Полтавської битви (після 1715 р.) Величко жив на Полтавщині в маєтках Кочубея і помер не раніше 1728 р. Цим роком помічена інша його велика праця, що залишилася в рукописі, - "Космографія" (866 стор.), написана під диктовку, оскільки Величко під кінець життя був сліпий.

Отже, Самійло Величко довгий час займав посаду військового канцеляриста генеральної канцелярії. На Україні, за вірним визначенням збирача і дослідника назв стародавніх козацько-старшинських рангів та званнів В.Я.Ломиковського, канцелярист військовий "была первая степень служення для лучшаго и знатнейшего козачества. Дефинировали сие звание - candidatus omnium degnitatum,* т.е. кандидат всех достоинств".[22]

---

[19] Літопис Величка, т.ІІІ, стор.90.
[20] Літопис Величка, т.ІІІ, стор.90.
[21] Там же.
[22] Словарь Малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским. Редакция и примечания Ал.Лазаревского, К., 1894,стор.6.

У військові канцеляристи не легко було потрапити, потрібна була в першу чергу висока освіта, здобута в Київській академії, або в крайньому разі, високі знання граматики, риторики, основ філософії і особливо логіки. Канцелярист повинен був бути обізнаний з юриспруденцією, особливо з міжнародними нормами права, військовою теорією, оскільки у функції генеральної військової канцелярії входили зовнішні зносини, військові питання і виконання багатьох інших найважливіших державних справ і повноважень, що належали гетьманському уряду. Канцеляристи, нарівні з військовою козацькою старшиною могли бути висунуті на полковницькі і інші високі військові посади. Судячи по літопису, Величко, без сумніву, відповідав усім цим якостям не лише канцеляриста, а й високоосвіченого державного діяча гетьманського урядування, історика, письменника і оратора. Таку високу освіту, виховання і наукову підготовку могла дати Величкові лише Київська академія.

Свої історичні погляди Величко виклав у передмові до літопису, названій “Передмовою до чительника”.[23] Тут ще більше, ніж у Граб'янки, надано історії великого загальноосвітнього, науково-пізнавального значення. Разом з тим автор ставить перед собою загальноповчальне моралізуюче завдання на зразок того, як це робив давній руський літописець, що не раз висловлювався про користь велику людям від “книжного читання”.

Величко звертається до читача з повчанням і вказівкою на те, що у людини, крім тілесних потреб, нема нічого більш потрібного і приємного, як читання книжне, знання минулих діянь і поведінки людей; ніщо “в печалі людям не може так швидко подати ліки, як той книжний, з стараністю і увагою вживаємий медикамент”.[24] Автор говорить, що він сам переконався в цьому, коли з ним була тяжка пригода і скорбота; очевидно, це було тоді, коли його спіткало якесь нещастя, що спричинило до втрати службової кар’єри, а ще пізніше бездомне життя сліпим. Він пише, що тоді старанно читав книжки, або “не без жалю докучав людям о чтении книжном, слушающи, що мога”, і з них багато дізнався про різні людські пригоди і лиха, про минуле народів з іноземних літописань та історії. Вони допомогли йому терпеливо переносити злі пригоди. Величко разом з тим указує на відсталість вітчизняних писань про історію героїчного минулого своїх предків, що пояснює лінощами наших письменників. Ось ці “лінощі”, що панували серед козацьких українських* істориків, він прагне подолати,

[23] Літопис Величка, т.1, стор.3-7.
[24] Там же, стор.3.

заповнити прогалину у вітчизняних історичних знаннях про славне минуле свого народу. З цією метою Величко і взявся за написання літопису.

З перших сторінок свого твору і далі Величко виступає як палкий патріот своєї вітчизни, "істинний Малыя Росії син",[25] як не раз він називав себе. Які ж конкретні обставини примусили цього визначного історика XVIII ст. приступити до виконання задуманої ним праці? Величко, як і все українське козацтво, брав участь у Північній війні зі шведами. Він перебував у поході в Польщу, куди козацькі полки, за наказом Петра I, були послані на допомогу союзникові Росії польському королеві Августу II. Переходячи тогобічну, що від Коросуня і Білої Церкви Малоросійську Україну, як пише Величко, потім Волинь, в князівство Руське (в Галичину - М.М.), до Бродів, Львова, Замостя і подорожуючи далі, він бачив зруйновані міста, замки та інші безлюдні укріплення. Залишки зруйнованих мурів він бачив у Костянтинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі. Його вражала малонаселеність Правобережжя, Волині і Галичини, де спустошені міста і села "непотрібним билієм заросли" - тільки гніздили в собі зміїв, різних гадюк і червей. Просторі українські поля і розлогі долини, ліси, обширні сади і красні діброви, ріки, стави і озера Правобережної України, Волині і Галичини запустіли і заросли "мохом, поростію і непотребною лядиною". А відомо, що колись в Польщі ще до війни Хмельницького, пише він, називали Україну тогобічну раєм світу польського, вона "бысть аки вторая земля обітованная, медом и млеком кипящая".[26] Величко бачив у різних місцях численну кількість людських кістяків, що тільки "синім небом укриті" і з болем у серці і душі "рекох во умі - кто суть сії", - хто вони такі. Чому сталося так, що раніше "яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украино-малороссийская во область пустины богом оставленна и насельници ея, славнии предки наши, безвісти явишася"[27] тобто чому забуті славні подвиги наших предків? Усі, кого я запитував про це, продовжує Величко, давали різні пояснення про причини занепаду і запустіння України. Проникнувши в літописання козацькі, говорить він, ми також мало довідалися про причини запустіння тієї України. Наші незнання стали доповнювати інші письмові джерела. На болючі питання минулого і сучасного становища України і прагнув відповісти своїм великим історичним твором Самійло Величко.

На відміну від своїх попередників, він не бере на віру звісток про ті чи інші факти, що ставали відомі йому, а співставляє і перевіряє їх. Це не було

[25] Літопис Величка, т.1, стор.7.
[26] Там же, стор.5.
[27] Літопис Величка, т.1, стор.5.

ще критичним ставленням істориків до джерела в науковому розумінні, але вже характеризувало великий поступ у розвиткові історичної науки. Ми можемо сказати, що звідси починається історія, як предмет науки. Інша справа, наскільки тогочасним історикам, зокрема С.Величку, вдавалося досягти мети в цьому напрямкові. Домислів і власних літературних доробок залишалось не мало як у Величка, так і в його попередників та наступників.

Про використання джерела Величко розповідає в передмові та в ряді місць основного тексту літопису. Такими джерелами були насамперед твори трьох Самійлів - німецького історика Самійла Пуфендорфа, польського історика і поета Самійла Твардовського і козацького літописця, особи, до цього часу достовірно невідомої, якого автор називає канцеляристом Богдана Хмельницького – Самійла Зорки. Оскільки Самійло Пуфендорф, як зазначає Величко, був далекий від України, то й довірятися йому було мало підстав. Більш вірогідним джерелом для нього був віршований твір Самійла Твардовського, надрукований у Калуші, в 1681 р. Про автора цієї праці Величко каже, що він покійний, але праця його не померла, а прийнята для споживання людьми, які віддають шану пам’яті творця та незабутню славу його розуму.

Своєю працею Самійло Величко заявив про себе, як одного з найосвіченіших людей свого часу. Він досконало знав мови латинську, грецьку, німецьку, не кажучи про польську, яка була поширена в такій самій ступені серед освіченого кола людей, як і українська. В своєму літопису Величко оперує висловлюваннями з творів римських учених Цезаря, Лівія і Тацита. До вуст своїх героїв він вкладає блискучі промови - справжні і створені ним самим, тобто такі, що могли й не виголошуватися. Зразком такого риторичного слова може бути промова старого секретаря Богдана Хмельницького Самійла Зорки над труною гетьмана перед похованням його у Суботові в 1657 р. Цю рису у Величка запримітили сучасні критики і публіцисти. Йде мова про те, що ”Для Величка не схована філософія, і він знає не лише античні імена, але й твори античної літератури. Події він подає на тлі європейської історії і виповнює літопис власними розмислами. Він класичний представник барокової літератури - його речення важке, проте величне, він здатен підноситися до трагічного і героїчного пафосу, тон його оповіді то спадає, втишується, то бурунить… По всьому тексту розкладено чимало легенд та віршів: сатири, памфлети, панегірики, уривки з поем. Часом ці поеми повні справжнісінького почуття. Але попри все це є величезний фактаж, який ставить цей твір у число найповажніших

історичних джерел з історії України. Все це безсумнівна правда історії".[28]

Широко користувався Величко значними, здебільшого достовірними письмовими джерелами гетьманської канцелярії, які були відомі йому протягом майже двадцяти років служби канцеляристом. Цей історичний матеріал Величко прагнув звести в єдиний систематизований твір і "простим стилем й наріччям козацьким, частинами і розділами викласти історію війни Хмельницького з поляками і тогобічного запустіння україно-малоросійського.[29] Хоч автор обіцяє викласти свою історію "простим стилем і наріччям козацьким", все ж мова його твору залишається мовою тогочасного своєрідного письма, що являє собою сумішку української народної мови з старослов'янською і польською мовами.[30] Текст літопису Величка пересипаний віршами і художніми повістями і у зв'язку з цим він більше, ніж будь-який козацький літопис є пам'яткою не лише української історіографії, а й літератури XVIII ст.

Літопис Величка являв собою великий за розміром і важливий за використаними джерелами твір. Тому він довгий час серед істориків XIX ст. вважався безсумнівним вірогідним джерелом. Йому довіряли Костомаров, Куліш і навіть такий знавець джерел, з критичним підходом до них, як видатний російський історик С.М.Соловйов.[31] Така була сила переконливості цього твору.

У своїй передмові до "чительника" Величко вказав на те, що нібито в основу свого літопису він поклав діаріуш Самійла Зорки, секретаря Хмельницького. У багатьох місцях літопису він подав ряд відомостей про Зорку, про документи, які нібито належали йому тощо. Нарешті, оповідаючи про смерть і поховання гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 р., він вклав до вуст своєму Самійлові Зорці велику риторичну промову, яка нібито була виголошена Зоркою над труною Хмельницького.

Пізніші дослідники взяли під сумнів існування у Б.Хмельницького секретаря Зорки і взагалі існування такої особи. Крім літопису Величка, це ім'я серед козацької старшини, канцеляристів і взагалі серед будь-яких політичних діячів часів Хмельницького та пізніше в документах не зустрічається. Від розв'язання цього питання залежало багато інших

---

[28] Валерій Шевчук. "Триста літ Самійла Величка". Журн. "Україна", № 6, 8 лютого 1970 р.,стор.10-11.

[29] Літопис Величка, т.1, стор.6.

[30] П.Житецкий. Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. Изд."Киевской старины",К., 1900,стор.70-73.

[31] С. Соловьев. Очерк истории Малороссии до подчинения ее Алексею Михайловичу, журн."Отечественные записки",1849,№ 2.

питань про вірогідність даних літопису Величка, зокрема письмових пам'яток - гетьманських універсалів, різного роду листувань, промов тощо, внесених Величком у свій літопис як таких, що нібито унаслідувані ним від Зорки.

З другої половини XIX ст. серед істориків з'явилося два погляди на питання про існування гетьманського канцеляриста Зорки, а відтак і на питання про вірогідність деяких джерел, на яких побудував свій літопис Величко. До істориків, що вважали Самійла Зорку за особу історично вірогідну, а джерела, які йому приписує Величко, за цілком певні, належали С.М. Соловйов, М.Костомаров, М.Максимович, О.Левицький, В.Антонович, історик літератури, автор цікавої праці про українські літописи К.Заклинський.[32] На подібних позиціях стояли історики XIX ст. - акад.Д.І.Багалій, що виклав свій погляд у "Нарисах української історіографії", на які ми вже посилалися, проф.П.Клепацький[33] та ін.

Скептично до свідчення про Зорку та про вірогідність джерел літопису С.Величка поставилися Г.Карпов,[34] І.Франко,[35] І.Крип'якевич,[36] В. Іконніков.[37]

Сутність цього питання і суперечки навколо нього показав М.Петровський у своїй праці "Псевдо-діаріуш Самійла Зорки".[38] Він проаналізував літопис Величка з точки зору найновіших історичних джерел, знайдених дослідниками в архівах протягом другої половини XIX і першої третини XX століть, і прийшов до висновку, що нові дані не дають ніяких підстав визнавати існування Зорки і наявність його діаріуша,[39] на який так щедро посилається Величко. Очевидно, діаріуш не вигадка самого С.Величка, а когось із його сучасників, якому літописець повірив і відредагував

[32] Див. К.Заклинський. Руські літописи і літописці XVII-XVIII ст., "Зоря", Львів, 1880.

[33] Див. П. Клепацький. Літопис Самійла Величко, Записки Полтавського ІНО, 1925, кн. 11.

[34] Див. Г. Карпов. Начало деятельности Богдана Хмельницкого, М.,1873.

[35] Див. І.Франко. Студії над українськими народними піснями. Зап.Наук.т-ва ім.Шевченка у Львові,т.101,стор.61; т.104,стор.51.

[36] І.Крип'якевич вважає, що більшість гетьманських універсалів, наведених Величком у його літопису є домислом Величка. Див. Крип'якевич І. Мемуари українців XVI-XVIII ст.,Львів, 1924.

[37] Див. В.С. Иконников. Опыт русской историографии, т.2,кн.2, стор.1584-1597.

[38] Див. Записки історико-філологічного відділу ВУАН, К.,1928, кн.XVII, стор.161-204.

[39] Записки історико-філологічного відділу ВУАН, К., 1928, кн.XVII, стор.167; Див. "Історіографічні дослідження в Українській РСР», Вип.І, (К.,1968.) До питання про автентичність тексту "Білоцерківського універсалу" Богдана Хмельницького, стор.187-194.

його. Вся наступна частина праці присвячена з'ясуванню питання про вірогідність джерел визвольної війни 1648-1654 pp., під керівництвом Богдана Хмельницького та інших оповідань, вміщених у літопису Величка. М.Петровський довів, що ті дані, які ми маємо у Величка про С.Зорку недостовірні, як-от промова на похороні Богдана Хмельницького та ін.

Введення до літопису Величка маловірогідних свідчень зовсім не означає, що цей твір взагалі позбавлений достовірних джерельних основ. В свій час акад. Д.І.Багалій підкреслив, що питання про дослідження джерел літопису Величка – це головне питання щодо вивчення цього літопису.[40] Багалій мав на увазі дослідження літопису з точки зору джерелознавчої. До речі, акад. Багалій взагалі знімає з Величка обвинувачення у свавільному застосуванні невірогідних джерел.

Якщо ми навіть визнаємо, що Самійло Зорка і його свідчення вигадані, все ж слід визнати, що праця Величка оперта на велику силу достовірних та цінних матеріалів.

Крім свідчень Зорки і деяких, може написаних самим Величком універсалів, в основі літопису лежить велика кількість без сумніву вірогідних українських джерел. Це, перш за все, письмові документи козацько-старшинського урядового походження, великою кількістю яких володів Величко і на наявність яких у його літопису звернув увагу В.Іконніков.[41] Ці документи, за виразом Іконнікова, надали наукової вартості праці Величка. Крім того, Величко користувався творами українських письменників XVII - початку XVIII ст. - Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Інокентія Гізеля, Дмитрія Ростовського-Туптала, Сімеона Полоцького. Це, завдяки літературному таланту Величка, надало його літопису характер літературного твору. Значне місце серед джерел літопису посідають усні свідчення, що збереглися в пам'яті живих учасників подій та їхніх нащадків.*

Величко, як це було властиво майже всім історикам XVI - XVII ст., найбільше посилається на іноземні - польські та західноєвропейські джерела. Так, за підрахунком Іконнікова, він в 1, 2 і 3 томах посилається на Пуфендорфа 13 разів, на Твардовського - 10 разів. Часто ми зустрічаємо в літописі посилання на Кромера, Бєльського, Гвагніна тощо. В силу цього, частка недостовірностей великою мірою потонула в матеріалі справді існувавших джерел. Під пером талановитого письменника, яким був Величко, його літопис набув характеру визначного як по формі, так і за

[40] Акад.Д.Багалій. Нарис української історіографії. Джерелознавство, вип.2. 1925, стор.57.

[41] В.С. Іконников. Опыт русской историографии, т.2, кн.2, К., 1908, стор.1587.

змістом історико-літературного твору, який з інтересом читається в наші часи.

С.М.Соловйов, при викладі історії України другої половини XVII ст., хоч і мало користувався літописом Величка, але змушений був визнати, що він здобував матеріал із справ малоросійських, які "изложены по бумагам, хранящимся в Московском архиве Министерства юстиции… Из печатных источников взяты некоторые обстоятельства смерти Брюховецкого из Летописи Величко".[42]

Загальна історична концепція, якою пройнятий літопис Величка, близька до концепції автора літопису Самовидця. Проте ці пам'ятки значно відрізняються одна від одної. Наприклад, у концепції Величка чіткіше виявляється поняття про народ і народність. Якщо Самовидець і значною мірою Граб'янка під українським народом розуміють головним чином козацтво, до якого включається також і старшина, то Величко визначає народ як ціле українське суспільство з його класами і станами. В літопису Величка велике місце у визвольній боротьбі і взагалі у суспільному житті надано посполитим та взагалі простому народові, хоча діяльність гетьманів, козацтва і старшини, як і в інших істориків XVII-XVIII століть займає провідне* місце.**

У Величка чіткіше, ніж у будь-кого з його попередників і сучасників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви у нього виступають як цілком визначені територіальні і національні народні категорії. Україна цьогобічна і тогобічна у нього - чітке поняття території обох боків Дніпра, населеного українським, менше зустрічається - малоросійським і лише в рідких випадках - козацьким народом від верхів'я Північного Дінця до верхів'їв Случі, Горині і Прип'яті із сходу на захід та від Чорного моря до верхів'я Дніпра з півдня на північ.

Осібно у Величка стоїть Галичина під назвою, поширеною в XVI-XVII століттях, князівство Руське з найголовнішими містами - Львів, Галич та ін. Ці землі, разом з Волинню, він відрізняє від України Малоросійської, хоча населення їх називає своїм народом.

Історію України Величко, на відміну від більшості істориків XVII-XVIII століть, подав не ізольовано, а в зв'язку з найголовнішими історичними подіями у Польщі, Росії, Швеції, Угорщині, Молдавії, Валахії, Туреччині, Криму і деяких західноєвропейських державах. Він прагнув показати історію України на тлі світової історії і поставити героїчне

[42] С.М.Соловьев. История России с древнейших времен, т.XII. примеч., стр.356. Наведено так же у Иконникова "Опыт русской историографии", т.2, кн.2, стор.1593.

минуле українського народу поруч з історією сусідніх народів і держав.

Деякі дані свідчать, що літопис Величка мав ширший план, який, можливо, був виконаний автором. Літопис являв собою систематичний виклад історії України від початку XVII ст., а може й раніше - до 1720 р. Доказом цього, як уже згадувалося нами, є те, що в додаткові до першого тому вміщені документи, які стосуються подій 20-30-х років XVII ст. Нашу гіпотезу підтверджують також деякі висловлювання Величка, які ми зустрічаємо в тексті, скажемо, в промові Зорки на похоронах Б.Хмельницького. Тут промовець торкається фактів більш ранньої історії України - до Хмельницького. В оповіданні про утворення городових полків "по обох сторонах Дніпра бывших и теперь обретающихся", Величко пише, що під час договору козаків з поляками на Масловому ставі, після війни Польщі "з козацькими гетьманами Острянином и Гунею, року 1638 бувшої… постановлено козацьким полкам с их старшиною бить". Тут Величко додає: "О чомь зри назад лист".[43] Літописець, таким чином, відсилає читача до якогось свого попереднього оповідання про події 1638 року, вміщені на аркуші, нумерація якого не зазначена. Подібні посилання на попередні свої матеріали ми зустрічаємо в літописі не раз.

Центральне місце у першому томі літопису Величка займає питання, назване в заголовку: "Сказание о воинѣ козацкой з поляками, через Зіновія Богдана Хмельницкого… в осми лѣтах точившойся...". Цій провідній темі підкорений зміст першої книги. Так, частина перша носить назву – "Часть первая и рок первий начинанія войни Хмельницкого против поляков". У ній описання подій доведено до кінця серпня 1648 р., до походу Хмельницького в напрямку Пиляви. Частина II, III, IV і перший розділ V-ї загублені. Ця втрата нанесла великої шкоди літопису. Ми позбавлені можливості говорити про погляди Величка на важливі події, що відбувалися на Україні протягом тривалого часу війни. Втрачений текст літопису обіймав події близько чотирьох років - від вересня 1648 р. по травень 1652 р. - до битви під Батогом, оповіданням про яку продовжується у літопису Величка починаючи від другого розділу п'ятої частини. Отже, в літопису не вистачає оповідань про такі важливі події як битви під Пилявою, Збаражем, Зборовим, Берестечком, про Зборівський та Білоцерківський договори, про перші зносини Б.Хмельницького з російським урядом, взаємини з Кримською Ордою в цей період тощо. Дальші частини, починаючи від восьмої називаються: "Часть осмая и рок осмій Хмельницкого дѣянія и Украинского поведенія", "Часть девятая и

[43] Літопис Величка, т.1, стор.299.

рок девятій тихого Хмельницкого и украинского, а польского бурхливого и многомятежного пожитія", "Часть десятая и рок десятий", або, наприклад, "и рок одинадцятій от початку войни Хмельницкого з поляками", аж до частини дванадцятої і "року дванадесятого от початку войни Хмельницкого з поляками", тобто до 1660 року включно. В наступних томах нема поділу на частини. Тут просто розділи відображають події кожного року.

В другому томі вміщений матеріал про події, починаючи від 1660 р. - до 1686 року. У третьому томі - від 1687 р., від скинення Самойловича і обрання гетьманом Мазепи, до 1700 року включно. Виклад матеріалу в третьому, останньому томі обривається на випадковому оповіданні про смерть єпископа білоруського Серапіона Полховського. Такий обрив великої праці свідчить або про незакінченість її, або, що найвірогідніше, про втрату частини літописного тексту, в якій були вміщені оповідання про події від 1700 до 1720 року. Про те, що ця частина літопису існувала, або мала бути написана свідчать часті додатки Величка, зроблені в кінцевих оповіданнях третього тому – "О чом вперед будет". Так, наприклад, Величко обіцяв "вперед" розповісти про Прутський похід Петра І 1711 року,[44] але в літопису ми цих оповідань не зустрічаємо. До того ж, тут вкралася помилка: Прутський похід датується 1731 роком.

Головною історичною постаттю в "Сказанії о войні козацкой з поляками", яким починається літопис Величка, є особа Богдана Хмельницького. Його ранньою біографією Величко починає тему Визвольної війни. У першому розділі – "Вывод о гетману Хмельницком, кто он был и откуда" літописець говорить, що Зіновій Богдан Хмельницький є "вольній и значній шляхти руської син". Цим Величко хоче підкреслити, що вождь повсталого Україно-Малоросійського козацького народу, як він найбільше називає український народ, по своїй родовитості і знатності не гірший за польських гетьманів М.Потоцького, М.Калиновського, Чаплинського та інших вельможних панів, на яких він підняв свій народ.

Хмельницький постає в творі Величка не лише як шляхетно народжена, а й високо заслужена в попередніх битвах особа. Родовитим* Б. Хмельницького представив Величко тому, що він роду руського-українського. Він хотів цим підкреслити, що цей род (це рівнозначно, що й народ) не без шляхетних людей і героїв. До поняття шляхетності належала тоді й висока освіченість та інтелектуальний розвиток людини. Справді ж не раз вустами Хмельницького Величко зовсім інакше висловлює погляди на родовитість** і знатність; він не ототожнює ці

---

[44] Літопис Величка, т.ІІІ, стор.386.

поняття. Під час Молдавської кампанії, наприклад, Б.Хмельницький, як розповідає Величко, звертається до молдавського господаря доводячи, що родовитість ще не означає знатність. Б.Хмельницький пише Молдавському господареві: "родовитостю своею и титулом непревозносися, знаючи тое, иж великим быть вящша (краще) есть чрез себе самому, а нежели по чіемь уроженю кому. Видишь ясно же около мене світ трепещет, ляхов на голову килкокротне поразилем и анімушь (недаремне - М.М.) их так им сказилем же уже противко мене вперед повставать нігди не одважаться".[45] Отже, словами Б.Хмельницького Величко виразив думку, що справа знатності і величності людини не в її родовитості, а в таланті, у високих державних і військових здібностях.

У своїх оповіданнях Величко в основі вірно схарактеризував Б.Хмельницького як патріота, талановитого полководця, державного діяча і дипломата. Він не проминув також запримітити у ньому рису людини - гуманіста. При характеристиці ранньої діяльності Б.Хмельницького, до початку визвольної війни, Величко представив його, як і протягом всього свого викладу, захисником "давніх українських и козацьких прав и вольностей". Слід звернути увагу на той факт, що Величко представляє у своїй праці права "козацькі" і "українські" у своєрідному, властивому йому уявленні. Якщо Самовидець і Граб'янка під народом українським розуміли переважно лише козацтво, то у Величка розуміння козацтва і народу українського, або як він часто вживає, українсько-малоросійського, як соціальних категорій українського суспільства, не одне й те саме. Під військом запорозьким і козаками Городовими знатними він розумів лише частину народу, як певний становий прошарок його. Так, у своїй відозві напередодні повстання 1648 р. Величків герой Б.Хмельницький, викриваючи гнобительську політику Польщі, ніби-то звертається до народу з такими словами: "Бысть веліе Малоросіяном шляхетним и посполитим, по обоих сторонах ръки Днепра жительствующим, и козакам войска Запорожского, от панов польских и дозорзов було утеснение, озлобленіе, всеконечное знищення и разореніе".[46] Під українським народом Величко розуміє всі класи і стани народа - шляхта, посполиті козаки, що живуть по обидва боки Дніпра тощо. Б.Хмельницький виступає у Величка як захисник пригноблених польськими панами україно-малоросійських людей. За права україно-малоросійського народу Хмельницький віддає

[45] Літопис Величка, т.1, стор.27, 117-118.

[46] Літопис Величка, т.1, стор.19-20.

в заклад татарам свого улюбленого старшого сина Тимоша,[47] "вимовивши роту"; тобто принісши присягу ханові.[48] В українських літописах часто зустрічаємо замість слів присяги термін "Руської Правди" –"рота".

Про дипломатичні і військові успіхи Б.Хмельницького Величко прагне розповісти образно-блискуче, піднести хвалу своєму улюбленому герою-гетьману найяскравішими і найпохвальнішими виразами. Наприклад, він розповідає про успішне закінчення дипломатичних переговорів Хмельницького з Кримським ханом і повернення на Запорожжя так: коли Хмельницький прибув з Криму в Січ, тоді почався світанок – "розсвінуло, и солнце огнезрачній и ясно блистательнии свої по всій поднебесной розлияло лучи".[49] Успіхам гетьмана ніби усміхається і радіє сама українська природа; йому віддає почесті сонце огнезрачне, що розлило свої яскраво блискучі проміння по всьому піднебесному українському просторі. Своє захоплення і радість з перемоги на Січі повстанців на початку 1648 р. Велично виражає безмежним перебільшенням кількості військ Хмельницького під час початку повстання на Січі;[50] він нараховує тут повсталих козаків тридцять тисяч злишком, в той час як їх було тоді не більше одної тисячі. Так само образно Величко, з великою симпатією до Хмельницького і до повстанців описав перемогу під Жовтими Водами 8 травня, у вівторок (за його датою) "на шестой недили по пасці" – "всіх поляков Хмельницкого оружіе розбило, и розбрило, и единим з них там же на Жолтой Води жити и гнити повеліло, а другим правую стезю до Криму показало".[51] Не з меншою художньою народно-гумористичною образністю в літопису показано битву під Корсунем, як "Хмельницький з ордою начал около них (польських панів - М.М.), як переказують, веремія крутити".[52] Від більшості оповідань Величка, особливо від розповіді про перемоги повстанців над польськими військами віє духом усної української народної творчості. А як блискуче з уст народних, як історичного джерела представив Величко військо повстанців-козаків після битв під Жовтими Водами і Корсунем! – "Так ось коли військо те після названих двох битв на коні сіло, - пише він, - і в дальший похід з Хмельницьким рушило, поглянувши на нього з боку, або з гори якої, можна було сказати, що то

[47] Там же, стор 47.

[48] Назва присяги "рота" часів Київської Русі X – XIст., як ми бачимо, збереглася на Україні і в XVIII ст. Цей термін зустрічається у "Руській правді".

[49] Літопис Величка т.1, стор.45.

[50] Там же, т.1, стор.50.

[51] Там же, стор.63.

[52] Там же, стор.68.

є ниви, які цвітуть червоними голендрами, або волоським маком засіяні розквітнули. Яке червоно-нарядне військо, що збагачує наш зір! Не можна сказати багато, а всі в цілому українські малоросійські жителі-козаки і посполиті вийшли на майбутню запальну і заполум'янену борню проти поляків".[53] Б.Хмельницький в усіх випадках, а особливо при оповіданні про перемоги над польськими військами показаний разом і нероздільно з сотнями тисяч народу, що повстав "за кривди, тяжести и разорення от ляхов Малоросіяном тогда бывшії".[54] У літопису Величка, як і в творах майже всіх істориків XVII - початку XVIII ст., а також в усній народній творчості - в українських народних думах та історичних піснях, повстання 1648-1654 рр. стають перед читачем в усій величі як національно-визвольний рух.

В одному з універсалів Б.Хмельницького "во всю Украину Малоросійскую, по обоих сторонах Днъпра будучую, и в дальнии города рускіе засланній" ми читаємо заклик Хмельницького: "Лучше теди и благополезнъйше нам, за въру свою святую православную й за цълость отчизни на пляцу военному (на полі бою - М.М.) от оружія бранного полегти, нежели в домах своих яко невстюхам побіеним быти...".[55] В цьому і багатьох інших універсалах Хмельницького ми читаємо заклики наслідувати прикладу войовничих предків своїх русів, які за правду, за вольність свою стояли «проти свойх обидителей и разорителей".[56]

При описові найбільших перемог Б.Хмельницького Величко не забуває виправдати дії повстанців і обвинуватити польську шляхту. Величкові герої – козаки борються за свої споконвічні права і вольності, унаслідувані від своїх предків русів. Особливо цікаво Величко подає характеристику визвольної війни при описанні битви під Батогом. Він критикує Твардовського за те, що той у своєму віршованому творі, мається на увазі "Wojna domowa"*, панегиричними хитрословесними албо речей суесловесними до короля Яна Казіміра ръчами и жадних иних той Батогской войнъ не положил причин и початков, ти яко тое на ганьбу козацкую доложил".[57] Величко обвинувачує Самійла Твардовського, що він несправедливо складає на козаків всю провину за масове знищення поляків під Батогом. Козацькі ж літописи, - продовжує Величко, - вірно приписують цю вину полякам. Козаки - пише він, звертаючись до читача, стояли "при

[53] Літопис Величка. т.1, стор.72.
[54] Там же, стор.72.
[55] Там же, стор.85.
[56] Там же, стор.86.
[57] Там же, стор.103.

правди и истини своий" вони билися "за віру благочестивую грекорускую и за древние права и вольности козацкие и всенароднiе украинские".[58]

"Придивися тоди сам добре, любопытствующий читальнику в польские и козацкие лѣтописци, увидиши в них певне козацкую невинность а лядские до войны причины и хотѣнія: а я, больше о том речи моей не розширяючи, начинаю повиствовати тебѣ экспедицію Хмельницкого на Батогу з поляками бывшую".[59] Далі Величко оповідає про події під Батогом.

Такий погляд на визвольну війну українського народу під проводом Б.Хмельницького, як війну "за вѣру святую", за "цѣлость отчизны" і "за права и вольности козацкіе і всенароднiе украинские", як не раз повторював Величко, зберігся від учасників цього могутнього руху майже до наших днів. Таким цей рух уявлявся декабристам, Пушкіну, Герцену, Гоголю, Шевченку, І.Франку і багатьом іншим представникам передової літератури та демократичної думки XIX і початку XX століть.

Б.Хмельницького Величко славить як полководця, що тісно і нероздільно зв'язаний з народом, не єдиного, а разом з його сподвижниками.

В своїх оповіданнях про визвольну війну Величко на чільне місце поряд з гетьманом Хмельницьким поставив полковників Кривоноса, Ганжу, Івана Богуна, Полуяна та багатьох інших полководців, що побили шляхту на Поділлі - в Нестерварі, Брацлаві, Вінниці, Немирові, Шаргороді, Красному. Це ті герої – полководці визвольної війни, під проводом яких козаки, за виразом Величка, загнали шляхту к Вислѣ и за Вислу... и аж по самую Горинь границу себѣ были замѣрили".[60] На прикладі Батогської перемоги над польським військом і подій, що відбувалися потім, Величко показав Б.Хмельницького як визначного полководця, стратега і тактика свого часу, дипломата і державного діяча.

Найвиразніше свої погляди на Б.Хмельницького, як на історичну особу, Величко вклав у вигадану ним промову Зорки – "Мова при погребі Богдана Хмельницького, гетмана войск запорожских мовлена через старого секретаря его Самойла Зорку в Суботови Августа 1657"[61] "Мова" або "Слово" Зорки нібито сказане на похоронах Б.Хмельницького виражає тугу самого Величка. Свої погляди на смерть гетьмана Величко уже висловив перед цим так: "По виправи на Ташлик войска з Богуном и иншими

[58] Літопис Величка. т.1, стор.105.

[59] Там же.

[60] Літопис Величка, т.1. стор.93.

[61] Літопис Величка, т.1. стор.289 -294.

полковниками, сам Богдан Хмельницкий впаде в недуг, и неколикое в нем преживши время, а недокончивши махини военной з поляками розпочатой, докончил в Чигирини многотрудного и многопечального житія своего, зоставивши махину войны своим наслидникам, гетманам козацким, а Украини всей по себи осиротилой не малий жаль".[62]

Промова Самійла Зорки, яка нібито виголошена перед прахом Б.Хмельницького на його похоронах, є без сумніву, витвір або самого Величка, або когось іншого з освічених представників – виучеників Київської академічної школи XVIII ст. Щоб надати їй більшої вірогідності і офіційності Величко подав її не українською народною і не канцелярською, а польською мовою, якою в більшості в XVII ст. говорили оратори.

Промовець, мабуть таки вигаданий Величком - Самійло Зорка, на взірець польських ораторів XVII ст. звертається до місцевих панів полковників і всієї старшини, з усім товариством війська запорожського і всієї Р е ч і П о с п о л и т о ї У к р а ї н с ь к о ї.[63]* До речі сказати, що Величко не раз у своєму літопису називає Україну на польський зразок Речю Посполитою, тобто республікою.

Промова Зорки, на тлі викладених раніше у першій книзі літопису героїчних перемог, звершених під геніальним проводом Богдана Хмельницького, мусила справити на читачів велике враження. При її читанні постать гетьмана повстає в усій його величі як видатної історичної особи. По Хмельницькому, як вірно подав Величко, сумує, тужить і ридає усе козацтво і весь народ Речі Посполитої Української; іноді промовець (Зорка) вживає – Малоросійської Речі Посполитої. Так само це робить Величко в багатьох інших оповіданнях свого літопису.

Промова Зорки поділяється на вступ і, власне, саму "Мову" або "Слово", сказані на похороні перед тілом гетьмана, що лежить в "чотирьох дошках", тобто в труні.

У вступі говориться, що "хоч життя і смерть від початку світу визначені волею бога, який заповідав нашим предкам жити і множитися; наперед також начертано - людина від землі походить і в землю піде".[64] Все ж, - продовжує промовець, - незважаючи на це, смерть людини, як звичайно, наповнює серця живих нестримною і нездоланою скорботою. Судилося нарешті і нам, після радісних днів, слухати ридання і обмивати

[62] Там же, стор.288.
[63] Там же, стор.289.
[64] Там же. Таке поняття про появу людини на світ і її долю після смерті було повсюди поширене в українському народі. Його, звичайно, дотримується й літописець Величко.

наше обличчя гарячими сльозами, дивлячись на "гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воістину богом данного нам вождя, пораженого невблаганою смертю; його останкам, що лежать тут на катафалці, ми віддаємо останні почесті". Далі викладено блискучий зміст промови, зверненої до присутніх і до покійника.

В першій частині промови Зорки у стислому вигляді подані заслуги Б.Хмельницького перед Україною. В цій частині "Мови" Зорки не важко розпізнати ідеолога козацтва, зокрема старшини. Тут говориться про те, що умер вождь, що залишив по собі невмирущу славу, той, від мудрості якого "не лише ми, його підручні (тобто - старшини - М.М.), але й уся Малої Русі Річ Посполита сподівалася довгих літ щасливого життя і безпеки".[65] Умер той, завдяки якому мусіли "бути оживлені, могли не вмирати ніколи старожитні права і вольності Українські і цілого війська запорозького".[66]

З кінця XVII, а особливо у першій чверті XVIII ст., старшина і реєстрове козацтво майже в один голос заговорили про порушення старожитніх прав, наданих їй царським урядом в 1654 р.Подібні автономістичні прагнення Величко і виразив вигаданою промовою Зорки.

Відомо, що протягом всього XVIII ст. освічені ідеологи козацької старшини часто формулювали свої вимоги як інтереси цілого краю і народу. В цьому відношенні літопис Величка, так само як і Граб'янки, не є винятком. Хоч, звичайно, роль Б.Хмельницького, як виразника загальнонародних інтересів в справі боротьби з іноземними поневолювачами - польською шляхтою, турками і Кримською ордою, Величко відобразив виходячи з інтересів всього українського народу.

Вустами Зорки, у другій частині його промови, Величко порівняв Б.Хмельницького з видатнішими полководцями. Він поставив його в рівень з Олександром Македонським і іншими видатними полководцями давніх часів. Величко порівняв Б.Хмельницького з героєм визвольної боротьби албанського народу з турецьким пануванням Скандербергом, на що уже звернув увагу проф.П.М.Попов.[67] У літопису Величка ця частина патріотичної промови Зорки виглядає так: "До тебе я звертаюся, милий наш вождю! древній руський Одонацерю, славний Скандербергу, гетьмане славного всього війська

[65] Літопис Величка, т.1, стор.290.
[66] Там же, стор.291.
[67] П.М. Попов. Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст., К., 1959, стор.209-210.

Запорозького і цілої козакоруської України, Хмельницький Богдане".[68]

Поруч з проблемою визвольної війни і ролі в ній народу на чолі з Хмельницьким важливе місце в першій книзі літопису Величка займає питання про возз'єднання України з Росією.

Виходячи з своєї концепції існування Козацької Речі Посполитої Української, яка створилася в битвах з Польщею, Величко розглядає возз'єднання України з Росією як "протекцію Москви". Необхідність цієї протекції саме в цей період війни, в 1653-1654 рр., як вважає Величко, була викликана об'єктивними обставинами, що склалися під час Жванецької кампанії – ненадійністю союзників в особі кримських татар, а також новою загрозою з боку Польщі. Протекція Московська, на думку Величка, здійснюється на Переяславській Раді 8 січня 1654 р. Події, зв'язані з возз'єднанням України з Росією, подані у літопису Величка в такому самому висвітленні, як у Самовидця. Відрізняє їхні оповідання одна істотна деталь - це часто вживаний Величком термін "протекція", хоч, до речі, він не міняє змісту приєднання або возз'єднання - по-перше; по-друге, Величко увів у свій літопис оповідання про вимоги старшиною присяги від В.В.Бутурліна про те, що цар не порушить прав і вольностей козацьких. Тут ми бачимо спробу Величка підкреслити суверенність уряду Б.Хмельницького, який разом з козацькою радою трактує союз і "протекцію" з представниками "Пресвітлійшего Государя, всея Росії Самодержца", як рівний з рівним і вільний з вільним, хоч Величко і не формулює так чітко цих поглядів.

Возз'єднання України з Росією, або так звана протекція царю і "всея Росії Самодержцу", в цілому розглядається Величком як явище великого історичного значення. Із захопленням Величко описує успішну війну з Польщею та Кримським ханством в 1654-1655 рр. як наслідок закріплення міцного союзу Росії з Україною. Показуючи визвольний характер дальшої спільної боротьби Росії та України з Польщею і кримськими татарами, Величко надає найбільшого значення битві під Охматовим, або бій на Дрижиполі.[69] З історичних осіб він показав тут вірно, поряд з Б.Хмельницьким визначну постать полковника Івана Богуна.

При дослідженні літопису Величка, заслуговує на увагу питання про ставлення літописця до старшинсько-козацьких міжусобиць та соціально-класових народних рухів після смерті Б.Хмельницького Величко найнегативніше ніж будь-хто з істориків XVII - початку XVIII

[68] Там же, стор.292-293.
[69] Літопис Величка, т.І, стор.207-214.

ст. ставиться до Виговського і його зради. Він інакше не називав його як "породи шляхти Руської лях", якого Б.Хмельницький викупив після битви на Жовтій Воді з татарського полону. Гетьман виміняв його за шкапу. Величко з усією силою свого літературного таланту показав Виговського як потворне* явище в середовищі українського суспільства. Він діяв на користь шляхетської Польщі тоді, коли "без власного свого господаря, - за виразом Величка, - залишилася сиротою Україна".[70] Справедливо Величко ганьбить Виговського за його перехід на бік Польщі на Гадяцькій комісії, за заколот проти Росії і пролиття братньої крові в 1658-1659 роках, а найбільше в кривавій сутичці під Конотопом.

Часи гетьманування Юрія Хмельницького, від 1660 року аж до Вічного миру 1686 р., Величко, так само, як це робив Самовидець, називав "руїною". Слід думати, що така назва цих тяжких для України подій існувала в народі і з вуст народу була перенесена в літописи.

Почавши описання руїни 60-х років XVII ст., Величко називає ці криваві події "заверухами". Він звертається до читача – свого "ласкавого чительника" з такими словами: "Умножишася тогда абіе в Украини, а найпервей в значних, потом и в посполитих козаках, були несогласія, властолюбія, раздвоенія, измінения (тобто, зради - М.М.), рвенія, зависти, вражды, междоусобія с кровопролитіем, и иная тим подобная злоключения и непотребства; между же тим, на крайную тоя-ж Малія Росіи руину, обезсиленія и истощеніе, многія і зо всіх сторон непріятельския."[71]

Не лише начальники й вожді після Богдана Хмельницького низько впали морально, - продовжує Величко, - але й "Реч Посполиту Украино-Малоросійськую в крайную привели гибель и разореніе".[72] Про цей занепад і "разореніе", або "руїну" з особливою тугою говорить Величко, коли йде мова про старшинські міжусобиці на Правобережній або, як він називає її, "тогобічній Україні". Про цей занепад він пише так: "паде, паде красная козацкая Украйна тогобичная, як древний Вавилон град великий". Україну цього часу Величко не раз порівнює з біблійним Содомом; нігде так "Нenза и Біда" (нужда і біда) не панують так, на його думку, як в землях Козако-Українських Малоросійських. Нужда і біда, за виразом Величка "нікуди більше, а тільки на Україну з Польщі, як дві сестри примандрували і загостювали тут… Вони напоїли своїми отруйними ліками наш народ козако-руський, правдивий, простодушний

[70] Літопис Величка, т.І, стор.305.
[71] Літопис Величка, т.ІІ, Предмова до чительника, стор.7.
[72] Там же, стор.8.

і правосердечний".[73] Тут Величко характеризує український народ, як такий, що не лише здатний перебороти внутрішні незгоди, але буде і далі боротися за "стародавні вольності свої, як народ мужній і рицарський".[74] Передмову до другого тому своєї праці Величко закінчує добрими побажаннями читачеві, словами – "Любви твоей всих благ присно желательній брат, истинній Малія Росіи син и слуга".[75]

Величко, подібно до більшості істориків, своїх попередників і сучасників, істотно не міг і, навіть, не робив спроби з'ясувати соціальні корені старшинсько-козацьких міжусобиць та інших подій внутрішнього і зовнішнього життя України другої половини XVII ст. Тривала міжусобна боротьба і криваві війни з Польщею, з кримськими татарами і турками нанесли сильної руїни краю. Вони коштували великих людських жертв, принесли з собою пошесті і голод. Це все Величко розглядає як кару божу послану на людей. Провіденціалізм середньовічної філософії пронизує весь літопис Величка. В цьому відношенні літописець ідейно залишається на рівні своєї епохи. Він вносить, наприклад, у свій літопис фантастичні чутки про появу в 1660 р. двох тисячолітніх повіку "мужей старих" у Римі, які провіщали недалекий кінець світу.[76] Ці провісники "волі божої" з'явилися "в Малой России", невідомо звідки "пристранствували" в Рим "и римских обывателей покаяння" учили. Тут йде мова про місто Рим, що згадується в "Слові о полку Ігоревім": "Се у Римі кричат подъ саблями половецкими, а Володимир подъ ранами. Туга и тоска сыну Глібову" (Слово о полку Игоревім).

До речі сказати, серед літературознавців існує думка, нібито місто Рим, що знаходилося в районі, де відбувався похід Ігоря Святославича в XII ст., було зруйноване половцями після перемоги над Ігорем.[77] Таку думку слід спростувати. Давній Рим згадується пізніше в Густинському літопису. В даному випадкові докладніше про нього пише Величко: "...до міста нашего Рима пришли два старушка ...а когда увойшли в місто наше, варта їх не чула не видала..." "Питал сенат откуда ви пришли до Риму... отповидали старушкове оніе: же естем-ми з Греціи; суд господен певній

[73] Там же

[74] Там же

[75] Там же, стор.9.

[76] Літопис Величка, т.ІІ, стор.16-18.

[77] Див. Н.Гудзий. Примітка в "Хрестоматии по древней русской литературе XI-XVIII вв", Учпедгиз, М., 1947,стор. 115.

будет в року 1670".[78] Отже, староруський Рим, що згадується в "Слові о полку Ігоревім" як укріплене місто існував, як ми бачимо з літопису з найдавніших часів і відомий був у XVIII ст., як думається, в районі нижньої течії ріки Сули, там, де впадає в неї річка Буримка.*

Провіденціалізм Величка відрізняється від чернечої філософії монастирських літописців-ченців. Величко говорить іноді так, як це буває в народному вжиткові, між іншим, про божественне "напущеніє" на людей за їх гріховні діла. Справді ж він більше дошукується і показує в своєму творі конкретних винуватців, через яких український народ терпить велике лихо смертоносної війни, руїни і злиднів. Такими винуватцями Величко вважає гетьманів, що панували після Б.Хмельницького і порвали зв'язок з його традиціями, порушили його заповіти про відданість своїй вітчизні, яку Величко раз-ураз називає матір'ю Україною-Малоросійською. За її руїну він скорбить, як патріот, усією душею. Друга половина цих своєкорисних "властолюбцев и нещадних губителей своеи отчизни", як він називає Виговського, Юрія Хмельницького, Сомка, Брюховецького і інших гетьманів полягав в тому, що вони відступники зламали присягу і цим порушили головний із заповітів мудрого з мудріших діячів козацько-українського народу, покійного вождя його Б.Хмельницького. Панегірики Б.Хмельницькому Величко творить не раз, на зразок українських народних дум, не лише в тих випадках, коли йде мова про визвольну війну 1648-1654 рр., а й при оповіданнях про події, які відбувалися далеко після смерті Б.Хмельницького. Рівного Богдану Хмельницькому Величко не бачить жодного серед усіх його наступників.

Міжусобиці гетьманів та інших старшин, відступництво їх від Москви Величко суворо засуджує. Він не раз виступає нібито учасник віддалених від нього подій і звертається до своїх співвітчизників, що діяли в часи зради Мазепи, з такими словами: "Тут зрите сын малоросійскіи нещастье матки вашей и крайнюю погибель отчизны вашея: егда бо горделивіи и високодумніи тогдашніи (Величко ледве не скаже – "так само як і теперішні -XVIII ст." - М.М.) Козацькіи властодюбци и междоусобніи ратници, а отчизни вашея разорители и вас самих нещадніи губители, Виговскій и Пушкар Полтавскій исчезнувша, по них зас Хмельниченко и Сомко прейдоша; тогда третіи тим подобніи гетьмани и губители ваши, Тетеря и Брюховецкий народишася".[79]

Величко яскравий прибічник вільнолюбної політики Запорожської Січі. Він прославляє запорожців, які ненавиділи властолюбців і

[78] Літопис Величка, т.ІІ, стор.16,17.
[79] Літопис Величка, т.ІІ, стор.39.

“разорителів отчизни своєї” - гетьманів та їх посібників із кола зрадливої старшини. Не випадково літопис Величка сповнений патріотичними, справжніми і вигаданими посланнями запорожців до гетьманів-зрадників, - найбільше до Юрія Хмельницького, Тетері і, особливо, Дорошенка за його відступництво і перехід під протекцію Туреччини. Майже в усіх посланнях запорожців із Січі гетьманам обох боків Дніпра ми зустрічаємо негативну характеристику і засудження їх авантюристичної діяльності. Особливо цікаве з цього погляду послання коша Запорозького на ім’я Петра Дорошенка.[80] В ньому кошовий отаман Січі, до речі по прізвищу Іван Величко-Босовський ніби говорить вустами Самійла Величка-історика.

В розгляді провідних питань історії України XVII ст., що освітлюються в літопису, запорожці показані Величком справедливо як найпрогресивніша озброєна сила українського народу, що виступає на його захист в боротьбі проти внутрішніх класових ворогів - багатіїв гетьманів та іншої старшини, а також, супроти зовнішньої небезпеки, що продовжувала висіти над Україною в усі часи і тоді, коли складався літопис Величка.

Події селянської боротьби проти кріпосництва у літопису Величка займають дуже незначне, майже непомітне місце. Все ж ці короткі нотатки літописця дають можливість хоч частково судити про погляди їх автора на дане питання; з них видно, що Величко ставиться негативно до виступів, які заважають боротьбі з іноземними загарбниками. Так, наприклад, з його поля зору випав рух дейнеків під проводом Пушкаря, що, як відомо, підняв повстання проти Виговського.

В короткій замітці про повстання Степана Разіна Величко негативно висловився про селянського проводиря. Слід мати на увазі, що Величко не був обізнаний з подіями селянського повстання під проводом Степана Разіна. Він запозичив ці свідчення з непевного джерела, на яке він посилається - з короткого запису німецького історика другої половини XVII ст. Самуеля Пуфендорфа.*

З великою прихильністю і симпатією Величко ставиться до запорожців. Запорозька Січ, як відомо, з самого початку свого утворення й після возз’єднання України з Росією була і залишалася аж до її знищення вогнищем антикріпосницького протесту і зосередженням патріотичних сил в боротьбі проти зовнішніх ворогів. В історії Запорожжя Величко в більшості випадків обминає питання класової боротьби. Він не помічає внутрішніх соціальних суперечностей в середовищі запорізького

[80] Літопис Величка, т.ІІ, стор.98-100.

козацтва. Що ж торкається ворожого ставлення Запорожжя до зовнішніх ворогів - Польщі, Туреччини, Кримського ханства, до політики гетьманів і старшини, Величко є прямий і явний виразник ідеології запорізького козацтва. В своїх історичних повістях він прагне показати запорізький кош як патріотичну і впливову військово-політичну силу. Особливо патріотичною наснагою наповнені оповідання Величка про Січ при викладі історії боротьби з турками в 70-х роках XVII ст. Найяскравіше в цих оповіданнях представлений правдиво історичний, а найбільше літературний образ кошового Івана Сірка.[81]

З найбільшим пафосом подана історія тривалої і упертої боротьби запорожців з турками, а також розгром українськими й російськими військами багаточисельної турецької армії під час походу турків на Чигирин в 1677-1678 роках.

Значне місце в історії народних рухів правобережної України наприкінці XVII ст., як відомо, зайняло повстання селян і козаків під проводом Палія. Семен Палій довгий час в усній українській народній творчості був опоетизований як народний герой. В подібному освітленні діяльність Палія і народний антишляхетський рух під його проводом знайшли своє відображення в літопису Величка. При розгляді питань народної боротьби проти шляхетського панування в землях України, якими поступилася Росія Польщі за "Вічним миром" 1686 р., Величко продовжує стояти на антипольських позиціях. У цьому відношенні в його історичній концепції знайшли вираз визвольні прагнення народу, що існували в дійсності, прагнення звільнити всю Україну з-під польсько-шляхетського панування. Величко залишається і в даному разі на позиціях свого найпозитивнішого героя Богдана Хмельницького, що возз'єднав всю Україну з Росією, а не лише лівобережну її частину. Ім'я Б.Хмельницького дуже часто в літопису Величка згадується з метою моралізуючого повчання, як приклад для інших козацьких діячів, зокрема коли заходить мова про відносини козаків з російською державою.

Ідея непорушного союзу України з Росією у літопису Величка звучить ще сильніше ніж у його попередників Самовидця і Григорія Граб'янки. В цьому відношенні погляди Величка великою мірою збігаються з концепціями Київського "Синопсису", на який він не раз посилається.

Ми не можемо сказати як концепція "Синопсису" знайшла своє відображення у викладі Величком стародавнього періоду історії України. Текст цієї частини літопису Величка, як уже згадувалося раніше, не

[81] Літопис Величка, т.II, стор.357-502.

зберігся. Що ж торкається другої половини XVII ст., історія України після возз'єднання останньої з Росією подана в тісному і нерозривному зв'язку з загально історичними подіями.

До* російського народу Величко ставиться щиро і люб'язно. "Москалів і козаків" (вираз Величка) він не раз називає браттями.[82] Подібно як у Київському "Синопсису", у літопису Величка зустрічаються не раз порівняння важливіших епізодів героїчного минулого російського народу з подіями визвольного руху українського народу в XVII ст. Так, наприклад, розгром турків запорожцями під проводом Івана Сірка в 1675 році Величко назвав "Подобием Мамая древняго, от росіян на поли Куликовий реци Непрядви побежденного".[83] Взагалі історія України другої половини XVII ст. після війни Б.Хмельницького подана Величком на широкому тлі не лише російської історії, а й у тісному зв'язку з історією всієї Європи. Це особливо стосується питання про боротьбу європейських держав з турецькою загрозою. Величко доклав усіх сил і засобів, щоб показати Росію разом з українським козацтвом і всім народом як провідну силу в боротьбі з Туреччиною. Показом яскравих картин цієї справді народної боротьби з турками пронизана більшість історичних повістей Величка від 60-х років до кінця XVII ст. При цьому, велика кількість цих повістей є нічим іншим як відтворенням історичних подій за усними народними переказами, які літописець подав в кваліфікованому історико-літературному опрацюванні та власній прогресивній інтерпретації.

Заслуговують уваги погляди Величка на сучасні події, на історичні явища того періоду, в який автор жив і писав свій твір. На повісті подібного характеру ми натрапляємо в літопису Величка лише при тій умові, коли він, дотримуючись хронологічного викладу матеріалу, все ж іноді відступає від цього принципу, забігає наперед, або торкається побічно сучасних йому подій в зв'язку з іншими основними питаннями минулого, або майбутнього. В порядкові таких відступів від хронології, наприклад, Величко висловив своє позитивне ставлення до Петра I і його політики. Таке забігання наперед і ухилення від хронології у викладі матеріалу про діяльність Петра I пов'язане, наприклад, у Величка з висвітленням подій 1682 року, які сталися після смерті Федора Олексійовича - заколот стрільців, проголошення царями Івана та Петра, встановлення регентства Софії тощо. Тут, навіть з точки зору літературної, Величко подає образ Петра I з великою до нього симпатією. Зовнішність Петра він описав

[82] Див. Літопис Величка, т.III, стор.282-283.
[83] Літопис Величка, т.II, стор.362.

так: “Тот царь Петр бисть великотелесен и многосилен, быстроумен, ко бранем и разним потъхам приклонен; лица был беловдячного (Тобто миловидного - М.М.), взору очес проразливого и грозного, власов з натури рудих, обаче всегда чорно фарбуемих и мало кому свъдомих, гласу бысть сипкогрубого (очевидно - шипкогрубого - сильного - М.М.), по німецку говорити добре изучился, майстер бысть совершенній корабельного строения и штуки токарской”.[84] Величко називає не тільки точну дату вступу Петра І на царювання, а й смерти його - января 28 року 1725 і продовжує – “Через все ж время царствованія своего сотвори славные діла сіи”. Далі Величко перечислює коротко в позитивному висвітленні головніші події внутрішнього життя і зовнішньої політики Росії всього періоду царювання Петра І.[85] В другому випадкові Величко в такому самому позитивному плані говорить про Петра І в оповіданнях про походи російських і козацьких військ на Азов в 1695 та 1696 роках і здобуття його Петром першим. Саме в цей період, приблизно з другої половини 90-х років XVII ст. до 1708 р. Величко був канцеляристом генеральної канцелярії і близьким до справ гетьманського уряду. Він, без сумніву, міг особисто бачити Петра І, який бував у цей період на Україні. Він міг бачити царя під час бойових подій, що розгорталися в Полтаві та її околицях в 1708-1709 рр.

Історичне оповідання про всю діяльність Петра І аж до його смерти, що стисло викладене в літопису Величка під одним 1682 роком, було написане після смерті Петра, уже в період правління “временщиків”. Відомо, в ці роки уряд Катерини І разом з Меншиковим, а також уряди пізніших “временщиків” прагнули принизити і навіть звести нанівець Петрові перетворення. Смерті Петра раділа й козацька старшина, що зажадала від нового уряду відновлення гетьманства. Величко ж робив навпаки, він в своєму літопису продовжував прославляти політику великого реформатора і складати йому панегірики. На зразок того, як це робив Феофан Прокопович. Один з таких панегіриків, крім літописних оповідань, розмістив у вигляді похвального на ім’я Петра вірша польською мовою, який закінчується такими словами: “Царю Петру монарси зичим по вся часи, побъд, счастя и слави ми уси черкаси”.[86] Як відомо, черкасами в Москві називали українців.

Видно з усього, що історичний огляд діяльності Петра І Величко писав по пам’яті. В ньому ми спостерігаємо багато фактичних помилок і

[84] Літопис Величка, т.II, стор.513.

[85] Там же. стор.512-523.

[86] Літопис Величка, т.II, стор.519.

недоробок. В багатьох місцях автор не дописує дат, а ставить крапки. Так, наприклад, коли Величко говорить про утворення губерень і колегій, він пише: “Царство своє россійское, року ... на десять расположил губерній”; “Колегій, кенцеляріи и канторы судовіи в Санстпетербурхе, на Москве и по губерніях многие устроил и постановил, року ...”; “Подушное з народа посполитого во всем царстве установил, року .....”; “Кавалерію святого Апостола Андрея Первозванного (орден Андрія Первозваного - М.М.), в царстве російском прожде небувалую, узаконил року....”; “Устроил теж на Москві и по инших мистах латинскіи руским людям ученія року....” і багато інших описань подій часів Петра І ми зустрічаємо в літопису Величка а пропущеними автором місцями, де повинні бути вписані дати.

Віддавши належне Петру І в оцінці його прогресивної діяльності, Величко не проминув висловити й докір йому за порушення “давніх прав і вольностей”, про які заговорила старшина наприкінці XVII ст. і продовжувала висловлювати в цьому напрямку своє незадоволення не раз протягом усього XVIII ст. На думку Величка справа нібито стояла так - коли треба було одержати над шведами перемогу в 1708 р. Петро І обдарував малоросіян такими багатими вольностями, яких ніхто з підданих в усьому світі від своїх правителів не мав. Після віддалення шведів від своєї держави і смерти гетьмана Скоропадського, року 1722, помимо волі малоросіян і всупереч давнім правам і вольностям війська запорозького та народу малоросійського, Петро замість гетьмана утворив Колегію, запровадив податі різні “нігде перед тим не видані”, “обременил зело всіх Малоросіянов, так шляхетской козацкой, яко и посполитой кондиции.”[87]

Таким чином, відстоюючи необхідність вірності російському царському уряду і збереження тісного союзу України з Росією, Величко, разом з тим, в оцінці подій XVIII ст. в кінечному підсумкові залишається на ідейних позиціях українського автономізму, яким пронизані також твори цілого ряду його наступників - істориків України XVIII ст. Твори Величка і його наступників є не лише пам'ятки історичної літератури. Вони не позбавлені також яскравого політичного забарвлення. В них відображена ідеологія тієї частини козацтва, а особливо козацької старшини, що домагалася автономістичних прав, визначених Московськими статтями 1654 року, що були складені після Переяславської Ради. Свої претензії до царського уряду представники старшини обґрунтовували історичними мотивами про збереження “давніх прав і вольностей козацьких і всього малоросійського народу”.

[87] Літопис Величка, т.ІІ, стор.519-520.

Своєрідною пам'яткою української історіографії XVIII ст., яка заслуговує уваги, є "Коротке описання Малоросії".[88] В цьому творі стисло подається історія України від давніх часів до 1734 року. Історичні оповідання починаються короткою повістю про домонгольський період історії Русі. Далі йде мова про завоювання її татарами. Тут вмішена також згадка про захоплення України литовськими князями та Польщею. Докладнішими оповідання становляться в "Короткому описанні Малоросії" від початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і особливо вони подаються докладніше в міру наближення до кінця XVII та початку XVIII ст.

"Коротке описання Малоросії" лише на перший погляд нагадує хроніку або літопис. Насправді ж, це твір, в якому подано систематизований виклад історії України від великокнязівських часів Київської Русі і далі - від XIV ст. до 1734 року. Подібну спробу створити історію України, як ми уже знаємо, зробив у ширшому викладі Григорій Граб'янка.

Невідомий автор "Короткого описання Малоросії" хотів показати "Как оная после самодержавия великого князя Владимира била подпольским владением, и как нескоро после того, по нагнании из оной ляхов гетманом Зеновием Богданом Хмельницким, приведена под високодержавную руку блаженныя и вечнодостойные памяти великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, самодержца всероссийкого; какие потом были козацкие гетманы и действа украинские, наченшеся з року от рожества Христова 1340".[89] "Коротке описання Малоросії" відрізняється від багатьох історичних праць того часу тим, що його невідомий автор не збирав історичних свідчень "з різних літописців і діаріушів", як це робили Граб'янка й Величко, а брав готовими їх у своїх попередників. Це вдала і вміла вибірка з літопису Граб'янки, зведена в єдиний систематичний виклад і пронизана тією ж старшинською ідеологією. На відміну від літопису Граб'янки "Коротке описання" позбавлене вичурності стилю і церковно-слов'янської риторичності, а також вельмимовності. Фактична сторона подій описана з великою простотою. Це зробило його більше, ніж будь-який інший тогочасний історичний твір, доступним для широких кіл читачів.

Автор "Короткого описання Малоросії" зумів догодити смакам освічених кіл тогочасної інтелігенції, що цікавилася історією свого краю,

---

[88] Краткое описание Малороссии, Див.додаток до "Летописи Самовидца", К., 1878, стор.209-319. Далі при посиланні на джерело буде називатися "Краткое описание Малороссии".
[89] Краткое описание Малороссии, стор.211.

серед якої цей твір довго користувався найбільшою популярністю. Тексти з нього вносилися переписувачами у нові списки відомого літопису Самовидця. Багато запозичив з цього твору пізніше в 70-х роках XVIII ст. В.Г.Рубан для свого "Короткого літопису Малої Росії". "Коротке описання Малоросії" лягло в основу історичного твору про Україну французького історика Жан-Бенуа Шерера – "Annales de la Petite Russie"*, який з додатком "Описання України Боплана" був надрукований у Парижі в 1788 р. Ним користувалися і часто наслідували йому дворянські історики першої половини XIX ст. Його використав також Микола Маркевич для своєї "Истории Малороссии".

Від першої половини XVIII ст. "залишилося кілька менше цінних історичних хронік, відомих під назвою літописів. Деякі з них були надруковані Миколою Білозерським.[90] Усі вони суто старшинського походження і з усіх точок зору поступаються перед літописом Величка. Це переважно короткі, подібні до тих, які Величко назвав "щупленькими реєстриками", записи з різних питань історичного минулого. Одним з таких зразків є "Чернігівський літопис", описання і текст якого в свій час подав О.Лазаревський.[91]

"Чернігівський літопис" містить у собі коротку хроніку подій від 1587 до 1725 р. Разом з літописом, як додаток, О.Лазаревський вперше надрукував Коломацькі чолобитні, які стали приводом для арешту П.Полуботка та іншої генеральної старшини в 1723 р. Коломацькі чолобитні були знайдені в архіві Григорія Полетики.

До подібного ж роду, правда більш поширених хронік, можна віднести "Літописец, или описание краткое, знатнейших дійств и случаев, что в котором годі діялося на Украини малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким".[92] При надрукуванні цього твору В.Антонович довів, що автором його був генеральний обозний 30-х – 40-х років XVIII ст. Яків Юхимович Лизогуб, і назвав цю хроніку літописом Лизогуба.[93]

Від початку XVI ст. до кінця XVII ст. так званий літопис Лизогуба являє собою складену рік за роком хронологію, джерелом якої є різного

---

[90] Южно-русские летописи, изданные Белозерским. К.,1856. Див. розгляд їх: М.Максимович, Собр.соч. ,т. 1, стор.231-247.

[91] Материали по истории, литературе и этнографии Южной России, К., 1890.

[92] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888, стор.1-69.

[93] Там же, стор.XI-XII. Перший варіант цього літопису був надрукований М.Білозерським в його збірнику "Южно-русские летописи", К., 1856.

роду козацькі хроніки, особливо літопис Самовидця. В окремих випадках записи літопису Лизогуба текстуально збігаються з літописом Самовидця. Від оповідань 90-х років XVII ст. і до кінця твору, до 1737 р., джерелом літопису були родинні записи сім'ї Лизогубів. Вони э більш поширеними, ніж попередні оповідання про участь українських козаків у Північній війні, про побудову Петром І Печерської фортеці і арсеналу у Києві, про страту Мазепою Кочубея та Іскри тощо.

Автор літопису хоч і належав до генеральної старшини, близької до Мазепи, але негативно ставився до нього і засуджував зраду Петру І.

Значне місце в літопису займають історичні записи часів правління "временщиків", від смерті Петра І до 1737 р. зокрема оповідання про турецько-російську війну Анни Іоанівни, де описані заслуги генерального обозного Якова Лизогуба, що стояв на чолі козацького війська.

Ця пам'ятка історіографії першої половини XVIII ст. може бути віднесена до другорядних історичних джерел. Вона становить певний інтерес з точки зору поглядів на явища українського життя освічених представників української козацької старшини, які, за зразком Якова Лизогуба, прагнули довести свої заслуги перед російською державою, водночас не цураючись тенденційних автономістичних поглядів щодо оцінки історичного минулого України.

*Українська історіографія другої половини XVIII ст.**

Характерною рисою української історіографії другої половини XVIII ст. є те, що вона значною мірою носить компілятивний характер. За ідейним змістом історіографія цього періоду відображає автономістичні прагнення в політиці козацької старшини, що ідейно виражені у творах історичного змісту. Разом з тим, в міру зміцнення економічних, політичних і культурних зв'язків з Росією, в показові історичного минулого, а особливо сучасного України, в історіографії її знаходять також певне місце питання російської історії.

До пам'яток української історіографії другої половини XVIII ст. ми можемо віднести насамперед твори Петра Симоновського і Стефана Лукомського.

Бунчуковий товариш Петро Симоновський належав до того кола старшин, що зайняли поважне місце серед освічених людей шляхетського

стану XVIII ст. Він закінчив повний курс навчання у Київській академії, потім, як і багато дітей інших старшин, навчався за кордоном, слухав лекції в ряді західноєвропейських університетів - у Кенігсбергу, Галлі, Лейпцігу, Парижі. Повернувшись на батьківщину, Симоновський склав у 1765 р. "Коротке описання про козацький малоросійський народ",[94] що довгий час поширювалося в рукописах. Вперше твір видав у 1847 р. О.М.Бодянський з авторського рукопису, що належав перед цим Д.М.Бантиш-Каменському.

П.Симоновський побудував своє "описання" на різноманітних чужоземних і вітчизняних джерелах, на які весь час посилається в тексті книги. Книга починається традиційним у козацькому літописанні з'ясуванням питання про значення слова "козак" і ранньої історії козацтва. Цей розділ "Короткого описання" Симоновського нагадує собою початок "Действия презельной брани" Граб'янки, що відкривається розділом "О начале поименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода; купно же и о древнейших их действиях сокращенне". Обидва представники української старшинської історіографії XVIII ст. – Граб'янка і Симоновський дуже близькі своїми поглядами на дане питання. Вони виводять початок козацтва з території між Каспійським і Чорним морями, а етнічне їх походження від скіфів і хазарів. Обидва вони припускають походження козаків від косогів, тобто від предків черкесів Північного Кавказу.

Граб'янка і Симоновський частину скіфів ототожнюють з слов'янами. Симоновський чіткіше, ніж будь-хто з його сучасників, сформулював своє ставлення до скіфсько-слов'янської проблеми. Він усю Русь називає скіфсько-слов'янським племенем. Подібні погляди на ранню історію слов'ян, на їх автохтонність та слов'янське походження Русі проходять червоною ниткою через усю українську історіографію XVII-XVIII століть.

До XIV ст. Симоновський не розрізняє малоросіян і великоросів. "Різниця між великоросами і малоросіянами, - пише він, - наступила тоді, коли останні перейшли під литовське і польське володіння".[95] Отже, давню Русь до XIV ст. Симоновський вважає спільним періодом в історії російського і українського народів. Він виводить із спільних джерел походження російських козаків -донських, уральських, тверських та

[94] Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных, его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой -Бишенга, латинской - Безольди, французской - Шевалье и рукописей русских через бунчукового товарища Петра Симоновского, 1763, М., 1847. Далі при посиланні буде називатися: "Краткое описание о козацком малороссийском народе".

[95] Краткое описание о козацком малороссийском народе, стор.5.

українських - запорозьких. За часом виникнення він вважає запорозьких старшими. Їх появу Симоновський відносить до давніх часів, а збільшення і поширення по всьому півдню України - до XIV-XV століть.

"Коротке описання про козацький малоросійський народ" охоплює події від давніх часів до 1751 р., до останнього відновлення гетьманства в особі Кирила Розумовського. Далі автор відмовився від продовження своєї праці, хоча дожив він майже до ста років і помер на початку XIX ст.

Які обставини примусили автора обірвати свою працю саме цією датою? На це питання можна відповісти, проаналізувавши цілісну історичну концепцію, а головне ідейну концепцію Симоновського. Автор є виразним прихильником гетьманського уряду, ідеологом тієї більшості старшини, що з захопленням зустріла відновлення Єлизаветою Петрівною гетьманства і готова була відстоювати до кінця старшинський устрій гетьманської України.

Наприкінці книги Симоновський ніби робить висновок з усього написаного ним. Він називає обрання гетьмана Розумовського "великолепным и славным", а скасування гетьманства для "Малої Росії некорисним". Описання цих подій, тобто показ історії скасування автономності і його наслідки, Симоновський залишає для нащадків.

Симоновський негативно сприйняв скасування гетьманства у 1764 р. і ліквідацію автономності України. Але виступати з подібними концепціями у вигляді історичного твору означало ступити на небезпечний шлях, тобто стати в суперечність з урядовою політикою Катерини II. У таких випадках більшість освічених представників української старшини воліли поступатися не лише своїми політичними інтересами, але й інтересами цілої нації. За ці поступки перед царизмом вони здобували вузькостанові привілеї, але ідея старшинського автономізму не лишала їх. Навпаки, чим більше старшина зміцнювалася в соціально - економічному житті, тим дужче вона прагнула зберегти за собою більше прав.

"Коротке описання про козацький малоросійський народ" Симоновський скомпілював незабаром після скасування гетьманства та в той час, коли Катерина П готувалася скликати Комісію для складання "Нового уложення". Відомо з якими сепаратистськими прагненнями виступила в Комісії більшість депутатів від українського шляхетства на чолі з Григорієм Андрійовичем Полетикою. Програма Полетики яскраво відобразила соціальну і політично-автономічну ідеологію старшини тим, що поруч з вимогами забезпечити класові інтереси українського шляхетства в галузі економічної його переваги була поставлена вимога відновлення гетьманства та повернення всіх привілеїв старшини і козацтва – "ведлуг

прав і звичаїв давніх”. Ідеології старшинського автономізму було також підкорене ідейне спрямування твору Симоновського.

Симоновський поставив собі за мету подати історію козацького малоросійського народу, але насправді це завдання він не виконав. В питанні про поняття українського народу він зробив великий крок назад у порівнянні з Величко. Про історію народу у нього йде мова лише на початку твору, коли він спробував розв’язати питання про спільне походження росіян і українців. Що ж торкається дальшого викладу, його повісті становлять історію гетьманів, полковників та іншої старшини, їх дійсні і часто вигадані заслуги перед Україною, а після її возз’єднання з Росією йдеться про заслуги перед російським царизмом. В творі Симоновського не народ і, навіть, не козацтво є головною діючою силою історії, а гетьмани, генеральна, полкова і сотенна старшина. Посполиті, міщани і нижчі верстви козацтва випущені з поля зору автора. Про них лише іноді згадується як про бунтівливу чернь, рухи якої легко приборкують реєстрові, городові козаки та царське військо.

Центральне місце в творі Симоновського, як і в більшості творів козацько-старшинських істориків, зайняло висвітлення визвольної війни 1648-1654 рр. і так званої “Руїни”. Описання цих подій займає приблизно три чверті всієї книги. Історію національно-визвольної боротьби в XVII ст. Симоновський звів до ідеалізації політики гетьманських урядів та діяльності старшини.

У висвітленні питання про возз’єднання України з Росією Симоновський наслідує літописам Самовидця і Граб'янки. Він прихильник російської орієнтації до того часу, поки царський уряд не зачіпає автономістичних інтересів старшини. Він засуджує зрадницьку політику Виговського, Юрія Хмельницького, Мазепи. Останнього він, слідом за Граб’янком і Величком, називає коварним польським шляхтичем. Але як тільки мова заходить про наступ царського уряду на автономістичні інтереси гетьмансько-старшинського уряду, на права і вольності старшини і козацтва, він устами своїх героїв - старшин готовий нагадати, що “не саблею нас взяли”, а ми добровільно приєдналися, тобто добровільно можемо і розз’єднатися.

В особі бунчукового товариша Петра Симоновського ми бачимо освіченого представника козацької старшини, яка до середини XVIII ст. цілком сформувалася як феодально - кріпосницький стан і шукала обґрунтування дворянських прав зверненням до своїх заслуг і заслуг своїх предків. В цьому полягала, головним чином, класова сутність старшинської історіографії другої половини XVIII ст.

До історичних творів другої половини XVIII ст. ми можемо віднести "Зібрання історичне"[96] складене полковим обозним у Прилуках Степаном Лукомським. Твір Лукомського становить скоріше інтерес бібліографічний, аніж науково-історичний. Це є компіляція на зразок ряду відомих компілятивних творів* в XVII-XVIII століттях.

Як багато інших тогочасних істориків України, Лукомський почав свою письменницьку діяльність з перекладів історичних творів з латинської і польської мов. Так, у 1738 р., коли він був ще прилуцьким сотником, він переклав щоденник Окольського, доповнивши його оповіданням з історії України останнього десятиріччя перед визвольною війною. Пізніше, коли Лукомський став відставним полковим обозним, він зробив переклад записів польського історика Матвія Титловського і вступ до перекладеної ним поеми польського поета Твардовського "Wojna domona".[97]** Цей переклад до наших часів не зберігся.

До перекладу щоденника Окольського Лукомський додав власне доповнення про похід Сагайдачного на Кафу у 1607 р., про загибель Самійла Кішки, оспіваного в народній думі, про війну під Цецорою, Хотинську кампанію та ін.[98]

Лукомський зробив також переклад з стародавньої іудейської мови книги Іосифа Флавія "Іудейська війна".[99] "Зібрання історичне" Лукомського охоплює події на Україні від початку завоювань литовського князя Гедеміна до кінця XVI ст. Починається твір, як і багато інших творів того часу з'ясуванням питання – "Що є козак?" Заслуговує на увагу той факт, що на відміну від Граб'янка, Симоновського та ін. Лукомський розглядає козаків як виходців з місцевого населення і відносить час їх виникнення

[96] Краткое описание Малороссии, стор.211.

[97] О. Левицкий. Автобиография Лукомського, "Киевская старина, 1890, кн.IX, стор.477-485. Див.також: проф. С.Маслов. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського; Анатолій Єршов. Про літописні джерела історичних праць Лукомського.

[98] История о двух войнах султана турецкого Османа Гордого: о первой при урочище называемом Цецора 1620 года, а о другой 1621 года насильственной, недалеко города Хотина о поляками и козаками бывших войнах; также и о иных, тогдашних и в последние времена по 1638 год происходящих, важных приключений, историка польского Тимофея Титловского и на верных русских летописях утвержденная и обшитованим полковим обозним Стефаном Василиевим сином Лукомским, ради полезного удовольствия любопитного читателя следующим по годам порядком, собранная в городе Прилуки 1770 году. Ці додатки Лукомського Тимчасова Комісія для розбору давніх актів надрукувала разом з літописом Величка,т.IV,151-181,297-313.

[99] Проф.С. Маслов. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського.

до кінця XIV ст. В цілому ж цей твір нічого оригінального не становить в порівнянні з іншими подібними хроніками XVII-XVIII ст.

Минуле України і її сучасне становище привернуло увагу Г.Ф.Міллера. Йому належить кілька статей з цього питання – "Про початок походження козаків", а також "Відомості про запорозьких козаків".[100] Кілька статей Міллера про історію запорозьких козаків надрукував пізніше О.М.Бодянський.[101]

У 1777 р. був надрукований "Короткий літопис Малої Росії" Василя Григоровича Рубана.[102] В.Г.Рубан народився в Бєлгороді 14 березня 1742 р., помер 24 вересня 1795 р.[103] Походив Рубан з України, з Роменського повіту на Полтавщині, здобув освіту в Київській академії. Свою літературну діяльність він почав з од, на зразок багатьох письменників другої половини XVIII ст. Одну з них він написав на честь іменин Катерини II. Імператриці Рубан присвятив ще кілька од і це, можливо, сприяло його службовій кар'єрі. В 1770 р. він здобув посаду секретаря у Потьомкіна і зблизився з канцлером князем Безбородько. Безбородько сприяв Рубану в написанні "Короткого літопису Малої Росії" та виданню "Землеописання Малої Росії".[104] Остання праця, ймовірно, належала перу Безбородька.

"Літопис" Рубана є не що інше, як не зовсім точна копія "Короткого описання Малоросії", складеної невідомим автором у 30-х роках XVIII ст. Свій компілятивний твір, що починається викладом від 1506 р. Рубан довів до 1770р.

За допомогою Безбородька і на кошти Потьомкіна Рубан надрукував твір Василя Григоровича-Барського – "Мандрівка до святих місць".[105] Потьомкіна, разом з Безбородько, як провідників зовнішньої політики часів Катерини II, цікавило східне питання, яке стало одним з приводів для обґрунтування претензій царизму до Туреччини під час російсько-турецьких війн. Книга брата відомого київського архітектора Івана Григоровича-Барського про його двадцятирічне

[100] Надруковано в збірнику "Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие", СПб., 1760, апрель, стор.291-334; май, стор. 387-444.
[101] Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1847,№ 3-6.
[102] Краткая летопись Малая России в 1506 по 1770 г., с изъявлением образа тамошнего правления. Издана Вас.Григ.Рубаном г. коллежским ассесором и вольного российского собрания при императ. Моск.университете членом, СПб., 1777.
[103] "Киевская старина", 1897, кн.III. Документы и известия, стор. 12-15.
[104] Землеописание Малыя России, изъявляющее города, местечки, реки и проч. Изд. В.Г.Рубаном, СПб., 1777.
[105] Вас. Григорович-Барский, Путешествие ко святым местам, СПб., 1778.

мандрування по так званих східних святинях створювала громадську думку навколо східного питання, яке стало в центрі уваги зовнішньої політики російської держави наприкінці XVIII ст. У більш досконалому вигляді твір Григоровича-Барського був виданий Н.Барсуковим.[106]

Особливе місце в історіографії України XVIII ст. займає Запорожжя. В історичних і літературних творах, присвячених Запорозькій Січі, знайшла відображення своєрідність економічного і політичного життя, що розвивалося на півдні України. Незважаючи на те, що тут спостерігався повільніший розвиток кріпосницьких відносин, наприкінці XVIII ст. в цій частині України швидше розвивалися відносини капіталістичні. В політичному житті Запорожжя з Січчю прагнуло зберегти і відстояти свої давні вольності і залишки козацької автономності, на які протягом усього XVIII ст. посягав царський уряд.

У 1734 р., як відомо, уряд Анни Іоанівни дозволив запорожцям повернутися з-під татарської протекції і оселитися новим кошем на р. Підпільній. Утворення Нової Січі запорожці розглядали як повернення їм колишніх вольностей та самоврядування на всьому півдні України, права вільного обрання запорозької старшини, безборонного землеволодіння, рибних промислів, вільної торгівлі з Кримом, Туреччиною і т. ін.

По-іншому дивився на відновлення Січі царський уряд. На словах він обіцяв запорожцям зберегти козацькі "вольності", але насправді протягом усього XVIII ст., а особливо від 40-х років, відбувався дедалі активний наступ російського дворянства і царизму на інтереси запорозького козацтва

Уряд роздавав сотнями тисяч десятин запорозькі землі та угіддя своїм високопоставленим сановникам і фаворитам, будував широку мережу укріплень з військовими гарнізонами. До зруйнування Січі в 1775 р. землі Запорожжя фактично були вже поділені Катериною П між російськими дворянами та тією частиною козацької старшини, яка вислужилася перед царським урядом.

Ці події відбувалися поруч з жорстокою класовою боротьбою запорозької сіроми з старшиною та наступом російських поміщиків на життєві інтереси запорозьких козаків. Даремно козаки не раз зверталися до Катерини П і клопоталися про захист їх від "сваволі" дворянства і старшини. Царський уряд рішуче діяв в напрямкові цілковитого знищення вільнолюбної опори українського народу в особі Запорозької Січі. Ці важливі явища в історії південної України не могли пройти мимо

[106] Н. Барсуков. Странствование Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока, т.I-IV, СПб., 1885-1887.

тодішньої літератури, в тому числі історичної. Так само вони не могли не відбитися в тужливих народних піснях, сумних переказах та взагалі в народній творчості, на яку звернули увагу дослідники лише в наступному XIX ст.

Зацікавленість російського дворянства в матеріальних і політичних вигодах, які воно здобувало від захоплення південно - українських земель, пограбування Січі і скасування козацьких вольностей, позначилися на ряді літературних творів про Запорожжя. Зразки цієї літератури, зокрема історичної, були пронизані дворянською класовою тенденційністю, яка панувала тоді в ставленні російських поміщиків та царського уряду до України в цілому і до вільнолюбного запорозького козацтва зокрема.

Найбільш узагальнюючою працею, яка лягла з основу дальших історичних творів про Запорожжя, була "Історія про козаків запорозьких", складена в 1740 р. молодим російським офіцером, що служив у царській армії на півдні України, князем С.І.Мишецьким. Цією книгою читачі користувалися в рукописах, аж поки вона не була надрукована в 40-х роках XIX ст. О.Бодянським.[107] У більш досконалому вигляді цей твір був надрукований Одеським товариством історії і давностей за списком, який належав князеві Воронцову.[108] Оскільки твір Мишецького сто років не був опублікований, він служив як рукописне джерело, з якого компілювали, а часто просто описували і видавали за власні праці деякі інші історики Запорожжя другої половини XVIII ст. До таких компіляцій і прямого списування з твору Мишецького належать статті Г.Ф.Міллера.[109] Праця Мишецького великою мірою лягла також в основу твору Олександра Івановича Рігельмана.

У 1785-1786 рр. інженер генерал-майор Олександр Рігельман закінчив велику компілятивну працю в чотирьох частинах– "Літописне повіствування про Малоросію, її народи і козаків"*, яка була надрукована О.Бодянським у 1848 р. в "Чтениях Общества истории и древностей Российских", а також видана окремою книгою.[110]

[107] Чтения в Обществе истории и древностей Российских, кн.6.
[108] История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, составленная кн.С.И.Мишецким, Одесса, 1852.
[109] Г.Ф. Миллер. Рассуждения о запорожцах, Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1848, кн.5. Його ж, Разные материалы для истории запорожцев касающиеся, там же, 1848, кн.5.
[110] Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. Собрано и составлено через труд инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785-1786 г.,М., Университетская типография, 1847.

Олександр Рігельман походив з німецької родини, що прибула в Росію з нареченою царевича Олексія Петровича, принцесою Брауншвейг-Бранденбурзькою Софією Шарлотою. Юнаком він був зарахований в шляхетський корпус для навчання і обрав напрямок військово-інженерної служби, на якій перебував сорок чотири роки, здобувши чин генерал-майора, високі урядові нагороди, маєтки і почесті.

О.Рігельман брав активну участь у російсько-турецьких війнах - в 1734-1739 рр. та в часи Катерини П (1768-1774 рр.).

У зв'язку з службовими дорученнями Рігельман довгий час перебував серед козаків на Запорожжі, на Дону, на Полтавщині і Чернігівщині. Він був свідком військової майстерності козаків у битвах з турками, дивувався їх відвазі і героїзму, збирав документальний матеріал, вивчав життя і побут українського народу.

Свій твір Рігельман почав писати наприкінці 70-х років і закінчив у 1782 р., після того, як пішов у відставку. Останні сім років він присвятив своїй праці, проживаючи в своєму невеликому маєтку в с.Андріївці, недалеко від Чернігова.

"Літописне повіствування" Рігельмана є компіляцією з козацько-старшинських літописів та різного роду діаріушів, а головне з книги Мишецького "Історія про козаків запорозьких". Крім того, для опису останньої третини XVIII ст., до 30-х років, він використав власні спостереження і довгий час ведені ним записи.

Про використання джерел автор згадав у передмові, у так званому "Предуведомлению к читателю". Він вказує на стародавні книги про давню історію руського народу, про те, що він здобував дані з "Четьї-Мінеї", "Синопсиса", із польських і руських літописів, з "Ядра Російського", очевидно, Манкієва, з польських історій, з давніх дворцових записів та інших оповідачів.

Книга Рігельмана ілюстрована зображенням українців різних станів - гетьмана Богдана Хмельницького, полковника, сотника, козаків, шляхтича, шляхтянки, знатних панів, простих селянок тощо. В додаткові вміщено також дві карти - одну стародавню, періоду роздрібненості Русі на феодальні князівства і землі, а друга - карта України і сусідніх з нею земель кінця XVIII ст. Наприкінці книги Рігельман подав короткі свідчення про слобідсько-українські козацькі полки та про козаків донських, уральських, кубанських і терських. Запорожців він вважав найдавнішими з усіх козаків, історію яких він описує. У 1778 р. Рігельман написав твір "История, или повествование, о донских козаках".

Власної оригінальної концепції в погляді на історію українського козацтва Рігельман не мав. Він лише вміло узагальнив те, що дала історіографія XVII-XVIII століть. У поглядах на давню історію до XVII ст. над ним найбільше тяжіла концепція київського "Синопсиса", а про XVII-XVIII століття - авторів провідних напрямків козацько-старшинського літописання. Відрізняє "Літописне повіствування" Рігельмана від творів ряду інших авторів те, що в ньому велике місце зайняло описання побуту та звичаїв українського народу взагалі і запорозького козацтва зокрема. Так само більше, ніж у козацькому літописанні, зайняли місце питання російської історії.*

Праці про історію Запорожжя мають, без сумніву, певну вартість з точки зору пізнання соціально-економічних і політичних відносин на півдні України. Одночасно вони, незважаючи на різноманітність характеру, змісту, конструкції викладу тощо, мають властиву для них спільну рису щодо соціальних класових поглядів їх авторів. Змістом цих творів є Запорожжя та в поглядах на вільнолюбну масу козацтва та її військову опору - Запорозьку Січ. Запорожжя постає в творах дворянських істориків як шкідливе кубло розбійників, що заважає поміщикам і купцям господарювати в південній Україні, вести торгівлю з Туреччиною, Кримом тощо. Головним чином, ненависть поміщицьких істориків обрушувалась на Запорожжя за його вільнолюбні традиції: обирала і скидала керівні верхи волею козацького колектива.

Російська дворянська історіографія про Запорожжя створювала основу для виправдання колоніального наступу царизму на Україну й прагнула обґрунтувати необхідність ліквідації давнього зосередження незадоволених народних мас в особі вільнолюбної Запорозької Січі. У XVIII ст. не виявилось жодного історика, який би став на захист інтересів і збереження волі запорожців. У своїй масі запорожці були люди прості і неписьменні. Вони виливали свою тугу та плач по колишніх вольностях в історичних піснях і думах, успадкованих від попередніх століть героїчної боротьби і продовжених народними співцями XVIII ст. Ця героїка боротьби проти закріпачення і національного поневолення збережена і пронесена народними поетами-співцями всіх наступних поколінь українського народу через століття майже до наших днів.

Ворожим ставленням до запорожців пронизаний твір "Описання Малої Росії і України"* польського шляхтича, що служив капітаном у російській армії, Станіслава Зарульського.[111] Зарульський у своїй книзі

[111] Описание о Малой России и Украине, с приложением. Сочинение Станислава Зарульского, служившего в российской армии капитаном, М., 1847. (Далі буде називатися

вороже ставиться до всіх селянсько-козацьких рухів на Україні. Особливо у ворожому освітленні подані події визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Боротьбу козацтва проти Польщі він розглядає як суцільний розбійницький і руїнницький рух.

Історія визвольних війн українського народу в книжці Зарульського від початку до кінця являє собою навмисну фальсифікацію і вульгаризацію героїчного минулого України. Свою одверту ворожу концепцію щодо козацтва Зарульський довів до логічного кінця, описуючи Запорозьку Січ XVIII ст. Запорожжя в його уявленні - не що інше, як скупчення розбійників-бунтівників, які підтримували рух Булавіна та інші повстання Росії. "Вони, як і раніше, для збільшення свого війська приймають бродяг без огляду на віру, закон, батьківщину і причин, що примусили покинути її. У них по-давньому,- продовжує Зарульський, - закон був - їхня воля і скинення кошових атаманів; все це було неможливим привести до кращого їх перетворення, та взагалі було тяжко припинити сваволю, особливо тих, які збиралися натовпами для нападу і грабунку шляхетських дворів".[112]

Своє "Описання" Зарульський закінчує виправданням зруйнування Січі царськими військами під командуванням Текелія 4 червня 1775 р. Взагалі він виправдовує і вихваляє колоніальну політику Катерини П, яка наказала "найменування Січі і запорозьких козаків віддати на вічне забуття".[113] Подібні (ворожі погляди на історію Запорожжя і виправдання скасування його Катериною П ми спостерігаємо також у представників і освічених ідеологів української козацької старшини, що перейшла на службу до царського уряду. Виразником таких поглядів був автор Топографічного описання Чернігівського намісництва Афанасій Шафонський.[114] Старшинська аристократія кінця XVIII ст. досить вільно поєднувала в своїй ідеології зітхання за знищеною автономністю та гетьманщиною з відданою службою царському уряду і встановленому на Україні новому устрою. Найбільше вона була пройнята клопотами про свій особистий добробут і наживу багатств, а також забезпечення класового панування над селянством і козаками під захистом царського уряду.

"Описание о Малой России и Украине").

[112] Описание о Малой России и Украине, стор.24-25.

[113] Там же, стор.25.

[114] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами, в Чернигове 1886 года. Издал М.Судиенко, К., в университетской типографии, 1851.

Ворожа спрямованість дворянсько - старшинських істориків проти Запорожжя і козацького устрою взагалі означала той факт, що реальними були прагнення народних мас до повернення козацького устрою на Лівобережжі і запорозьких вольностей на півдні України. Проти цих народних прагнень і спрямовують свої кріпосницькі концепції дворянські історики кінця XVIII ст., в тому числі А.Ф.Шафонський.

Афанасій Филимонович Шафонський народився в 1740 р. і помер у 1812 р. Він походив з родини козацького сотника з с.Сосниці на Чернігівщині. Біографія Шафонського характеризує цікаве непоодиноке явище, як швидко козацька старшина навіть нижчого рангу підносилася до становища освіченого дворянства. А.Шафонський закінчив три західноєвропейські університети - в Галлі, Лейдені і Страсбурзі, від яких відповідно одержав три дипломи і доктора права, філософії і медицини.[115]

Створення описання Чернігівського намісництва, так само, як і відомого Рум'янцевського опису, відбувалося відповідно до заходів Катерини П, які вона проводила в зв'язку з своєю колоніальною політикою на Україні після скасування автономного устрою і ліквідації Запорожжя. А.Шафонський склав його за вказівкою генерал-фельдмаршала графа П.О.Рум'янцева-Задунайського, якому Катерина П доручила "впорядковувати" Україну в плані запровадження тут загальноімперського устрою. В 1782 р. на Україні було утворено Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. За наказом Катерини II, у 1734 р., намісники і губернатори мусили зробити докладні описи своїх намісництв та губерній і подати їх на розгляд уряду. Описання Чернігівського намісництва було доручено П.Рум'янцевим А.Шафонському, який служив тоді радником у Чернігівській кримінальній палаті. Свою працю А.Шафонський виконав ретельно і вручив особисто Катерині П, коли вона, подорожуючи по Україні, в січні 1787 р. відвідала Чернігів.

Топографічне описання Чернігівського намісництва А.Шафонського, нарівні з Рум'янцевським описом Малоросії, є найціннішим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. Воно складається з двох частин. Перша частина, менша, що становить приблизно п'яту частину всього опису, являє

[115] А.Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топо-графическое описание. (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще"). Сообщил М.Бережков. Нежин, 1910, стор.6. Див. також Н.Стороженко. История составления топографического описания Черниговского наместничества, "Университетские известия", К., октябрь, 1886, стор.136-168.

собою історико-географічне описання, а головним чином - огляд історії України з давніх часів до ліквідації автономності, утворення губерній і відкриття намісництва на Лівобережній Україні, колишній гетьманщині. Ця частина саме і становить інтерес з точки зору історіографії. Друга частина містить, власне, топографічне і статистичне описання і є цінним джерелом для вивчення Лівобережжя - переважно Чернігівщини і більшої частини Полтавщини.

В першій частині А.Шафонський виявляє вороже ставлення до запорозького козацтва і прагне ідейно обґрунтувати знищення Катериною II Січі. Він розглядає Запорозьку Січ з самого початку її виникнення як "зборище здичавілих людей", які приймали "без розбору в своє збіговисько всякий збрід, всякої мови і всякої віри людей"[116], і вважає, що вона не могла бути корисною батьківщині. А.Шафонський схвально ставиться до того, що це "противоборотвующее политическое сонмище 1775 года в конец разрушено, и гнездо их, Сечь Запорожская, и само название запорожских козаков навсегда истреблено, а тем самим и дерзкие их преступления против монаршей воли и отечества наказана и прекращены… Ныне весь тот край принадлежит к Екатеринославской губернии и заселен порядочными земледельцами (тобто російськими поміщиками - М.М.), так что и следов живших там тунеядцев и разбойников не видно".[117] У такому антинародному висвітленні подана Шафонським вся історія Запорозької Січі і її скасування. Його твір пронизаний ідеалізацією і виправданням реакційної кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму на Україні. Ця політика розглядається Шафонським як "перетворення всього краю в новий удосконалений вигляд, як найвищу милість і щедроти, які одержують вірнопіддані від престолу".[118]

В російській історіографії останньої чверті XVIII ст. питання історії України, зокрема історія запорозького козацтва, знайшли своє відображення в працях Івана Микитовича Болтіна (1735-1792).

Загальні історичні концепції Болтіна і його місце в російській історіографії привертало увагу ряду дореволюційних і радянських істориків. Вивченню праць Болтіна приділяли увагу С.М.Соловйов в праці "Писатели русской истории XVIII в.", П.М.Мілюков "Главные течения русской исторической мысли". Ключевський В.О. присвятив Болтіну одну з своїх розвідок "И.Н.Болтин", що вміщена в збірнику другому його праць "Очерки и речи". В плані історії культури про Болтіна висловився в свій

[116] Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор.52.
[117] Черниговского наместничества топографическое описание...К., 1851, стор.52.
[118] Там же. стор.135.

час Пипін О.М., в статті “Русская наука и национальний вопрос в XVIII в.”, що надрукована у ”Вестнике Европы”, т.1, 1884.

Значне місце надане І.М.Болтіну в працях радянських істориків –“Русская историография” М.Л.Рубінштейна, “Очерки истории исторической науки в СССР”, т.1, під редакцією М.М.Тихомирова, в курсі лекцій “Русская историография” Л.В.Черепніна, в праці С.Л. Пештича[119]*.

В даному разі ми залишаємо поза нашим предметом питання про Болтіна як представника російської історичної науки. Нас цікавить часткове питання, яке побічно вже зачіпалося в українській історичній літературі, - в якій мірі в працях Болтіна знайшла відображення історія України, зокрема історія Запорожжя.

І.М.Болтін належав до того кола представників освіченого російського дворянства, що займало провідне місце в політичному житті Росії катерининських часів. Все своє життя він провів на військовій службі, почавши її рядовим кінно-гвардійського полку, потім протягом десяти років був директором митниці у Василькові недалеко від Києва; він, будучи прикомандированим до Потьомкіна, довго служив у степовій Україні; скінчив своє життя у Петербурзі, генерал-майором і членом військової колегії.

Болтін не був істориком; він не здобув спеціальної освіти, а виховувався вдома і поповнював свої знання на практичній роботі. До літератури, яка приваблювала Болтіна, входили твори французьких просвітителів XVIII ст. - Вольтера, Монтеськьє, Рейналя, Руссо і ін. Улюбленим його предметом була російська історія, при вивченні якої він безпосередньо звертався до першоджерел, головним чином до архівних документів. З кожної книги, літописів, документів та інших матеріалів Болтін виписував, за його виразом “достойные примечания места”. Таким чином він нагромадив величезний запас виписок і заміток. У Болтіна після його смерті виявилось їх сто великих пакунків; серед них був навіть чистовик його власноручного перекладу французької енциклопедії. Болтіну належав один з списків “Руської Правди”, знайдений ним у архіві.

Болтін збирав матеріал з історії мови, складав термінологічний і історико-топографічний словник з стародавнього періоду Русі. Весь цей величезний і цінний для майбутнього історика матеріал лежав великими

[119] С.Л. Пештич, Русская историография XVIII века, часть III, гл. II. Болтин и его историографическая концепция. Л., 1971, стор. 49-77**

в'язками у автора і не відомо, яка була б його доля, якби не почала виходити у Парижі праця Леклерка "Історія давньої і нинішньої Росії, природнича, моральна, громадська і політична" в шести томах, яка друкувалася з 1783 по 1792 рік.

Миколай-Габріель Леклерк, з походження француз, по спеціальності лікар, автор ряду праць з медицини, природничих наук, філософії та історії. Він довгий час проживав у Росії. Вперше Леклерк пробув чотири роки у Росії на запрошення Єлизавети Петрівни в 1759 року. Повернувшись до Франції, він був особистим медиком герцога Орлеанського. В 1775 р. Леклерк знову приїхав до Росії. Під час першого перебування тут він був також певний час особистим лікарем останнього гетьмана України Кирила Розумовського, подорожував з ним по Україні, проживав у його палаці в Глухові і т.д. До послуг Леклерка була велика бібліотека гетьмана.[120]

Особливу кар'єру зробив Леклерк в період другого свого перебування в Росії. Він послідовно займав тут посади лейб-лікаря цісаревича Павла, директора наук шляхетського корпусу, професора Академії мистецтв і був почесним членом Російської Академії Наук, в якій виголосив похвальне слово на пошану Ломоносову.[121]

З перших праць, присвячених Росії, Леклерку належить: переклад на французьку мову твору Хераскова "Чесменский бой" та Ломоносова "Петр Великий", а також комедії Катерини П "О времени". Незважаючи на тривале перебування Леклерка в Росії і на Україні, він так і залишився, як більшість тогочасних іноземців, що проживали і працювали тут, мало обізнаним з цією країною – по-перше. По-друге, його цікавило не те, що прагнули йому показати царські вельможі.

В своїй книзі "Історія давньої і нинішньої Росії" Леклерк висловив вільнолюбні, протилежні російському дворянству та Катерини ІІ погляди на суспільне життя і становище народних мас в Російській імперії XVIII ст. Російський поміщицький уряд і його ідеологи робили все, щоб довести, що нібито в часи Катерини ІІ селяни розкошують під її скипетром і "отцівською" владою поміщиків, що в Росії шириться і зростає освіта, нібито призначена для народу. Леклерк в своїй "Історії" писав протилежне - що в Росії народ голодує і потопає в неуцтві під гнітом кріпацтва; що тут "раби", - так він називав кріпосних селян, не знають радості життя і топлять свої злидні і лихо в горілці.

[120] А.А. Васильчиков. Семейство Разумовских,т.1,СПб.,1880.
[121] М.И. Сухомлинов. История Российской Академии наук, вип.5, СПб., 1880, стор.122-124.

В праці Леклерка було написано багато правдивого про становище російського народу у XVIII ст. Але Леклерк погано знав історію Росії; все, навіть що було прогресивного, він подав у темному освітленні, яке межувало з наклепом на російську дійсність.

В своїй “Історії давньої і нинішньої Росії” Леклерк в багатьох випадках торкнувся також минулого і сучасного України, а найбільше історії козацтва.

У відповідь на “Історію Росії” Леклерка Болтін, використавши зібраний ним протягом багатьох років матеріал, виступив з своєю ґрунтовною двотомною працею “Примечания на историю древней и нынешней России Г.Леклерка”, що була надрукована в 1788 р., а написана, як згадує про це автор, в “Уведомлении читателя” двома роками раніше, тобто в 1786 р. Відповісти на книгу Леклерка такою великою працею, як “Примечания”, Болтіна примусили, як він пише – “брехня і наклеп з яким творець (Леклерк - М.М.) злословить на Росію, тенденційністю з якою переінакшує він справи найвідоміші, нахабство, з яким він говорить про речі зовсім йому невідомі”. Що торкається розділів про історію українського козацтва, Болтін також виступає в своїх “Примечаниях” як викривач “нісенітних міркувань і пустоти доказів”. З цього приводу він пише: “Обязанность имею я изобличить его (Леклерка - М.М.) в том и показать, что повествуемое о козаках взято им из слова в слово из книги, печатанной в Санкт-Петербурге в 1777 году под названием “Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год”.[122] Тут Болтін має на увазі відому книжку В.Рубана.

Свої “Примечания” на книгу Леклерка Болтін писав тоді, коли він був прикомандирований в 1783 року до всевладного в степовій Україні фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна. В 80-х роках XVIII ст. саме Потьомкін і Рум'янцев проводили на Україні реформи Катерини II після ліквідації автономності України і скасування вільнолюбної Запорозької Січі. Кріпосницьку політику, що проводив царський уряд після повстання Пугачова і колоніальний наступ на Україну після ліквідації запорозького козацтва, освічені ідеологи дворянства і монархії прагнули обґрунтувати лже історичними доказами. В цьому відношенні Болтін не був винятком. Він виступив з своїми “Примечаниями” нібито на захист “правди и отечества”, як він не раз любив це підкреслювати, а справді його твір був підпорядкований завданням успішного запровадження кріпосницької і колоніальної політики Катерини II.

[122] И.Н.Болтин. «Примечания”, т.1, стор.338.

Існувала думка, що ідею написання "Примечаний" на книгу Леклерка подав Болтіну Потьомкін,[123] який також брав участь у створенні "Примечаний", читав їх у рукопису, робив свої зауваження і давав вказівки, які Болтін виконував ретельно. Отже, праця Болтіна була нічим іншим як неофіційним урядовим замовленням, спрямованим на захист кріпосницької і колоніальної політики Катерини II. "Примечания" Болтіна були надруковані згідно з бажанням Потьомкіна і на кошти кабінету,[124] асигновані для цього Катериною П.*

З монархічно-дворянських ідейних позицій Болтін виправдує політику скасування автономності України, знищення Запорозької Січі і колонізації південних українських земель фаворитами Катерини П та німецькими гроссбаурами.

Вся дворянська і пізніша буржуазна історіографія, в тому числі Болтін, в один голос лживо прагнула довести, що зміцнення позицій самодержавства на Україні, починаючи від Катерини II, було в інтересах українського народу. Скасування гетьманської влади і всіх тамошніх чиновників, - пише Болтін, - заміна їх чиновниками царськими, як треба його розуміти, надало народу "выгоды многие и пользы ощутительные... перемена таковая не есть вольности стеснение, но распространение ея; не есть нарушение прав и преимуществ, но защита и охранение их, и общаго благоденствия учреждение".[125] Найголовніше для Болтіна є те, що при такому становищі на Україні дворянство українське і російське користується однаковими правами. В силу скасування козацького устрою, на його думку, як особи, що була учасником колонізаторської політики царизму, - "мудрое учреждение нынешнего управлення Малороссии учинило жителей тамошних несравненно счастливейшими, нежеди когда несть они были".[126]

О.Рігельмана, С.Зарульського, Аф.Шафонського, а особливо І.Болтіна ми можемо назвати першими в історіографії виразниками колонізаторських інтересів російського царизму і класового блоку російського та українського дворянства.

---

[123] Жизнь и деяния князя Потемкина-Таврического, Русский Архив, 1867, стор.1570.
[124] В.С. Иконников. Болтин, "Русский биографический словарь", стор.190.
[125] И.Н. Болтин. "Примечания", II, стор.196-197.
[126] Там же, стор.196.

* * *

Як джерело вивчення історії України XVIII ст. велике значення мають мемуари, в яких знайшли відбиття історичні погляди їх авторів. Мемуаристика відрізняється від пам'яток історіографії в науковому розумінню цього слова - від літописів, різного роду хронік, синопсисів, або оглядів, історично-розповідної літератури тощо. У ній відображені погляди авторів головним чином на сучасність, а не на минуле. Все ж іноді події XVIII ст. відображені в них яскравіше, ніж в будь-якому іншому жанрі історичної літератури і оцінюються чіткіше з точки зору класових політичних поглядів їх складачів.

Українська історіографія XVIII ст. є значним надбанням історичної науки про минуле України. Важливе місце в ній посідає історія народних мас - посполитих, козацтва та міських низів. Менше висвітлюються питання розвитку культури України. Автори історичних творів звертаючи свої погляди переважно до минулого, не обминали актуальних питань сучасності. З точки зору розвитку історичної думки історико-літературні пам'ятки цього періоду становлять для нас великий інтерес. Вони допомагають нам уявити важливі сторони історичного життя українського народу в період посиленого розвитку кріпосництва, зародження елементів капіталістичного укладу, а також класової та національно-визвольної боротьби.

Література

Летопись Григория Грабянки. К., 1854.

Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке, т.1, К. 1848; т.П, К.,1854; т.Ш, К., 1955; т.IV, К., 1864.

Краткое описание Малороссии. Додаток до літопису Самовидця, К.,1878.

Багалій Д. Нариси української історіографії, вип.1, К., 1923; вип.2, К.,1925.

Дзира Я.І. Самійло Величко та його літопис. Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип.IV, К.,1971,стор. 198-224.

Иконников В. Опыт русской историографии, т.2, кн.2, К.,1908, розд. "Малороссийские летописи", стор. 1560-1900.

Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст., Харків, 1970.

Максимович М. Известия о летописи Григория Грабянки, Собр.соч. М.Максимовича, т.І, К., 1876.
Модзалевский В.Л. В.Г.Рубан, "Киевская старина", 1897, № 8.
Неустроев А.Н. В.Г. Рубан, СПб., 1896.
Стороженко Н. История составления топографического описания Черниговского наместничества. Университетские известия, К., октябрь, 1886.
Очерки истории исторической науки в СССР, т.І, изд.АН СССР, М., 1955.
Франко Іван. Нариси історії української літератури до 1890 року, Львів, 1910.
Історія української літератури. Томи перший і другий, вид-во "Наукова думка", К, 1967.
Єфименко О.Я. Історія українського народу, Харків, 1922.
Историография СССР, под редакцией В.Е.Иллерецкого и Й.А Кудрявцева, розділ 30.
Историография народов России, М., 1961.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (КІНЕЦЬ XVIII- ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

*Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки на Україні наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст.**

До кінця XVIII ст. українські землі, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття продовжували, як відомо, перебувати в складі Російської держави. В економічному житті України протягом першої половини XIX ст. відбувається спільний з російським процес посиленого зростання нових капіталістичних відносин і розклад феодальио-кріпосницької системи, що перетворювалась в гальмо розвитку виробничих сил. Дальший економічний розвиток України йшов по шляху подолання невідповідностей виробничих відносин характеру продуктивних сил, які склалися в усій Російській імперії в зв'язку з поступовим розвитком капіталізму.

В основі цього процесу лежав дальший поділ праці в суспільстві, породжений розвитком товарного господарства і капіталізму. Розвиток суспільного поділу праці неминуче, з об'єктивною закономірністю призводив до розкладу патріархальної замкнутості українського села і сприяв постійному зростанню міст і міського населення, яке збільшувалося у зв'язку з ростом промисловості, торгівлі, ремісничих промислів та ін. Такий процес викликав потребу у збільшенні виробництва сировини, хліба та інших продуктів для ринку, для задоволення потреб населення. Основна маса сільськогосподарської продукції разом із землею перебувала в руках панівного експлуататорського класу поміщиків. Значна частина поміщиків впроваджувала в господарстві агротехнічні засоби, власне, пристосовувалася до умов розвитку капіталістичних відносин. Деякі з них почали схилятися до думки про звільнення селян від кріпацтва. Проте більшість поміщиків воліла лишатися на старих кріпосницьких засадах, прагнула зберегти кріпосне право і монархічний лад.

Розвиток капіталістичних промислів і товарно-грошових відносин у селянському господарстві, зубожіння і масовий рух кріпосних селян з усією необхідністю вимагали скасування кріпосного права і поміщицького землеволодіння. Тяжкий кріпосницький гніт, політичне безправ'я, сваволя поміщиків і царських чиновників викликали постійні, майже щорічні селянські рухи, спрямовані проти кріпацтва.

У своєрідних умовах відбувався цей процес на Україні. До кінця XVIII і початку XIX ст. царський уряд, після тривалого колоніального наступу скасував залишки української автономності при збереженні і розширенні маєтностей української шляхти і козацької старшини, які здобули рівні права з російським дворянством. Царизм зберіг за ними на короткий час деякі давні старшинсько-шляхетські привілеї. На початку XIX ст. царський уряд вніс остаточні зміни в адміністративний і судовий устрій України, утвердивши тут загальноімперське законодавство, загальноросійське судочинство і адміністративне управління.

Протягом XVIII ст. українська шляхта, козацька старшина і російське дворянство поступово захоплювали селянські, козацькі і громадські землі та угіддя; поволі вони ставили у кріпосницьку залежність посполитих, які здавна несли найбільший тягар приватновласницьких і державних повинностей. У 1783 р. Катерина II заборонила перехід селян з одного місця на друге. Вона запровадила кріпосне право на Україні на основі загальноросійських кріпосницьких законів. Царський уряд з кінця XVIII і протягом першої третини XIX ст. продовжував роздавати десятки і сотні тисяч десятин землі разом з селянами у повну і спадкову власність українським і російським поміщикам. З появою на світ "Жалуваної грамоти" 1785 р., за виразом О.Єфименко, "припинилась багатолітня мука малоруського панства; ворота в неприступне до того часу святилище (в російський дворянський стан - М.М.) були йому відкриті".[1]

Українське панство, поруч з російськими поміщиками, стало панівною силою в економіці, політичному житті, а також в ідеології. Українська старшина, що наприкінці XVIII і на початку XIX століття перетворилася в нобілітоване дворянство, уже встигла дати цілу плеяду освічених, вивчених в західноєвропейських і Московському університетах людей, які посіли перші місця серед російського дворянства і сановників у царському державному апараті, в літературних колах, на професорських кафедрах тощо. В той час, за виразом одного з представників українського дворянства А.Чепи, українське шляхетство урівнялося з російським дворянством, воно "почало сміливо вступати на російську службу, скинуло татарське і польське вбрання, почало говорити, співати і танцювати по-російські".[2]

Проте, таке загальне становище російського дворянства не виключало факту його певних суперечностей з провідним у державному відношенні

[1] А.Ефименко. Малорусское дворянство и его судьбы. Исторический очерк. Відбитка з журн. "Вестник Европы", 1891, кн.8, стор.561.
[2] В.Горлєнко. Южнорусские очерки и портреты, К., 1898, стор.38.

російським дворянством і деяких сутичок з царизмом. Ці суперечки виявлялись і зростали в міру проникнення на Україну конкурента великого землеволодіння -російських дворян і певного ущемлення політичних прав частини української шляхти і старшини. "Жалувана грамота" 1785 р., яка зрівняла в правах дворянство Росії та її підлеглих окраїн, вирішувала це питання лише в основному. Що торкається практичного розв'язання багатьох питань у цьому напрямкові в деталях, то царський уряд опинився перед значними труднощами. Український панівний клас феодального суспільства, починаючи з другої половини XVII ст. із знищенням польського панування, незважаючи на деякі ущемлення його інтересів царизмом, звик неподільно панувати на Україні в усіх сферах життя, на основі шляхетського права по литовському статуту та не визнаному царизмом зведенні законів "Права, по которому судиться малоросійський народ". Українська шляхта і старшина були раді добитися урівняння в правах з російським дворянством. Але освічені її представники часто різко виступали проти порушення прав, що панували на Україні – "ведлуг звичаїв давніх". Під цими звичаями розумілися широкі і необмежені права шляхти на польський зразок з корективами, які внесли феодально-кріпосницькі відносини на Україні в XVII-XVIII століттях.

У 90-х роках XVIII ст., коли царський уряд запроваджував "Жалувану грамоту", українське панство не являло собою єдиного в правовому відношенні нобілітованого дворянства на зразок російського чи польського. Тільки незначна його частина могла довести свої права на дворянство за своїм давнім шляхетським походженням. Більшість претендентів на дворянство були виходцями з козаків та інших станів українського суспільства. Герольдія ж вимагала безперечних доказів прав на дворянство. Почалася тяганина, що тривала майже до селянської реформи 1861 р., про прийняття українського панства до середовища російського дворянства.

Ця правничо-судова тяганина українських поміщиків з герольдією викликала в освічених кіл панства потребу звернутися до історичного минулого України, щоб довести заслуги своїх предків. Від такого вивчення історії марно було б чекати об'єктивності.

У свій час відома дослідниця історії України О.Єфименко справедливо зауважила, що "коли зупиняєшся на дивовижних генеалогічних фантазіях малоруського панства, коли бачиш те крайнє викривлення історичних фактів, на якому воно засновувало, як звичайно, свою аргументацію на користь благородства свого походження, можна подумати, що маєш справу

з крайнім історичним неуцтвом. Але це помилково: насправді панство добре знало історію свого краю і любило в неї заглиблюватись - на це є досить доказів. І, безсумнівно, воно захоплювалося цією історією, яка так добре гармоніювала з його шляхетськими смаками, що народжувались, і здобувало з неї готові соціально-політичні ідеї, хоч чудово розуміло також і необхідність, при тогочасному своєму становищі, тримати ці ідеї під прикриттям[3].

В умовах загострення класових суперечностей та політичної боротьби антикріпосницьких сил проти поміщиків і царизму, в зв'язку з буржуазним революційним і національно-визвольним рухом у Польщі та на Україні відбувається боротьба і в сфері ідеології, в тому числі в історичній науці. Прогресивними силами в боротьбі була передова російська і українська інтелігенція, переважно вихідці з дворян, різночинців та вільних від кріпацтва представників селянської інтелігенції. Ідеї Радіщева, декабристів та Герцена, а згодом Т.Г.Шевченка, благотворно впливали на певну частину представників української історичної думки. Під цим впливом розвиваються революційно-демократичні погляди на історичне минуле України великого українського поета Т.Г Шевченка.

Українська історіографія в першій половині XIX ст. досягла значних успіхів. Розвиток історіографії відбувався в тісному зв'язку з потребою краю в піднесенні інших галузей науки і освіти. Відкриття у Харкові, в Києві, а пізніше в Одесі університетів відіграло важливу роль у підготовці наукових сил істориків. Українська історіографія розвивалася в тісному зв'язку з російською історичною наукою. Більшість істориків України кінця XVIII і першої чверті XIX століття були вихованцями московських і петербурзьких учбових закладів. Важливе місце у вивченні історії України відіграв Московський університет, в якому виховувалося багато українських істориків. З друкарні Московського університету, а також з Київського і Харківського вийшла в світ велика кількість друкованої продукції з питань минулого України.

Незважаючи на дворянську обмеженість значного кола представників української історіографії першої половини XIX ст. та їх класову тенденційність, українська історична наука і розвиток історичних знань зробили значний крок вперед. Передреформені часи підготували грунт для дальшого всебічного вивчення минулого України в післяреформений період розвитку буржуазної історіографії і революційно-демократичного напрямку в українській науково-історичній думці.

[3] А.Ефименко. Малорусское Дворянство и его судьбы, стор.569.

*"Історія Русів" та її місце в українській історіографії.**

Однією з пам'яток української історіографії, що виникла на рубежі XVIII і XIX століть, є напівісторичний і напівлітературний твір "Історія Русів", надрукований в 1846 році у Москві в Товаристві історії і древностей Російських при Московському університеті.[4] Автограф "Історії Русів" не зберігся. Тому питання про походження і авторство її з дня появи в багатьох рукописах, а потім надрукованої О.Бодянським, було і до цього часу залишається спірним.

"Історія Русів" стала відома в рукописах в 20-х роках XIXст. Вперше рукопис її був знайдений, як доводить О.Лазаревський, в 1828 р. у маєтку князя Лобанова-Ростовського в с.Гриневі, Стародубського повіту на Чернігівщині;[5] колись цей маєток належав князеві О.Безбородьку. З цього випадково знайденого рукопису було знято різними особами багато копій, які у великій кількості поширювалися серед освічених кіл інтелігенції.

Думка Лазаревського про те, що вперше "Історія Русів" була знайдена в 1828 р. заперечувалася ще під час наукових дискусій в другій половині XIX ст. В.П.Горленко доводив, що вона з'явилася між 1822 - 1829 роками; найбільше ймовірно, на думку Горленка, "Історія Русів" була закінчена в половині 20-х років XIX ст.[6]

В 90-х роках минулого сторіччя західноукраїнський дослідник Іван Белей звернув увагу на примірник рукопису "Історії Русів", що належав бібліотеці товариства "Просвіта" у Львові. Цей рукопис був написаний на синьому папері з водяним знаком "1817" і мав заголовок: "Исторія малороссійская. Сочиненная Г.Архіепископом Бѣлорусским Георгіем Кониским: переписана 181… .году".** Ця дата переписання "Історії Русів" заперечує припущення Горленка, що нібито вона була закінчена Василем Полетикою в половині 1820-х років. "Як бачимо, - пише Белей, - вона була закінчена не пізніше 1819 року".

При цій нагоді до речі буде сказати, що аналогічну звістку подав О.Кониський в 1853 р. Він бачив у дідича Іскри у Золотоніщському повіті копію Історії Русів з водним знаком "1809р." Таку редакційну примітку ми

---

[4] История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского, М., 1846. Далі при посиланні буде називатись - История Русов.

[5] "Киевская старина", 1891. кн.IV, стор.113. М.Максимович. Собр. соч.,т.II, стор.190. М.Максимович вважає, що рукопис "Історії Русів" вперше став відомий в 1825 р.

[6] В.П.Горленко. Южно-русские очерки и портреты, К., 1898.

читаємо до статті Белея.[7]

Дані О.Лазаревського про те, що "Історія Русів" вперше стала відома в 1828 р. виявилися не точні ще й тому, як стало відомо з пізніших досліджень, що відкриття "Історії Русів" в петербурзьких літературних колах були добре освідомлені ще в 1825 р. Рилєєв, який працював в цей час над поемами "Наливайко" і "Хмельницький", тоді ж просив про надіслання йому необхідних "выписок из истории Кониского" у свого приятеля по Північному таємному товариству декабристів, полковника О.Ф.Бріггена. Останній проживав з літа 1825 р. в селі Панурівці Стародубського повіту, на Чернігівщині, тобто в тому самому районі, в якому, за пізнішими свідченнями, знайдена була "Історія Русів".[8]

О.Ф.Бріттен, посилаючи виписки, які просив Рилєєв, писав до нього у листі від 21 жовтня 1825 р. – "як би не була шкідлива Північ, то я б обов'язково приступив би до критичного видання Кониського, в якому багато доброго, невідомо навіть і самому Карамзіну".[9]

Події на Сенатській площі 14 грудня 1825 р. ні Рилєєву ні Брігтену не дали змоги здійснити намір щодо опублікування "Історії Русів". Вона на деякий час зникає з поля зору читачів та дослідників, і з'являється лише весною 1829 р.

В щоденнику М.А.Маркевича зустрічається запис від 4 квітня 1829р. – "Максимович Михайло Олександрович повертає мені рукопис Кониського. Давав її читати Кірієвському".[10]

В 1829 році М.Максимович вперше в своєму "Атенеї" використав текст деяких сторінок "Історії Русів", у вміщеній тут похвальній рецензії на "Полтаву" Пушкіна. Він опирався на список "Історії Русів", позичений ним у М.Маркевича, але не смів послатися на нього в зв'язку з конспірацією. "Історія Русів" переходила з рук в руки як твір заборонений. Перше пряме посилання на неї було зроблено Пушкіним в його статті - відповіді критикам "Полтави", надрукованій в "Денница", альманах на 1831 год, виданий М.Максимовичем.

В своїх пізніших спогадах М.Максимович докладно розповідав про те, як і коли він ознайомив Пушкіна у Москві з "Історією Русів": "Приємно мені згадати, - писав він у 1845 р. М.П.Погодіну, - що про "Полтаву" Пушкіна я перший (1829) в "Атенеї" писав, як про поему

[7] Див. І.Белей. Причинки до питання про час появи "Історії Русів". Зап.наук. тов. ім.Шевченка у Львові, том VII, Львів,1895, стор.11-12.
[8] Литературное наследие. т.58, М., 1952, стор.211.
[9] Там же, стор. 211-212.
[10] Там же.

народну й історичну. Незабутньо для мене, як Мерзляков ганьбив мене за мою статтю і як дякував потім Пушкін, повернувшись із своєї закавказької мандрівки, де він набирався вражень від війни під керівництвом свого приятеля М.Раєвського. Тоді ж, дізнавшись від Пушкіна, що він написав "Полтаву", не читавши ще Кониського, я познайомив його з нашим малоросійським істориком і подарував йому список "Історії Русів", який випадково виявився у мене, про який він написав потім чудові сторінки".[11] Пушкін був так захоплений "Історією Русів", що під її впливом задумав написати "Історію України". Цей задум, як відомо, не був здійснений.

"Історія Русів", як бачимо, користувалась величезною популярністю і впливала на суспільно-політичний світогляд та погляди на історію України тогочасної української і російської інтелігенції. "Історією Русів" захоплювався і високо її цінив О.С.Пушкін, а також поет-декабрист К.Ф.Рилєєв. Під впливом цього твору Рилєєв написав свої знамениті твори - "Оповідь Наливайка", "Войнаровський", а також ряд інших поем, що стосуються історичного минулого України. Значний вплив "Історія Русів" справила на історичні погляди Т.Г.Шевченка, зокрема на минуле України. Цей твір був в бібліотеках приятелів Шевченка раннього петербурзького періоду – Є.Гребінки та історика М.Маркевича.

В силу відсутності наукової критики і слабкого рівня розвитку тогочасної історичної науки, "Історію Русів" довгий час вважали достовірним джерелом, на якому будували свої праці всі історики України першої третини XIX ст. До 30-х років ніхто не мав сумніву у вірогідності фактів, викладених в "Історії Русів", а також в авторстві архієпіскопа Білоруського Георгія Кониського, ім'я якого значилося в творі. Не сумнівався в цьому в 40-х роках і видавець "Історії Русів" О.Бодянський.

Вперше піддав критиці "Історію Русів" О.С.Пушкін, який поставився з деяким сумнівом до авторства архієпіскопа Кониського. Пушкін указав на антипольську пристрасність автора "Історії Русів". По-друге, він підкреслив, що "чим більше він (автор "Історії Русів" - М.М.) наближається до сучасності, тим ширшим, недбайливим і сильнішим стає його оповідання...Видно, як серце дворянина ще б'ється під чернечою рясою.[12] Отже, ще на перших порах поширення "Історії Русів" у рукописних списках Пушкін помітив у ній певну тенденційність

[11] Див Ю. Оксман. Неосуществленный замысел истории Украины. Литературное наследство, т.58, М., 1952, стор.212.

[12] А.С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, т.VII, М.-Л., 1949, стор.336.

в зображенні історичних подій і класову дворянську спрямованість твору; він також вперше піддав сумніву духовне звання автора.

М.О.Максимович перший з істориків виступив з критичними зауваженнями щодо вірогідності авторства архієпископа Кониського. Після виступів Максимовича почалася науково-критична полеміка про авторство "Історії Русів" і вірогідність вміщеного в ній матеріалу. В XIX ст. наступив час наукового вивчення "Історії Русів" засобами критичного аналізу і перевірки.

До надрукування "Історія Русів" ходила по руках як анонімний твір. Видавець О.Бодянський ще вірив у авторство Георгія Кониського і в такому плані написав передмову до книги: "Відомий ученістю і знатністю депутат від Малоросійського шляхетства пан Полетика, відправляючись на депутатську посаду у велику імперську комісію для складання "Нового Уложенія", мав необхідну потребу відшукати вітчизняну історію. Він звернувся з цим проханням до свого першого учителя архієпіскопа Білоруського, Георгія Кониського, який був природний малоросіянин, і довгий час був у Київській академії префектом і ректором".[13] Тут же йде мова про те, що нібито Кониський вручив Полетиці "Історію Русів" і запевнив його, що вона велася з давніх часів у кафедральному Могилівському монастирі досвідченими людьми, які вносилися про потрібні відомості з ученими Київської академії і різних українських монастирів, а найбільше з тими, де проживав колись ченцем Юрій Хмельницький, у якого нібито зберігалося багато історичних записок і паперів, що лишилися від його батька гетьмана Зіновія Хмельницького, а також записи "достопам'ятностей і діяній національних, і що при тому вона (книга ця) ним знову переглянута і виправлена".

Г.Полетика, нібито звіривши "Історію Русів" з багатьма іншими малоросійськими літописами і визнавши її більш досконалою ніж інші, користувався нею для довідок і діянь у комісії[14] по складанню "Нового Уложения" 1767 р.

З самого початку і до середини XIX ст., таким чином, "Історія Русів" вважалася твором Георгія Кониського. Дальший критичний підхід до неї показав інше, ідейна сторона твору та безліч фактичних помилок у ньому виявилися такими, що не можуть бути поєднані з ідеологією і вченістю колишнього ректора Київської академії Кониського. Максимович перший висловив думку: "Кониський був добре обізнаний з старовинними актами

[13] История Русов, Передмова.
[14] Там же.

і володів великою начитаністю польських історичних письменників: про це свідчить нам його книга [?]*, видана в 1767р. у Варшаві і невеликий твір про унію, надрукований у "Чтениях". Та чи міг Кониський без історико-фактичного запасу вступити на те поприще, на якому він діяв з такою славою. Його історичні пізнання неминуче відгукнулися б у створеній ним історії, якого б напрямку вона не була. А в "Історії Русів", - продовжує Максимович, - зовсім не видно близького знайомства ні з сучасними актами, ні з польськими істориками, ні з головнішими малоросійськими літописами: все взято не з перших рук, ніби по чутках, і перебудовано на свій лад без збереження вірності і точності історичного факту. Не відповідає вдачі Кониського, як мені здається, створювати таку історію і пропонувати її Полетиці на ту важливу справу, на яку вона вимагалася". М.Максимович з цього приводу писав: "Мені здається, що Історія Русів створена невідомим для нас автором, що приховав своє ім'я під двома малоросійськими іменитостями, щоб сказати в передмові, що історія, яка пройшла через ці "відмінні розуми" – "здається повинна бути достовірною".[15] Більшість учених XIX ст. підтримували думку Максимовича і розвивали її далі.

О.Лазаревський, дослідивши сімейний архів Полетик, висловив думку, що "Історія Русів" вийшла з їхньої родини.[16] Авторство Полетикам стали приписувати й інші історики. Дехто з них припускав, що цей твір написаний у близькій до декабристів родині малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна, інші приписували авторство колишньому канцлерові Катерини II князеві Безбородькові. Більшість дослідників дотримувалися думки, що "Історію Русів" почав писати Григорій Андрійович Полетика (1725-1784), а закінчив син Василь Григорович Полетика (1765-1845).[17]

З питанням про авторство "Історії Русів" тісно пов'язане питання про час її написання. Більша частина дослідників XIX ст. вважала, що цей твір писався протягом довгого часу, - від початку 70-х років XVIII ст.

---

[15] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.305-306.

[16] А. Лазаревский. Отрывки из семейного архива Полетик, "Киевская старина", 1891, кн.IX, стор.110-116.

[17] Про авторство "Історії Русів" див М.Майков. К вопросу об "Истории Русов", СПб,1893; М.Грушевский. К характеристике взглядов "Истории Русов",СПб, 1908; його ж, К судьбам Истории Русов; В.С.Иконников. Опыт русской историографии, т.2,кн.2; І.Белей. Причинок до питання про час появи "Истории Русов", Записки Наук.товариства ім.Шевченка у Львові, т. VII М.Драгоманов Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917; А.Яковлєв. До питання про автора "Історії Русів", ЗНТШ, т.154, Львів, 1937, стор.71-113.

і до 1825 чи 1828 р. Починав його писати Григорій Полетика і закінчував Василь Полетика.[18]

У 1830 р., як свідчить Максимович, "Історія Русів" була "вже в ходу в багатьох списках".[19] На підставі висловлювань, вміщених в "Історії Русів", можна судити, що цей твір був складений не раніше другої половини XVIII ст. і не пізніше першої чверті XIX ст.

Про те, що Полетика, батько й син, не лише цікавилися, а й займалися питанням історії України, свідчить багато даних. Взагалі Полетики належали до тих українських шляхетських освічених родин, яких у XVIII ст. було багато: діти їх одержували освіту в Київській академії, а після відкриття Московського університету - в Москві і за кордоном. Григорій Полетика був сином бунчукового товариша Андрія Полетики (1682-1773), Він проживав у Ромнах, вчився в Київській академії, після закінчення якої працював спочатку перекладачем у Академії наук в Петербурзі, а через два роки, в 1748 р., перейшов на службу в Синод. Згодом він став головним інспектором шляхетського корпуса (1764-1773). На цій посаді Григорій Полетика був обраний від шляхетства Лубенського полку депутатом у комісію для складання "Нового Уложенія" 1767 р. В комісії Полетика виступав як активний захисник "прав и вольностєй малоросийского шляхетства".[20] Помер Григорій Полетика в 1784 р. і був похований в Олександро-Невській лаврі в Петербурзі.

Три сини Гр.Полетики, в тому числі старший Василь, навчались у Віденському університеті. Переписка Гр.Полетики з своєю родиною, знайдена в архівах і опублікована О.М.Лазаревським, становить значний інтерес як історичне джерело,[21] що знайомить нас з приватними обставинами, інтересами і норовами феодально - старшинських кіл Лівобережної України другої половини XVIII ст. Головне, вона характеризує соціальні, класові відносини, прагнення шляхетства зміцнити за собою надбані за рахунок народу земельні багатства та інші маєтності і скарби. В політичному житті шляхетських ідеологів України не задовольняла політика царизму щодо скасування гетьманства і автономності Катериною II. Українське шляхетство домагалося у Герольдії визнання дворянських прав. Інтелігентні представники його розшукували в архівах документи,

[18] В.П. Горленко. Южно-русские очерки и портреты. стор.49.
[19] М. Максимович. Собр.соч, т.1, стор.305.
[20] Г.А. Максимович. Виборы и наказы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г., Часть первая, Нежин, 1917, стор.143-144.
[21] А.Лазаревский. Частная переписка Гр.Андр.Полетики, "Киевская старина", 1893, кн.I, III, V, VI, X, XI; 1894, IV, X;1895, V-VIII.

генеалогічні дані, які свідчили б про шляхетську знаменитість їх родів за часів Польщі. Про це найбільше дбав Гр.Полетика та його син Василь.

Слід думати, що саме в цей час, у 80-х роках XVIII ст. Григорій Полетика збирав матеріал для написання задуманої ним праці з історії України. Особливо цікавий його лист про розшукування історичних основ генеалогії старшинських родів України та погляди на історію від 14 липня 1783 р., написаний за рік до його смерті родичеві по жінці, пирятинському городничому Якову Олександровичу Гамалії.[22] Тут Григорій Полетика виявив неабиякі знання з історії України.

Ніде не видно з цього листування, що його записи були зведені в єдиний цілісний історичний виклад. Але, безсумнівно, ним провадилась робота з підготування матеріалу до створення такої історичної праці. Цю роботу продовжував його старший син Василь, на що звернув увагу О.Лазаревський,[23] а слідом за ним М.Майков,[24] який указав, що, ймовірно, на долю останнього випало закінчити працю, яка була названа "Історія Русів".

Ідеологія Полетик, батька і сина, була спільною і знайшла відображення в їх творах відповідно до часу їх діяльності та історичних обставин, в яких жив і діяв кожен з них. Моїм указаної переписки, Григорій Полетика, будучи депутатом комісії по складанню "Нового Уложенія", виступав палким оборонцем автономістичних вимог українського шляхетства. Він залишив також ряд історичних записів і документів, зокрема "Сборник прав и привиллегий малороссийского шляхетства", "Записка, как Малороссия во время владения польского разделена была и об образе ее управления". Автономістичні погляди висловлені в його "Запись, что малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России", "Возражение депутата Гр.Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину депутату Дм.Наталину" та ін.[25] Перу Гр.Полетики належить трактат – "Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно было бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей".

[22] "Киевская старина", 1893, VI, стор.499-503.
[23] А. Лазар вский. Отрывки из семейного архива Полетик.
[24] М.М а й к о в. К вопросу об "Истории Русов", СПб., 1893.
[25] Чтения в Обществе истории и древностей Российских, М., 1858, кн.3 і окремо "Наставление выборному от Малороссийской коллегии в комиссии о сочин. проекта Нового Уложения", М., 1858.

Ці документи пронизує головна думка, що Україна ввійшла до складу Литви, а потім Польщі на договірних умовах – "як вільний з вільним і рівний з рівним" і що великі князі литовські і королі польські завжди проголошували своїми привілеями права і вольності українського шляхетства нарівні з польською і литовською шляхтою. На таких же правах Україна піддалась Росії за Богдана Хмельницького з підтвердженням прав і вольностей царем Олексієм Михайловичем у січні 1654 р., що "Все права, привиллегии, преимущества, вольности и обычаи всякого чина и состояния людей, как-то шляхетства, гетмана и войска запорожского, духовного чина, мещанства и всего народа, сохранять в вечные времена без всякого нарушения".[26]

Не раз Полетика звертається до царських підтверджень "прав і вольностей шляхетства" другої половини XVII і всього XVIII ст. В звертаннях висловлювалися сподівання та вимоги всього шляхетського стану України, і, не даремно, депутати від малоросійського шляхетства в комісії по складанню "Нового Уложенія" 1767 р. одностайно підтримали виступ Гр. Полетики; вони сформулювали самодержавству програму, яку прагнули обгрунтувати посиланням на історію. Історичне минуле панівного класу українського феодального суспільства, козацької старшини зокрема, поєднувалося з інтересами шляхетського стану кінця XVIII ст. Ідеологи шляхетства прикривали ці інтереси фразеологією про малоросійський народ, про вітчизну, від імені яких нібито вони діяли, особливо до того часу, поки не з'явився указ Катерини II від 3 травня 1783 р. про позбавлення права українських посполитих переходу з місця на місце та "Жалуваної грамоти дворянству" 1785 р. Цими царськими указами, як відомо, українське шляхетство було урівняне в правах з російським дворянством. Після цього формулювання станових вимог українського шляхетства відбувалося на звуженій основі.

У 1790 р. Герольдія поставила ще більші, ніж раніше, перешкоди нащадкам старшини тим, що стала вимагати беззаперечних юридичних документальних доказів права на дворянство, незважаючи на заслуги предків на козацькій службі в минулому. Не допущені Герольдією до дворянських табелів і дипломів, групи українського панства продовжували лишатися незадоволеними й висловлювали свої погляди та домагання знову-таки у вигляді історичних мотивувань. Таким документом початку XIX ст. була "Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писанная маршалом Роменского повета

[26] Гр. Полетика. Возражение на наставление Малороссийской коллегии, стор.24.

Василием Полетикою", сином Григорія Полетики,[27] а також переписка В.Г. Полетики з А.І.Чепою.[28] Своєю ідейністю і засобами обґрунтування ці документи дуже близькі, а в окремих місцях навіть тотожні за своїм змістом, іноді вони збігаються текстуально з писанням Полетики - батька.

В.Полетиці дісталися папери батька, в тому числі велика кількість історичних записів, "таких, що торкаються нашої вітчизни, - політичні і історичні та інші, загальні і приватні",[29] як писав до Полетики А.Чепа.

В історичних записах, мемуарах і листуванні В.Полетики - сина відображені інтереси і прагнення українського дворянства, саме тих його груп, які були утиснуті Герольдією і за якими царський уряд не визнав де-юре дворянських прав. Історичні питання Полетик, батька і сина, мають вузькостанову основу, обмежену і далеко вужчу, ніж це відображено в "Історії Русів". Тому їхнє авторство щодо "Історії Русів" слід вважати сумнівною гіпотезою.

Матеріали з архіву Полетик, надруковані Лазаревським, свідчать, що справді в їх родині готувалася праця з історії України. Так само над цим працював А.Чепа, який був зв'язаний з багатьма особами, що займались українською місцевою історією - Яковом Марковичем, О.Рігельманом, автором ряду історичних праць з історії Києва М.Ф.Берлінським, Д.Бантиш - Каменським, генерал-губернатором Малоросії князем М.Рєпніним тощо. В той час значне коло української інтелігенції першої половини XIX ст. займалося дослідженням історії України. Серед них - автор географічно-статистичної праці "Землеописання Малої Росії", написаної за даними перепису 1764 р., князь О.Безбородько. Ця його праця мусила бути вступною частиною до "Повної Малоросійської історії", яку задумав створити Безбородько і доля якої невідома.

Отже, не лише Полетики збиралися написати цілісну історію України. Подібний задум намагалися здійснити кілька осіб української освіченої інтелігенції. Головне ж, ряд центральних місць "Історії Русів" не відповідає ідейним поглядам ні Полетики - батька, ні Полетики - сина. Не на користь їх авторства антимонархічні ідеали невідомого автора цього твору. "Історія Русів" могла вийти з-під пера особи ідейно близької до декабристів. Як відомо, декому з декабристів, на зразок К.Рилєєва,

---

[27] Записка о Малороссийском дворянстве, изд. "Киевской старины", 1893.
[28] В.П. Горленко. Южно-русские очерки и портреты, гл. "Из истории Южно-русского общества", стор. 17-74.
[29] Там же, стор.31.

властиво було мотивувати свою антикріпосницьку програму зверненням до героїчного минулого Росії взагалі і героїки українського народу зокрема.

До надрукування "Історії Русів", коли вона ходила по руках ще в рукопису, вважалася мало не забороненим твором і читалася при закритих дверях. О.Бодянський, друкуючи цей твір в "Чтениях в обществе истории и древностей Российских" теж боявся якоїсь політичної небезпеки. Закінчивши друкувати "Історію Русів", він писав Сахарову, що з його плеч «гора звалилася, а признаюсь, починав, сам наперед душою хворів за ті удари і втрати, яких вона мусіла зазнати».[30] Бодянський мав на увазі сувору цензуру часів Миколи І.

Провідним напрямком в "Історії Русів" є прагнення показати історію стародавньої Київської Русі від найдавніших часів до кінця XVIII ст. як безперервний процес розвитку русів (так називає автор українців) у спільній сім'ї слов'янських народів, зокрема в спорідненій гілці східнослов'янського руського племені. Історію України до XIII ст. автор вважає спільною з історією Північної і Західної Русі. У передмові до твору він сформулював свою думку в цьому напрямку так: "Історія Малої Росії до навали на неї татар на чолі з ханом Батиєм є спільною з історією всієї Росії... Тому тут подана історія Малоросійська написана на два періоди, тобто до татарської навали екстрактом (стисло - М.М.), а від цієї навали поширено і докладно".[31]

Думка про місце українського народу в давній історії слов'ян була вперше так чітко сформульована в українській історіографії, якщо не брати до уваги деяких туманних уявлень про це козацьких літописців XVII-XVIII століть.

З перших сторінок другої частини "Історії Русів", що написана, за виразом автора, не «екстрактом», а «поширено і докладно», від кінця XIII ст. або від початку Литовського панування, на думку автора, починається автономістичне життя України. Вона вступає у відносини з Литвою і Польщею, а пізніше з Росією як "вільний з вільним і рівний з рівним". Ідея автономізму пронизує "Історію Русів" ще в сильнішій мірі, ніж будь-який інший твір української історіографії всіх попередніх періодів. У цьому відношенні вона безпосередньо близька до історіографії XVIII ст. і є її підсумком. Особливо автономістичною тенденцією пройнятий виклад історії XVIII ст. Не безпідставно Пушкін зауважив, що "сміливий і добросовісний в своїх свідченнях Кониський не позбавлений деякої

[30] Н.Барсуков. Русские палеологи 40-х годов, стор.82.
[31] История Русов, стор.1.

мимовольної упередженості... Любов до батьківщини часто тягне його за межі суворої справедливості".[32]

Подібно до того, як анонімний автор приховав своє справжнє, достовірно невідоме до цього часу ім'я під іменем авторитетної особи покійного архієпіскопа Білоруського Георгія Кониського, так само він приховав від читача історичні джерела, на яких побудував свою працю. Зробив він це, мабуть, з тією метою, щоб забезпечити собі можливість вільних думок для висвітлення ряду історичних явищ. Читач "Історії Русів" не знаходить посилань на конкретні джерела. Автор уникає їх назви, хоча й визнає, що "істориків і літописців у Малій Росії було досить. Але оскільки ця країна, ніби створена або приречена для руїн від частих нападів іноплеменників, а ще частіше наскоків сусідніх народів і безперервних міжусобиць, то вона зазнала всякого роду руїн, пагуби і цілковитого спалення, і, так би мовити, залита та напоєна людською кров'ю і вкрита попелом, то чи можливо, щоб у такій нещасній країні можна було б щось зберегти цілим? З цієї причини ця історія взята з літописів і записок білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і віддаленої від Малоросійських руїн".[33] Про тяжке становище України в минулому тут є багато подібного з тим, що писав С.Величко.

Вістря своєї упередженості автор "Історії Русів" спрямовує, насамперед, проти тенденційності польських і литовських істориків; він називає їх праці "баснословіями і самохвальством". Щоб зрозуміти мужність і героїзм руського народу (автор "Історії Русів" має на увазі давніх русів), він радить цим "баснословцям і крикунам" заглянути в грецькі, римські та інші іноземні історії, вони розкажуть їм про Русь Кия, Аскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих князів руських та про їх подвиги.[34] Отже, ніби мимохідь автор у передмові посилається не лише на вітчизняні джерела, нібито здобуті в Білорусії, але й на іноземні античні джерела про історію стародавньої Русі, до яких він відсилає польсько-литовських "баснописців".

У першій частині "Історії Русів" стисло викладено історію стародавньої Русі до монголо-татарського завоювання. В ній автор засвідчив факт нерозривного зв'язку давньої історії слов'ян з наступними періодами історії українського народу, висловив свої погляди на походження слов'ян і Русі, дуже близькі до ломоносівських. Більш за все він наслідує в

[32] А.С. Пушкин Полн.собр.соч., в десяти томах, т.VII, М.-Л., 1949, стор.336.
[33] История Русов, стор.1.
[34] История русов, стор. III.

прямому розумінні цього слова поглядам давніх староруських літописців XI-XII ст., вважаючи слов'ян і русів племенами, що споконвічно населяли Східну Європу. Отже, автор "Історії Русів" визнає слов'ян автохтонними племенами.

В "Історії Русів" знайшли відображення біблійні легенди, вміщені в староруських літописах про походження слов'янського народу від племені Йафета, Ноєва сина, названого слов'янами по своєму родоначальнику і князю Словену, а россами слов'янський народ називається, на думку автора, від князя Росса, Йафетового внука. Така легендарна біблійна версія давніх літописців про походження слов'ян пройшла через століття і знайшла свій вираз у київському "Синопсису" кінця XVII ст., який, безсумнівно, був відомий автору "Історії Русів".

В другій половині XVIII ст. і на початку XIX ст. в історичній літературі точилася боротьба норманістів з антинорманістами. Концепцію норманістів автор "Історії Русів" обминув так, ніби її і в природі не існувало. Питання походження Русі він тлумачить в дусі слов'янських антинорманістських напрямків в історіографії кінця XVIII і першої половини XIX століття. Русь у нього не нормани, а слов'янські племена півдня Східної Європи, що населяли землі від Дунаю до Західної Двіни і від Чорного моря до рік Стирі, Случі, Березини, Дінця і Сєви.[35] Пізніше частина цих земель називалася Руссою Червоною; ця назва нібито походить від того, що в цій землі вирощувалися "красильні трави і червець".

Біла Русь називалася так тому, що тут "випадали найбільші сніги". Такі тлумачення назв руських земель автор "Історії Русів" запозичив з народних уявлень і переказів. Варто підкреслити, що текст твору, особливо коли в ньому йде мова про XVII-XVIII століття, пересипаний великою кількістю уривків з українського фольклору - поговірками, загадками і народними приповідками, що вказує на досконале знання автором української мови.

Вся земля руська в його уявленні поділялася в давнину на області, або князівства, - Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське, а над ними головне, або велике князівство Київське, яке в XII ст. (дата називається свавільно 1161 р.) було поділене на Галицьке і Владимирське на Клязьмі, і, нарешті, Московське. Ці князівства славилися своєю першістю до 1238 р., до монголо-татарського завоювання. Від нього почалося глибше розмежування руських земель, яке закінчилося в XV ст. Зруйновані татарами, князівства Малої Росії шукали союзу

[35] История Русов, стор.3.

з Литвою. Московський князь Іван III в 1462 р., користуючись слабістю татар, виснажених міжусобицями і розладом, відмовився платити щорічну данину хану Ахмату, і Московське князівство звільнилось від покірності татарам. Князь Іван Васильович IV, названий Грозним, об'єднавши разом багато князівств руських, з 1547 р. перейменував себе царем і самодержцем Московським. "З переіменуванням, нарешті, царства Московського на Російське, - продовжує автор "Історії Русів",- останнє, на відміну від Червоної і Білої Русі, називалося Великою Росією; ті ж обидві Русі (Червона і Біла. - М.М.) разом названі тоді Малою Росією".[36] Так виглядає схема історичного розвитку стародавньої Русі в автора "Історії Русів".

Від давніх скіфських і сарматських часів до XIII ст., до навали татар, Русь самобутня і становить єдине ціле. Від XIII до кінця XV ст., приблизно, вона поділяється на Великоросію і Малоросію. До Малоросії автор відніс сучасні землі України і Білорусії. Він зробив це тому, що до кінця XVIII ст. в народному уявленні українці і білоруси мовними, етнографічними і в цілому національними ознаками чітко не розмежовувалися і вважалися одним народом руським - малоросійським.

У викладі історії цього періоду і частково в передмові, автор "Історії Русів" висловив власний погляд на назви - Русь, Росія, Малоросія, Україна, на що жоден з дослідників "Історії Русів" до того часу не звернув уваги. Під русами він розумів жителів Південної і Західної Русі, тобто України і Білорусії. Історія Північно-Східної Русі, під якою розуміється Владимирське на Клязьмі і Московське великі князівства, для нього є предметом другорядним. Від XVI ст. це є Московське, або Російське царство і про нього в "Історії Русів" йде мова лише в тих випадках, коли його історія близько пов'язана з історією України. Отже, в "Історії Русів" термін "Русь" вживається в двох поняттях – в широкому розумінні цього слова, тобто Південна, Північна та Західна Русь, і у вузькому розумінні - Малоросія. До XV ст. ці поняття співіснували разом, пізніше для Північно-Східної Русі почали вживати термін Московське царство, Велика Русь, або Росія, а для Південної і Західної Русі, взятих разом, - Малоросія. Під "Україною" автор "Історії Русів", наслідуючи Київському літопису XII ст., розуміє області з обох боків середньої течії Дніпра.

Термін "Україна" він вживає лише при використанні народних пісень, переказів або коли наводить уривки з офіційних документів, зокрема з універсалів Б.Хмельницького, в яких часто вживається "Україна

[36] История Русов, стор.3-5.

малоросійська", а також окремі строфи з історичних пісень, наприклад:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас на Вкраїні... [37]

У передмові до "Історії Русів" зазначено, що від навали татар історія Малої Росії викладається автором поширено і докладно, Справді ж ця поширеність і докладність історичного викладу починається лише від XVI ст. Період литовського панування також поданий дуже стисло на кількох сторінках як згадки про такі події, як розгром литовським князем Гедеміном татар біля річки Ірпеня в 1320 р. й звільнення Київщини від татарського панування, про Грюнвальдську битву, дата якої не називається, початок боротьби з агресією Туреччини в першій половині XV ст. тощо.

Серед подій цього періоду, що часто в історіографії називали Литовським, значне місце автор приділив першим уніям Литви з Польщею кінця XIV і початку XV століття. Звідси й починається його автономістична концепція, в яку забарвлено виклад дальших зовнішніх відносин України з Литвою, Польщею і Росією, що засновані нібито на вільних правах, як "рівний з рівними і вільний з вільними".

Починаючи з XVI ст., головною постаттю у автора "Історії Русів" стає козацтво з його героями-гетьманами та іншими провідниками національно - визвольної боротьби з Туреччиною, Кримським ханством та шляхетською Польщею.

Оповідання "Історії Русів" від середини XVI ст. до визвольної війни 1648-1654 рр. включно ми можемо назвати військово-героїчною історією України. В них показані подвиги справжніх історичних, і в ряді випадків вигаданих полководців, які очолюють тисячі і десятки тисяч козаків[38] і ведуть їх на смертельні битви. Особливо це торкається історії козацтва кінця XVI і початку XVII століття перед визвольною війною. Тут саме постають перед читачем героїчні битви козацтва під проводом Наливайка, Тараса Трясила, Павлюка, Остряниці та десятків інших. Саме цими оповіданнями про героїчне минуле українського народу "Історія Русів" мала вплив на Рилєєва, Пушкіна, Гоголя, Тараса Шевченка, Герцена та багатьох ін. Ще до надрукування "Історії Русів" О.С.Пушкін публікував з її рукописів уривки – "Про введення Унії" та "Страта Остряниці".[39]

[37] История Русов, стор.120.
[38] Український народ автор "Історії Русів" називає козацьким народом.
[39] А.С. Пушкин. Полное собрание сочинений, т.XII, М.-Л.1949, стор.336-343.

Козацтво для автора “Історії Русів” становить в історії України головну рушійну силу, та власне й сама історія - це військові подвиги, а доба XVI-XVIII століть є цілою героїчною епопеєю в історії українського народу.

Одне з центральних місць в “Історії Русів” займають події визвольної боротьби українського народу з шляхетською Польщею і возз’єднання України з Росією, від Люблінської унії до 1654 р. Виклад цих подій не виділено в окремий розділ книги, але своїм розміром, насиченістю достовірних фактів і літературних домислів, емоціональною патріотичною наснагою і художнім викладом ця частина в книзі посідає одне з найважливіших місць.

В ряді випадків автор “Історії Русії” відступає від історичної правди в показі героїчних подій визвольної боротьби. Він довільно називає імена керівників визвольного руху, наприклад, Криштофа Косинського він називає Федором, Наливайка Северина - Павлом, безперервно допускає свавільні переміщення фактів, а іноді вигадує різні події, яких зовсім не існувало. В таких випадках “Історія Русів” нагадує літературно - історичну повість, в якій автор зберігає лише правдивість і реалістичність показу доби, ухиляючись від точності і достовірності історичного факту. Так, наприклад, в описанні повстання Косинського він протягнув його тривалість аж до 1596 р., до подій, пов’язаних з Брестським собором, що прийняв церковну унію. Він також огортає смерть Косинського легендарним домислом: замість загибелі у бою в 1593 р. Косинський відповідно до “Історії Русів” нібито гине від голоду, замурований у кам’яній башті польського кляштору. Так само Наливайко гине не на пласі у Варшаві, де йому було відрубано голову, а разом з своїми сподвижниками нібито спалений у спеціально для нього зробленій мідній бочці.

Незважаючи на подібні відступи від історичної правди, які допускаються автором, епоха національно-визвольної боротьби українського народу після Люблінської унії, а особливо після Брестської уній аж до возз’єднання України з Росією в “Історії Русів” знайшла вірне відображення. Не випадково, що саме в зв’язку з цим “Історія Русів”, яка в рукописах переходила з рук в руки як перша і єдина книга в цілісному викладі історії України, до появи більш досконалих історичних творів користувалася неперевершеною популярністю.

Автор “Історії Русів”, характеризуючи цей період, пише, що в 90-х роках “почалася відома епоха жаху і згубності для обох народів, польського і руського (українського.- М.М.), яка захитала Польщу до самої основи і, розхитуючи її більше ста років, нарешті звалила її в безодню незначності,

а народу руському (українському) дала випити найгіркішу чашу, якої і в дні Нерона і Калігули не всі християни скоштували, перетворила його в інший вид і стан".[40] Під цим іншим видом і станом автор "Історії Русів" розумів консолідацію українського народу і перетворення його в націю. Термін - нація дуже часто зустрічається в "Історії Русів".

Вся трагедія малоруського народу, його страждання і відчай в часи тяжких репресій з боку польського панства, католицизму і унії полягала в тому, на думку автора "Історії Русів", що його шляхетство, яке було на воєнних і цивільних посадах, зрадило своєму народові. Воно за різні обіцянки і обдарування багатствами, здружившись з польськими урядовцями та духовними римо-католицькими чинами, спочатку перейшло в унію, а потім зовсім у римське католицтво. Нарешті, це шляхетство з'єдналося родинними та іншими зв'язками з польським панством і відреклося від роду руського. Воно змінило навіть свої прізвища - колишні Чаплини стали Чаплінські, Ходуни - Ходинські, Бурки - Бурківські і т.ін. Внаслідок цього українська шляхта зберегла довічно свої маєтності і була в усьому урівняна в правах з шляхтою польською. Козацтво залишилося вірне своєму народові, виписані з компутів реєстрові пішли на низ Дніпра і цим значно збільшили і підсилили Запорозьку Січ, яка з того часу стала місцем, де збиралися всі козаки, що були утиснуті і гнані на Батьківщині.[41] В оцінці козацтва уявлення автора "Історії Русії" стоять на рівні понять передових літописців кінця XVII- початку XVIII ст. - автора Літопису Самовидця, а найбільше С.Величка, які часто вживали стосовно українського народу назву – "козацький народ".

В описанні історії початку XVII ст. автор "Історії Русів" приділив певну увагу подіям, що відбувалися в Росії. Він стисло подав огляд історії польської інтервенції Лжедмитрія I. Зокрема в цій частині твору належне місце зайняли такі події, як наступ польсько-шляхетських військ на чолі з Лжедмитрієм I та козацьких на чолі з отаманом Іваном Заруцьким на Російську державу через Чернігово-Сіверські землі. Найбільше місце в описові цих подій зайняв виклад героїчної оборони українського населення Новгорода-Сіверського від польсько-шляхетської навали в 1604 р. Автор висловив негативне ставлення до польсько-шляхетської інтервенції і авантюри отамана Заруцького. Незважаючи на участь авантюрницьких груп козаків у поході на Москву разом з самозванцями, автор "Історії

[40] История Русов, стор.32.
[41] Там же, стор.40-42.

Русів” підкреслює спільність інтересів російського і українського народів. На характерних прикладах боротьби населення проти польської шляхти на території Чернігівщини він показав, як українці “не мали ніякої щирості до поляків і їх інтересів. Навпаки, природжена схильність до єдиновірців і однородців робила їх завжди відданими народу російському, або московському”.[42]

Щодо історії козацтва першої третини XVII ст. до визвольної війни 1648 р. в “Історії Русів” першорядне місце надане діяльності гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, його ролі в боротьбі з Туреччиною і Кримським ханством. В оповіданнях про героїчні битви з турками, татарами і польською шляхтою автор “Історії Русів” цілком і беззастережно стоїть на стороні свого народу, він як правило, замовчує поразки козаків і не раз перебільшує їх успіхи. Кількість втрат у битвах з обох протилежних сторін дуже часто береться довільно і завжди козаки виходять з битв з найменшими втратами і найбільшими успіхами, їхні гетьмани ніколи не капітулюють перед ворогом, а якщо доводиться миритися, вони укладають трактати “як рівний з рівним і вільний з вільним”. Козацтво не підлегле королю і Речі Посполитій, а самостійна сила, що діє на свій розсуд і веде власну лінію, з якою рахуються сусіди - Туреччина, Крим і Польща.

Епопею козацьких війн автор “Історії Русів” розглядає як справедливу боротьбу пригніченого народу за своє “буття, свободу і власність”.[43] Особливо це торкається оцінки визвольної війни 1648-1654 рр., яку він розглядає як справедливу національно-визвольну боротьбу народу проти шляхетської Польщі. Соціальні питання в історіографії України до появи творів Т.Г.Шевченка не висувалися. Рушійною силою в боротьбі з шляхетською Польщею було козацтво, під яким розуміються всі ті, хто вступив у військо. Оскільки під стяги Б.Хмельницького став увесь український народ, що не пристав до католицизму і унії, цей рух розглядався як всенародний, національно-визвольний. Таким уявляли його в XIX ст. не лише історики, а й представники літератури і громадсько-політичної думки - Рилєєв, Пушкін, Гоголь, Шевченко та ін. До того ж народність, національність тоді часто ототожнювалися з належністю до певного віровизнання. Боротьба за інтереси вітчизни розглядалась як боротьба за віру, що означало за Русь. Адже ж у Гоголя Тарас Бульба і всі запорожці б’ються “за віру, за землю Руську”.

[42] История Русов, стор.43.

[43] История Русов, стор.62.

Так, герой Гоголя в повісті "Тарас Бульба" Мосій Шило, гинучи від смертельної рани, звертається до своїх товаришів: "...Прощайте панибраття-товариші! Хай же стоїть на віки вічні православна руська земля". З такими самими словами на вустах у боротьбі за православну руську землю вмирають герої повісті, імена яких взяті довільно Гоголем - Степан і Охрім Гуски, Бовдюг, Кукубенко та ін. За "віру і землю Руську" йде на смертельний бій Тарас Бульба, що веде "сто двадцять тисяч козацького війська, яке показалося на границях України". Та, власне, в повісті Гоголя це не лише військо, а "піднялася вся нація, бо переповнилося терпіння народу. Піднялася помститись за наругу своїх прав, за ганебне приниження своїх, за образу віри предків і святого звичаю, за посоромлення церкви, за безчинство чужоземних панів, за гноблення, унію, за все, що нагромаджувало і сугубило з давніх часів сувору ненависть козаків". Все це запозичене Гоголем з "Історії Русів". Від поглядів на характер визвольної війни своїх попередників - козацьких літописців XVII-XVIII століть і своїх сучасників - діячів літератури першої чверті XIX ст. автор "Історії Русів" далеко не відступив. Що ж торкається мети, за яку боровся народ, він зробив значний крок вперед в порівнянні з своїми попередниками. В "Історії Русів" подано справу так, що метою боротьби українського народу було не лише звільнення від чужоземного панування, а й возз'єднання з однорідним, одноплемінним російським, або, як іноді вживається на відміну від малоруського найменування, народом московським.

Керівника визвольної війни Богдана Хмельницького автор "Історії Русів" називає "мужем великого розуму і мистецтва".[44] Він зробив спробу на підставі здогадок і домислів, установити походження Хмельницького. Не відступючи від неодноразово висловленої ним думки про те, що гетьман та інші козацькі полководці обиралися не з простих, а родовитих і знатних осіб, автор "Історії Русів" наділяє такою ж шляхетною генеалогією Михайла Хмельницького і, само собою розуміється, його сина Зіновія-Богдана. "Цей Хмельницький, - пише він, - є нащадок Венжика Хмельницького, що раніше був гетьманом малоросійськім; він вважався в боярах, або чиновній шляхті малоросійській, мав у довічному володнінні своє містечко Суботів з хуторами і знаними угіддями, а в ньому кам'яну церкву і монастир, що предками і ним споруджені".[45] Серед деяких правдивих даних біографії Хмельницького ми зустрічаємо вигадки автора, підпорядковані його тенденційним концепціям про обов'язкове

[44] История Русов, стор.58.
[45] История Русов, стор.49.

шляхетство і знатність козацько-старшинських родів, про те, що нібито Б.Хмельницький виховувався, як і діти багатьох найвельможніших панів, у Варшаві,[46] про його зв'язок з польсько-українськими вельможами і самим королем Владиславом IV, якого автор "Історії Русів" називає "відомим руським патріотом". Ця невірна версія про так званий руський патріотизм Владислава IV від "Історії Русів" була сприйнята деякими істориками першої половини XIX ст. Вона потрапила в твори Д.Бантиш-Каменського і особливо М.Маркевича, а пізніше в твір М.Костомарова – "Богдан Хмельницький".

Розділ "Історії Русів" про визвольну війну 1648-1654 рр. найбільше сповнений літературно-художніми домислами.[47] Тут ми знаходимо свавільне поводження з історичними фактами, переіначенням імен і чинів козацьких старшин та російських полководців, вигаданість дат, кількості війська обох сторін, що брали участь у битвах, число загиблих у боях і т.ін. Текст "Історії Русів" пересипаний властивими для козацьких літописів XVII-XVIII століть пишномовними, часто вигаданими універсалами, промовами та зверненнями до народу і правителів інших держав гетьмана Богдана Хмельницького, справді властивими стилю Хмельницького, народними прислів'ями, що трапляються в тексті.

Незважаючи на все це, виклад визвольної війни в "Історії Русів" пронизаний ідеєю патріотизму, любові до свого народу і виявом прагнення до союзу з єдиноплемінним народом російським. Так, наприклад, описуючи зустріч Б.Хмельницького з народом у Києві, після ряду перемог над польським військом у 1648 р.[48], автор "Історії Русів" вкладає до вуст Хмельницького патріотичну промову, звернену до "чинів і народу", в якій гетьман закликав бути завжди щиро відданими вітчизні, дружніми між собою, "не випускаючи з думки своїх обов'язків в праві оборони батьківщини і своєї свободи".[49] Пізніше, під час переговорів з царськими послами, автор "Історії Русів" твердить, що "гетьман сильними виразами доводив царським посланникам, що народ, яким він керує, є народ вільний і готовий завжди вмерти за свою вольність до останньої людини; характер цей у нього вроджений і непризвичаєний до насильства; при цьому, незважаючи на його зовнішню простоту, він є вибагливий і володіє

[46] Відомо, що Б.Хмельницький ніколи не вчився у Варшаві.

[47] Це часто робили літописці кінця XVII – початку XVIII ст. в угоду своєму підвищеному патріотизму.

[48] В "Історії Русів" помилково прибуття Б.Хмельницького датується 1 жовтня, замість 24 грудня 1648 р.

[49] История Русов, стор. 84-86.

проникливістю, тобто знає і цінить важливість держав і народів".[50]

Автор "Історії Русів" високо оцінює перемоги Б.Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою і в Західній Україні в 1648 р. Завершальним етапом цих перемог він вважає події під Збаражем і Зборовим у 1649 р. "17 червня, в середу, 1649 року,[51] читаємо ми, - є той преславний день, який мусить бути завжди достопам'ятним в Малоросійській історії. Він є вирішальним у звільненні народу від ярма польського, в ньому покладено камінь для основи нової епохи народу".[52] Далі розповідається про переможну для повстанців битву під Зборовим і викладається стисло зміст Зборовського договору.[53]

Слідом за стислим викладом змісту Зборовської угоди з великим нашаруванням вигаданих фактів в "Історії Русів" вміщене довге оповідання, яке змістом своїм нагадує народну легенду про перебування Б.Хмельницького в Києві, переїзд його в свою гетьманську резиденцію в Чигирин, прийняття тут іноземних послів від Туреччини, від царя Московського і короля польського, які прибули до гетьмана з привітанням суверенній державі і багатьма подарунками її правителю.[54] Автор "Історії Русів" описав цей пишний прийом посланників великих держав з високою художньою майстерністю. Нема сумніву, що сюжет цього оповідання послужив матеріалом Т.Г.Шевченкові для створення відомого офорту "Дари в Чигирині". Тут же змальована сцена переговорів гетьмана з депутатами від козацьких чинів і народу, закликаних Б.Хмельницьким у Чигирин на нараду за польським зразком – "за прикладом, як раніше посилали у Варшаву на вільний сейм".[55] Отже, Б.Хмельницький свою державу ставить на однаковий рівень з Річчю Посполитою польською.

Оповідання про "сейм" у Чигирині з 1650 р. - це витвір автора "Історії Русів". Можна припустити, що сюжет його запозичений з народної версії. Тут нібито розгорнулися жваві суперечки між гетьманом і його прибічниками із старшини старшого покоління, з одного боку, і молодими козаками - з другого; про те, з якою з держав бути в союзі і протекції. Всі вони однодушні (за винятком представника від духовенства, який дотримується

[50] Там же, стор.87-88.

[51] Автор "Истории Русов" помилково датує перемогу козаків над польськими військами під командуванням короля Яна Казиміра 17 червня, в той час як ці події справді відбулися 5-6 серпня 1649 р.

[52] История Русов, стор.91.

[53] Там же, стор.94-95.

[54] История Русов, стор.95-99.

[55] Там же, стор.97.

польської орієнтації), що про союз з Польщею і Туреччиною не може бути й мови. Б.Хмельницький виголошує промову про союз і дружбу з Росією. Противна сторона з молодих, вустами Богуна, висловлює своє негативне ставлення до промови гетьмана, називаючи його зрадником. Тяжкий кріпосний стан російського народу не дозволяє молодим погодитися на союз з Російською державою, в якій панує "рабство неключиме". Гетьман ледве заспокоїв нарікання повторенням клятви, що "він ніколи й на думці не мав і мати не буде наміру ущімлювати права і вольності козацькі".[56] Після цього він відпустив посланників з великою пошаною до їх урядів і народів.[57]

Ці оповідання, як і деякі інші, пронизує республіканська і антикріпосницька концепція. В цьому, між іншим, полягає одна із значних позитивних сторін "Історії Русів" як пам'ятки української історіографії та літератури феодально-кріпосницької епохи. Ідеї республіканізму звучать перш за все у прикрашеному автором "Історії Русів" Зборовському договорі, а особливо виразно у ряді риторичних промов, вигаданих автором і вкладених до вуст Б.Хмельницького та деяким його сподвижникам.

Так, наприклад, посли турецькі, російські і польські, що були на аудієнції у гетьмана, як розповідається в "Історії Русів", після звичайних поздоровлень і привітань пропонували кожний від своїх урядів і народів дружбу і союз гетьману та народу українському. Вони умовляли гетьмана стати під протекцію своїх держав і обіцяли, що першим пунктом договорів буде значиться "утвердження" гетьманства, як спадкового в нащадках і родині Хмельницького. На це гетьман нібито відповів посланникам так: "Союз і дружбу я готовий держати з усіма народами..., а від спадкового володіння цим народом моєю фамілією як гетьманів я цілком відмовляюся і від того буду утікати довічно, бо це противно правам і звичаям народним, якими вони повинні керуватися обраними з-поміж себе урядовцями і самим гетьманом... Я соромлюсь навіть подумати про порушення цих прав".[58]

В іншій своїй промові - відповіді посланникам Б.Хмельницький (а насправді автор "Історії Русів") називає монархічний лад "небезпечним каменем спотикання, через який всі низько падають, розбиваються і не можуть встати, що він більше знає, як уже старий і досвідчений в політичних справах, якому урядові бути належитися народові Малоросійському".[59]

[56] История Русов, стор.99.
[57] Там же.
[58] История Русов, стор.96.
[59] Там же, стор.97.

Автор "Історії Русів" мовою гетьмана Богдана Хмельницького виражав впевненість в сили народу і ставить роль народу на чільне місце.

У такій самій мірі, як і республіканізм, велике місце в "Історії Русів" зайняли питання про негативне ставлення до кріпосного права. Свої антикріпосницькі настрої автор висловлює в ряді місць. Так, наприклад, коли він говорить про становище українського народу під владою Польщі на початку XVII ст., напередодні визвольної війни, він панщину порівнює з рабством.[60] Особливо яскраво це виражено в промові Богуна, який в "Історії Русів" під 1650 р. називається генеральним осавулом, тоді як в дійсності в той час Богун був вінницьким полковником. У суперечці з гетьманом Богун звертається до учасників наради в Чигирині з такою промовою: "У народі Московському у найвищій ступені панує неключиме рабство і невільництво; у них, крім божого та царського нічого власного нема і бути не може; люди, на їх думку, створені на світі, нібито для того, щоб у ньому не мати нічого, а тільки рабствувати. Самі вельможі і бояри московські титулуються, як звичайно, царськими рабами... Що ж торкається посполитого народу, то всі вони вважаються кріпосними, ніби не від одного народу походять, а накуплені з полонених і невільників, і ці кріпосні або, по їх прозвищу, селяни обох статів, тобто чоловіки і жінки з їх дітьми, за невідомими в світі правами і привласненням продаються на торжищах і в житлах їхніми власниками і господарями поруч з худобою, а нерідко міняються на собак".[61] Ці слова не випадково приписані Богуну; очевидно, автор розумів, що Богун належав до найбільш авторитетних вільнолюбних, непримиренних до ворогів сподвижників Б.Хмельницького.

Головне ж полягає в тому, що поняття про кріпосний стан селян Росії кінця XVIII ст. автор "Історії Русів" довільно переніс на першу половину XVII ст. Цим самим надано цілому творові характеру документа, що служив засобом антикріпосницької пропаганди кінця XVIII і першої чверті XIX століття, за що "Історію Русів" так дорого цінували декабристи, Пушкін, Герцен та інші передові люди Росії XIX ст.

В "Історії Русів" чітко виражена ідея возз'єднання України з Росією. Автор висловив своє ставлення до події показом діяльності Б.Хмельницького як видатного державного і політичного діяча та дипломата; він не приховав також того становища, що здійснення питання про возз'єднання - результат боротьби двох протилежних сил - прихильників Росії, з одного боку, і Польщі - з другого. Ці суперечності

[60] Там же, стор.49.
[61] Там же, стор.98.

розв'язані автором на користь першої, однодушним народним схваленням думки гетьмана.[62] Гетьман Богдан Хмельницький поданий як особа, що скрізь захищає взятий ним на початку визвольної війни курс орієнтації на Росію. Особливо цікаво автор подає цю лінію Хмельницького у багатьох випадках при висвітленні дипломатичних переговорів гетьмана з представниками Туреччини, Кримського ханства і Польщі, які прагнули штовхнути козаків на війну з Російською державою. В усіх випадках відповідь гетьмана була одна - не пристало нам воювати з єдиновірним і одноплемінним народом московським.

На Переяславській Раді 1654 р. звершився акт возз'єднання України з Росією. Лютують уряди Туреччини, Криму і Речі Посполитої. Починається війна українського народу спільно з Росією за закріплення здобутків визвольної війни, за остаточне відірваня України від Польщі і забезпечення її від агресії турків та кримських татар.

Автор "Історії Русів" вмістив цікавий (з точки зору його поглядів на возз'єднання) діалог Хмельницького з кримським ханом Менглі Гіреєм.

Тут помилково називається це ім'я, справді кримським ханом був тоді Іслам Гірей. Діалог цей такого змісту: хан намовляє Хмельницького розірвати союз з Москвою і всіляко плямує російський народ, його звичаї, віру, норови; він говорить, що нібито у Росії "всі чини і народ майже неписьменні, у них безліч різновірувань і дивних мольбищ, подібних до язичества, а своєю жорстокістю вони (росіяни.- М.М.) перевершують дикунів...". Всі докази хана були спрямовані на те, щоб довести, що возз'єднання України з Росією, яке вчинив гетьман, є великим злом. Гетьман, заперечуючи всі ганьблення хана на адресу Росії, пригадав йому зради і лиха, що терпів український народ від татар і турків, а "про поляків, - каже Хмельницький, - і говорити нічого; весь світ знає, що у них скільки панів, стільки й королів.. Таким чином, коли народ руський (український. - М.М.) нинішньою своєю протекцією обрав собі зло, то, звичайно, між злом, яке оточувало його, він вибрав менше".[63]

Возз'єднання України з Росією автор подав як видатну сторінку в історії українського народу, як возз'єднання двох єдиноплемінних народів і, разом з тим, як акт великого міжнародного значення. "З'єднання Малоросії з царством Московським, - читаємо ми в "Історії Русів" - стурбувало майже всі європейські двори. Ідея про "рівновагу держав" уже

[62] История Русов, стор. 119-121.
[63] История Русов, стор.135.

тоді починала розвиватися".[64] Далі йде оповідання про те, з якою тривогою реагували іноземні уряди на піднесення могутності Російської держави після возз'єднання з нею України. Вказівка на політику "рівноваги держав" заслуговує на увагу з того погляду нагадує нам курс керівника зовнішньої політики часів Катерини II князя О.Безбородька, його політику озброєного нейтралітету і утворення рівноваги між державами. Як відомо, О.Безбородько брав участь у виробленні проекту Катерини II в 1780 р. – "Про озброєний морський нейтралітет". Він звів цей проект у закінченому вигляді до певної програми зовнішньої політики російського уряду, зокрема його ставлення до війни Англії і Америки наприкінці XVIII ст.[65] На цій підставі деякі дослідники вважали Безбородька автором "Історії Русів".[66]

Висловлення про політику нейтралітету гетьманського уряду часів визвольної війни автор "Історії Русів" часто вносить довільно в промови Б.Хмельницького під час його дипломатичних переговорів з турецькими, кримськими і польськими посланниками. Акт возз'єднання України з Росією автор "Історії Русів" розглядав як договірні відносини гетьмансько-старшинського уряду з російським. Він був байдужим до того, що поступається історичною правдою, бо відомо, що ніяких договорів і домовленостей царський уряд не укладав. Однак договірна форма возз'єднання прийнята автором "Історії Русів" тому, що вона відповідала його історичній концепції. В ній виразно проявлялася автономістична козацько-старшинська тенденція, властива українській дворянській інтелігенції кінця XVIII і початку XIX ст.

У викладі історії XVIII ст. автор "Історії Русів" виступає як близький наступник покоління, що діяло в період його життя. Особливо це торкається висвітлення історії другої половини XVIII ст. "Історія Русів" доведена до часу ліквідації гетьманства 1764 р. і початку Турецької війни 1768 р. Здавалося б, автор міг бути більш об'єктивним, однак, тут він найбільше свавільно поводиться з фактами і джерелами. Як зауважував О.С.Пушкін, "чим ближче автор наближається до сучасності, тим щирішим, зневажливішим (до джерел і правдивості. - М.М.) і сильнішим стає його оповідання".[67]У висвітленні цього періоду "Історія Русів" залишається

[64] Там же, стор.122.
[65] Н.Григорович. Канцлер князь А.А.Безбородько, т.1. 1879.
[66] П.Клепацький. Листування О.А.Безбородька з своїм батьком, "Ювілейний збірник ВУАН", т.1, 1928 р; А.Яковлєв. До питання про автора "Історії Русів", ЗНТШ, т.154, Львів, 1937,стор.95-113.
[67] А.С. Пушкин. Собр.сочинений, т.VII, М.-Л., 1949с, стор.336.

на рівні тогочасної історичної літератури. Автора її цікавлять переважно внутрішньополітичні та зовнішні події. Соціально-економічні питання він обминає. Соціальне становище народу - посполитих, козаків, працюючих міст його не цікавить.

Найбільше місце в описові історії XVIII ст. автор надав часам царювання Петра І. Основними діючими особами в історії кінця XVII і першої чверті XVIII століття показані Мазепа, Петро І і Меншиков, а з народних героїв - Семен Палій. У висвітленні найголовніших подій цього періоду, наприклад, в описові війни зі шведами, особливо під час їх наступу на Україну в 1708-1709 рр., автор показав боротьбу народних мас, що вирішили переможний для Росії хід подій.

Мазепа та його політика подані в "Історії Русів" в найнегативнішому освітленні і характеристиці. Він показаний як авантюрист, що підкупом і оманою добрався до влади. Автор "Історії Русів" вважає недостойним фактом обрання Мазепи на гетьманство тому, що, на його думку, по законам України належало обирати на керівні посади в козацтві природжених і осідлих людей, тобто з місцевих чинів. Мазепа не належав до таких людей. Автор посилається на відомості з твору Вольтера "Історія про Карла XII", про те, що Мазепа був польського походження і вихований у Польщі єзуїтами.[68] Він не гідний був стояти на чолі козаків. "Козаки, - пише автор, - це є народ вільний і хоробрий, що захищає свої вольності зброєю і готовий завжди захищати її… Зміна їх протекції, - йшла мова наперед про переорієнтацію Мазепи від Росії на Польщу, - загрожувала їм знову рабством; але дух вольності, природно, прагне до свого захисту, і він, подібний пороху, слабкому при вогкості, а лютому при вогні".[69] Подібні характеристики козацтва, як людей вільних, автор подає безліч разів і протиставляє їх політиці кріпосництва та невільництву і деспотизму, що запроваджували Мазепа та Петро. Особливо автор "Історії Русів" картає підступного, жорстокого і нещадного у відношенні до вільного козацтва і народу Меншикова. Він засуджує Мазепу за його користливість, кар'єризм і, особливо, за утворення своєрідного опричного двора в особі сердюків і "надвірної корогви" компанійців, які були у "Мазепи його янголами-охоронцями і духами, що виконували примхи за помахом руки гетьмана, і лихо було людині, що потрапляла до їхніх рук. Кращі чиновники здригалися, побачивши у себе в домі будь-кого із цих гвардійців, що за ним були прислані, а черню вони грали як м'ячем, тому їх ненавидів народ,

[68] История Русов, стор.184.
[69] История Русов.

а військо національне ледве терпить їх".[70] Таку вірну характеристику двору Мазепи і системи його управління подав автор "Історії Русів".

Особливо негативними рисами як особа і державний діяч наділений Мазепа в період Північної війни і зради Росії. Зраду Мазепи, перехід його на сторону Карла XII автор "Історії Русів" вірно розглядає як зраду українському народу. Війну проти шведів, що вторглися на Україну, він вважає війною народною, справедливою.[71]

Разом з тим, автор "Історії Русів" висловив негативне ставлення до дій Петра I на Україні в 1708-1709 pp., до кривавих розправ над населенням Батурина, Лебедина та ін. Всю провину за це він складає на Меншикова, наділяючи колишнього "пирожника" і царських мародерів найнегативнішими характеристиками.[72]

Описуючи битву під Полтавою, поразку Карла XII і Мазепи автор "Історії Русів" свої симпатії віддає Петру I. Але, розповідаючи про події після Полтавської битви і особливо після закінчення Північної війни, скасування гетьманства і створення Малоросійської колегії в 1722 р., він змінює симпатії на негативне ставлення до Петра I і часто на різкий осуд його політики щодо України. Тут у нього, як ніде раніше, проявляються сильні автономістичні тенденції, ідеалізація гетьмансько-старшинського устрою. Від цього місця і далі в "Історії Русів" виражена чіткіше, ніж в будь-якому розділі книги, шляхетсько-старшинська ідеологія, подібна пізнішій буржуазно-націоналістичній і відповідна їй історична концепція. Вся історія України від Петра I подана як боротьба за збереження гетьманського устрою та ідеалізація генеральної старшини.

Описуючи факт арешту і суду в 1723 р. Петром I генеральних старшин, що вимагали відновлення гетьманства після утворення "Малоросійської колегії", він вклав у вуста чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка довгу риторичну промову.

Довгий час виголошення Полуботком цієї патріотичної антикріпосницької промови приймалося за вірогідний факт, хоч відомо, що Полуботко такої промови не міг проголошувати.

Серед істориків другої половини XIX ст. Олександр Матвійович Лазаревський перший розвінчав книжкову популярність Полуботка, початок якої було покладено автором "Історії Русів".

У журналі "Основа" О.Л.Лазаревський вмістив статтю – "Чи говорив Полуботко Петру Великому промову, наведену

[70] История Русов, стор.186.
[71] Там же, стор.201.
[72] История Русов, стор.205-209.

Кониським".[73] Він підкреслив той факт, що "Історія Русів" містить у собі немало помилок, вільних і невільних; обвинувачувати за це автора її (Лазаревський тоді ще вважав автором Кониського - М.М.) було б несправедливо. "Винен тут, - пише він, - більше час і, частково, та палка любов до народу, якою керувався Кониський в його праці". "До таких помилок, - продовжує Лазаревський, - належать і той "радужний колір, якого він надав особі Павла Полуботка. Він приписує йому, як відомо, такі громадянські доблесті, перед якими потомство, по-справедливості, не могло не схилятися. Автор "Історії Русів" ставив ідейне завдання - закликати нащадків старшини і козацтва до боротьби за відновлення автономного устрою, скасованого царським урядом в 60-70-х роках XVIII ст. та проти діяльності "Малоросійської колегії" на чолі з Румянцевим. Цим, власне, він і закінчує свій твір.

Розглянутий нами твір посідає значне місце в українській історіографії та літературі. В ньому підводиться підсумок козацько-старшинської історіографії XVIII ст. і кладеться початок історичних вивчень України властивих новому періоду переходу України від феодально-кріпосницьких відносин до буржуазних.

"Історія Русії" своєю різнобічністю висунутих у ній питань, незалежно від того, вірно чи не вірно вони розв'язувалися, пробуджувала у читачів великий інтерес до вивчення історії України.

"Історія Русів" викликала тривалу наукову полеміку серед дослідників щодо вірогідності тих чи інших історичних явищ і фактів з історії України. Дальші дослідження їх давали поштовх до наукового опрацювання цілого ряду нових проблем і сприяли появі багатьох цінних відкриттів та публікацій нового історичного матеріалу. Все це підносило історію України як науку на високий рівень.

Антикріпосницькі* і в окремих питаннях, антимонархічні концепції, висловлені автором "Історії Русів", були використані передовими діячами літератури та суспільно-політичної думки з особі Пушкіна, Рилєєва, Герцена, Шевченка та інших як засіб викриття кріпосницької і національно-колоніальної** політики царизму.

---

[73] А.Лазаревский. Говорил ли Полуботко Петру Великому речь, приводимую Кониским, "Основа", 1861, № 8, стор.9-13; "Русский Архив", т.1, 1880, стор. 137-209.

Представники дворянської історіографії кінця XVIII- першої половини XIX ст. Яків і Олександр Марковичі.

Серед представників української дворянської історіографії першої половини XIX ст. певне місце займають два брати Марковичі. Наукова спадщина старшого брата Якова Михайловича Марковича (1776-1804 рр.) незначна. Вона становить лише один твір – "Записки про Малоросію, її жителів та виробництва".[74] Слід погодитись з думкою видатного історика другої половини XIX ст. О.М.Лазаревського, який підкреслив, що, незважаючи на малий обсяг цієї книжки, вона як по задуму, так і по виконанню являє собою учено-літературну працю, автор якої у всякому разі не повинен залишатися забутим.[75]

Яків Михайлович Маркович народився у Пирятинському повіті на Полтавщині, почав навчання у Глухівському пансіоні, відкритому для дітей старшин, а продовжував своє навчання, як багато інших вихідців з українських шляхетських родин, у Московському університетському пансіоні. Високу освіченість Я.Марковича характеризує досконале знання французької, німецької та латинської мов, а також глибока обізнаність з західноєвропейською і вітчизняною історією та літературою.

Заняття історією Маркович почав незабаром після закінчення навчання під час перебування на Україні. Увесь 1795 р. він присвятив подорожі по Лівобережній Україні з метою кращого вивчення її. З цих спостережень Я.Маркович виніс велику обізнаність як освічена людина і дослідник сучасного географічного та економічного становища краю. Він познайомився також з особами, що захоплювалися збиранням старовинних письмових історичних пам'яток. Адріян Іванович Чепа дав йому в тимчасове користування велику збірку старовинних документів та інших записів і паперів. До речі, ця збірка загинула невідомо де і з яких обставин після трагічної смерті Я.Марковича.[76]

Історичному минулому Я.Маркович присвятив перший і частково другий розділ своїх "Записок", в яких висловив оригінальні для свого часу погляди. Перш за все заслуговує на увагу його підхід до історичного джерела. Приступаючи до вивчення стародавньої історії Русі, Маркович

[74] Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях, часть первая, В Санкт-Петербурге, при Губернском правлении, 1798.
[75] А. Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины, -"Киевская старина", 1894, кн.XII, стор.352-353.
[76] Я. Маркович в 1804 р. покінчив життя самогубством.

не хоче вступати, як він пише, у “Царство мрій і привидів”, а всякими засобами домагається шукати* історичної правди на основі достовірних джерел. Такий науковий підхід до джерела і прагнення до встановлення істинності факту корінним чином відрізняє метод дослідження Марковича від багатьох його попередників і сучасників.

Стислий виклад історичного минулого Я.Маркович побудував на досить численних вітчизняних, а також іноземних - античних і пізніших німецьких та французьких джерелах, які він широко вводить у науковий вжиток. Провідне місце тут посідають давні руські літописи - письмові пам’ятки російської і української історіографії XIII-XVIII століть, такі, як “Синопсис”, “Ядро російської історії” Манкієва, що тоді приписувався А.Я.Хилкову, “Російська історія” Еміна, твори М.Щербатова, І.Болтіна та інші, а найбільше в дослідженні найдавнішої історії Русі Маркович спирається на твори М.В.Ломоносова і в деяких питаннях, наприклад, походження слов’ян і русів, він значною мірою є його послідовником. Про “Історію Русів” ніде жодним словом не згадується в творі Марковича. Це один з доказів пізнішого її походження і поширення, бо неможлива річ, щоб у разі її існування в той час вона не виявилася б у збірках А.Чепи чи зв’язаного з ним Василя Полетики і не потрапила б до рук Марковича.

Приступаючи до викладу найдавнішої історії України, Я.Маркович перш за все розв’язує питання походження слов’ян і Русі. Він справедливо і далеко не з такою легкістю, як це робить автор “Історії Русів”, підходить до розв’язання цієї проблеми. Маркович вважає цю проблему важкою, бо, як він пише “Час загладив усі сліди, по яких можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії; проте можна найменувати її колискою росів, тому що предки їх сармати, скіфи і слов’яни поселилися там (тобто на півдні Східної Європи. – М.М.) раніше і побудували тут перші міста”.[77]

Я.Маркович, по-перше, твердо стоїть на позиціях автохтонності слов’ян. По-друге, він вважає русів, або росів, народом споконвічним, автохтонним жителем півдня. Він не вдається до критики норманських і антинорманських поглядів, боротьба між якими розпалилася, починаючи від Ломоносова, праці якого широко використовує автор “Записок”. Я.Маркович стоїть рішуче на антинорманських позиціях. Спиняючись на давніх племенах і народах, що населяли Східну Європу, головну увагу він звертає на предків росів - слов’ян. У викладі їх історії Я.Маркович, на відміну від своїх попередників і сучасників, уникнув надмірного випинання

[77] Я.Маркович. Записки о Малороссии, стор.2.

політичного і релігійного фактору, а надав певне місце господарському заняттю слов'янських племен. Головним заняттям слов'ян Я.Маркович вважає землеробство і скотарство; вони також "скрізь відкривали торгівлю виробами від своєї землі, знали гірниче мистецтво ткали полотно, варили мідь, розводили сади і любили музику".[78] На цій підставі він заперечує погляди норманістів XVIII ст. про дикість і безкультурність слов'ян.

У "Записках" підкреслюється активна зовнішня торгівля слов'ян янтарем, хутрами, шкірами, воском і медом. Литовці по річках приганяли різного роду ліс та дерев'яні вироби; греки привозили по Дніпру дорогі тканини, золото та інші предмети розкоші.

Я.Маркович докладно зупиняється на вивченні слов'янської міфології,[79] посилаючись на "Синопсис", працю Г.Попова "Славянская мифология" та на твір М.В.Ломоносова "Древняя российская история" .

У питанні початкової історії давньої Руської держави Я.Маркович лишається вірним своїм поглядам на автохтонність слов'ян і росів. Він вважає першозасновниками держави руських князів Кия, Шека, Хорива. Проте, в дальшому оповіданні Маркович робить певну поступку норманістам у питанні про закликання новгородцями князів Рюриковичів, хоч він уникає називати їх варягами чи норманами, а називає їх новгородцями. Рюриковичі у нього, як і в Ломоносова, - слов'яни.

Визнаючи за вірогідний факт прибуття в Київ Рюриковичів, Я.Маркович дотримується погляду, що Олег не поклав початок могутності Києва, а лише підніс його славу, проголосивши "столицею руської землі".[80] На найменші впливи варягів на слов'ян Я.Маркович навіть не натякає. Якщо слов'яни піддавалися будь-якому впливу, то, на його думку, можна припускати вплив грецький, тобто візантійський.

Звичайно, наукового розв'язання питання про причини утворення і вірного визначення характеру стародавньої Руської держави у Марковича шукати марно. Але, в усякому разі, вдавшись до розв'язання питання про автохтонність слов'ян, росіян, або русів, до показу місцевих джерел утворення руської держави, в цьому відношенні Я.Маркович зробив великий крок вперед у порівнянні з його попередниками і сучасниками. Період кінця X і першої половини XI століття Я.Маркович називає блискучим віком стародавньої Русі, що був спільним для Росії, України та Білорусії.

---

[78] Я.Маркович. Записки о Малороссии, стор.7-8.
[79] Там же, стор.17-19.
[80] Там же, стор. 12-13.

У розділі "Погляди на минуле й нинішнє становище громадянського устроя Малоросії" Я.Маркович торкнувся лише ліквідації давніх князівств на Україні, утворення воєводства і введення Магдебурзького права в XV ст. Обминувши улюблену для всіх істориків XVIII і XIX століть тему про героїчну історію козацтва, возз'єднання України з Росією, він перейшов до найближчих часів – до стислого викладу становища України в часи царювання Катерини II і Павла I.

У викладі стародавньої історії Русі Я.Маркович ніде не виявив чітко класової тенденційності у відношенні до давнього суспільства. Він прагнув бути об'єктивістом у повному розумінні цього слова. Висвітлюючи ж питання про сучасний йому стан громадянського устрою, він виступає як виразний ідеолог дворянства. Говорячи про населення України, Маркович пише: "Між природними малоросіянами налічуються чотири класи - дворянин, міщанин, козак і мужики". Автор "Записок" спробував по-своєму показати походження кожного з цих класів.

Малоросійські дворяни, на думку Я.Марковича, походять від польських дворянських родів або від колишніх гетьманів та старшин. Ця сторона генеалогії українських дворянських родин підмічена ним вірно. Але далі він обходить соціально-економічні і політичні умови, що породили дворянство, і зводить все до юридичного чинника, до введення інституту дворянства урядовими заходами польських королів та російських царів.

Міщани і горожани, що проживають у містах, - це купці та різного роду промисловці. Про їх права в історичному минулому автор "Записок" також не забув нагадати: "Вони керуються Магдебурзьким правом, введеним в XIV ст. Їх магістрат складався раніш із війта, бургомістрів і райців, або ратегерів, що керували різними мирськими справами".[81] Таким історичним екскурсом про минулі права міщан Я.Маркович намагався виправдати надавчі грамоти містам, видані Катериною II в 1785 р.

Найвиразніше кріпосницько-дворянська ідеологія Я.Марковича виявляється у погляді на селянство, його становище та історію закріпачення. Маркович пише: "Малоросійські мужики називалися раніше посполитими і мали право вільно переходити від одного пана до іншого. Від цього виникали великі безпорядки й порушення спокою жителів - це є ті головні причини, які примусили знищити їхнє кочове життя; і з того часу вони почали більше займатися працею і промислами".

Я.Маркович негативно ставиться до антикріпосницької боротьби, яку він називає безпорядками. Як ідеолог дворянства він виправдовує

[81] Я. Маркович. "Записки о Малороссии", стор.35.

закріпачення селян, чого довгий час домагалися нащадки українських старшин і шляхти перед царським урядом. Свої домагання вони обґрунтовували "безладдям" у господарському й політичному житті України. Все ж, він вірно підкреслив, що ці "безладдя" були саме тому, що посполиті мають право вільного переходу від одного землевласника до другого або повного виходу на інші землі. "Вільний перехід селян" - нова думка в історіографії України. Такі погляди свідчили про те, що в історичну думку почали проникати елементи буржуазної ідеології.

Творчість іншого з представників дворянської історіографії Олександра Михайловича Марковича (1790-1865) відноситься до 40-х – початку 60-х років минулого століття, до передодня селянської реформи, коли гостріше стало селянське питання і сильніше назрівала боротьба за знищення кріпацтва. В дореволюційній історіографії ім'я Олександра Марковича і його творчість як історика не зайняли належного місця. На них звернув увагу лише відомий історик другої половини XIX ст. Олександр Лазаревський в статтях про колишніх дослідників української старовини.[82]

О.Маркович був молодшим братом Я.Марковича, народився в українській поміщицькій сім'ї, в селі Сваркові Глухівського повіту. Так само, як і Я.Маркович, його брат здобув високу освіту і рано виявив схильність до науково-літературної діяльності. Десь на початку XIX ст. він закінчив відкритий тоді у Харкові університет і, подібно до брата, також, почав працювати над історією. Не виключений той факт, що заняттю питаннями історії України сприяла наявність у нього архіву його діда і батька, зокрема рукопис у десяти томах "Щоденника" генерального підскарбія першої чверті XVIII ст. Якова Андрійовича Марковича та "Записки про Малоросію" передчасно загиблого брата. О.Маркович є автором незакінченої і ненадрукованої праці "Опис Малоросії"; вийшли з друку: "Історичні і статистичні записки про дворянський стан і дворянські маєтності" (1840, вдруге - 1894), "Історичні нариси міста Глухова", видані уривками О.Лазаревським, "Історія Гамаліївського монастиря", "Малоросійське весілля" (1897 р.) та інші, дрібніші праці. В 1859 р. О.Маркович видав друком невелику частину десятитомного щоденника його діда - Якова Андрійовича Марковича (1696 - пом.1770).

Світогляд О.Марковича був суперечливий, що пояснюється суперечливістю суспільного життя передреформеного періоду і

[82] А. Лазаревський. Прежние изыскатели малорусской старины. Александр Михайлович Маркович, "Киевская старина",1897, кн.1, стор.92-111; кн.П, стор.275-310.

становищем дворянської інтелігенції цього часу. Ці суперечності були відображені в ідеологічній боротьбі між старими, відживаючими кріпосницькими відносинами і новими, що народжувалися - капіталістичними. В зв'язку з цим навіть у передової дворянської інтелігенції спостерігаються суперечливі погляди на існуючий лад, а також на історію.

О.Маркович після звільнення із служби в Чернігівському губернському правлінні часто міняв урядові посади. Кілька років він обирався губернським предводителем дворянства, але у виборах 1838 р. його обрання було скасоване Миколою І. Конкретні причини такого ставлення царського уряду до О.Маркевича встановити важко. Він був зв'язаний з родиною малоросійського генерал-губернатора кн. М.Рєпніна, родича декабриста Волконського, а через нього з деякими іншими родинами, близькими до декабристів, допускав небажані антиурядові висловлювання в колі друзів, а іноді в прилюдних виступах, висловлював співчуття кріпосному селянству і підтримував вимоги скасування кріпацтва. Такий предводитель дворянства не відповідав реакційній політиці Миколи І. Фактом усунення царським урядом з громадської посади в дворянському зібранні О.Маркович не був стурбований, бо фактично ще раніше самовільно залишив цю посаду і навіть не брав участі в дворянських зборах. Він віддавав свої сили науковій діяльності і складанню проектів про звільнення кріпаків з передачею в їхнє користування поміщицької землі.

Письмовий проект О.Марковича про звільнення селян від кріпацтва не зберігся. Відома лише його переписка, як чернігівського губернського предводителя дворян, з міністром внутрішніх справ графом Петровським. З неї можна уявити цей проект О.Марковича таким. Селянам надається повна особиста воля. Вони звільняються від кріпосного права і можуть вільно займатися торгівлею, промислами, сільським господарством тощо. Земля віддається селянам за викуп, селянин має право вільно купити й продати цю землю. Такий проект, надісланий Марковичем на ім'я міністра внутрішніх справ, не лише не був поданий на затвердження імператорові, а дістав в конфіденціальному листі суворий осуд з боку міністра внутрішніх справ на адресу О.Марковича, як новообраного чернігівського губернського предводителя дворянства. Це, ймовірно, й стало приводом до урядового скасування обрання його предводителем дворянства Чернігівської губернії.

Під час підготовки проекту реформи О.Маркович увійшов у "Чернігівський губернський комітет поліпшення і устрою побуту поміщицьких селян" як один з його членів від Глухівського повіту. Він

виступав у комітеті як представник так званої меншості в опозиції до консервативної більшості. Цю консервативну більшість очолювали великі поміщики Чернігівщини – "українофіли" Г.П.Галаган і В.В.Тарновський. О.Маркович при розв'язанні селянського питання відмежувався від консервативної більшості, а після видання Положень і Маніфесту 19 лютого 1861 р. з власної ініціативи звільнив своїх селян на вигідних для них умовах, не дотримуючись загального "Положення".

О.М.Марковича ми можемо віднести до представників тієї частини дворянства, що обирала буржуазний, капіталістичний шлях розвитку свого господарства в першій половині XIX ст. Це не могло не позначитися на його ідеології. Важко встановити достовірно, чи був Маркович знайомий з аграрною програмою декабристів, проте його проект звільнення селян від кріпацтва був близьким до аграрної програми декабриста Микити Муравйова. Прогресивні погляди на суспільні відносини, зокрема на аграрно-селянське питання, тісно пов'язані з науково-літературними заняттями Маркевича*, з його інтересом до минулого вітчизни.

Історичні праці О.Марковича за його життя залишилися більшістю ненадрукованими, з них тільки частина була видана пізніше, після його смерті. Перші його праці являли собою упорядковану збірку паперів сімейного архіву.[83] В ній надруковано ряд джерел, які стосуються соціально-економічних і побутових явищ історії Лівобережної України XVII-XVIII століть. Тут вміщені, головним чином, невідомі до того часу гетьманські універсали другої половини XVII і першої половини XVIII століття про земельні надання і маєтності, про торгівлю і промисли, мемуари і листування старшини, які розкривають важливі факти побутового характеру, родинних відносин старшинських фамілій тощо. Ці документи були виявлені в архіві Якова Андрійовича Марковича. Його внук-історик пізнішого покоління, у зв'язку з давністю фактів міг вільніше говорити про те, чого не міг сказати його дід - генеральний підскарбій Яків Андрійович Маркович. Надрукування документів було першим обнародуванням сімейних архівів української козацької старшини, які, може поза бажанням історика, об'єктивно розкривали соціальну класову сутність гетьманщини XVIII ст.

Друга праця О.Марковича "Описання Малоросії", яка залишилась незакінченою і ненадрукованою, була написана, як гадав Ол.Лазаревський,

[83] Малороссийская старина. Див. "Украинский журнал", 1824, № 19-20, стор.43-55; № 21, стор. 126-128.

в 20-х роках XIX ст.[84] Це дослідження було задумане автором, по всій ймовірності, як продовження занять над описанням України, розпочатої братом Яковом Марковичем в його "Записках про Малоросію". Тут автор торкнувся деяких загальних питань статистики України, описання географічного розташування, природи, тваринного світу, річкових і сухопутних шляхів тощо. Значне місце в "Описанні" зайняв етнографічний матеріал. До цієї частини праці відноситься незакінчена повість "Малоросійське весілля",[85] яка була опублікована після смерті Марковича і характеризує його як знавця побуту козацької старшини.

Праця "Описання Малоросії" свідчить про інтерес автора до народного життя і побуту. Незважаючи на загальну ідейну класову дворянську обмеженість, яка не дозволяла О.Марковичу рішуче стати на шлях відвертого захисту соціальних інтересів народу, зокрема селянства, цей інтерес проявився в його необнародуваній, прихованій від урядових кіл історико-літературній творчості.

Однією з важливих для української історіографії першої половини XIX ст. праць є дослідження Марковича про дворянський стан, надруковане в скороченому вигляді вперше в 1839 р. і пізніше перевидане Милорадовичем.[86] У цьому творі автор відобразив власні оригінальні прогресивні, в порівнянні з його попередниками, погляди на походження українського дворянства, кріпосного права, на історію козацтва і селянства.

О.Маркович відкидає погляд, що кріпосницькі відносини, а разом з ними й поява дворянського стану виникли через юридичні акти і надання королів польських та великих князів литовських. Кріпосницькі відносини він розуміє не як феодальні. Поняття феодалізму, навіть у тому розумінні, яке існувало в дворянській історіографії, у творах О.Марковича відсутнє. Проте в нього є позитивним визнання того факту, що права дворянства здавна пов'язані з землеволодінням, придбаним різними шляхами, в першу чергу земельні надання за службу. Початок процесу утворення великого земельного володіння він веде від стародавньої Русі, від давніх князівських часів. "Відомо, - пише він, - що уже в пізніший час утворився дворянський стан в Росії в сучасному вигляді. В найдавнішій Русі був вищий клас людей, який користувався правами, що складають

[84] А.Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины, "Киевская старина", 1897, II, стор.280.

[85] А.М. Маркович. Малороссийская свадьба. Відбитка з "Киевской старины".

[86] А.М. Маркович, Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894.

і тепер права дворянства, тобто правами, що походять від володіння маєтностями, здобутими державною службою; але ніколи ні ті володільці маєтків, ні люди, що перебували в багатьох різних чинах та придворних посадах військових і цивільних, не складали стану, який нині користується загальними правами дворянства".[87] Всякі пізніші конституції і надання польських королів лише підтверджували права цього класу й урівнювали його з польським шляхетством. Доказом цього було те, що деякі дворянські роди перед польським урядом підтверджували свої права давніми грамотами, наданими від великих князів руських. Автор також указав на фальшивість багатьох грамот, поданих при розгляді справ Герольдією і цим поставив під сумнів дворянське походження, а таким чином і права багатьох кріпосників України на володіння землями і кріпаками. Звідси напрошувався висновок про те, що дворянські права на землю і кріпаків мусять бути скасовані.

Українське дворянство, на погляд Марковича, складалося не лише з старовинних родів, а й рекрутувалося з різних шарів суспільства, здобувало земельні надання і шляхетство за службу у литовських великих князів і польських королів. Різні найменування шляхти: князів, панів духовних і цивільних, панів хоруговних, шляхти - земян, рицарства тощо, - всі ці особи складали один стан. Права їх називалися шляхетськими вольностями. Права шляхти автор показує на основі Статуту литовського, який втратив давно свою законну силу і значення.

У зв'язку з дальшою історією формування шляхетського стану і рекрутуванням шляхти з простих верств населення О.Маркович торкнувся в загальних рисах історії козацтва. Він відкинув легендарні, фантастичні вигадки про те, що нібито козаки пояснять від стародавніх "козар", "косогів" і що їх початок ведеться від дружин київського князя Святослава тощо. Історію козацтва він починає від другої половини XV ст. "Коли в половині XV ст. утворилась Кримська Орда, - пише О.Маркович, - в Малоросії виник новий воєнний стан козаків запорозьких. Довго цей стан не мав нічого визначеного і складався з невеликого числа людей всякого звання, шляхетського і духовного походження, міських і сільських жителів тубільців і чужоземців".[88] Польський уряд визначив для них поселення та певні місця проживання вище Дніпровських порогів та нижче міст

[87] Це місце в праці Марковича в короткому виданні, надрукованої "Історичної і статистичної записки", випущено. Ми цитуємо за А.Лазаревским "Прежние изыскатели малорусской старины", "Киевская старина", 1897, кн.П, стор.285-286.
[88] А. Маркович. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894, стор.7.

Києва, Трахтемирова та інш. Але коли спалахнула війна за незалежність, продовжує Маркович, Малоросія вся перетворилась у військову республіку, тоді жителі сіл міст і селищ, без різниці стали вписуватися до козацьких списків, залишаючи за собою свої маєтки.[89]

Маркович вважає, що під час визвольної війни шляхетський стан України значно поповнився простими людьми, які прославилися в битві з ворогом. У погляді на козацьку старшину тут проводиться протилежна думка тій, яка висловлена в "Історії Русів", що на старшинські посади обиралися лише люди шляхетного стану. Маркович вважає, що в козацькому війську, особливо в часи визвольної війни 1648-1654 рр., простий, нереєстрований козак за свої заслуги міг бути не лише полковим, але й генеральним старшиною, а отже, і правителем краю." [90]

"У військовій республіці, якою зробилась Малоросія, - пише Маркович, - військове звання взяло верх над іншими і що при підвищенні в чин старшини не стільки дивились на походження, скільки на заслуги і здібності у військовій службі".[91] В силу цього, під час війни і на протязі всього гетьманського управління багато з реєстрових козаків, здобувши звання старшин, зробилися незаконними власниками давно населених селянами маєтків, а нащадки їх увійшли до дворянського стану. Цар Олексій Михайлович пожалував старшину дворянством. Історія українського дворянства XVIII ст. показана Марковичем як суцільне прагнення шляхетських і старшинських родів до закріпачення селян у сфері соціально-економічній і правничо-юридичній.

Маркович на невеликому матеріалі показав історію закріпачення українських селян як суцільне їх пограбування і поневолення.[92] Кріпосне становище селянства і поступове юридичне закріпачення його постають перед читачем у висвітленні Марковичем приблизно так, як його подав дещо пізніше О.Лазаревський. Вони зводяться до того, що указ Катерини II про закріпачення селян від 3 травня 1783 р. був лише узаконенням і ствердженням того, що уже фактично відбулося в українському селі. Закріпачення селянства відбувалося поволі, крок за кроком, в силу загального історичного розвитку країни. Українське дворянство беззаконними засобами, всякими неправдами захоплювало землю і

[89] Там же, стор.8.
[90] А.Маркович Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894, стор.9.
[91] А.Маркович Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии, Чернигов, 1894, стор.9.
[92] Там же, стор.29-37.

майно посполитих та козаків, а також адміністративну і судову владу над ними. Такий напрошувався висновок у читача з викладу О.Марковичем історії українського дворянства і закріпачення ним посполитих селян. З такої історичної концепції напрошувався висновок про необхідність скасування кріпацтва і повернення землі справжньому її господареві і давньому власнику - селянину.

Таким чином, О.Маркович в своїх історичних працях, в завуальованій формі, висуває актуальну для того часу думку про скасування кріпосного права і великого поміщицького землеволодіння на користь селянства. Між рядками його творів читач легко міг розпізнати вимогу повернення земель нащадкам українських посполитих XVI-XVII століть, пограбованих старшиною і шляхтою – предками "благородних", визнаних Герольдією панів-дворян XIX ст.

О.Марковичу належить і ряд менш важливих праць: "Історичний нарис міста Глухова", "Історія Гамаліївського монастиря" та ін. Уривки з першої надрукував Ол.Лазаревський.[93] Другу, написану, головним чином, на матеріалах сімейних архівів, без імені автора опублікував Філарет Гумилевський у своєму "Описі Чернігівської єпархії".[94] Останньою працею, виданою О.Марковичем в скороченому вигляді, був щоденник його діда.[95] Він становить важливе джерело для вивчення історії України XIX ст. Видатний історик другої половини XIX ст. Олександр Лазаревський зауважив, що виданням щоденника Маркович зняв завісу з побутової історії України XVIII ст. "...Ми вперше побачили оживленими і гетьманів (Апостола і Розумовського), і старшину, що їх оточувала, побачили їх в приватному, закулісному житті, про яке до того часу мали лише туманне уявлення. Заслуга Марковича у виданні дідівського щоденника настільки велика, що якби він свою літературну діяльність обмежив лише надрукуванням цієї пам'ятки, то вже за це його ім'я не було б забуде в малоруській історіографії".[96]

[93]А.Лазаревский. Описание старой Малороссии, т.П.

[94] Филарет. Описание Черниговской епархии, т.IV, стор. 19-54.

[95] Дневник. Записки генерального подскарбия Якова Марковича, т.I и П, М., 1858.

[96] А.Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины, "Киевская старина", 1897,кн.П, стор.269-197. Термін "руський", "малоруський", іноді "південно-руський", а не "український" вживалися тоді офіціально в зв'язку з великодержавною шовіністичною політикою царського уряду щодо України.

Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії".

Поява в російській дворянській історіографії першої половини XIX ст. великих узагальнюючих праць на зразок "Історії держави Російської" М.М.Карамзіна, великий інтерес до історичного минулого взагалі і зокрема України, вихід у світ окремих розвідок з цього питання свідчило про потребу видання систематичної, узагальнюючої і по можливості повної історії України. Спробу виконати це завдання робили такі збирачі старовинних документів, як А.І.Чепа, В.Г.Полетика та інші. Справу створення узагальнюючої синтезованої історії України виконав Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788-1850).

Д.М.Бантиш-Каменський народився в Москві 5 листопада 1788 р. в дворянській родині Бантишів, що походила з молдавських бояр. Його дід М.К.Бантиш прибув у Росію з Ясів в 1717 р. на запрошення свого родича кн.Д.К.Кантемира.[97] Д.М.Бантиш-Каменський юнаком був записаний у списки лейб-гвардії Семенівського полку (1795 р.), а після вступу на трон Павла I був виключений з них, разом з іншими малолітками. В 1800 р. його влаштовують юнкером у Московський архів іноземної колегії, керівником якого був його батько, історик М.М.Бантиш-Каменський. В 1780-1784 рр. він видав "Дипломатичне зібрання справ між російським і польським дворами з самого їх початку до 1700 р"[98] в п'яти томах. В 1805 р. вийшла його книга "Исторические известия о возникшей в Польше Унии", а також багато інших праць, збірників документів і публікацій.

Після вітчизняної війни 1812 р. Д.М. Бантиш-Каменський слухав лекції в Московському університеті, а після закінчення його перейшов на службу в Колегію іноземних справ у Петербурзі. Він побував у кількох закордонних відрядженнях, досконало володів іноземними мовами - французькою, німецькою, англійською і латинською. Перед ним відкривалась можливість дипломатичної кар'єри, з якої він не скористувався, а вступив на службу правителем канцелярії кн.Миколи Рєпніна, призначеного в 1816 р. військовим губернатором Малоросії. Перебування на цій посаді в новому колі прогресивної інтелігенції, що зосереджувалася навколо М.Рєпніна, який був близький до декабристів,

[97] С.А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т.II, вып.22-23. СПб., 1891, стор.94-95.

[98] Д.Н.Бантиш –Каменський. Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами с самого оных начала по 1700 г.

позитивно позначилося на заняттях Бантиш-Каменського. Кн. Рєпнін порадив історику написати синтезовану працю з історії України і допомагав йому в цій роботі. Взагалі Рєпнін таємно сприяв прогресивним діячам України, його дочка Варвара Рєпніна, як відомо, була близькою подругою Т.Г.Шевченка, пізніше сприяла визволенню поета із заслання. До послуг Д.Бантиш-Каменського був архів Рєпніна, матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігалися при Чернігівському губернському правлінні, а також успадковані від батька численні збірки матеріалів.[99]

Головною працею Д.М.Бантиш-Каменського була "Історія Малої Росії" в чотирьох томах, що вийшла вперше з друку у Москві в 1822 р.[100] В 1830 р. вийшло друге видання в двох частинах і в 1843 р. третє видання.

"Історія Малої Росії" охоплює собою період з найдавніших часів до скасування гетьманства на Україні. Перше видання її являє собою ніби чорнову роботу над вивченням історії України. Так, наприклад, стародавньому періоду Русі було присвячено лише кілька сторінок значної за обсягом праці. Автор взагалі некритично ставився до використаних ним джерел, особливо при підготовці першого видання, що дало підставу акад. Д.І.Багалію ще наприкінці XIX ст. прийти до висновку про низьку наукову вартість праці Бантиш-Каменського. Він зазначав, що "Історія Малої Росії", "становить лише бібліографічний інтерес".[101] Разом з тим Багалій перший розглянув цю працю в зв'язку з тогочасним станом історичної науки, указавши на помилки і недосконалості праці[102], навіть після її переробки в другому і третьому виданнях.

Слід зазначити, що ці перевидання були дещо поліпшені. Приведено в певну систему використання джерел, з'являється вперше в науковому обіході "Історія Русів", якої в часи першого видання автор не знав. Проте до цього нового джерела, як і до багатьох інших, Бантиш-Каменский залишався некритичним, а тому удар критики по "Історії Русів" неминуче зачіпав також "Історію Малої Росії". В другому виданні "Історії Малої Росії" вміщено дев'ять портретів, п'ять малюнків, двадцять шість зображень фарбами типів українців і українок в старовинному вбранні*, вміщено план битви під Берестечком, карту України XVII ст.

---

[99] С.А.Венгеров. Критико-биографический словар руських писателей и учених, Т. II, вып. 22-30, стор. 92.

[100] Д.Н. Бантыш-Каменский. История Малой России со времен присоединения к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края, М., 1822.

[101] Д.И. Бантыш-Каменский. Новый мсторик Малороссии, СПь, 1891, стор. 3.

[102] Там же.

за Бопланом, знімки підписів гетьманів і деяких інших козацьких старшин.

Критика в особі М.П.Василенка[103] і М.Грушевського[104] підкреслювала велике позитивне місце творів Бантиш-Каменського в історіографії, вказувала на часткові, фактичні недосконалості їх. Ідейної сторони ці критики не торкалися.

Перша частина "Історії Малої Росії" другого видання охоплює період з найдавніших часів до возз'єднання України з Росією. Друга частина містить історичний матеріал від Переяславської ради 1654 р. до кінця XVII ст., до обрання на гетьманство Мазепи і третя - від Мазепи до скасування гетьманства.

Еволюцію історичних поглядів Д.М.Бантиш-Каменського ми можемо прослідкувати на прикладі його праці над перевиданням свого твору. Перше видання "Історія Малої Росії" готувалося під впливом історико-літературної атмосфери та ідейного шумування серед дворянства на початку XIX ст. Її поява викликана політичними обставинами і духом свого часу. В зв'язку з розглядом прав на дворянство Герольдією та ліквідацією решток автономних правових інституцій, нащадки українського шляхетства не відразу примирилися з панівним становищем російського дворянства і російського царизму, що проводив свою політику на Україні поза участю прихильників автономізму. Все ж велика частина нобілітованого дворянського стану, в тому числі й Бантиш-Каменський, здобули не лише російські чини й привілеї, а й державні посади, за які вони міцно трималися як на місцях, так і в столиці. Але нелегко їм було зразу подолати автономістичні прагнення. Гра в лібералізм Олександра I щодо Польщі, деякі його натяки на повернення шляхетських свобод дворянству України, на зразок "вольностей дворянських", що надав Павло I, підсилило автономістичні сподівання українського панства, а серед деякої його частини оживило своєрідній дворянський* націоналізм. "Історія Русів", яка поширювалася в рукописах, сприяла розвитку інтересів дворянської інтелігенції до історичного минулого свого краю, в економічному житті якого довго і майже неподільно панували їхні предки. З метою такого оживлення спогадів про минуле і активізації сепаратистських прагнень нащадків шляхти і старшини взявся Д.Бантиш-Каменський слідом за своїм покійним батьком, до праці над історією України.

---

[103] Н.Василенко. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя, "Киевская старина", 1894, кн.XI, стор.259-260.
[104] М.Грушевский. Украинский народ в его прошлом и настоящем, СПб., 1914,стор.19.

Зовнішнім поштовхом до написання "Історії Малої Росії" була поява перших книг багатотомної "Історії держави Російської" М.М.Карамзіна. Той факт, що останній випустив із поля зору історію України і не надав їй у своєму викладі належного місця, викликав у Бантиш-Каменського прагнення показати, що і його край, Малоросія, як офіційно називали Україну, має свою історію. "Первісно історія Малоросії, - пише він у передмові, - тісно поєднана з загальною вітчизняною історією, а потім, після відторгнення Литвою і Польщею, вона існує роздільно".[105] Історія цієї роздільності від XIII ст. до ліквідації гетьманства в 1764 р. на перших порах цікавить Бантиш-Каменського як виразника дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини XIX ст. Однак ці тенденції базувалися на хиткому грунті, і політичні події, що наступили незабаром після виходу у світ першого видання "Історії Малої Росії", вщент розвіяли цей автономізм і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом.

У 1825 р. Д.М.Бантиш-Каменський був призначений папським урядом на високу посаду - Тобольським губернатором. Через три роки, в 1828 р. над ним нависла гроза; він став жертвою сенатської ревізії, що потягнула за собою відставку і суд у Петербурзі. Слідчо-судовий процес тривав до 1834 р.[106] Майже п'ять років вимушений він був бути поза службою. За цей час він доповнив і виправив свою "Історію Малої Росії", друге видання якої було присвячено Миколі І. Недаремно імператор пожалував на покриття заборгованості автора десять тисяч карбованців.[107]

Два дальших видання "Історії Малої Росії" у 1830 і 1843 рр. були не лише науковими поправками. Вони відобразили еволюцію автора до ще більшого вірнопідданства царизму, а також відмову від ідеї українського дворянського сепаратизму.

Після повстання декабристів, внаслідок широкого розмаху селянських рухів і розгортання демократичного і ліберального руху передової інтелігенції в 30-х роках всі сили наляканого цими подіями реакційного дворянства, в тому числі українського, згуртовуються навколо самодержавної абсолютистської монархії. Виявом ідейної підтримки такого згуртування була література та історіографія монархічного спрямування.

---

[105] Д.Бантыш-Каменский. История Малой России, ч.1, Предисловие, Спб., 1830.
[106] Див.Д.Бантыш-Каменский. Шемякин суд в XIX в. "Русская старина", 1873.
[107] С.А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т.II, вып.22-30, стор.93.

Свою вірнопідданість російській монархії Д.Бантиш-Каменський виразив присвятою другого і третього видань своєї “Історії Малої Росії” катові українського народу Миколі I.

Автор“ІсторіїМалоїРосії”вметодологіїісторіїблизькийдоКарамзіна, а в окремих питаннях, скажемо, в поглядах на монархію, їх концепції тотожні. На зразок “Історії держави Російської” Карамзіна “Історія Малої Росії” Бантиш- Каменського є перш за все історією князів, полководців і церковних ієрархів України та історією зовнішньополітичною. Це, переважно, оповідання про дії гетьманів, імена яких іноді взяті довільно з різних легендарних версій. Бантиш-Каменський не лише своєю методологією, а й де в чому методом дослідження уподібнювався і наслідував Карамзіну.

Щодо висвітлення історії стародавньої Русі, аж до XV ст., він широко застосовує в своєму викладі матеріал, запозичений з “Історії держави Російської” Карамзіна, з частими посиланнями на неї і з такою самою художньою, часто захоплюючою тодішнього читача майстерністю викладу.

Д.Бантиш-Каменський був близький до свого сучасника Карамзіна також у ставленні до історичних джерел. Він вводить у науковий вжиток велику кількість нових джерел, зокрема використано їх при написанні “Історії Малої Росії” понад 50. Від Бантиш-Каменських - батька і сина в українській дворянській історіографії покладено в деякій мірі початок археографії XIX ст. Як в “Історії держави Російської”, так і в “Історії Малої Росії” найбільшу цінність становлять додатки історичних джерел і примітки, які в багатьох випадках не втратили свого значення до нашого часу. Проте було б помилкою цілком ототожнювати концепції, методи і засоби досліджень двох представників нашої вітчизняної історичної науки початку XIX ст. Твір Бантиш - Каменського тільки де в чому подібний до праці Карамзіна. В цілому ж їх відрізняє національна специфіка предметів, своєрідність їх та відмінність становища двох істориків. Карамзін був офіційний, придворний історіограф. Бантиш-Каменський творив переважно як аматор, просто вчений, без будь-яких привілеїв і спеціальних замовлень. Він мав також свій власний погляд на предмет вітчизняної історії.

В кінцівці до свого твору Д.Бантиш-Каменський визначив скромну свою роль в історіографії так: “Слава не мій уділ. Задовольняюсь і тим, що вирвав із рук всеруйнуючого часу декілька хартій, невідомих до цього часу, склав ціле із розкиданих уривків. Зникне моя багатолітня праця, покриється забуттям; але дії доблесних мужів збережуться у віддалених

нащадків і самі руїни будуть розповідати про них".[108]

Мету свого твору Д.Бантиш-Каменський визначив у передмові до другого видання "Історії Малої Росії". Він хотів прищепити новому поколінню першої половини XIX ст., думку про те, що в Малоросії в минулому процвітало "благочестя і любов до монархії".

Малоросія, на думку Бантиш-Каменського, заслуговує докладного історичного описання як "країна, вірна богові - у путах, царям - в час вторгнення неприятеля, вона прикрасила вік Петра І і Катерини багатьма достойними синами". Бантиш-Каменський мав на увазі представників привілейованих верств вихідців з України, діячів часів Петра І і Катерини II, яких він подав в образному висвітленні при викладі історії XVIII ст. Д.Бантиш-Каменський створив цілісну монархічну вірнопідданську концепцію в історії України, особливо у викладі возз'єднання України аж до кінця скасування гетьманського правління Катериною II. У цьому відношенні ми можемо його назвати істориком, що прагнув обґрунтувати ідейні погляди вірнопідданської частини Українського шляхетства і нащадків старшини, що задовольнилися урівнянням в правах з російським дворянством, визнанням їх прав Герольдією і здобуттям теплих місць на царській державній службі. Повернення України під владу всеросійських "мудрих монархів", виправдання їх кріпосницької і колоніальної політики на Україні Д.Бантиш-Каменський обґрунтовував історичними мотивами.

Ідеологія автора "Історії Малої Росії" виразно реакційна, монархічна. Проте своєю працею він вніс значні елементи нового в пізнання історичного минулого, додав багато важливого в українську і російську історіографію.

У поглядах на давню історію слов'ян і Русі ми спостерігаємо у Бантиш-Каменського прогресивні риси порівняно з його сучасниками-норманістами. Його концепція в цьому питанні близька до тієї, що висловлена в "Історії Русів", з однією лише істотною відмінністю. Бантиш-Каменський, визнаючи слов'ян автохтонними племенами, так само, як назву "Русь", вважає місцевою східно-слов'янською, разом з тим, як ідеолог монархії, робить поступку норманістам у питанні про роль Рюриковичів в утворенні давньої Руської держави. В цьому відношенні концепція Бантиш-Каменського близька до концепції Карамзіна. Автор "Історії Малої Росії" ідеалізує "засноване Рюриком єдиновладдя у північних слов'ян",[109] тобто у новгородців. Він вважає київських князів

[108] Д.Бантыш- Каменський. История Малой России, ч.III, М., 1830, стор.264.
[109] Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч.1, стор.3.

Аскольда і Діра варяго-русами і надає їм роль заспокоювачів міжусобиць серед слов'ян середнього Придніпров'я і творців самодержавства в Південній Русі. Отже, тут норманістські концепції, як і в російських дворянських істориків, були підкорені монархічній ідеології.

Бантиш-Каменський вірно розглядає Київську Русь як спільний період в історії Великоросії і України. Проте ідеалістичні монархічні погляди на історію не дозволили йому вірно зрозуміти причини розпаду Русі на окремі князівства і визначити закономірності, що призвели до феодальної роздробленості та утворення передумов, які сприяли відокремленості трьох частин Русі – Північно - Східної, Південної і Західної. В цьому відношенні Бантиш-Каменський зробив крок назад в порівнянні з "Історією Русів", автор якої вважав одною з причин роздробленості Русі в XIII ст. монголо-татарське панування. Він вважав причиною роздробленості помилкову політику київських князів, яка призвела до поділу Русі та до князівських міжусобиць. Політику князів і в цілому всі історичні події Бантиш-Каменський розглядає як прояв провидіння божого, що підносило або затьмарювало верховних вінценосців Росії.[110] Взагалі в його концепції, як і в Карамзіна, панує провіденціалізм, властивий історикам феодального періоду.

Татарську навалу Бантиш-Каменський вважає для Русі лихом, посланим провидінням, тобто карою божою.

Все ж на відміну від поглядів Карамзіна, який вважав татарську неволю лихом, що стало "причиною добра і в самій руїні користь цілості...",[111] Бантиш-Каменський розглядав навалу татар і їх панування лише як негативне явище. "Навала Батия, - писав він, – зупинила успіхи освіти і навчання в Росії, засновані в різних місцях великими Володимиром і Ярославом, підтримані і розповсюджені їхніми наступниками".[112]

У викладі історії України від XIII до 60-х років XVIII ст. Бантиш-Каменський зберіг і далі цілісну концепцію про тісні зв'язки Південної і Західної Русі з Північною Руссю. Довготривале панування литовських князів на Україні й Білорусії Бантиш-Каменський вважає наслідком завоювання, а не мирного возз'єднання України та Білорусії з Литвою, як це робив Карамзін. Велике місце в праці Бантиш-Каменського посідає питання про історію козацтва, визвольної війни і возз'єднання Україні з Росією. Воно є центральним у першій частині "Історії Малої Росії". При

[110] Д.Бантыш-Каменский. История Малой России, ч.1, стор.19.
[111] Н.М. Кармазин. История государства Российского, т.V, СПб., 1817, стор.369.
[112] Д.Бантыш – Каменский. История Малой России, ч.1, стор.22.

викладі цього питання Бантиш-Каменський спирався на велику кількість джерел з архівів іноземної колегії, Малоросійського приказу тощо. Він використав також всі відомі йому літописи, різні записи, мемуари й інші пам'ятки літератури XVII-XVIII століть як друковані, так і рукописні. Починаючи від другого видання "Історії Малої Росії", вперше широко введено у вжиток ненадрукований тоді один із списків "Історії Русів", одержаний автором від чернігівського губернського маршала С.М.Ширая. Бантиш-Каменський, як і всі інші історики 20-30-х років XIX ст., довірився тому, що цей "цікавий, - за його виразом, - рукопис" належить Георгію Кониському.

Бантиш-Каменський зробив спробу розв'язати питання про походження козацтва. Проте в цьому напрямку йому не вдалося зробити серйозного кроку вперед порівняно з своїми попередниками. Він дотримується думки, властивої автору київського "Синопсиса", що козаки походять від косогів або черкесів.

Бантиш-Каменський вважає, що козаки на Дніпрі відомі не раніше XV ст. Проте він, як і Карамзін, висловлює припущення, що перші житла козаків на нижній течії Дніпра існували ще до татарської навали.

У погляді на соціальну сутність козацтва і козацькі рухи Бантиш-Каменський стоїть на реакційних позиціях. Він ідеалізує реєстрове козацтво. Головною силою історії козацтва, на його погляд, є старшини реєстрових. Вони для автора "Історії Малої Росії" становлять провідну силу. Запорожці, тобто найширші кола козацтва, бездомна голота, - це розбійники, люди, що не заслуговують на увагу. Бантиш-Каменський протягом всього викладу історії козацтва, від його початку аж до скасування у XVIII ст., вороже ставиться до запорожців. Їх боротьбу проти соціального і національного гніту, так само, як і рух посполитих проти закріпачення, він піддає суворому засудженню. В історії України XVI-XVII століть в зображенні Бантиш-Каменського головна роль належить не народу, а православній шляхті і військовому стану.

Героїчна боротьба проти шляхетської Польщі від Брестської унії до Переяславської ради подана в "Історії Малої Росії" в не менш яскравому художньому зображенні ніж в "Історії Русів". В усій величі зображені повстання проти соціальних, національних і релігійних утисків українського народу наприкінці XVI і в першій третині XVII століття. Ще яскравіше постають перед читачем героїчні сторінки визвольної війни 1648-1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького.

Безперервні битви розглядаються Бантиш-Каменським як прагнення

українського народу звільнитися від тяжкого польського католицького поневолення.[113] Отже, для нього це війна перш за все національно-релігійна. Хоча, між іншим, слід відкреслити, що у Бантиш-Каменського антипольська тенденційність далеко слабкіша ніж у автора "Історії Русів".

Виразником боротьби і прагнення до визволення з-під польського панування, в показові автора, є не народ, а лише Б.Хмельницький, українська шляхта, козаки та старшина. Посполиті відіграють другорядну роль, а в ряді випадків події показані так, що народні маси своїми виступами проти соціального гноблення нібито заважають загальному рухові, гальмують його.

Позитивним у висвітленні історії визвольної війни у Бантиш-Каменського є показ прагнення Б.Хмельницького до возз'єднання з Росією. Автор яскраво показав вияв цього прагнення на фактах дипломатичних зносин козацького гетьмана з урядом Олексія Михайловича від початку війни, від літа 1648 р. до Переяславської ради.

Однак методологічна концепція Бантиш-Каменського в питанні боротьби за возз'єднання України з Росією вступає в суперечність з фактичним матеріалом, застосованим у наведених ним документах. Дипломатичні зносини Хмельницького щодо возз'єднання України з Росією автор відірвав від описання загального ходу війни. Возз'єднання

України з Росією показане лише як ідея Б.Хмельницького, який кидається від польського короля по татарського хана, до Отоманської Порти, то знову до короля, разом з тим він безперервно благає московського царя про допомогу і прийняття козаків під свою високу руку. Нарешті його бажання задовольняється Переяславською радою 8 січня 1654 р.

Для Бантиш-Каменського з його вірнопідданською концепцією возз'єднання України з Росією - це не возз'єднання українського народу з російським у складі Російської держави, а просто повернення того краю, який нібито колись належав Російській державі, повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів. Значення возз'єднання Бантиш-Каменський бачить як позитивне явище, в станових привілеях, наданих українській шляхті, старшині, козакам і духовенству Московськими статтями 1654 р.[114] У висвітленні історії возз'єднання України з Росією Бантиш-Каменський виступає як виразник монархічної вірнопідданської ідеології.

[113] Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч.1, стор.228.
[114] Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, ч,1, стор.360.

Друга частина “Історії Малої Росії” містить матеріал з історії України другої половини XVII ст., від Переяславської ради до обрання на гетьманство Мазепи в 1687 р.

Третя, остання частина “Історії Малої Росії” присвячена викладові основних подій політичної історії України від кінця 80-х років XVII ст. до 60-х років XVIII ст., від обрання гетьманом Мазепи до скасування гетьманства. Вона найбільша за розміром і становить майже третину книги. Додаток з примітками і публікаціями джерел використаних автором, становить найбільшу цінність в “Історії Малої Росії”.

Історія XVIII ст. у творі Бантиш-Каменського постає перед читачем в уособленні політичних діячів російської держави - Петра I, Меншикова та козацьких гетьманів - Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Розумовського та інших діячів з генеральної і полкової старшини. Історії народних мас в творі Д.Бантиш-Каменського шукати марне. Вона лише десь в окремих випадках як епізод випливає на поверхню і губиться серед великого матеріалу політичних, військових і дипломатичних дій представників панівних верхів. Історію народних рухів автор, як правило, обминає. Там, де цього зробити не можна, він подав її у викривленому освітленні. До антикріпосницьких виступів селян і козаків він ставиться, як і у викладі історії попередніх періодів, негативно.

Головними постатями в історії кінця XVII і початку XVIII століття у Бантиш-Каменського виразно виступають Петро I і Мазепа. Перший показаний у плані ідеалізації, другий - в різко негативному висвітленні. Меншиков в “Історії Малої Росії” показаний як користолюбивий негативний тип, хоч автор не позбавив його певних рис вірного помічника Петра I в його військових подвигах та внутрішніх державних перетвореннях.

Слід віддати належне Бантиш-Каменському, що він вірно, з певною об’єктивністю підійшов до оцінки діяльності Мазепи. Політичну діяльність Мазепи Бантиш-Каменський розглядає як ланцюг таємних підступів, дворушництва і зради Петру I.

Бантиш-Каменський оцінив Полтавську битву в своїй основі вірно, як славну сторінку перемоги над шведськими загарбниками. Проте події на Україні 1708-1709 рр. описані в “Історії Малої Росії” у властивому для істориків-монархістів лжепатріотичному освітленні. Бантиш-Каменський виправдовує жорстокість Меншикова під час руйнування Батурина, масове знищення населення в Лебедині, зруйнування царськими військами Запорізької Січі, придушення повстання Булавіна на Дону тощо.

Стриманим в оцінці політики російського царизму на Україні Бантиш-Каменський стає починаючи від описання подій, пов’язаних

з обмеженням гетьманської влади, утворенням Малоросійської колегії Петром І в 1622 р. та скасуванням автономного устрою України в 1764 р. Все ж на догідливість царю Миколі І, якому автор присвятив своє друге і дальші видання "Історії Малої Росії", він виправдовує політику царизму такими аргументами: "Зради Виговського, Юрія Хмельницького, Мазепи і запорожців вложили Петрові думку перетворити Малоросію… Внутрішні нелади в часи Скоропадського виправдали здійснення цього велетенського наміру.[115] Але разом з цим ми бачимо також виправдання автономічних прагнень старшини. В оцінці діяльності П. Полуботка Бантиш-Каменський наслідує концепції "Історії Русів" і поширює вигадану в тогочасній історичній літературі популярність чернігівського полковника та наказного гетьмана.

У всіх випадках коли йде мова про відновлення гетьманства Данила Апостола (1727-1734 рр.) і Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) Бантиш-Каменський повертається до ідеалізації політики царизму і гетьманського уряду. Одночасно в ньому пробуджуються автономістичні симпатії до ліквідованого Катериною II козацького устрою і того загального укладу суспільного життя України XVIII ст., до якого вже не було вороття. У цілісній концепції автора "Історії Малої Росії", незважаючи на його ідейні хитання в бік автономізму, все ж перемагає вірнопідданська монархічна ідеологія. Бантиш-Каменський залишається задоволений тим, що його батьківщина - Україна цілком приєдналася до складу Росії, перетворена спочатку в намісництва, а потім в губернії, "не прийняла ніякої участі в заколотах запорожців, але в усякий час зберігала непохитну відданість і любов до російського престолу".[116] Цим висновком Бантиш-Каменський ніби осучаснив свій історичний твір; від минулого України він переніс свої погляди на сучасне і схарактеризував його всупереч народним і демократичним поглядам передових людей Росії на становище України часів миколаївської реакції. У ставленні до народних рухів і в поглядах на політику царизму Бантиш-Каменський залишається на ідейних позиціях реакційного дворянства. Як історик він був чужим, далеким від соціальних, економічних, суспільно-політичних і національних інтересів народу.

Певну вартість для свого часу становить останній розділ "Історії Малої Росії" (гл.46), який може вважатися самостійною працею. Бантиш-Каменський на закінчення, ніби як підсумок, робить загальний огляд України XVIII ст. Тут показано географічне положення України,

---

[115] Д.Бантыш – Каменский. История Малой России, ч.I, стор.152.

[116] Там же, ч. III. стор.210.

грунти, чисельність населення, становище промисловості, землеробство, тваринництво, торгівля, характер і звичаї українців, стани українського суспільства - козаки, шляхта, міщани, посполиті, опис міст, мова, культура і освіта XVIII ст. Слід зазначити, що з аналізу змісту цього розділу можна зробити висновок про досконале знання Бантиш-Каменським української етнографії. В цьому найбільша цінність розділу. Тут барвисто показано соціальний склад українців XVIII ст., їх весільні обряди, мову, народні звичаї і повір'я, одяг різних станів суспільства, розвиток науки, освіти, культури тощо.

Д.Бантиш-Каменський був виразником ідеології свого класу - дворянства. Це наклало відбиток на історичну концепцію "Історії Малої Росії". Заслуга Бантиш-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу від давніх часів до 60-х років XVIII ст. в цілісну систему історії України в тісному зв'язку з російською історією. Він перший широко використав значне число архівних матеріалів та друкованих джерел і, незважаючи на відсутність критичного підходу до них, сприяв науково-археографічній роботі в галузі історії України. "Історія Малої Росії" становила для свого часу значний інтерес, вона своїм фактичний матеріалом була вихідною точкою для багатьох наступних праць українських, російських і польських істориків, що займалися історією України.

Цим самим вона сприяла дальшому розвиткові української історіографії XIX ст., хоча для сучасної історичної науки "Історія Малої Росії" становить лише бібліографічний інтерес.

*Історія Малоросії М.А.Маркевича**

Одним з представників дворянської історіографії другої чверті XIX ст. був Микола Андрійович Маркевич (1804-1860). Маркевич народився в с.Дунайцях, Глухівського повіту на Чернігівщині, в старовинній і багатій поміщицькій** родині.[117] Він був далеким родичем відомих уже нам Якова і Олександра Марковичів.[118] Початкове навчання і виховання М.Маркевич здобув у Прилуцькому пансіоні, заснованому етнографом і письменником

[117] Н.Макаров. Воспоминание о Н.А.Маркевиче, "Основа",1860 № 1, стор.293-297; А.Н.Пыпин. История русской этнографии, т.ІІІ, СПб,1891, стор.339-343.
[118] В.Модзалевский. Малороссийский родословник, т.ІІІ,стор.412-413.

першої половини XIX ст. П.П.Білецьким-Носенко. У юнака прокинувся інтерес до української народної поезії та історії.

У 1817 р. Маркевич вступив до пансіону новозаснованого Петербурзького педагогічного інституту. Першим з викладачів інституту, який звернув увагу на літературну обдарованість юнака був майбутній декабрист В.К.Кюхельбекер. Він сприяв розвиткові літературних і музичних здібностей учня, залучив його в літературний гурток, до якого належав і сам. Тут Маркевич познайомився з Пушкіним, Жуковським, Барятинським, Дельвігом, а незабаром з К.Ф.Рилєєвим. Так Маркевич опинився в колі передової російської інтелігенції, частина якої належала до декабристів "Північного товариства".

Через деякий час Маркевич почав навчатися музиці в Москві. Тут він досяг чималих успіхів по класу фортепіано. До цього ж періоду відноситься і його літературна діяльність. Він перекладає на російську мову Шекспіра і Байрона. Найбільше його захоплює українська поезія. Маркевич пише російською мовою свої "Українські мелодії", а згодом кладе на ноти багато українських пісень.

Микола Андрійович Маркевич - історик, поет, етнограф, фольклорист, видатний музикант, активний збирач старовинних письмових пам'яток - переважно історичних джерел, людина різнобічно освічена і з широкими суспільно-політичними інтересами. Він був в тісній дружбі з передовою російською інтелігенцією, зокрема з К.Рилєєвим, В.Кюхельбекером, О.Барятинським, П.Чаадаєвим, А.Дельвігом та багатьма іншими діячами, що були віком старші за Маркевича.

У 1830 р. Маркевич переселився в маєток, успадкований від батька в с.Турівці Прилуцького повіту на Полтавщині. Ще в ранні роки він перебував під впливом патріотичної літератури петербурзького гуртка літераторів. "Думи" Рилєєва пробудили у нього почуття гордості за героїчне минуле України, а під впливом "Історії Русів" патріотизм набуває системи чітких поглядів на літературу, етнографію і, особливо, на історію. До подій 14 грудня 1825 р. (до повстання декабристів) Маркевич переписувався з К.Ф. Рилєєвим. В одному з листів (від 25 вересня 1825 р., написаному в с.Турівцях), він висловив прихильне ставлення до патріотичних поем Рилєєва.[119]

Близькі взаємини М.А.Маркевича з декабристами В.К.Кюхельбекером і К.Ф.Рилєєвим наклали відбиток на його світогляд та історичні погляди.

[119] Письмо Н.А.Маркевича к К.Ф.Рылееву, "Русская старина", 1888, кн.XII, стор.597-599.

В період 30-40-х років на творчості Маркевича взагалі, і на історичній зокрема, відчувався значний вплив вільнолюбних ідей декабристів. Саме в цей період, наприкінці 30-х років у нього встановилися приятельські відносини з Т.Г.Шевченком, який присвятив Маркевичу, як відомо, свій твір "Бандуристе орле сизий".

В спогадах про навчання в Петербурзькому пансіоні та про свого вчителя Кюхельбекера Маркевич висловив погляд на недавно минулу історію Священного союзу і встановлення реакції Олександра І. Він так характеризував реакційність цих подій: "Це (Віденський договір 1815 р. - М.М.) була нечувана підлість. Перший зачинщик, геніальний винахідник конгресів і Священого Союзу, був ученик Лагарпа, поширювача вільної думки, Олександр. Його визнали першим між собою всі царі, нащо йому більше?... Народ, сенат, чини зустріли його з тріумфом. Державін написав вірші, Бортнянський поклав їх на хор; Олександру піднесли титул "великого". "Один бог великий!" відповідав Олександр і прийняв титул "благословенного...". Він Польщу простив, але прислав туди Новосільцева і Пелікана. Прочитайте Міцкевича "Дзяди", ви зрозумійте, що таке Пелікан і Новосільцев... Скоро розкусили право його. Жахливі всі були справи Аракчеєва. Він був всесильним. Часто зникали молоді люди із родин, офіцери з полків... Наполеон великий доживав вік на острові св.Єлени... Царі відпочивали... Олександр Пушкін тоді ж пустив по світу епіграму на Струдзе:

Холоп венчаного солдата,
Благодари свою судьбу,
Ты стоишь славы Геростата
И звучной смерти Коцебу!

В такій же мірі вільнолюбними ідеями декабристів навіяні були погляди М.Маркевича на історію України.

В творчості декабристів, найбільше в поемах К.Ф.Рилєєва велике місце займало героїчне минуле українського народу, його вікова боротьба з чужоземними поневолювачами. Маркевич поділяв ці погляди на історію свого народу. Незадовго до повстання декабристів, у вересні 1825 р., він звернувся з листом до Рилєєва, в якому з повним співчуттям до його таланту писав: "... дозвольте мені Вам писати, як справжній громадянин своєї любимої вітчизни, як добрий малоросіянин... Чи можу я спокійно читати "Войнаровського" і "Наливайка"? Прийміть мою і всіх знайомих мені моїх співвітчизняників вдячність. Будьте впевнені, що подяка наша

щира, що ми від душі почуваємо ціну Ваших праць, які прославляють вас і наших предків. Ми ще не загубили в пам'яті діянь великих мужів малоросіян, в багатьох серцях не зменшилась попередня сила почуттів і відданості вітчизні. Ви ще знайдете живим у нас дух Полуботка".[120] В той час ще панувала версія про Полуботка, яка знайшла собі місце на сторінках "Історії Русів". Полуботко тоді ще мав славу національного героя серед довірливих читачів "Історії Русів", в тому числі він таким був в уявленні Маркевича і Рилєєва. "Ви підносите цілий народ, - продовжує Маркевич, - лихо тому, хто йде приборкувати цілі країни, хто заміряється покрити ганьбою цілі народи, і вони йому відплатять призирством... Але слава тому, хто прославляє велич людської душі і кому цілі народи повинні віддати подяку. "Сповідь Наливайка" врізана в серцях наших і в моєму також".[121]

У відповідь на цей лист Маркевича К.Ф.Рилєєв подякував, визнавши це за велику нагороду для нього, яка "назавжди залишить мене, як писав він, - у боргу перед Вашою батьківщиною. Дай мені боже сил і можливостей хоча трохи віддячити Ваших земляків".[122] Ми поділяємо думку, висловлену вже літературознавцями, що такою обіцянкою Рилєєва віддячити землякам Маркевича - українцям, Рилєєв мав на увазі трагедію про Богдана Хмельницького, над якою він працював в період перед подіями на Сенатській площі і яка залишилася не закінченою.[123]

Творчість М.А.Маркевича, як і деяких інших істориків 40-х років XIX ст., знаходиться на межі між дворянським і буржуазним періодами розвитку української історіографії. Його історичні твори, зокрема "Історія Малоросії", характеризують настання кризи дворянської історіографії, її безсилля стати об'єктивною наукою, на роль якої претендували і про безсторонність якої часто говорили її представники, в тому числі Маркевич.

М.А.Маркевич був істориком-самоучкою. Він не мав спеціальної підготовки, як і багато інших його попередників, бо історія як наука, подібно до філософії, тоді ще не визначилась в окрему галузь. Тут

---

[120] Литературное наследство. Декабристы литераторы. Том пятьдесят девятый, кн..1, М., 1954, стор.154.

[121] Там же.

[122] Литературное наследство. Декабристы литераторы. Том пятьдесят девятый, кн.I, М., 1954, стор.153-154.

[123] Див. А.Г.Цейтлин. Неосуществленный замысел трагедии "Хмельницкий" Литературное наследство, Декабристы литераторы. Том пятьдесят девятнй, кн.1, М., 1954, стор.57-68.

Маркевич, як і в етнографії, був аматор, збирач і фіксатор минулого без належного філософського його узагальнення. В галузі теорії, якою тоді служила історикам філософія Гегеля, Маркевич був не підготовлений, на що звернув увагу в рецензії на "Історію Малоросії" В.Г.Бєлінський,[124] який писав, що з "Історії" п.Маркевича не лише не можна дізнатись, яких ідей дотримується він про історію - старих чи сучасних, але й чи вважає він за потрібне триматися будь-яких ідей з цього предмету. Здається, для нього написати історію - означає привести до порядку історичні матеріали, переказавши їх по-своєму.[125]

На закінчення Бєлінський пише: "Як всяка благонамірена праця, "Історія Малоросії" п.Маркевича заслуговує уваги і пошани, тим більше, що в її виконанні помітно багато добросовісності і старанності, а дві великі частини матеріалів - особливої вдячності; але як і с т о р і я, в сучасному значенні цього слова, твір п.Маркевича не виходить з ряду попередніх спроб такого роду.[126] Бєлінський мав деякі підстави дати гостру рецензію на "Історію Малоросії" Маркевича. Проте, з точки зору навіть тогочасної науки не можна вважати вірним погляд Бєлінського на український народ і його історію, висловлений у цій рецензії. В цьому відношенні, в силу своєї необізнаності з справжньою історією України, а тодішня наука з цього предмету не задовольняла його, Бєлінський стояв на хибних позиціях. Говорячи про безідейність твору Маркевича, він мав на увазі той факт, що його твір не пронизаний ідеєю саморозвитку абсолютного духу народності в плані гегельянства, на позиціях якого тоді стояв великий російський критик. Але про відсутність будь-якої ідеї в творі "Історія Малоросії" говорити було б невірно.

У свій час Г.Карпов запримітив, що твір Маркевича має на меті показати колишні права Малоросії, поступову їх зміну,[127] а ми додамо ще - їх скасування наприкінці XVIII ст.

Явна недосконалість методу дослідження, а ще більше прихована тенденційність у висвітленні багатьох явищ історії України, визначили своєрідне ставлення і підхід М.Маркевича до історичного джерела. "Історія Малоросії" складається з п'яти томів. З них лише два томи тексту, а три вступні є додатком до тексту - примітки, цілісні, а більше в уривках документи, списки джерел, перелік чисельності козацьких військ у різні

---

[124] В.Г. Белинский. Полн.собр.соч., т.XII, Госиздат, М.-Л., 1926, стор.393-414.
[125] В.Г. Белинский. Полн.собр.соч., т.XII, Госиздат, М.-Л., 1926, стор.408-409.
[126] Там же, стор.444.
[127] Г.Карпов. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, М., 1870, стор.36.

часи, списки полків, сотень, генеральної, полкової і сотенної старшини, списки російських воєвод, церковних правителів тощо.

Велика п'ятитомна праця Маркевича, на перший погляд, являє собою зовні важливе дослідження. За великий тритомний додаток джерел вона заслужила схвалення В.Г.Бєлінського. Бєлінський, правда, не вникав у зміст документів, бо не вважав себе знавцем цього предмету. Маркевич з великого числа документів, які були в його розпорядженні, надрукував ті, що підтверджували його концепцію українського шляхетського патріотизму, пронизану духом Полуботка, уявлення про якого створила літературна фантазія XVIII ст. До того ж більшість цих документів Маркевич здобув не безпосередньо з архівів, хоча й посилається на їх фонди, а з інших рук, від осіб, з якими він був у зв'язках на Україні, - від князя М.Рєпніна, нащадків Розумовського тощо. Існує небезпідставна думка, що саме Рєпнін подав Маркевичу ідею створення великої праці з історії України. Для створення "Історії Малоросії" Маркевич використав "Історію Русів", а також твори М. і Д.Бантиш-Каменських, батька і сина.

Незважаючи на ці запозичення, все ж творчість Маркевича має інший характер, властивий історичним поглядам 40-х років XIX ст. В 30-40-х роках розгорнулась з новою силою полеміка між норманістами і антинорманістами. Маркевич, так само, як його попередники - історики України, вважав слов'ян автохтонними племенами. Що ж торкається походження терміну "Русь" і давньої Руської держави, він робив поступку норманістам і припускав, що давнє руське життя веде свій початок із Скандинавії. На відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України. Так, наприклад, найдавніша історія України – Київська Русь у нього подана не як спільний період для всієї Русі - Південної, Північної і Західної, як це було властиво більшості представників української історіографії XVII-XVIII століть, в тому числі авторові "Історії Русів", а як самостійний процес. Український народ, відповідно до поглядів Маркевича, розвинувся безпосередньо з найдавнішої племінної слов'янської основи і незалежно від Північно-Східної Русі, яка розвивалась на своїй самобутній основі. Цей процес триває, на думку Маркевича, від незапам'ятних часів аж до кінця XVIII ст., до ліквідації автономності, коли Україна "зливається з Росією без боротьби і нарікання".[128] Маркевич вважає, що скасування автономності, знищення Запорожжя, а також приєднання Правобережжя до Росії є закінченням окремого історичного життя України.[129]

[128] Н.Маркевич История Малороссии, т.I, М., 1842, стор.5.

[129] Там же, т.II, М. ,1842, стор, 673.

У викладі давньої історії України Маркевич все ж говорить про єдиноплемінність південних і північних русів. До того ж останніх він називає “молодшими братами”. Свій погляд на великорусів як молодших братів українців Маркевич розвинув у досить струнку вигадану концепцію. Великоросів він вважає племенами, що утворилися відносно пізно, десь, приблизно, в X-XI ст., і переселилися з півдня, із Наддніпров’я на північ у межиріччя Оки і Волги. Таким чином, вони нібито становлять молодше відгалуження південних русів. Південні руси разом з своїми єдиноплемінниками - північними русами несли татарське ярмо. Незабаром Південна Русь, пише він, “відокремилась від молодших своїх братів, жителів півночі, визволилась від татарського гніту, назвалася Малою Росією, приєдналась до Литви, а з нею і до Польщі, але керувалася своїми удільними князями, нащадками Рюрика і воєводами, визнаними Литвою і Польським королем”.[130] Поділ єдиноплемінної Русі, на погляд Маркевича, відбувається з часів Володимира Святославовича, коли після його смерті почалися міжусобиці й половецькі спустошення. Тимчасом володіння Русі ширилися і дедалі на схід і північ. “Суздаль і Владимир, Москва і Тверь та інші міста, які потім стали знаменнними, підносились одно за другим. Але, не визнаючи їх Руссю, народ цим іменем величав лише стародавні володіння Олега і Святослава, серцем яких був Київ, де перебував глава церкви і глава князів”.[131]

Дальший історичний процес Маркевич розглядає всупереч тодішній російській дворянській історіографії, для якої історія України була лише часткою загальноросійської історії. В творах російських істориків Татіщева, Щербатова, в незакінченій праці Карамзіна “Історія держави Російської”, у Погодіна та ін. Вона подана лише як епізод боротьби козацтва з Польщею в XVI-XVII ст. і зникає “під скіпетром російської монархії” з другої половини XVII ст. Тимчасом в українській дворянській історіографії, а найвиразніше у Маркевича, вся історія України від давніх часів, потім у складі Литви і Польщі, а пізніше, з середини XVII ст. у межах Російської держави становить окрему схему самостійного безперервного історичного розвитку українського народу. Маркевич випустив цілком з свого поля зору загальноросійські події, яких торкалися автор “Історії Русів” і Бантиш-Каменський.

У поглядах на козацтво Маркевич також створив своєрідну і відмінну* від своїх попередників власну концепцію. Він засудив погляди тих істориків, які не хотіли бачити в козацтві нічого, крім гультяйства і

[130] Там же, т.І, стор.4.

[131] Н.Маркевич. История Малороссии, т. 1, стор. 4.

розбоїв, тих, що в угоду монархічним концепціям народні рухи, в тому числі козацькі, розглядали як руїнницькі бунти черні.

В одному з листів до М.П.Погодіна Маркевич писав: "Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних старожитностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни (Маркевич мав на увазі Д.Бантиш-Каменського. - М.М.) до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками, народом бродяг і, посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів".[132] У своїй спеціальній статті, присвяченій історії козацтва, Маркевич знову повертається до оцінки його місця в історії України й виступає проти невірних поглядів на нього.[133] Тут він не лише спростував реакційні погляди монархістів на козацтво, а й реабілітував його перед читачем, захищав від незаслуженого плямування такими істориками, як Бантиш-Каменський, а пізніше Скальковський, Куліш та ін. З наукової точки зору роль і значення козацтва в творі "Історія Малоросії" подані Маркевичем з передових, прогресивних позицій.

Розвиток історіографії України в зв'язку з славістикою, етнографією та археографією.

Яскравою постаттю ученого, що поєднував свою творчу діяльність в галузях історії, слов'янознавства, археографії та етнографії був один з перших славістів Росії Осип Максимович Бодянський (1808-1877).

О.М.Бодянський народився у містечку Варві, Лохвицького повіту, Полтавської губернії, в родині священика.[134] Навчався він у Переяславському духовному училищі, а пізніше тут же в духовній семінарії, яку закінчив у 1831 р.

[132] Барсуков. Жизнь и труды М.П.Погодина, т.XVI ,стор.465.

[133] Н. Маркевич. О казаках, Чтения в обществе истории и древностей Российских, 1858, т.IV.

[134] Н.П.Василенко. Осип Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии, Оттиск из журнала "Киевская старина", К. 1904. Див. також – Осип Максимович Бодянский, "Русская старина", май 1879, стор. 205-218.; И.В.Ягич. История славянской филологии, СПб, 1910, стор.312; Н.А.Кондрашов. Осип Максимович Бодянский, Изд-во Моск. университета, 1956. Тут же вміщено повний перелік творів і праць про нього.

У Переяславській семінарії довго зберігалися вільнолюбні традиції XVIII ст., що їх залишив тут Г.С.Сковорода.[135] В провінціальних учбових закладах України, у молоді, що в них навчалася, найбільше проявлявся інтерес до місцевої історії. Цим інтересом до історичного минулого колишньої гетьманщини, тобто Лівобережної України, Бодянський був захоплений ще юнаком. Разом з тим, провінціальні обставини, в яких перебувала Переяславська семінарія, відсталі методи навчання і задушлива церковницька атмосфера не могли дати юнакові належної наукової підготовки, тобто того, чим володіли вихованці учбових закладів культурних центрів Росії. Тому прогалини в знаннях Бодянському доводилось заповнювати пізніше, на історико-філологічному факультеті Московського університету, до якого з великими труднощами йому вдалося вступити в 1831 р.

Російську історію в Московському університеті читав тоді глава скептичної школи М.Т.Каченовський, лекції якого справили певний вплив на Бодянського. Цей вплив позначився частково на його історичних поглядах.[136]

Університетськими товаришами Бодянського були Герцен, Огарьов, Лєрмонтов, Бєлінський, Станкевич, Гончаров, майбутній слов'янофіл Аксаков та археограф Строєв.

У період розвитку суспільного руху студентської молоді в Московському університеті в 30-х роках Бодянський належав до гуртка М.В.Станкевича.

Перебуваючи на філологічному факультеті, Бодянський більш за все віддавався історії. Ще в студентські роки він почав, а незабаром після закінчення університету в 1835 р.[137] закінчив і підготував до друку працю "Про думки, які торкаються походження Русі",[138] в якій найбільше виявився вплив скептичної школи. Наслідуючи Каченовському, Бодянський вважав, що руси походять від тюркських племен, які жили на берегах Азовського моря та в нижній течії гирла Дніпра.

Погляди скептичної школи знайшли своє відображення в оцінці Бодянським деяких літературних пам'яток Київської Русі. Відомо, що

[135] А.А. Кочубинский. Из истории наших университетов, "Вестник Европы", август, 1896, стор.78.
[136] В.С. Иконников. Скептическая школа в русской историографии и её противники, К.,1871.
[137] "Вестник Европы", август, 1896, стор.480.
[138] О.М. Бодянский. О мнениях касательно происхождения Руси, "Северный архив", т.51, 1835, №37, стор.61-86; № 38,стор. 117-141; №39 стор. 173-199.

Каченовський увесь період Київської Русі проголосив “баснословним”, а літературні пам’ятки того часу він зараховував до пізніших часів, до XIV-XV століть. У цьому питанні Бодянський йшов всупереч Каченовському. Він вірно оцінював місце і значення Київської Русі, її мову та літературні пам’ятки. Наприклад, “Слово о полку Ігоревім” Бодянський приписував лише південним русам і відносив його не до XII ст., а на століть два пізніше.[139] Ці думки були плодом раннього періоду творчості незрілих поглядів початківця-історика того часу, коли Бодянський ще перебував під впливом Каченовського.[140] Незабаром, зайнявшись глибше і серйозніше слов’янською філологією, Бодянський позбувся впливу скептиків.

За дослідження “Про думки, які торкаються походження Русі” Бодянський був удостоєний ступеня кандидата наук. У 1837 р. за написану ним нову працю “Про народну поезію слов’янських племен” він був затверджений в ступені магістра.

У Московському університеті Бодянський познайомився і зблизився з М.О.Максимовичем, а через нього з М.В.Гоголем та істориком М.Погодіним.[141]

М.В.Гоголь тепло відзивався про Бодянського. В листі до Максимовича від 12 грудня 1832 р. він писав: “Посилаю також поклін земляку, що живе з Вами, і бажаю успіхів у його працях, таких цікавих для нас”.[142] Мова йде про О.М.Бодянського, який проживав тоді, будучи студентом, на квартирі у Максимовича, в ботанічному саду Московського університету.

Знайомство з Максимовичем і Погодіним значною мірою сприяло тому, що Бодянський став працювати не лише над історією, а й над слов’янською філологією, зокрема українською. Головним ж поштовхом до цього заняття була любов до української, російської та до всієї слов’янської народної творчості.

У цьому питанні Бодянський належав до кола істориків та філологів, близьких М.О.Максимовичу і М.В.Гоголю. Народна творчість була для нього одним з головних джерел пізнання історичного минулого.

---

[139] О.М. Бодянський, Рассмотрение различннх мнений о древнем языке северных и южных руссов. Ученые записки Московского университета за 1835-1836 гг., кн.IX, стор.491.

[140] В.С. Иконников, Скептическая школа в русской историографии и её противники, К.,1871.

[141] ”Вестник Европы”, август, 1896, стор.479.

[142] С.Пономарев. Подлинники писем Гоголя к Максимовичу и ненапечатанные отрывки из них. Сб. отд. русского языка и словесности имп. Академии наук, т.XVIII, №3, СПб., 1877, стор.34.

У своїх перших дослідженнях Бодянський звернув увагу на українську мову і народну творчість, від яких він йшов до вивчення і наукової розробки питань інших слов'янських мов, етнографії та історії. Інтерес до мови і побуту українського народу виховувалися в Бодянського з юних років у зв'язку з селянським оточенням на Полтавщині, де він виріс і провів своє дитинство та юнацтво. Ще в 1830 р., перебуваючи в Переяславській семінарії, Бодянський з бирав на Полтавщині фольклорний матеріал та робив спроби писати українські вірші.

У 1833 р. в журналі "Молва", який видавав тоді Надєждін, Бодянський надрукував вірші: "До пана здателя слухів" (до видавця "Мови". - М.М.), "Козацька пісня", "Епіграф Богдану Хмельницькому", "Суха ложка". Вірші були надруковані під псевдонімом Бода Варвинець".[143] Художня вартість їх була невисока, що говорило про незрілість автора як письменника, а головне про відсутність літературного хисту, що примусило його пізніше залишити віршування.

До "Наських казок" Бодянського увійшли три відомі на Україні казки. Перша казка – "Про царів сад та живу сопілочку", друга – "Про дурня та його коня і срібна шерстинка, золота шерстинка" і третя – "Про малесенького Івасика, змію, дочку її Олесю та задніх гусенят".

Казки Бодянського не є простим записом, ні навіть обробкою народної творчості. Це оригінальні твори, які за сюжетом і тематикою наслідують народній творчості. Вони написані українською народною мовою. Це говорить про те, що Бодянський був близький до народу. Він, в противагу більшості тодішньої інтелігенції із дворян та поповичів, глибоко і безкорисливо любив свій народ, його мову, побут та культуру. Це позначилось не лише на його літературній, а й на історичній та філологічній творчості. Запозичення з народної творчості було для багатьох українських письменників тих часів явищем звичайним. До таких запозичень, а іноді до прямого наслідування вдавалися, як відомо, М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко та інші представники російської і української літератури. В цьому відношенні значення творів Бодянського пізніше вірно визначив історик літератури М.І.Петров. Він писав: "Казки Бодянського всі запозичені з народних вуст, і основний їх зміст відтворюється в записаних пізніше народних малоруських казках у виданнях Рудченка, Драгоманова та ін. Так, наприклад, "Казка про царів сад та живу сопілку", надрукована у Рудченка ("Южнорусские народные сказки", вип.1, стор.150-151).[144]

---

[143] "Молва", ч.6, 1833, № 99, стор.393-394.

[144] Н.И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX века, СПб., стор.186.

Питання про літературну творчість О.Бодянського відноситься до галузі літературознавства, а не історіографії. Тому ми й торкнулися його лише побічно і не будемо далі на цьому спинятися. Скажемо лише, що ці твори, незважаючи на їх недосконалість, все ж збуджували у читача інтерес до історії українського народу.

Захоплення народною творчістю привело О.М.Бодянського до заняття філологією та історією. З питань слов'янського мовознавства О.Бодянський, перш за все, звернув увагу на вивчення рідної йому української мови в історичному аспекті. Свої погляди на історію української мови він виявив у праці "Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів".[145] Цю роботу Бодянський написав у Московському університеті, надрукувавши в університетських "Ученых записках". Всупереч реакційній політиці папського самодержавства прогресивна російська інтелігенція сприяла розвиткові передової української культури і науки. О.Бодянський виступав з своїми науковими працями в тісному зв'язку і контакті з багатьма вченими Московського університету.

Основна думка О.Бодянського, висловлена ним у праці "Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів" є близькою до поглядів багатьох наших сучасних істориків та філологів.

Бодянський вважав, що східнослов'янські племена, північні і південні руси, тобто росіяни і українці, є членами однієї численної слов'янської сім'ї. Вони в найдавніші часи розмовляли однією мовою. В розпорядженні Бодянського не було, як і тепер у нас немає, даних про те, що собою являла ця прадавня основа народної слов'янської мови. Він висунув думку, що першопочатком всіх слов'янських мов і діалектів була мова, близька до церковнослов'янської. Таке припущення було вперше висловлене в історичній і мовознавчій літературі XIX ст.

Церковнослов'янську мову О.Бодянський вважав спільною мовою для всіх слов'ян - східних, південних і західних. Він розглядав її в історичному розвиткові, нерозривно зв'язаною з історією народу. "Звичайно, - пише він, - мова ця не лишалася без змін: час робив своє, мови окремих слов'янських племен відокремлювалися і віддалялися одна від одної, сприймали в себе нові слова, звороти і т.д. Так, віддалилися одна від одної і мови північних і південних русів. В пам'ятках, що писалися в Малій Росії на мові церковнослов'янській, уже досить рано трапляється

[145] Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, Ученые записки Московского университета за 1835 г. кн.IX, стор.472-491.

мова малоросійська".[146] Вона, на думку Бодянського, все більше і більше проникає в церковнослов'янську мову і, навпаки, елементи останньої проникають в народну мову. Що торкається початкових джерел як народної, так і літературної мови південних русів, тобто українців, то їх "треба шукати там само, де джерело мови північних русів і інших слов'янських народів; вона стільки ж давня, як і ті мови, про які говорять пам'ятки, що наведені нами вище"[147]

Ще й до наших днів не з'ясовано, в якій мірі церковнослов'янська мова лежить в основі всіх старослов'янських мов. Цю проблему О.Бодянський тільки поставив, а не розв'язав. Для нас важливим є те, що Бодянський справедливо і науково вірно вказав на той факт, що в мовах всіх слов'янських народів, в тому числі братніх - російського і українського народів, лежить спільна основа. В цьому відношенні думка Бодянського була на рівні справжньої історичної та мовознавчої думки.

Як же О.Бодянський розглядав питання про дальшу еволюцію української мови, а відтак і історії українського народу, про розвиток їх від староруської основи і далі? Він перше за все визнає за історичним процесом об'єктивний, незалежний від волі людей, закономірний розвиток. Цей розвиток, на його думку, відбувався таким чином: "Коли в Південній Русі старий порядок речей, в силу всеповелінних обставин, змінився новим, коли іскра козацтва, що довго тліла, нарешті вибухнула спочатку біглим вогником, потім дедалі збільшувалась, перетворилася у полум'я і, нарешті, повсюдну пожежу, тоді разом з таким перетворенням у внутрішньому і зовнішньому житті південних русів проста звичайна мова рішуче зробилась всезагальною: нею стали розмовляти всі стани - від видатного козака до його гетьмана, від церковнослужителя до владики, від селянина до вельможної панянки, стали вживати її в усіх військових і цивільних справах, виключаючи лише богослужіння, де, як і раніше, залишалася панівною церковнослов'янська мова, хоч духовні, які повчали чада свої нерідко, для більшої упевненості в успіхові, дозволяли собі домішувати в свої поучення і цю розмовну мову. До того ж часу треба віднести появу історичних дум, в яких оспівуються подвиги південних чудо-богатирів.

Так, майже нема жодного славного проводиря цих рицарів, - продовжує Бодянський, - жодного гетьмана, жодного героїчного подвигу, неувінченого народом в звучних мелодійних віршах. Удачи і невдачи,

[146] Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов, Ученые записки Московского университета за 1835 г. кн.IX, стор.481.
[147] Там же.

любов, розлуку, тугу по милому, смуток матері по синові, захопленому бурхливим потоком наїздництва і загиблому в битві з невірними або захопленого у неволю та відданого на люті муки і смерть, безпорадний смуток сестри по братові, бурхливі гульбища козаків після повернення з походів, принади привільного життя, все це було темою пісні.

Без перебільшення можна сказати, що Південна Русь з половини XV століття ніби перетворилася на суцільну велетенську епопею. Жоден з слов'янських народів не багатий так піснями, як південні руси: після них стоять, без сумніву, північні їх брати. Це пояснюється взагалі їх життям, в якому, з найпозитивнішою дійсністю, в найвищій мірі поєднувалась їх захопленість.[148]

У цих словах відображено найяскравіше історичні погляди Бодянського, зокрема його погляди на ранню історію української народності в зв'язку з розвитком української мови і народної творчості.

О.Бодянський, врахувавши найновіші успіхи в галузі слов'янської філології доводив, що розгалуження мов на південну і північну руську почалося до періоду післятатарських завоювань;* воно починається від XIII ст. і закінчується в XV ст. Між XIII-XV століттями, на думку Бодянського, відбувається поширення наддніпрянської мови на всю Південну Русь, з Полтавщини й Київщини на Поділля, Волинь і Галичину.

На його думку, саме в цей період найбільш інтенсивно в старослов'янську мову вливалися нові слова, що збагачували словниковий склад мови і міняли її граматичну структуру.

Цей перехід від староруської основи до нового "порядку" в силу "всеповелінних обставин" відбувався, відповідно до поглядів О.Бодянського, протягом XIII-XV століть, коли, нарешті, "іскра козацтва перетворилась у полум'я і повсюдну пожежу". Тобто процес розвитку української мови з староруської основи, повного перетворення її у всенародну, хоча із значною кількістю діалектів, відбувався разом з величезними перетвореннями у внутрішньому і зовнішньому історичному житті України, особливо в житті середнього Придніпров'я - Полтавщини і Київщини в XIV-XVI століттях. З того часу українська (наддніпрянська) народна мова і стала всезагальною. Бурхливий розвиток економічного, політичного і культурного життя України цих часів - розвиток міст, ремесла, торгівлі, поява бюргерства, як носія прогресу, національно-визвольна боротьба проти польсько-литовського панування, боротьба

[148] Ученые записки Московского университета за 1835 г., стор.492.

проти Туреччини, все це сприяло консолідації народу і прискореному перетворенню місцевих діалектів у єдину всенародну мову, мову української народності.

Події великої історичної ваги знайшли своє відображення в народній творчості - в історичних думах і піснях, що складалися живою українською мовою Придніпров'я - Полтавщини і Київщини. Це все відноситься до того часу, коли з XV ст. Україна, головним чином Придніпров'я, перетворилася, за висловом Бодянського, "в суцільну велетенську епопею". Висловлювання з цього приводу О.М.Бодянського було великим кроком вперед у розвиткові історичної думки. Своїми дослідженнями про розвиток української мови О.М.Бодянський завдав удару сучасній йому польсько-шляхетській історіографії. Він відкинув погляди польсько-шляхетських істориків та лінгвістів на українську мову як говірку польської мови.

Польські націоналістичні історики та філологи вважали, що українська мова походить не від східнослов'янської, а західнослов'янської, зокрема польської, основи. Ці гіпотези були висунуті на тій підставі, що в українській мові навіть XIX ст. було багато полонізмів. О.Бодянський довів, що полонізми потрапили в українську мову не раніше, як в XVI ст. До того ж полонізми характерні лише для Галичини і Волині, тобто для тих земель, що розташовані близько від Польщі.

Отже, О.Бодянський довів, що найчистішою з говірок української мови була київська і полтавська. Вона й лягла в основу української національної мови.

Щодо того, як створилися для цього історичні передумови, Бодянський дотримується такої схеми: до XII ст. мова північних і південних русів становила спільну основу, була схожа і зовсім близька. Після татарського завоювання і підкорення України Литвою в мові північних і південних русів, тобто росіян і українців, відбувається все дальше розгалуження. Це розгалуження мов пішло "так далеко одне від одного, так само, як тих, хто говорив ними, що потім ці мови склали з себе зовсім дві різні гілки, які рішуче уже ніколи не можуть наблизитись".[149] Бодянський мав на увазі таку ступінь близькості, яка існувала до XII ст.

Такою спробою дослідити виникнення та розвиток мови українського народу в зв'язку з його історією і обірвалася праця Бодянського в цьому напрямку. Більше до цього питання в такій площині він не повертався. Перервали цю роботу такі обставини. В 1835 році в Московському університеті засновано кафедру слов'янської філології, яку зайняв,

[149] Ученые записки Московского университета за 1835 г.,стор.490.

будучи уже на схилі літ, глава скептичної школи в російській історіографії М.Т.Каченовський. Після смерті Каченовського була думка запросити на цю кафедру відомого чешського слов'янознавця й історика Шафарика. Але цього не сталося і зупинились на Бодянському, що користувався, як гадають, симпатією у попечителя Московського округа графа С.Г.Строганова.[150]

Бодянський замість досліджень з української та російської мови став займатись загальнослов'янською філологією й історією. В 1837 році він надрукував свою магістерську дисертацію: "Про народну поезію слов'янських племен".[151] Це була значна подія в розвитку слов'янознавства в Росії. Ця праця мала великий вплив також на розвиток історичної науки.

Головна ідея дослідження О.Бодянського "Про народну поезію слов'янських племен" близька до тих ідейно-політичних поглядів, що знайшли відображення пізніше в "Книзі битія українського народу", статуті Кирило-Мефодіївського братства та в поетичних творах Т.Г.Шевченка. В цій праці Бодянський висловив передову ідею самобутності слов'янських народів. Подібні концепції в історичній та мовознавчій літературі відобразили ідейні погляди молодої прогресивної буржуазної інтелігенції. В її освічених представників ідея національної самобутності і свободи націй зароджувалась в умовах розкладу кріпосництва. В часи абсолютизму і миколаївської реакції ідею свободи націй О.Бодянський висловлює в своєму творі у завуальованому викладі і витієватому стилі. Він пише: "В наш час всезагального прагнення до самобутності і самостійності проявляють майже всі народи, особливо європейці хотять жити життям, що в повному розумінні належить їм, життям, що випливає з їх власних надр, що складається з сукупності усіх стихій людського буття, яким назавжди визначається фізіономія народу, що різко і помітно відрізняє його від його сусідів і інших народів; короче, - хотять бути незалежними, істино народними".[152]

Як бачимо, Бодянський бере тут за приклад в першу чергу європейські народи, маючи на увазі народи Західної і Середньої Європи. Можна б припустити, що ці ідеї зародились у нього в час його перебування в західнослов'янських країнах. Проте, ці припущення не мають під собою

[150] А.А. Кочубинский. - Граф Строганов, "Вестник Европы", июль 1896, стор.165.
[151] О.М. Бодянский. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень магитра философского факультета первого отделения, М., 1837.
[152] Там же, стор.3.

грунту, бо в закордонному відрядженні Бодянський перебував після захисту магістерської дисертації, з 1838 року.

Отже, ці ідеї виростали на місцевому, російському грунті, оскільки в 30-40-х роках XIX століття розвиток капіталізму, народження буржуазії і зародження буржуазних ідей, що проникали з Заходу через західнослов'янські землі, скажемо, для прикладу, у "З'єднаних слов'ян" декабристів було фактом. Те, що ці передові для того часу буржуазні ідеї національного визволення виростали на вітчизняному грунті, ми переконуємось з того, що О.М.Бодянський, як це робив Максимович і ін., рішуче виступає проти космополітизму, який почав ширитися тоді в Росії, проти сліпого запозичення всього, що плинуло з Західної Європи.

В праці "Про народну поезію слов'янських племен" О.Бодянський далі показує, як народи "Спокушені досвідом століть уже більше не нав'язують собі з дитячою вірою чужих думок, почувань і установок, хоч би й кращих за їх власні, не випробувавши наперед ретельно, чи справді все те краще, краще їх рідного; а якщо й так, чи личить воно їм, чи може бути воно перенесене без шкоди для свого, чи прицепиться успішно на чужому грунті, під іншим небом, чи такі ж будуть його добродійні плоди, чи згідне, нарешті воно (чуже) з елементами народного буття? Нині всі твердо переконані і переконані ґрунтовно, що не все чуже добре - однаково добре для всіх, не завжди можна його запозичати у інших звичайним перенесенням, але що при засвоєнні чужого потрібно звертати увагу на безліч умов, якщо хочемо, щоб воно було стільки ж рятівним і у нас, скільки разом з першою своєю появою. І тому, з чужого краще переймати тільки те, що без насильства прищеплюється, засвоюється і перетворюється в рідне, в противному разі його або зовсім залишають, або як непотрібне, без чого можна обійтися, нічого істотного через це не загубивши, або переносити не цілком, а лише частку, переробивши за своїми вимогами і приноровивши до своїх потреб, або ж, керуючись даним прикладом, видумують самі собі подібне до іноземного, але більше узгоджене з своїм самобутнім життям, своїм особистим, природним характером. Минула уже пора спокусливих ідей космополітизму, - пише Бодянський, - народи Європи перестали копіювати один одного, або перекроювати себе за яким-небудь зразком, минула уже пора обезянства…" Всякий народ хоче залишатись тим, чим він є, чим він може зробитись, жити всіма силами свого буття, зробитись цілком народним".[153]

[153] О. Бодянський. О народной поэзии славянских племен, стор.4-5.

Ця думка Бодянського висловлена ним в даному разі не вперше. Видно з усього, що вона в його зріла давно, ще тоді, коли він займався українською літературою і дослідженням над українською мовою. Так, наприклад, до “Наських казок” Бодянський подав епіграф: “Лучше своє латане ніж чуже хватане”.

Народну поезію Бодянський розумів як відображення суспільного життя, вона призначена “бути вірним і правдивим дзеркалом народного життя”.

Характерною рисою для методу наукової творчості О.Бодянського взагалі є реалізм; він дивився на суспільні явища просто, як вони є в дійсності. Це особливо можна прослідкувати на змістові твору, який ми розглядаємо в даному разі. В дослідженні “Про народну поезію слов’янських племен“ у Бодянського помітні елементи матеріалістичних поглядів. Його погляди на народну поезію дуже близькі до тих, що висловив і звів у певну систему пізніше М.Г.Чернишевський в своїй праці “Про відношення мистецтва до дійсності”.

Для підтвердження нашої думки ми наведемо ряд найбільш характерних висновків, що випливають з твору “Про народну поезію слов’янських племен”. Бодянський пише так: “Всякий народ прагне залишитись чим він є і чим він може зробитись... Жити всіма силами свого буття. За такого повселюдного прагнення до народності і словесності, як відображення суспільства, поспішає виправдати своє призначення, бути вірним і правдивим віддзеркаленням народного життя...

Звідси і поезія, як квітка, вершина слави, увінчання словесності народу, неодмінно повинна бути також до вищого ступеня народною.

Народність ніскільки не заважає їй бути справді добірною (изящною) поезією. Справжня поезія не може бути не народною. Вона є вираз людського духу в усіх його проявах, не просто вигадка всякого відношення до дійсного світу, суха, гола абстракція, не рабське зображення дійсності; навпаки, вона є найсуворіше поєднання ідеального з дійсним, гармонійне поєднання духа і матерії. Вона є зображення життя в його дійсності, життя, яким всяке буття спіймано, охоплено внутрішній, справжній смисл кожної його частини, проявлено в формах, що цілком виявляють, без педантизму, дріб’язкові точності в частковостях, які легко додаються за умов повної передачі головного, істотного”.[154]

О.Бодянський вважав, що характер і зміст народної поезії визначаються реальним життям та історичним розвитком і становищем

[154] О.М.Бодянский. О народной поэзии славянских племен, стор.8-9.

того чи іншого народу. Знаючи, який період свого історичного життя пройшов народ, наперед можна сказати і про характер його поезії.

Виступаючи проти космополітизму, Бодянський перш за все художньою творчістю кожного народу визнає її національний характер. Разом з тим, у ній він бачить і характер загальнолюдський. В цьому напрямкові основна думка Бодянського така: всяка поезія, щоб бути самостійною, тобто національною, мусить бути істинною поезією, народною. Всяка народна поезія, якщо вона справді народна, істинна, вона з гідністю загальнолюдської художності поєднує в собі загальнолюдські і одночасно особливі, окремішні властиві їй риси одного народу і відрізняється від інших національним характером народу, якому вона належить. Ми бачимо у Бодянського, близьке до російських революційних демократів, розуміння єдності форми і змісту народної поезії, як явища національного характеру, властивого певному народові і разом з тим загальнолюдського, такого, що властиве всьому людству. Бодянський не наділяв український народ будь-якими корінними відмінностями з-поміж інших народів, особливими лише для нього властивостями і месіанізмом, як це зробив пізніше М.Костомаров. Для нього важливим було з точки зору історичної визначити певне місце українського народу в історії всіх народів і слов'янських зокрема. Він цього досягнув свою працею "Про народну поезію слов'янських племен".

До народної творчості О.Бодянський, як і його сучасники – М.В.Гоголь, М.О.Максимович, Т.Шевченко і ін. ставився як до важливого історичного джерела, не заперечуючи ваги решти видів і типів джерел. На це він безпосередньо указує в праці, яку ми розглядаємо. "Трапляється, - пише він, - так, що народ не завжди має у себе літописи свого життя, або не всі, не цілком; за такого становища поезія пояснює собою історію, заміняє її. Вслід за нею можна відкрити, який шлях раніше проходив народ, що з ним було, як він розвивався і дійшов до того стану, в якому перебуває тепер. Звичайно, - продовжує Бодянський, - тут не буде ні років, ні чисел, ні імен і інших приналежностей літопису, проте, все це поповнює собою уявлення про дух часу, дух прожитого життя, тому подія висловлюється вірніше, ніякому сумніву не підлягає свідоцтво про життя народу, картина його життя і ін."[155]

Бодянський розрізняє вагу і місце історичних джерел загальноприйнятих історикам, тобто матеріальних і письмових, від особливого типу джерела - народної творчості. Ця відмінність полягає не

[155] О.М. Бодянський. О народной поэзии славянских племен, М., 1837, стор.14.

лише в тому, що народна творчість не визначає, а ні історичних імен, а ні осіб, а й в тому, що народні поети - це як правило невідомі історики, це співці, які "в першому зростові народу, - як пише Бодянський, - подібно до дітей, не стільки турбуються про свою особисту знатність, іменні безсмертність, скільки про свою творчість, її дії на масу і сприйняття, засвоєння її масою".[156] Ці погляди на народну поезію, її історичне місце і роль, Бодянський стверджує розглядом і аналізом давньої і сучасної йому творчості слов'янських народів, їх безпосередності, простої народної поезії. В цій частині праці Бодянського поезія слов'ян розкривається в зв'язку з їх матеріальним та суспільним життям. "Слов'яне, - пише Бодянський, - за одноголосним свідченням всіх письменників, іноземних і місцевих споконвіку були народ, переважно прив'язаний до землеробського, осідлого життя. Життя землеробське, в поєднанні з життям громадським, є перший і найвірніший крок до вищого удосконалення; воно нерозлучне з осідлістю і з тісним спілкуванням",[157] тому їх матеріальна і духовна культура вища, ніж народів кочових і звіроловів.

Ми бачимо, що Бодянський розглядав слов'янські племена з давніх часів їхньої історії як хліборобські і осідлі. Землеробське заняття і осідлість знайшли своє відображення в їхній матеріальній і духовній культурі, яка завжди стоїть на вищому рівні ніж у кочових народів.

Зауважимо, що ця думка Бодянського висловлена ним в 30-х роках минулого сторіччя, тоді, коли питання про характер заняття і господарче життя давніх слов'янських племен перебувало в історіографії в стані туманності і мороку. До 30-х років XIX століття це питання в історичній науці власне не порушувалося, а вперше було порушено представниками славістики - Шафариком у Чехії і Бодянським у Росії.

Розглядаючи конкретно поезію слов'янських народів, Бодянський бачить в останній, перш за все, її спільну історичну основу. Між тим, народну поезію кожного слов'янського народу він визначає як таку, що має свої особливі, характерні риси, спричинені різними історичними умовами розвитку. Так, наприклад, чеська і моравська народна поезія наснажена героїчними мотивами, бо ці народи найвпертіше і найдовше боролись за свою національну незалежність проти німецької колонізації.

Що торкається польської народної творчості, Бодянський помітив і перший в українській історіографії підкреслив особливі соціально-класові історичні умови, в яких вона розвивалась. Польський народ, головним

[156] О.М. Бодянський, О народной поэзии славянских племен, М., 1837, стор. 35.
[157] Там же.

чином селянство, що являється творцем народної поезії, був настільки поневолений своїми панами-магнатами і шляхтою, що йому ніколи було думати, мислити, а пісня родиться з народного мислення, з народної думки. На хлопа в Польщі дивились як на бездушну річ, як на бидло. Селянин у Польщі потай відбував свої обряди, у вільний від панщини час. "Краков'яки, - пише Бодянський, - становлять головну народну поезію поляків - вони їх національні пісні. Самі властивості цих коротеньких пісень указують на їх походження та обставини, що їх породили".[158]

Більш яскраву характеристику Бодянський дав великоруській і українській народній поезії, яку він знав краще ніж народну поезію західних слов'ян. Слов'янську поезію він характеризує так: з нинішніх європейських народів слов'яне найбагатші піснями, своєю народною поезією, вони є найспівучіший поетичний народ.

В.Г.Бєлінський поділяв думку Бодянського про те, що пісні є вираз народного духу. Це – "Журнал, в якому народ записував все, що будь-скільки відносилось до нього, хоча будь-скільки його зачіпало".[159] Думка Бєлінського збігалася з поглядами Бодянського на російські пісні, зокрема пояснення причин їх тужливості. Бодянський і Бєлінський пояснювали тужливість російських пісень історичними обставинами країни, її кліматом, географічним та природним становищем.

Народну поезію великорусів і українців Бодянський відділяє від поезії західних і південно-західних слов'янських народів в окрему* східнослов'янську групу, так само як він відокремлює ці дві споріднені гілки слов'янських племен в їх історичному розвитку. Особливу увагу він приділяв українській народній творчості, яку він знав найближче і найкраще. Про вагу і значення української народної поезії О.М.Бодянський писав: "Хто добре знайомий з слов'янською літературою, той без сумніву не буде вважати наших слів парадоксом, або ще гірше пустими хвастощами… що торкається до багаточисельності українських пісень, то скажемо, що в нашій збірці, яку в даному разі не видаємо за повну, почату за 7 років перед цим і наповнену піснями, зібраними лише в одній Полтавській губернії, то в ній є тепер понад вісім тисяч пісень".[160] На превеликий жаль ця збірка пісень не була видрукована і до наших днів не збереглася, вона як і багато інших історичних матеріалів, що належали Бодянському, загинула разом

[158] О.М. Бодянский. О народной поэзии славянских племен, стор.35.
[159] В.Г. Белинский. Полн.собр. соч., т.II, 1953, стор. 165.
[160] О.М. Бодянский. О народной поэзии славянских племен, стор. 136.

з його архівом і великою бібліотекою.[161]

Українську народну поезію Бодянський вважав спорідненою з російською, але разом з тим і національно відмінною від неї. Він писав: “Поезія південних Русів (українців, малоросіян), всім своїм окладом, внутрішнім і зовнішнім, є діаметрально протилежні поезії русів північних. Інакше і бути не могло. З усіх слов'янських племен північні й південні Руси - різні між собою, незважаючи на їх спільну назву, звертаючи увагу на походження їх, в істотному розумінні зовсім чужого як тим, так і іншим, що перейшло на них від зовсім іншого народу, що колись спільно діяв на нашому півдні і володів тамішніми слов'янами”.[162]

Погляд про нібито діаметрально-протилежні властивості російського та українського народів та їх народної творчості у Бодянського був прищеплений йому під впливом скептичної школи Каченовського, з якої вийшов Бодянський. М.Т.Каченовський вважав, що “Русь” появилась первинно на півдні, на нижній течії Дніпра; вона є плем'я не слов'янського, а тюркського походження; ніби то тюркські племена - алани, роксолани (рослани) зробили вирішальний вплив на придніпровських слов'ян, покрили їх своєю назвою – “Русь”, а ця назва поширилась на всі східнослов'янські племена. Виходячи з перебільшення впливу тюрків на південних русів (українців), Бодянський хибно бачить певну етнічну різницю між українцями та росіянами. Правда, цю відмінність між двома народами він визнає за відносну. Червоною ниткою у праці “Про народну поезію слов'янських племен” проходить історична спільність всіх слов'янських народів. Історичною спорідненістю характеризує Бодянський великоруську й українську народність. Білоруська народність у його творчості взагалі випускалась з поля зору. Бодянський приділяв меншу увагу історії білоруського народу,мало знаючи її. Його увагу найбільше привертала історія українського народу в зв'язку з історією російською та загальнослов'янською.

Визначну роль у розвиткові української історичної науки в ХІІ ст. відіграли наукові історичні збірники – “Чтения в Обшестве истории и древностей Российских” при Московському університеті, які видавав О.М.Бодянський, будучи секретарем товариства і редактором

[161] А.А. Гатцук. Об участи библиотеки Бодянского, “Русская старина”, 1887, т. 67, стор. 672.

[162] О.М. Бодянський, О народной поэзии славянских племен, стор.123.

“Чтений”. З 1845 по жовтень 1848 р. було видано 23 книги ”Чтений”.[163]

“Чтения” в основному складалися з таких розділів: дослідження, матеріали вітчизняної історії, матеріали слов’янські, матеріали іноземні та різні змішані повідомлення. Серед вітчизняних матеріалів найбільше місце Бодянський приділив історії України. У 1846 р. він надрукував “Історію Русів”. Тоді ж було видано Літопис Самовидця. Найбільше джерел з історії України “Общество истории и древностей Российских” видало в 1847-1848 рр. В ці роки були надруковані: “Летописное повествование о Малой России” О.Рігельмана, “Краткое описание о козацком малороссийском народе” П.Симоновського, “История о казаках запорожских” кн.Мишецького, “Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах” Г.Ф.Миллера, “Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Орлика и Киевского воеводы Йосифа Потоцкого”; “Письма Головина к гетману Скоропадскому”; “Две грамоты царя Алексея Михайловича о малороссийских казаках к воеводам 1651 г”; “О бунте города Пинска и усмирении оного в 1648 г.”; “Письмо кошевого Гордиенка к воєводам Камянного затона Д.Шеншину 1704 г.”, “Повесть о том, что случилось на Украине аж до смерти Богдана Хмельницкого”, “Письма гетмана Мазепы к государям Ивану и Петру Алексеевичам”. “Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. с дополнением о запорожских казаках 1789 г”, “Описание о Малой России и Украине”, “Письма к гетману Скоропадскому от царицы Екатерины Алексеевны и царевен”, “Акты, относящиеся к истории Малороссии, открытые Н.Маркевичем” та багато інших.

Лише неповний перелік джерел і досліджень з історії України, надрукованих в “Чтениях” і окремими виданнями, говорить про ту велику послугу, яку зробив для історичної науки О.Бодянський. Своїми публікаціями і багатьма оригінальними дослідженнями він вніс великий вклад у справу вивчення історії України.

[163] Опис виданих О.Бодянським праць і джерел див.: И.И.Срезневский. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе - первых преподавателях славянской филологии. Сб.отд.русского языка и словесности имп. Академии наук, т.XVIII. 1878, №6.

*Гурток харківських романтиків. Ізмаїл Срезневський як історик України та фольклорист.**

В 20-30-х роках минулого століття значну роль в культурному та освітньому житті Лівобережної України і Слобожанщини став відігравати відкритий у 1805 р. Харківський університет. Він замінив собою значне число колегіумів старої козацької гетьманщини XVШ ст. з їх схоластичною середньовічною освітою, хоча викладачі самого університету довго не могли позбутися цієї схоластики у навчанні та вихованні студентської молоді. Певним успіхом університету було те, що він позбувся станової дворянсько-шляхетської замкнутості, на зразок українсько-старшинських ліцеїв Глухівського та Ніжинського, а також польських ліцеїв і університетів. У рядах студентів і професури частіше стали з’являтися вихідці із різночинних родин та зруйнованого в силу розвитку капіталізму дворянства. Національний склад професури і студентів університету був дуже різноманітний. На студентських лавах, поруч з виходцями з українських дворянських, духовних і чиновницьких родин, сиділи юнаки з російських губерній, що прилягали до Слобідської України - Курщини, Воронежчини, Орловщини. Багато навчалося тут польської молоді. Особливо збільшилася кількість польських студентів і професури в 30-х роках у зв’язку із закриттям внаслідок придушення польського повстання 1830-1831 рр. Кременецького ліцею і Віленського університету. Значну частину польської професури і студентів, виходців із шляхти було переведено з Київського університету в Харків в 1837-1838 рр. після викриття змови Симона Конарського і тимчасового закриття урядом Миколи I університету в Києві. В Харківський університет переносилися шляхетські норови, звичаї і схоластичні, відірвані від життя методи та системи навчання. Сюди проникали також романтичні ідейні напрями, які панували тоді в польській літературі та історіографії.

В галузі викладання історії в Харківському університеті виявлялися проблиски науки в курсі, читаному відомим харківським Грановським – М.М.Луніним, який викладав загальну історію. Що ж торкається російської історії, то її викладав латиніст, бездарний в історичній науці Гулак-Артемовський, брат відомого композитора. Студентська молодь, що цікавилась вітчизняною історією, мусила шукати самостійно шляхів до історичних занять поза лекціями і поза мурами університету.

Розвиток капіталізму і інтенсивний розклад кріпосницьких відносин у другій половині XIX ст., народження буржуазних елементів вносили

зміни в ідейне життя України. Пробуджувалась національна свідомість молодої інтелігенції - вихідців з дрібнопомісного дворянства, що прагнуло пристосуватися до нових умов буржуазного суспільства та інтелігенції, яка вийшла з проміжних різночинних елементів. Слабкість розвитку капіталізму в 30-40-х роках, певна відсталість соціально-економічного і політичного життя наклали свій відбиток на ідеологію інтелігенції. Вона виявилася нездатною до рішучих революційних дій так, як це було в Західній Європі часів французької революції кінця XVIII ст. В її ідеології поєднується примирення існуючої дійсності з прагненням пізнати народне життя. В своїй творчій літературній і науковій діяльності погляди молодого освіченого покоління звертаються до минулого, в напрямкові ідеалізації його. Так, на місцевому грунті зароджуються нові смаки в українській літературі і історіографії, доповнені хвилею романтизму із Західної Європи та Польщі через художню та історичну літературу і, перш за все, внаслідок живого спілкування української інтелігенції із західноєвропейською, польською, чеською та югославською. Ці зв’язки були поширеними і тісними здавна, а в 30-40-х роках вони ще більше зміцніли.

Український романтизм першої половини XIX ст. носив такий же глибоко суперечливий характер, як і саме життя перехідної доби від кріпосництва до буржуазних відносин. У політичному житті 30-х років романтики уникали реальної дійсності, болючих назрілих питань боротьби з царизмом і рішучих дій знищення кріпосницького ладу, хоча в ряді випадків співчували поневоленому народу. Позитивною рисою цієї течії в літературі й історичній науці було те, що молода ліберальна інтелігенція зверталася до вивчення народного побуту, мови, етнографії та історії. В дальшому це об’єктивно сприяло виясненню питання про класи і класову боротьбу в українському суспільстві, полегшувало активні дії і творчість революційної демократії, починаючи від Т.Г.Шевченка і далі, до покоління революційно-демократичної інтелігенції другої половини XIX ст., яка порвала будь-які зв’язки з романтизмом і ставала на грунт реалізму.

Видне місце серед харківських романтиків у літературі й історіографії 30-40-х років належить гуртку Ізмаїла Івановича Срезневського (1812-1880 рр.). Срезневський народився в російській родині в м.Ярославлі. Батько його, колишній професор Ярославського Демидівського ліцею, був переведений на посаду професора російської філології та інспектора Харківського університету. Після смерті батька Срезневський з семи років лишився на утриманні і вихованні матері, а в чотирнадцять років, завдяки великим здібностям і успішній підготовці,

вступив на юридичний факультет того ж Харківського університету і закінчив його із званням кандидата в 1829 р.[164]

Рязанець по діду і батьку, ярославець по місцю народження, Срезневський прожив до 27 років виключно на Україні. З дитинства він був знайомий з родиною відомого письменника Григорія Квітки - Основ'яненка, з тогочасною українською і польською літературою. Він особливо захоплювався Бродзинським, Міцкевичем та польськими поетами-романтиками української школи - Богданом Залєським, Северином Гощинським та ін. Срезневський рано познайомився з літературою південних слов'ян, зокрема з сербською. Але найбільше його захопила стихія української народної творчості, з якою він стикався повсякденно в харківському і взагалі в слобідсько-українському оточенні.

І.Срезневський ще в ранні юнацькі роки почав писати вірші. Проте, так само, як і О.Бодянський, він не мав літературного хисту; як поет він пробував виступати лише спорадично, готуючись до наукової діяльності.

У Харківському університеті наприкінці 20-х років навколо Срезневського утворився гурток молодих романтиків, зокрема О.Шпигоцький, брати Ф. і О.Євецькі, І.Росковшенко та ін. Натхненниками Срезневського були представники старшого покоління - проф. І.Данилович, А.Метлинський і Л.Боровиковський. З організації цього гуртка і слід починати історію українського романтизму в літературі та історіографії.

З 1826 р. Срезневський почав займатися етнографією, збираючи матеріали на Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та в інших губерніях Лівобережної та Степової України. В цьому йому допомагали його товариші, які, роз'їжджаючись на канікули, надсилали йому велику кількість різного етнографічного матеріалу, головним ч ином фольклорного. Студенти з гуртка Срезневського були лише по найменуванню юристами, а по роду занять вони стали етнографами, поетами. Їх керівником був Срезневський - історик і відомий мовознавець-славіст. Наслідком роботи гуртка Срезневського стало видання "Українського альманаха", в якому відображалася перша спроба вивчення гуртківцями української літератури та історії.

[164] В.Ламанский. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869-1894, т.ІІ, стор.215-258; Измаил Іванович Срезневский (1812-1880). Оттиск из "Исторической записки о деятельности имп.Археологического общества за первые 25 лет существования", М., 1890.

Робота Срезневського по збиранню і вивченню української народної творчості набула особливого розвитку в 1832-1833 рр., після закінчення ним Харківського університету і початку тимчасової педагогічної діяльності на Катеринославщині, в маєтку поміщиків Подольських. Тут Срезневський безперервно був зв'язаний з старим поколінням простого народу, від колишніх запорожців та бандуристів він слухав і записував різноманітні оповідання, історичні пісні і думи. Так, Срезневський довгий час був зв'язаний з колишнім 97-річним запорожцем Гречкою, з яким довго і часто розмовляв про минуле Запорозької Січі. Від 80-річного бандуриста він записав багато дум і пісень. Цих і інших старих людей Срезневський називав "живими пам'ятками минулого".[165] Наслідком більш як семирічного вивчення Срезневським народної творчості була його збірка "Запорожская старина". За цей час сформувалися його погляди на українську народну поезію та історію, які він чітко висловив у вступі до "Запорожской старины" та в листі до проф. І.М. Снєгирьова. "В сучасний момент, - писав Срезневський, - здається уже ні для кого і ні для чого доводити, що мова українська (або як вгодно називати іншим – малоросійська) є мова, а не наріччя російської або польської. Багато людей упевнені, що ця мова є одна з багатіших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською в великому достаткові слів і висловів, польській у живописності, сербській в приємності".[166] Таким чином, в суперечці, яка розгорнулася в першій третині минулого століття про українську мову, Срезневський, на основі вивчення української народної творчості і мови, прийшов до вірного висновку про її окремішність і самостійність серед східних, західних та південних слов'янських мов. Такий висновок Срезневського, поруч з працями Бодянського і Максимовича, відіграв велике значення не лише для мовознавства, етнографії і фольклору, а й для української історіографії. Визнання рівноправності української мови серед інших слов'янських мов означало визнання самостійного історичного процесу українського народу в братній сім'ї слов'янських народів. На відміну від багатьох своїх сучасників з табору великодержавників часів реакції Миколи I Срезневський провіщав українській мові стати мовою літератури великого народу. Яка б доля не чекала цю мову, – писав він, – вона ніколи не загине,

[165] И.Срезневский. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского. "Журнал Министерства народного просвещения", 1898, 1, стор.8.

[166] И.Срезневский. Взгляды на памятники украинской народной словесности. Ученые записки Моск.университета, октябрь,1834, № 4,стор.134-150.

бо живе міцно в народі і глибокими коріннями ввійшла в невмирущу народну поезію.

Видання "Запорожской старины" висунуло Срезневського на видне місце як збирача народної творчості, письменника і історика України. Воно сприяло встановленню зв'язків Срезневського з багатьма істориками України, Великоросії і західних та південних слов'янських країн. "Запорожская старина" почала видаватися Срезневським в 1833 р. і в шести збірках продовжувала виходити до 1838 р. В передмові до першої частини "Запорожской старины" Срезневський висловив своє ставлення до народної творчості як історичного джерела. Він пише з цього приводу: "Українські літописи розповідають лише про подвиги цього народу, доторкуючись дуже рідко до внутрішнього життя його, і самі навіть подвиги описуються іноді коротко, іноді невірно, плутано, часто літописні оповідання суперечать одне одному. Ця бідність історії запорожців у письмових джерелах примушує шукати інших джерел - і ті, хто вивчає історію, знаходять для своїх досліджень багатий невичерпний рудник в народних переказах".[167] Подібні погляди на народну творчість як засіб пізнання історичного минулого, як відомо, не раз висловлювали Пушкін, Гоголь, Шевченко та інші представники літератури і історіографії.

У збірниках "Запорожская старина" Срезневський вмістив уривки з козацьких літописів, неопублікованої ще тоді "Історії Русів", що сприймалася упорядником без всякої критики, повісті, перекази, історичні пісні і думи про героїчне минуле українського народу XVI-XVII століть тощо. У першій частині першої книги ми зустрічаємо уривки з "Історії Русів" про права і надання польських королів українському козацтву, уривки з літописів і народної творчості, про перші козацько-селянські повстання - Косинського, Наливайка, Лободи, Остряниці, про походи козаків на Туреччину, подвиги Сагайдачного і його смерть, думу про трьох братів. У другій частині Срезневський вмістив пісні і думи про події та історичних осіб від часів Б.Хмельницького до гетьманства Мазепи. В книгах другій і третій і далі зібрані пісні, думи і перекази про діячів другої половини XVII і XVIII століть - Виговського і Пушкаря, Юрія Хмельницького, Самойловича і Мазепу, про Палія, Морозенка, про битву під Полтавою тощо.

Срезневський доходив до крайностей у своїх романтичних захопленнях старовиною. Він, маючи властивий йому літературний

[167] И.Срезневский. Николай Васильевич Гоголь в переписке с Измаилом Срезневским, "Русская старина", 1892, № 3,стор.156-157.

нахил, видавав свої фальсифіковані обробки за народну поезію. На таку фальсифікацію історичної народної творчості вперше звернули увагу В.Антонович і М.Драгоманов у своєму виданні "Історичні пісні і думи українського народу".

М.Костомаров, критикуючи свою драму "Переяславська ніч", а також розглядаючи деякі недоречності в своїй монографії "Богдан Хмельницький", із запізненням шкодував, що довірявся працям Срезневського і зокрема його фальсифікаціям народної творчості, вміщеної в "Запорожской старине".

"Фальшивість ця сталася тому, - писав Костомаров, - що я тоді перебував під злошкідливим (у науковому відношенні) впливом таких псевдоісторій, як "Історія Русів", що приписувалась Георгію Кониському, який ніколи не складав її, і таких збірників псевдонародних творів, як "Запорожская старина" Срезневського. Багато шкоди наробила українській історії і етнографії ця людина, прости йому боже (він тепер при смерти)... Мій Богдан Хмельницький очищався, очищався від цього гною, що потрапив туди в достаткові, дякуючи довір'ю до добросовісності Срезневського, і все ж таки не очистився цілком до цього часу. Срезневський не лише друкував фальшиві вірші, видаючи їх за народні пісні і думи, але навіть підставляв і повідомляв фальшиві літописні повіствування". Розгляд питання про фальшування Срезневським народної поезії Костомаров зробив майже одночасно з Антоновичем і Драгомановим.[168]

Деякі сучасники Срезневського інакше підходили, ніж Костомаров, до оцінки факту фальсифікації народної творчості. Відомий етнограф А.М.Пипін розглядав такі явища, як закономірні для романтичного напрямку в літературі, етнографії і історіографії. На нашу думку, Пипін вірно з науково-історичної точки зору розглядав факт творення поезії певними особами, а в даному разі Срезневським, і видавання її за народну, поставивши це явище на певне історичне місце. Причому лише дослідники запримітили таке вільне поводження Срезневського з пам'ятками української народної творчості. Ці фальсифікації були обумовлені епохою. Це були часи смутних шукань нового літературного змісту серед панування форм сухого псевдокласицизму і бурлескного стилю Котляревського, а також сентименталізму Квітки-Основ'яненка. Почувалася потреба у свіжій поезії, прагнення надати місце тому оригінальному

[168] Н.Костомаров. Исторические поэзии и новые ее материалы, "Вестник Европы", декабрь, 1874.

переказові, відгомін якого ще зберігався в пам'яті народу.[169] Потреба висвітлити внутрішнє життя народу, а не лише зовнішньополітичні події при відсутності достатнього числа достовірних джерел примушувала романтиків, в тому числі Срезневського, вдаватися до безкорисливого наслідування і, в багатьох випадках, підробки народної творчості і письмових пам'яток.

Срезневський написав працю, присвячену історії Слобожанщини: "Історичний огляд громадянського устрою Слобідської України від часів заселення до перетворення в Харківську губернію", надрукований вперше в "Харьковских губернских ведомостях" в 1839 р.

Перший ранній період історичної творчості Срезневського закінчується восени 1839 р. в зв'язку з його поїздкою за кордон в наукову подорож по слов'янських країнах. Після повернення із-за кордону в 1842 р., одержання кафедри російської філології в Харківському університеті, а особливо після переведення на кафедру професора славістики в Петербурзький університет, замість померлого професора Прейса, Срезневського більше не цікавить ні українська історія, ні етнографія, ні література. Український романтизм швидко вивітрився у Срезневського.

Срезневський став займатися виключно слов'янською і російською філологією. В цій галузі його як ученого високо цінив М.Г.Чернишевський, який познайомився з ним у Петербурзькому університеті. Серед багатьох учнів І.Срезневського були М.Чернишевський, М.Добролюблов, О.Пипін, Д.Мордовцев та ін.*

*Археографічні видання. Зв'язки з російською історичною наукою. Діяльність Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів.***

Українська археографія XIX ст. розвивалася у зв'язку з російською історичною наукою, великою мірою наслідуючи їй. Ще у XVIII ст. виникла необхідність вивчення джерел як основи історичної науки і розвитку історичних знань. На перших кроках свого розвитку археографічні заняття були справою окремих осіб-аматорів, що захоплювалися збиранням і публікацією історичних документів. Такими збирачами з Росії були насамперед знатні особи катерининського часу - граф О.І Мусін-Пушкін,

[169] А.Н. Пыпин. Подделка рукописей и народных песен. "Памятники древней письменности", т.127, 1898, стор.19.

граф М.П.Рум'янцев, історик І.М.Болтін та ін. Незабаром приватні заняття в справі збирання і охорони пам'яток старовини стали поєднуватись з урядовими заходами. При дворі Катерини II склався гурток аматорів вітчизняної старовини, який очолював граф Румянцев. В 70-х роках XVIII ст. утворилося так зване "Вольное русское собрание" при Московському університеті, яке носило дещо відмінний характер; воно являло собою певного роду наукове товариство з власним журналом "Опыт трудов Вольного российского собрания".

З організацією в Москві архіву Колегії закордонних справ утворилася ширша база для збирання і систематизації джерел. Архів став не лише осередком збирання документів із центральних і місцевих установ, а й відіграв важливу роль у підготовці кадрів архівістів і археографів. Серед них важливе місце належить Миколі Миколайовичу[170] і Дмитру Миколайовичу Бантиш-Каменським, батькові і сину.

Подібним збиранням старовинних документів на Україні в цей час займалися В.Полетика, А.Чепа, автор "Словаря малорусской старины" В.Ломиковський, кн.О.Безбородько, кн.М.Рєпнін. Незважаючи на вузькостанові інтереси в цих заняттях української аристократії, їх праці розширяли і збільшували базу для дальших історичних досліджень і вивчення минулого України.

Багато цінного в архівну справу вніс відомий російський археограф П.М.Строєв (1796-1876), який відіграв провідну роль у створенні ним в 1834 р. Археографічної комісії, що багато зробила для публікації документів не лише з російської, а й української історії. Так само визначну роль відіграв у вивченні минулого України Московський університет з його "Ученими записками", "Чтениями в обществе истории и древностей Российских", а також окремими виданнями українських історичних джерел та літератури.

Ще наприкінці XVI ст. під впливом перших занять археографів Петербургу і Москви на Україні пробуджується інтерес до збирання і публікації старовинних документів та їх систематизації.

Значну роль у розвиткові археографічних занять у цілій Росії, в тому числі на Україні, відіграв гурток любителів російської старовини, що діяв під керівництвом М.П.Рум'янцева, у книгосховищі якого було зібрано близько 28 тисяч цінних збірок книг, кілька сот рукописів, різного роду нумізматичних пам'яток, монет, медалей тощо. Рум'янцев

[170] Н.Н.Бантыш – Каменский. Обзор внешних сношений России (по 1800 год), ч.1-4, М., 1894-1902.

заповідав ці культурні скарби на користь держави. На їх основі були утворені у Петербурзі в 1831 р. і пізніше перенесені до Москви відомий Рум'янцевський музей і Рум'янцевська бібліотека.

На початку XIX ст. Рум'янцев приїздив не раз до Києва. Він був вражений велетенською кількістю невпорядкованих старовинних документів. У 1817-1818 рр. за власною ініціативою і на власні кошти Рум'янцев організував перегляд монастирських бібліотек. У них була знайдена велика кількість цінних документів, серед яких виявлено відомий Ізборник Святослава, твори Кирила Туровського, кілька нових списків "Руської Правди" тощо. Для продовження цієї роботи Рум'янцев знайшов у Києві одного ентузіаста - викладача духовної академії Максима Федоровича Берлінського (народ. 1764 р., пом. 1848 р.), який став постійним кореспондентом Рум'янцевського товариства і з великим захопленням виконував завдання Рум'янцева. Він уже до цього часу був відомий своїми працями про історію Києва. В 1804 р. Берлінський закінчив одну з найбільших своїх праць – "Историческое обозрение Малороссии и города Киева, содержащее в себе происшествия и перемены, случившиеся в сей стране от древнейших времен до начала XIX века". В ній він спирається на нові джерела, здобуті автором переважно з архівів м.Києва, але в силу різних обставин ця книга залишилася, як і ряд інших праць Берлінського, ненадрукованою.

На основі археографічних і археологічних матеріалів М.Ф. Берлінський написав ряд інших праць. До них ми можемо віднести "Топографію Києва", "Підкорення Києва Гедиміном", "Поділ Малоросії на полки", "Про місто Київ", "Коротке описання м.Києва", "План стародавнього Києва з поясненням його стародавностей". Завдяки сприянню Рум'янцева Берлінський написав також працю історико-топографічного характеру – "Історія Малоросії" та ряд інших.[171]

Археографічні та археологічні заняття, розпочаті Рум'янцевим, продовжив його близький приятель - київський митрополит Євгеній Болховітінов. На основі здобутих ним матеріалів, Болховітінов написав праці "Описання Софіївського Собору"[172] і "Описання Києво-Печерської Лаври". Тоді ж були надруковані у Києві "Історичні звістки про

[171] Н. Семейкин. М.Ф.Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской духовной академии и его учено-литературная деятельность, К, 1916. "История Малороссии" М.Ф.Берлінського була частково надрукована в Харківському літературному альманасі "Молодик" за 1844 р., вып.4.

[172] Див.також Е. Болховитинов. Примечание на грамоту великого князя Мстислава Володимировича, "Вестник Европы", август, 1818, № 15-16, стор.201-255.

Межигірський монастир" (1830), "Коротке описання Золотоверхого-Михайлівського монастиря" (1835 р.). В 1836 р. М.Закревський-надрукував "Нариси історії Києва", що вийшли у світ з великою кількістю помилок.[173] Заслуга Закревського полягала в тому, що його праця, незважаючи на недоліки, була покладена в основу дальшого і більш досконалого наукового вивчення стародавньої історії Києва.

Археографічні, археологічні і узагальнюючі праці, пов'язані з діяльністю гуртка Болховітінова, незважаючи на їх певне наукове значення і важливе місце в історіографії, були підкорені монархічно-клерикальній ідеології і урядовим реакційним заходам російського царизму. Автори старалися показати Київ як споконвічний ідейно-освітній центр абсолютизму цілої Російської імперії. За цими однобічними заняттями церковно-клерикального напрямку в історіографії приховувалися справжні політичні мотиви, що були підкорені монархічній ідеології, яка базувалася на відомих трьох реакційних засадах, пізніше сформульованих Уваровим: православ'я, самодержавство і народність. Цій ідеології були також підкорені наступні урядові заходи в справі збирання і публікації історичних матеріалів.

Значну роль у справі розвитку історичної науки і, зокрема, праці над збиранням, розбором та впорядкуванням джерельного матеріалу відіграв відкритий у 1834 р. університет у Києві. Розгортання наукової та освітньої діяльності університету в умовах дедалі зростаючого інтересу до минулого краю само собою викликало потребу в археографічних і археологічних заняттях.

Збільшилося число вчених Києва, які займалися науковими дослідженнями минулого краю. До них належав Максимович, Цих, Неволін, дещо пізніше Іванішев та ін. В університетському колі професорів були ширші наукові інтереси і значною мірою відмінніші цілі та нахили до вивчення минулого, ніж у представників духовно-академічної професури та церковних ієрархів, на зразок Болховітінова. Професорів університету приваблювали більше питання громадянської історії краю.

Значну роль у справі археографічних досліджень відіграв історичний альманах "Киевлянин", що видавався М.Максимовичем у 1840-1850 рр. Цей журнал висвітлював переважно історію Києва і його області. Вчені Київського університету одержали підтримку від тодішнього цивільного губернатора І.І.Фундуклея, який згодом видав "Обозрение Киева в

---

[173] Н. Закревский. Очерки истории Киева, К., 1836.

отношении к древностям" (1847 р.) та "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губерниия" (1848р.).

Широко розгорнута діяльність у справі археографічних і археологічних та взагалі наукових занять в галузі вітчизняної історії в першій третині XIX ст. поставила на порядок дня питання про об'єднання сил істориків для подальшої, успішної діяльності в напрямку вивчення історії так званого Південно-Західного краю. На порядок дня стало питання про утворення в Києві історичного товариства. Першу спробу в цьому напрямку зробив ще в 20-30-х роках Євгеній Болховітінов. Він намагався об'єднати любителів історії на Україні в наукове коло на зразок гуртка Рум'янцева. Проте, на перших порах не вистачало достатніх наукових сил, щоб виконати цей задум.

Утворення Київського університету само собою зробило новий крок у справі об'єднання наукових сил істориків, археографів та археологів, хоч тоді ще такого розгалуження в історичній науці не існувало. Для такого об'єднання багато сил доклав перший ректор університету М.О.Максимович. В 1835 р. утворився так званий Тимчасовий комітет для дослідження старовини.[174] Першими членами цього комітету були призначені попечителем Київського учбового округу ректор університету Максимович, професори університету Цих, Зенович, Орнатський, Данилович.

Найбільшим успіхом комісії було утворення в Києві при університеті Археологічного Музею. Музей урочисто був відкритий 17 березня 1837 р. і складався з матеріалів, зібраних протягом багатьох попередніх років київськими любителями старовини.[175] Першим директором музею був відомий для свого часу археолог К.Лохвицький, колекції якого великою мірою ввійшли до складу експонатів музею. Справу Лохвицького щодо поповнення музею і дальшого його впорядкування продовжив професор О.Ставровський. Тимчасовий комітет для дослідження старовини своєю діяльністю підготував грунт для утворення більш сталих форм наукової організації.[176]

В університетському гуртку вчених на самому початку 1840 р. виникла думка про утворення в Києві наукового історичного товариства, подібного до Московського товариства історії старожитностей Російських.

---

[174] Временный комитет для изыскания древностей.

[175] Н. Закревский. Описание Киева, М., 1868, стор. 553-559.

[176] В.І.Щербина. Спроби організації історичної праці в Києві у першій половині XIX ст., "Україна", 1929, січень-лютий, кн.32, стор. 10-14.

У цей же час на Україні утворилося Одеське товариство історії і древностей.

Розгорнута наукова діяльність Московського товариства та заснування наукового товариства в Одесі сприяли ще більшому ентузіазму київських учених. Особливу активність у цьому напрямкові розгорнув М.Максимович, який склав проект статуту і записку на предмет клопотання перед урядом про відкриття у Києві Товариства історії і старожитностей. Ці клопотання були подані на ім'я уряду через київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, якому тоді по суті належала вища влада в так званому Південно-Західному краї.

Близько трьох років Бібіков зволікав подання справи про відкриття Київського товариства. Він вважав, що дослідження* історії довіреного йому краю мусить належати не об'єднанню вчених, а урядовій установі, що перебувала б у безпосередньому віданні Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. В цьому напрямкові і діяв Бібіков своїм клопотанням перед тодішнім міністром внутрішніх справ Петровським. Проект Бібікова був підтриманий і 31 травня 1843 р. надійшло височайше повеління про утворення при київському генерал-губернаторі Тимчасової комісії для розбору давніх актів. Так з'явилася у Києві офіційна урядова установа, діяльності якої були підкорені наукові інтереси по вивченню края.

Офіційно установа називалася: "Временная Комиссия для разбора древних актов Височайше утвержденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе".

Комісія урочисто була відкрита 8 грудня 1843 р. і з цього часу фактично почала свою діяльність.

До складу комісії ввійшли професори Київського університету М.Максимович, М.Домбровський, М.Іванішев, а також так звані почесні члени комісії з високопоставлених урядових та вищих духовних чинів. Співробітниками комісії були вчитель Києво-Подільського повітового дворянського училища П.Куліш, викладач духовної академії С.Гогоцький, учитель гімназії П.Крижановський та ін.

Урядова мета діяльності утвореної Комісії для розбору давніх актів була складовою частиною широких великодержавних русифікаторських заходів царизму, що проводилися через Бібікова та інших царських сатрапів на Україні, в Білорусії, Литві і Польщі. Подібна комісія, майже одночасно з Київською, була утворена у Вільно.

Свою колонізаторську кріпосницько-монархічну політику по відношенню до цих національних окраїн Російської імперії уряд

прагнув обґрунтувати історичною документацією. Бібіков і утворена ним комісія докладали всіх зусиль, щоб історичними умотивуваннями довести законність царського самодержавства на право володіння землями України, Білорусії, Литви і Польщі і, таким чином, історичними доказами обґрунтувати введення тут кріпосницької і національно-колоніальної політики російського царизму, поміщиків і молодої, що тільки народжувалася, російської буржуазії. Особливо ці заходи стали актуальними з точки зору політики Миколи І після придушення польського повстання 1830-1831 рр. та ряду інших національно-визвольних рухів у Польщі, Литві та на Україні. Отже, урядова мета, поставлена Бібіковим перед комісією, була далекою від суто академічних завдань. Вона була реакційним заходом у відношенні до гноблених царизмом українського, польського, білоруського і литовського народів, спрямованим проти національно-визвольних прагнень цих народів.

Київська комісія розгорнула велику археографічну і видавничу діяльність, наслідки якої при всій тенденційності підбору матеріалів, виявилися протилежними урядовій меті. З величезної кількості письмових джерел, виявлених* членами її в державних, монастирських і приватних архівах та бібліотеках Правобережної України, Волині і частково Галичини, постали цікаві сторінки історії краю. В опублікованих документах розкрилося минуле українського народу з його славними сторінками історії соціальної антикріпосницької і національно-визвольної боротьби. Всупереч бажанню уряду, завдяки публікаціям документів яскраво вимальовувалась історія багатовікового національно-культурного життя українського народу.

Археографічні розшуки документів у містах і приватних володіннях Київщини, Поділля і Волині збагатили комісію нагромадженням величезного історичного документального матеріалу, який послужив основою для утворення Київського центрального архіву. Раніше, ще в 1844 р., на клопотання комісії було відкрито архів Чернігівського губернського правління з масою матеріалів з історії Лівобережної України.

Київська комісія для розбору давніх актів зав'язала тісні стосунки з архівами Москви і Петербурга. З Московського архіву Колегії закордонних справ було доставлено у Київ величезну кількість матеріалів з історії України, які залишилися ненадрукованими Археографічною комісією в Петербурзі в її "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России". Таке саме багатство історичних джерел було знайдене в сенатському архіві і передано Київській комісії; з нею також поділився фондами Московський архів Оружейної палати. М.П.Погодін подарував

комісії для опублікування відомий літопис С.Величка, який згодом і був надрукований.

У першій половині XIX ст. Київська комісія надрукувала чотири великих томи археографічних матеріалів, зібраних її членами і підготовлених до друку під назвою "Пам'ятників".[177] Кожний том складається з трьох відділів. Перші відділи присвячені питанню про історію братств на Україні в містах - Луцьку, Києві, Львові та ін. Про Луцьке братство матеріали зібрав і опублікував М.Максимович, про Київське і Львівське та взагалі про інші братства на Україні публікації зробив В.П.Чехович. У перших відділах "Пам'ятників", таким чином, опубліковані документи, що свідчать про національно-релігійну боротьбу населення українських міст проти унії.

У других відділах "Пам'ятників" опублікував документи соціальної історії, тобто історії класових взаємовідносин і класової боротьби на Україні XV-XVI ст. М.Д.Іванішев який близько двадцяти п'яти років працював деканом юридичного факультету Київського університету*. Багато років він займав посаду ректора Київського університету і проводив велику археографічну роботу.[178] В "Пам'ятниках" комісії він опублікував цінний матеріал з соціально-правових питань історії України, так звані акти про права та обов'язки землевласників і селян у 1490-1596рр. Іванішев опублікував також одну з найцінніших пам'яток кріпосницьких відносин на Україні – "Устава на волоки" (1557 р.) та інші документи про історію селянства.

Треті відділи "Пам'ятників" комісії являють собою "Матеріали для історії України" за 1648-1649 рр., т.1; за 1650-1651 по т.II; за 1652-1660 р., т.III; за 1660-1664 рр.,т.IV.

Тимчасова комісія надрукувала** ряд невідомих до того часу українських літописів - Величка, Граб'янки, Самовидця, збірки інших літописів, що стосуються історії України XVII-XVIII століть.

У 1849 р. був опублікований цікавий матеріал про діяльність князя Андрія Курбського.[179]

---

[177] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, т.1, вид.1, 1845; вид.2, 1848р.; т.II, 1846; т.III, 1852; т.IV, 1859.

[178] А.В. Романович-Славатинский. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, ректора университета св.Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии, СПб.,1876.

[179] Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Акты, изд. Врем. комиссиею для разбора древних актов, т.I-II,К.,1849.

У другій половині XIX ст. комісія продовжувала публікацію документів у вигляді величезного багатотомного корпусу “Архива Юго-Западной России” та ряду наукових монографій, розвідок і брошур з історії України.

Одеське товариство історії та старожитностей А.О.Скальковський.***

Важливе місце у справі вивчення стародавньої історії півдня України належить Одеському історичному товариству. Це товариство виникло і розгорнуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного*** краю Півдня України, офіційно іменованого**** Новоросією.

Дослідженню давнього минулого земель колишнього Запоріжжя, Криму і Бессарабії передували випадкові археологічні знахідки безлічі зразків матеріальних пам’яток старовинної скіфсько-сарматської доби, залишків матеріальної культури слов’ян аж до пізніших козацьких часів включно. Під час панування турків і татар до кінця XVIII ст. на північному узбережжі Чорного моря справжнє вивчення цього краю було неможливим. Тому деякі питання історії, географії, етнографії і топографії розв’язувалися на підставі здогадок і різного роду гіпотез. Звідси неминучими були помилки, властиві джерелам античного та іншого іноземного походження. Після поєднання Криму і особливо внаслідок успішного закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російські мандрівники на зразок П.Сумарокова, який подорожував по Криму і цікавився місцями перебування колишніх грецьких колоній Херсонеса, Пантикапеї, Фанагорії, Феодосії, Ольвії та ін., Південь України з власної ініціативи почали вивчати наприкінці XVIII ст. Міллер, Тунман, Нарушевич та ін. Ці вивчення підтримувалися урядовими заходами.

У 1781-1782 рр. була відправлена експедиція Академії наук під керівництвом акад. В.Зуєва для дослідження новопридбаних Росією за Кучук-Кайнарджійським договором земель між Бугом і Дніпром.[180] Так само після приєднання Криму Катерина II звеліла капітану Берсенєву в 1783 р. оглянути береги Криму і описати їх. Це завдання Берсенєв виконав у 1785 р., подавши опис Кримського узбережжя від Кінбурзької

[180] Записки Зуева в 1781-1782 гг., СПб., 1787.

коси до Єнікальської протоки. У 1791 р. катеринославський губернатор М.В.Каховський вивчав становище земель, придбаних Росією за Ясським миром.

Інтерес до минулого Криму і земель Запоріжжя проявлявся не лише з боку російської освіченої публіки, а й іноземців. Так, наприклад, італійський абат Одеріко описав Генуезькі колонії і укріплення в Криму. Цей опис у рукопису він подарував Катерині ІІ. Польські мандрівники Потоцький і Нарушевич цікавилися історією Криму. Потоцький всіляко сприяв вивченню історії півдня нашого краю.

Велике місце посідали питання історії Південної України в заняттях канцлера графа М.П.Рум'янцева і його гуртка любителів історії.

Наприкінці XVIII і в першій третині XIX століття силами вчених-аматорів було відкрито ряд цінних археологічних пам'яток елліністичного і східного походження. Так, генерал-поручик А.П.Мельгунов, що став на чолі Новоросійської губернії, у верхів'ях Великого і Малого Інгулів, в урочищі Кучерові Байраки, при розкопках могильника на глибині 6 футів знайшов пам'ятку поховання скіфського царя з величезною кількістю золотих, срібних та інших коштовних речей. Ще цінніші речі знайдені в 1830 р, в могилі Куль-Оба та ін.[181]

Археологічні розкопки в багатьох випадках мали вигляд розшукування скарбів приватними особами з метою збагачення. Багатство деяких пам'яток було таким значним, що місцеве населення часто мимохідь наштовхувалося на великі скарби золотих монет, медалей та інших коштовних речей. Розшуки цих коштовностей провадилися хижацькими засобами, що призводило до руйнування і знищення історичних цінностей. На ім'я уряду стали надходити записки і прохання вчених про збереження історичних пам'яток. На порядок дня постало питання про утворення закладу, який займався б дослідженням краю на науковій основі. Здійснення цих урядових заходів взяв на себе тодішній новоросійський генерал-губернатор граф М.С.Воронцов. Він добився перед урядом дозволу і асигнувань на відкриття ряду музеїв на основі здобутих протягом певного часу археологічних матеріалів. У 1825 р. було відкрито краєзнавчий музей в Одесі, а в 1827 р. - у Керчі.

[181] В.Юргевич. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей. Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т.XIV, 1886, стор.27-52.

В цей же час було створено Одеське товариство історії і древностей, на зразок існуючого в той час при Московському університеті "Общества истории и древностей Российских".

Ініціаторами створення товариства були археологи - градоначальник Керчі І.О.Стемпковський, ад'ютант Ришильєвського ліцею М.Н.Мурзакевич, Д.М.Княжевич, А.Я.Фарб, М.М.Кір'яков, одеський градоначальник А.І.Льовшин та ін. Найближчою своєю метою товариство ставило завдання-поширювати історичні і археологічні відомості про Південь Росії, збирати матеріальні, речові, письмові та усні залишки старовинних пам'яток, займатися розбором і дослідженням історичних джерел, які стосуються минулого цієї частини Російської імперії, готувати матеріал для видання синтезованої історії, а також подавати дані про його географію, статистику, ґрунтознавство тощо.

Політична діяльність Одеського товариства була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню - обґрунтувати права і історичну закономірність панування царської Росії над новопридбаним у війнах з Туреччиною Кримським краєм. Історичними дослідженнями товариство мало на меті умотивувати також правомірність ліквідації козацьких вольностей Запорожжя і колонізацію Півдня України, яку провадив царизм протягом другої половини XVIII і першої половини XIX ст. Члени товариства, які були в більшості високопоставленими урядовими особами, виконували свої завдання з великим ентузіазмом і захопленням. Царський уряд щедро субсидував товариство матеріальними засобами.

На клопотання М.С.Воронцова Микола І призначив покровителем, а по суті наглядачем і ідейним натхненником товариства свого наслідника Олександра, майбутнього царя Олександра II. Статут товариства було затверджено в березні 1839 р., а урочисте відкриття його, з обранням керівних органів, відбулося 23 квітня того ж року.

Практична діяльність Одеського товариства історії і древностей почалася з кінця 1839 р. 4 лютого 1840 р. міська аристократія Одеси - царські сановники, купці, знатне духовенство на своїх урочистих зборах під головуванням почесного президента Воронцова з захопленням вітали призначення Олександра "августійним покровителем товариства". Тут же було заслухано кілька наукових повідомлень про старовинні документи, які стосуються історії Малоросії і Бессарабії. З цього питання доповідь зробив віце-президент товариства А.Струдза.[182] Про значення

[182] Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г., Одесса, 1840, стор.21-24.

історичних і археологічних досліджень Новоросійського краю, переважно у відношенні до історії і старожитностей Російських, зробив доповідь М.Надєждін. Доповідь Надєждіна являла собою підсумок наукових занять автора над вивченням ранньої історії Півдня України до IX ст., а також в період Київської Русі IX-XII століть. Для свого часу це було цінним науковим повідомленням з проблем давньої історії Південної Русі.[183] У своїй записці про стан і діяльність товариства з 23 квітня 1839 р. по 1 січня 1840 р. доповів секретар М.Мурзакевич.[184] Так почало свою наукову діяльність Одеське товариство історії і древностей.

З нагромадженням великого матеріалу з історії, археології, етнографії, географії і статистики краю виникла необхідність видавати систематичні наукові збірники. З 1844 р. товариство стало друкувати великі за обсягом і значні за своєю науковою цінністю "Записки имп. Одесского общества истории и древностей", які видавалися до початку першої світової війни. Їх вийшло в світ тридцять томів".[185]

"Записки" Одеського товариства містили цінний дослідницький матеріал, розташований за трьома основними відділами. Перший відділ - археологія, історія, статистика і географія. Відділ другий являв собою збірку різноманітних матеріалів - доповідей, повідомлень, різного роду наукових записок тощо. Відділ третій, який мав назву "Смесь" містив у собі різні питання хронології, діяльності окремих осіб, повідомлення про давні надписи на речових пам'ятках - скелях, архітектурних спорудах, каменях, карти, плани міст і укріплень та ін. Товариство видавало, відповідно до своїх завдань, велику кількість історичної літератури.

Протягом другої половини XIX ст., особливо після відкриття в Одесі Новоросійського університету*, в товаристві зібралися кращі наукові сили Півдня. До його членів, крім того, належали видатні вчені Москви, Петербурга, Києва, Львова та ряд науковців Західної Європи.

Незважаючи на ідейно-монархічну спрямованість діяльності товариства, його члени внесли великий вклад у розвиток історичної науки, археології, етнографії та інших споріднених і суміжних дисциплін. Внаслідок великої наукової роботи товариства, у працях його членів поступово яскраво поставали картини минулого Південної України,

---

[183] Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г.,Одесса, 1840, стор.25-58.
[184] Там же, стор.59-73.
[185] Див. Указатель работ, помещенных в I-XXX томах "Записок имп. Одесского общества истории и древностей". Составил М.Г.Попруженко, Одесса, 1914.

розкривався складний і багатогранний історичний процес цієї частини краю з його багатим історичним минулим.

Головним підсумком діяльності Одеського товариства в галузі історії України в першій половині XIX ст. було нагромадження матеріалу і початок видання наукового органу "Записок". В 40-50-х роках їх було видано чотири великих збірки. Товариство видало також у цей час окремо "Историю о казаках Запорожских, соч.князя Мышецкого", за списком, що зберігався в бібліотеці президента товариства Д.М.Княжевича. Видано "Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів". Товариство надрукувало важливі матеріали під назвою "Запорожская старина".[186] Воно опублікувало також археологічні дані: матеріали розкопок, зроблених на території Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу.[187] У третьому томі "Записок" подано важливий з точки зору історіографії матеріал про знищення Запорозької Січі Катериною П в червні 1775 р., а також окрему працю про цю подію "Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа" (Одесса, 1842). Внаслідок розгортання археологічної діяльності товариства було відкрито історичний музей у Феодосії. З діяльністю Одеського товариства історії і древностей та міста Одеси пов'язана творчість члена цього товариства Аполлона Олександровича Скальковського (1808-1898).[188]

А.О.Скальковський, син поміщика Київської губернії, народився у м. Житомирі, де й закінчив гімназію. Вищу освіту він одержав у Віленському університеті на відділі медицини, а пізніше перейшов на юридичний факультет Московського університету, який закінчив з ступенем кандидата у 1828 р.

Після закінчення освіти Скальковський почав працювати в Одесі в канцелярії генерал-губернатора кн. М.С.Воронцова, на посаді директора і головного редактора Статистичного управління. Спеціальної історичної освіти Скальковський не мав, а став істориком в силу обставин, у які він потрапив в Одесі. Кн. Воронцов був зайнятий в цей час тією великою

---

[186] Див. Записки имп.Одесского общества истории и древностей, т. І, ІІ, Ш, IV, V.

[187] М.Мурзакевич. Летопись Общества со времен учреждения (с 1839 по 14 ноября 1843 г.), Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1, 1844, стор.565-592; Летопись общества с 15 ноября 1849 г. по 14 ноябоя 1852 г., "Записки", т.ІІІ, стор.515-527; Ф. Ляшаков, Обзор действий общества с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1849г., "Записки", т.ІІ, 1848, стор.797.

[188] Біографію див. - Аполлон Александрович Скальковский. "Киевская старина", 1898, кн.1; А.И. Маркевич. К биографии Скальковского, "Записки Одесского общества истории и древностей". т.ХХШ, стор.27.

роботою з історико-археологічних, географічних і статистичних занять, що підготувала умови для утворення в Одесі наукового центра - Одеського товариства історії і старожитностей. Він доручив Скальковському займатися місцевою археологією і статистикою. У зв'язку з успіхами, яких досяг у цьому напрямку Скальковський, він був прийнятий на одному з перших засідань дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, а незабаром членом Товариства сільського господарства Південної Росії в Катеринославі.

Скальковський багато подорожував по так званому Новоросійському краю, впорядковував і вивчав архівні матеріали. В Катеринославі в казенній палаті він знайшов і врятував від загибелі величезну кількість цінних, з наукової точки зору, паперів війська Запорозького, які були зовсім занедбані, а багато з них були вже напівгнилими. Подібну роботу по впорядкуванню архівів і збиранню історичних джерел Скальковський провадив у інших містах Півдня. Внаслідок цих занять з'явилися праці Скальковського з ряду проблем історії Південної України: "Хронологічний огляд історії Новоросійського краю,[189] з історії Одеси[190] та ряд дрібних статей. Архівні матеріали Запорожжя лягли в основу написання праці - Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького".[191]

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. були конфісковані великі архівні фонди у польських магнатів, учасників повстання. Цей матеріал використав Скальковський для написання книги про гайдамацькі рухи на Україні,[192] в якій виступив як яскравий представник реакції в історіографії миколаївських часів. В "Наїздах гайдамаків на Західну Україну" Скальковський не лише заперечує народний характер гайдамацьких рухів, а з усією монархічно-дворянською тенденційністю плямує народні селянсько-козацькі повстання проти соціального і національного гноблення. Особливо він оплямував селянський рух Коліївщини. По-перше, Скальковський заперечує гнобительську політику польської шляхти на Україні, а головне, антикріпосницький і національно-визвольний рух гайдамаків він розглядає як безглуздий

[189] А.Скальковский. Хронологическое обозрение Новороссийского края, 1730-1823 гг., ч.1, с 1730 по 1796 г.;ч.II, с 1796 по 1823 г. с портретом де Рибаса, с рисунком одежды и т.д., Одесса, 1836-1838.
[190] А. Скальковский. Первое тридцатилетие города Одессы, 1793-1823 гг., Одесса, 1837.
[191] А.Скальковский. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Извлечено из собственного запорожского архива. Одесса, 1841. Видання друге вийшло в трьох частинах, значно розширене в Одесі, в 1846 р.
[192] А.Скальковский. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст., 1733-1768. Одесса, 1845.

розбійницький виступ "натовпу, що озброївся просто для розбою і грабунку задля однієї лише користі. Такого роду, - пише він, - були події, відомі під назвою Коліївщини і Уманської різанини 1768 року".[193]

Козацтво в цілому, особливо запорозьке, Скальковський розглядає як реакційне явище в нашій історії. Його дії він виправдовує лише з точки зору захисту православ'я проти мусульманства і католицизму та як силу, що захищала Російську імперію під час воєн XVIII ст. Що ж торкається соціальних і національно-визвольних рухів Запорожжя, в показові цих сторін історії козацтва Скальковський ставиться до останнього різко негативно, і саме існування Запорожжя в цьому плані він вважає явищем негативним в нашій історії, а скасування його царизмом Скальковський цілком виправдовує.[194]

У дослідженні історії Запорозької Січі Скальковський уникає показу класової боротьби в середовищі козацтва. Він прагне показати козацтво як безкласову єдину громаду, з особливим устроєм чернечого братства; він уподібнював Січ рицарським західноєвропейським орденам. Основою господарського і політичного устрою Запорожжя була, за тенденційним показом Скальковського, майнова, побутова і юридично-правова рівність.

У тих випадках, коли під тиском незаперечних фактів історії Скальковський змушений був визнавати наявність соціального руху Запорозької Січі, він, як представник реакції, різко його засуджував. Так, наприклад, Скальковський розглядає участь запорожців у гайдамацьких рухах як факт негативний; участю запорожців у Коліївщині, пише він "добре ім'я і слава війська Запорозького була поглумлена жменькою злочинців. Ця жменька складалася під Уманню з 2000 відчайдушних негідників".[195] Взагалі, в дослідженнях історії козацтва, зокрема запорозького, а також в показові історії гайдамацьких та взагалі селянських і козацьких рухів Скальковський виступає в історіографії як крайній реакціонер, великодержавний монархіст. У цій частині він, як історик, був вірним прислужником царизму і представником та ідеологом реакційних кіл дворянства.

З точки зору поширення історичних знань про минуле і сучасне Південної України, певне значення мають деякі невеличкі праці і статті Скальковського, написані в 40-50-х роках. Такі, наприклад, як про зносини

---

[193] А.Скальковский. Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст., 1733-1768, Одесса, 1845, стор.15.

[194] А.Скальковский. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского, ч. I, II, Ш, Одесса,1885, стор.78-82.

[195] А.Скальковский. Наезды гайдамаков на Западную Украину, стор.135.

Запорожжя з Кримом в 1749 р.,[196] про колонізацію півдня України і Бесарабії вихідцями з інших країн,[197] його напівлітературні твори "Похорон козака",[198] "Ясир",[199] чотири випуски історичних нарисів "Порубежники. Канва для романів", а також "Дунайці" [200].

В окремому плані може бути розглянута важлива праця Скальковського про статистичний опис Півдня України, яка є наслідком занять автора за багато років його роботи в статистичному управлінні канцелярії новоросійського генерал-губернатора.[201] Ця велика праця Скальковського має не пряме відношення до історіографії. Проте вміщений у ній великий статистичний матеріал, що відобразив економічний розвиток Півдня України, сприяв дальшому вивченню цієї специфічної області нашої країни.

*Західноукраїнська історіографія кінця XVIII і першої половини XIX ст.**

Західноукраїнська історіографія розвивалася у зв'язку із загальним, особливо культурним та ідейним життям Галичини, яка після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. опинилася у складі Австро-Угорської імперії.

Захоплення Галичини Австрією не знімало з порядку дня питання національно-визвольної і релігійної боротьби проти польського поміщицького гніту, національного та політичного безправ'я українського народу. Як і раніше, за часів Речі Посполитої в економічному, політичному, державному і культурному житті Галичини панівне місце посідала польська шляхта і молода польська буржуазія, що народжувалася. Провідником ідеології цих панівних класів і станів, виразником їх ідейної боротьби проти українського народу продовжувало лишатися

---

[196] А.Скальковский. Сношения Запорожья с Крымом, 1749 г.Материалы для истории Новороссийского края, Одесса, 1844.
[197] А.Скальковский. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае, Одесса, 1848.
[198] Ж ."Русский инвалид", 1847, № 32.
[199] Ж. "Русский инвалид", 1847, № 82-83.
[200] А.Скальковский. Дунайцы, Эпизод из турецкой кампании 1769-1777 гг. "Временник Московского общества истории и древностей", 1854, кн.XIX, стор.9-30.
[201] А.Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч.1, Одесса,1850; ч.II, Одесса, 1853.

римсько-католицьке духовенство з великою кількістю різноманітних чернечих орденів і чинів. Велике місце в ідейній боротьбі посідали відгуки давніх мотивів - боротьби залишків православ'я з уніатською церквою, очолюваною галицькою митрополією, яку відновив австрійський уряд на початку XIX ст. Головними мотивами, що звучать у творах галицьких істориків, є показ національної і релігійної боротьби в їх історичному висвітленні. Соціальні питання, тобто питання соціально- економічного життя народу, зокрема історія затурканого злиднями і темрявою селянства Галичини, майже не зачеплені західноукраїнськими істориками до середини XIX ст., до революційних подій 1848 р.

Західна Україна була багата приватними, монастирськими і державними архівами, в яких зберігалися великі скарби історичної документації. Що стосується публікації і дослідження джерел з точки зору вивчення історії західноєвропейських земель, то друкування історичних матеріалів до XVIII ст. майже не проводилось. Пояснюється це тим, що українці під гнітом шляхетської Польщі не мали найменших матеріальних засобів щодо друкування книг взагалі, в тому числі творів історичного змісту; вони не мали своїх друкарень, хоч, як відомо, справа першодрукарства на Україні наприкінці XVI ст. почалася саме тут, у Львові.

До початку XVIII ст. в галицькій історіографії, як правило, знаходять відображення загальноукраїнські події. Після Прутського миру 1711 р., коли російський уряд поступився Правобережною частиною України на користь Польщі, а особливо після захоплення Галичини Австрією соціально-економічне, політичне і культурне життя галицьких українців було штучно і надовго відірване від загального українського історичного процесу. З цього часу стає дуже помітним рішуче відхилення творчості західноукраїнських істориків в бік показу лише місцевої західноукраїнської історії.

Питання історії Галичини, природно, приваблюють не лише галицьких українців, а й польсько-шляхетських істориків і представників римсько-католицького духовенства. Характерним з цієї точки зору є літопис львівського каноника Яна Юзефовича, на який вперше в історичній літературі звернув увагу В.Б.Антонович.[202]

Працюючи в бібліотеці Оссолінських у Львові, В.Антонович виявив один із списків цього літопису, що був складений в першій половині

[202] В. Антонович. Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси, "Киевская старина", 1897, кн..XI, стор.529-536.

XVIII ст. Рукопис цього цінного історичного джерела складається з 1219 нумерованих сторінок, списаний з невідомої копії в 1769р. для Львівського кармелітського монастиря.

Події, що описані тут у вигляді окремих нотаток і оповідань, стосуються XVII ст., переважно визвольної війни 1648-1654 рр. та дальшої історії боротьби за визволення Західної України разом зі Львовом від польсько-шлятетського панування, про облогу Б.Хмельницьким Львова в 1648 р., похід козацьких військ в Галичину в 1655 р. тощо.

Весь розділ літопису Яна Юзефовича, який стосується історії України, присвячений описові селянських та козацьких повстань, нападів татар, упертої боротьби Польщі за Поділля та інші західноукраїнські землі. Саме в цих оповіданнях знайшли відображення ідейні позиції і погляди автора на історичне минуле України. Я.Юзефович походив з міщанського середовища, але був ідейним виразником інтересів польської шляхти. Він, як всі польсько-шляхетські історики, з презирством ставиться до народних мас, а найбільше до козацтва і його керівників. З особливою ненавистю в своєму літописі Юзефович обрушується на Богдана Хмельницького як проводиря повсталих народних мас. Літопис Яна Юзефовича відобразив тогочасні реакційні погляди на історію українського народу більшості панівних кіл шляхетської Польщі.

З великого числа історичних пам'яток, відомих у Галичині жоден з літописів чи хронік до початку XVIII ст. не був надрукований. Лише в першій половині XVIII ст. стали з'являтися історичні праці так званого тоді "русинського" походження. Так, наприклад, у Львові в 1738 р. з'явилася праця невідомого автора, надрукована польською мовою під назвою "Obrona religi greckej z kosciolom S.Rzymskim zjednoczonej na fundamence Praw dekretow. Przywilejow od stolicy sapostolskich I krolow Polski nadanych Pokosana"* (Львів,1738). Інший твір "Prawa duchowienstwa Greko- unickoro"** (Львів, 1747) належав луцькому уніатському єпіскому С.Рудницькому.

Під кінець XVIII ст., при ліквідації багатьох монастирів і секуляризації їх маєтностей австрійським урядом, кількість монастирських хронік у Галичині зросла. Для оборони монастирської власності і доказів давніх прав на неї галицькі монастирі розшукували історичні документи, якими прагнули довести свої права на спадкоємність земель і нерухомого майна. Ця документація стала вписуватись у монастирські хроніки. Такі монастирські заходи сприяли впорядкуванню історичного матеріалу, викликали певний інтерес до написання історичних праць, побудованих на новознайдених джерелах.

До числа таких монастирських істориків першої половини XIX ст. належить львівський чернець Компанієвич Варлаам (1777 -1858 рр). Він, зокрема, упорядкував значне число історичних матеріалів двох визначних львівських монастирів - Юрія і Онуфріївського. На основі цих матеріалів Варлаам Компанієвич склав зведені літописи львівських монастирів. Так, літопис Святоюрського монастиря він опублікував у збірнику "Pamiatki historyczne Krajowie"* (Львів, 1841). Перед цим Компанієвич брав участь у перекладі хроніки Львова, складеної в 1838р. Б.Зіморовичем. Компанієвичу належить також ряд невеликих розвідок з окремих питань історії монастирського життя Галичини, наприклад, про Підгорецький монастир, про запровадження унії в Галичині наприкінці XVII і на початку XVIII століття, про історію друкарень тощо.

До подібного Компанієвичу напрямку галицької церковницької історіографії початку XIX ст. належать праці львівського крилошанина Михайла Гарасевича (1763 - 1836 рр.). Відрізняє їх лише одна незначна деталь. Компанієвич був представником монастирських кіл освіченої галицької публіки, а Гарасевич належав до кіл єпархіального духівництва. Наукові інтереси Гарасевича зосереджувалися навколо питання про відновлення галицької митрополії в 1807 р. Законність цього акту Гарасевич прагнув обгрунтувати історичними мотивами. Він упорядкував давні і нові матеріали архівів львівських епіскопів і склав з них велику збірку джерел, що стосуються не лише історії церкви, а й зачіпають багато питань громадянського життя Галичини. Але Гарасевич не зміг здійснити свого задуму щодо опублікування цієї збірки. Зібрані ним матеріали пізніше видав один з галицьких літературно- публіцистичних діячів другої половини XIX ст. - Михайло Малиновський під назвою "Annales ecclecia Ruthenae"** (Львів, 1862).

Помітною*** постаттю в українській історіографії Галичини першої половини XIX ст. є Денис Іванович Зубрицький (1777-1862). Батько історика походив з дрібної поміщицької української родини, з с.Зубриці, Сяноцького повіту. Народився ж Денис Зубрицький у с.Батятичах, Жовківської округи, де його батько був посесором і дав сину шляхетське виховання польського націоналістичного спрямування, яке наклало відбиток на ідеологію Дениса Зубрицького. Д.Зубрицький до кінця свого життя не любив простого галицького народу, його мови і культури. Галицьку українську мову Зубрицький називав "мовою пастухів", на якій, на його погляд, не могла розвиватися ні наука, ні література. Ця мова могла, на думку Зубрицького, лишатися, в кращому разі у народній галицькій поезії в народних піснях, які він чув, перебуваючи в сільському оточенні.

Після домашньої освіти Денис Зубрицький навчався у Львові, де в 1795 р. закінчив гімназію. Він рано став писати, спочатку польською мовою, а згодом так званим язичієм - мішаною мовою, якою писали тоді в Галичині багато освічених осіб. Про подібні явища у галицькому письменстві пізніше писав Іван Франко: "Це був якийсь фаталізм деяких старших людей, що говорили гарно по народному, а скоро тільки сіли писати, здавалося, що раптом забували всяку живу мову, тратили почуття органічності язика, а часто навіть почуття значення поодиноких слів і, ганяючись нібито за вищим стилем, впадали часто у забавні комбінації слів".[203] Зубрицький в ранні роки своєї діяльності дотримувався шляхетсько-польської орієнтації. Але в 20-х роках його погляди на національне питання у Галичині міняються. Ці зміни сталися у зв'язку з ближчим знайомством Зубрицького з народним життям, особливо з усною народного творчістю під час його служби в магістраті містечка Березового, Сяноцького повіту, а також в адміністративних та судових установах інших сільських місцевостей.

Денис Зубрицький перший у Галичині звернув увагу на значення в історичному житті народних пісень. Він написав статтю про галицькі народні пісні і надрукував її у львівському "Pielgrzymi"* за 1821 і 1822 рр., вмістивши тут для прикладу кілька пісень з нотами, а саме: "Не ходи, Грицю", "І шумить, і гуде", "Козак коня напував", "Шумить, шумить діброчонька", "І вже три дні й три неділі". Ці пісні опубліковані під назвою – "Pisni ludu Galicyiskiego".**

Від вивчення народної творчості Зубрицький перейшов до заняття питанням історії.

Зламним моментом у напрямкові критичного дослідження історії Західної України був вступ Зубрицького в 1829 р. в члени Ставропигійського інституту у Львові. Поворот у бік вивчення західноукраїнської історії справило захоплення Зубрицького розробкою західноукраїнських джерел, які він виявив у Львівській Ставропигії. Зубрицький по суті врятував занедбаний Ставропігійський архів і своїми публікаціями довів величезний історичний матеріал до відому громадськості не лише Галичини, а й Росії та країн Середньої та Західної Європи. .

На основі джерел Ставропигійського архіву і ряду львівських монастирів Д.Зубрицький написав польською мовою одну з останніх у цьому циклі наукову працю – "Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві".

[203] І.Франко. Шість листів Ізидора Шараневича з рр. 1862 -1864, Записки Наукового товариства ім.Шевченка у Львові, т.47,стор.7.

Свій “Нарис” Зубрицький мав видати в таких відділах: I. Від введення християнства на Русі до захоплення Червоної Русі Казиміром Великим 983*-1340 рр. II. Русь Червона під пануванням королів польських від захоплення Казиміром до почату унії з римсько-католицькою церквою 1340-1596 рр. III. Русь Червона від остаточного утвердження унії до ревиндикації Галичини 1707-1772 рр. IV. Становище церковної Руської ієрархії після ревиндикації Галичини і Володимирщини до відновлення Галицької митрополії.

Однак, за браком матеріальних засобів авторові не вдалося здійснити свій задум, тобто видати всю працю. З друку вийшла лише перша частина, видана коштом Ставропигійського інституту.

“Нариси руського народу в Галичині” Д.Зубрицького написані з позицій церковницької ідеології, без критичного ставлення до джерел, знайдених автором у Ставропигійському архіві. Отже, періодизація історії Галицької Русі тут побудована відповідно до історії церковного життя. На цій праці виразно позначилися ідейні позиції самого автора, який не вникав у сутність внутрішнього життя народу. Він залишався істориком свого часу - часу, коли в Галичині продовжувала точитися гостра боротьба між католицизмом і унією. Питання церковної боротьби, а по суті національно-релігійної боротьби займали найбільше місце в ідейному житті Галичини. Опорою православ’я в боротьбі з наступом уніатської митрополії залишалася Львівська Ставропигія. На боці її прав стояв Зубрицький як історик, що розкривав самобутність культури Галицької Русі й історичними мотивуваннями виправдовував боротьбу з католицизмом. Трохи пізніше Зубрицький показав боротьбу Львівської Ставропигії з уніатською митрополією в своїй цікавій праці “Інститут Ставропигійський від року 1666 до 1772”,[204] яка є уривком із “Кроніки Ставропигійського інституту”. Цього ж питання стосується робота Зубрицького “Літопис Львівського Ставропигійського братства, складена по стародавніх документах”,[205] написана російською мовою.

Наукові праці Зубрицького стали популярними серед визначних істориків слов’янських країн. Зубрицький встановив тісні зв’язки з представниками чеського визвольного руху, відомими філологами і істориками Ганкою і Шафариком. На Україні він знайшов собі приятелів по заняттю в особі М.Максимовича, а також науковців з Одеського товариства історії і старожитностей. Особливо близьким своїм приятелем

[204] Див. Д. Зубрицкий. Институт Ставропигийский, газ. “Слово”, 1863, чч.34-39; 41-51.
[205] ”Журнал Министерства Народного Просвещения”, чч. 63, 67, відд.II, М., 1849-1850.

і однодумцем Зубрицький вважав М.П.Погодіна.[206] У зв'язку з впливом Погодіна на Зубрицького ми можемо з'ясувати його ідейні позиції і наукові концепції. Починаючи з 40-х років Зубрицький еволюціонізував у напрямі реакції і прихильництва до російської монархії. Це йому не заважало й далі бути відданим Габсбурзькій монархії. З точки зору політичного світогляду Зубрицький в роки розквіту своєї наукової діяльності був переконаним монархістом, причому він був прихильником так званої законної, спадкової абсолютної монархії. У переписці з Копітаром він називав себе роялістом. "В моїх очах, - писав він, - Дон Карлос законний монарх, а Філіп Людовик узурпатор".[207] Зубрицькому найбільше імпонувала російська монархія з її ідейною основою - православ'ям, самодержавством, офіціальною народністю у внутрішній політиці і панславістськими ідейними напрямками в зовнішній політиці.

В особі М.П. Погодіна Д.Зубрицький знайшов собі ідейною побратима. Він став у Галичині ідейним натхненником пізнішого реакційного москвофільства. Іван Франко мав підстави характеризувати Зубрицького як прихильника аристократичних поглядів. Зубрицький, писав Франко, був батьком доктрини про єдність усього руського народу і на галицько-руське наріччя дивився як на "язик настухів, що нібито не здібний до вищого розвитку; в публічному житті 50-х років (І.Франко мав на увазі суспільний рух часів революції 1848-1850 рр. - М.М.) Зубрицький, зайнятий своєю науковою працею, не брав ніякого уділу".[208] В подіях 1848 р. він визначився як реакціонер, противник скасування кріпацтва в Галичині.

До створення великих узагальнюючих праць з громадянської історії Д.Зубрицький приступив після запрошення його в 1843-1844 рр. львівським магістратом, як досвідченого архівознавця і дослідника, розглянути і впорядкувати давній Львівський магістратський архів. У цьому архіві Зубрицький знайшов не менші скарби історичних джерел, ніж у Ставропигії. Внаслідок праці над джерелами суто громадянського, цивільного характеру, до яких ще не доторкалася рука дослідника, Зубрицький перш за все написав і видав у 1844 р. своє цінне дослідження

---

[206] Євстахія Тишинська. Погодін і Зубрицький, Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т.110, стор. 101-122; Див. також К. Студинський. Копітар і Зубрицький, Записки Наукового товариства ім.Шевченка, т.125, стор.115-164.

[207] Записки Наукового товариства ім.Шевченка, т.125, стор. 122; Див.також К. Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького, Записки Наукового товариства ім.Шевченка, т.43.

[208] Іван Франко. Нариси українсько-руської літератури до 1890 р., Львів,1910, стор.136.

“ ? “* обсягом у 492 сторінки, з додатком карти. За цією працею вийшла “Критико-історична повість временних літ Червоної або Галицької Русі”.[209]

У 1847-1848 рр. Зубрицький надрукував також працю про унію.[210] Остання праця імпонувала поглядам великоросійського монархіста М.Кояловича, який вважав, що праці Зубрицького “служать вказівкою нового шляху в дослідженні литовських уній”.[211] В “Пам’ятниках Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів” Зубрицький опублікував Акти Львівського Ставропигійського братства.[212]

Наступив наповнений бурхливими революційними подіями в Австрії і Угорщині 1848 рік. Зубрицький ухилився від громадського руху взагалі і від боротьби за національне відродження слов’янських народів, що стогнали під гнітом австрійської монархії. Він ніби навмисне заглибився в суто наукові заняття, щоб бути далі від революційних подій. У 1848 р. в журналі “Пчола”, що видавався І.Гушалевичем, Зубрицький вмістив кілька статей. Серед них такі, як “Житіє преподобного Нестора Літописця”, “Про народ Чорногорський” та “Чи був феодалізм на Русі”. В ці роки гостро стояло національне питання з Галичині. І тут Зубрицький виступає з працею “Границі між руським і польським народами в Галичині”**.[213]

На схилі літ Д.Зубрицький написав велику працю з стародавньої історії Галицької землі. Це дослідження вийшло під назвою “История древнего галичско-русского княжества”. Два перші томи являють собою вступ до великої спеціальної, задуманої автором, праці з додатком родословної таблиці руських князів і царів, яких Зубрицький, стоячи на норманських позиціях, виводить від роду Рюриковичів. Ця праця вийшла друком у 1852 р. і була присвячена так званому тисячоліттю Русі, відповідно до поглядів, які тоді були властиві історикам монархічного напрямку.

Третій том праці Зубрицького присвячений політичній історії Галицько-Волинського князівства. Четвертий том йому надрукувати не вдалося. Замість цілої четвертої книги він видав уривки з джерел під назвою “Аноним Грезненский и Иоанн Длугош. Латинские выписки из сочинений и статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом,

[209] У перекладі з польської мови цю працю надрукував О.Бодянський в “Чтениях в обществе истории и древностей Российских”, М., 1845.

[210] Д.Зубрицкий. Начало Унии, Чтения в обществе истории и древностей Российских, 1847-1848, кн.УІІ, стор.1-36.

[211] М.И.Коялович. Литовско-церковная уния. СПб., 1859 стор.215.

[212] “Памятники”, т.ІІІ, отд.первый, К., 1852.

[213] Те ж саме він надрукував у німецькому перекладі.

критическими исследованиями - вместо IV-й части Галичской истории".[214] Стислий нарис праці Зубрицького опубліковано А.А. Майковим у Москві[215] з приводу смерті Зубрицького.

Незважаючи на монархічні погляди і реакційний політичний світогляд Зубрицького, його історичними працями збагатилася і зробила значний крок вперед західноукраїнська історіографія XIX ст. Д.Зубрицький перший у Галичині критично підійшов до вивчення історичних джерел та впорядкування церковних архівних фондів, урятувавши багато з них від забуття і навіть загибелі. В своїх дослідженнях, узагальнюючих нарисах, багатьох статтях, розвідках та публікаціях Зубрицький великою мірою розширив уявлення читачів про багатовікову і багатогранну історію Галичини і Волині. Його праці, незважаючи на їх концепції* по суті нанесли вирішальний удар по польсько-шляхетських експансіоністських концепціях, які ширилися у Галичині і за якими цей край нібито споконвіку був польським. Зубрицький на основі величезного джерелознавчого матеріалу показав протилежне. Він довів, що Галичина і Волинь своєю вихідною точкою історичного минулого є невід'ємна частка давньої Русі. Зубрицький, правда, був далекий від поняття про Україну і український народ. Він заперечував факт самостійного існування українського народу і нації. Своїми політичними прагненнями і історичними концепціями він хилився то в бік Габсбурзької монархії, то линув в обійми російського царизму, особливо в часи реакційної політики Миколи І. І все ж дослідження Зубрицького становлять значне надбання історичної науки в Західній Україні першої половини XIX ст.

30-40-і роки в історії Галичини знаменують пробудження національного руху і національної свідомості. Носієм і поширювачем національно-визвольних ідей тоді була молода галицька інтелігенція з різночинців, переважно вихідців з українського духовенства, яке з усіх станів тогочасного освіченого суспільства Галичини найближче стояло до народу. Становище сільського духовенства в Галичині у першій половині XIX ст. мало чим відрізнялось від землеробського населення. В кастовий стан галицьке духовенство перетворилося лише в другій половині XIX ст. після революції 1848 р.

---

[214] Цей том Зубрицький присвятив російському імператору Миколі І з приводу його раптової смерті в 1855 р. Рецензії на твір в цілому див. "Зоря Галицька", 1854, чч.27, 29-31, 33, 35; "Вестник", Відень, 1852, чч.9, 12.

[215] Чтения в общ.истории и древностей Российских, М., 1862, кн.III, стор.1-84.

До числа молодої галицької інтелігенції - вихідців з духовного стану-ми зачисляємо гурток, утворений у Львівській семінарії, в особі Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького, прозваних “Руською трійцею”. Велика заслуга головного організатора трійці Маркіяна Шашкевича полягає в тому, що він перший почав писати літературні твори не язичієм, а народною мовою. В 1837 р. Шашкевич надрукував у Будапешті першу книгу редагованого ним журналу “Русалка Дністрова”. В ній Шашкевич чітко поставив питання про галицький народ як складову частину цілого великого українського народу, що населяє обидва боки Дніпра і Дністра, та його місце в сім’ї слов’янських народів.

Щоб показати життя українського народу, обґрунтувати його права на історичне існування, “Руська трійця” вдалася до вивчення і показу героїчного минулого своєї вітчизни. Зокрема Маркіян Шашкевич робив спроби опоетизувати кращі сторінки минулого в таких своїх творах, як “Хмельницького обступлення Львова”, “О Наливайку”, “Болеслав Кривоустий під Галичем 1139”. У прозі він у коротких оповіданнях намагався відтворити деякі сторони історії козацтва, наприклад, у творі “О запорожцях і їх Січі”, “Казка Богдана Хмельницького” та ін.[216] Звичайно, літературно-художні твори Шашкевича ми не можемо зачислити до пам’яток історіографії. Для нас важливий лише сам факт, що в галицькій літературі все більше і більше поширювалися історичні жанри. Це свідчило про велику зацікавленість громадськості історичним минулим краю. В історичному жанрі літератури найсильніше звучали мотиви возз’єднання Західної України з Україною Наддніпрянською.

У творах Маркіяна Шашкевича вперше в Галичині зазвучали мотиви, що характеризували вияв палкої любові до свого народу, вияв національної свідомості, свідомості того, що

Руська мати нас родила
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила;
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?
(М.Шашкевич.)

[216] Михайло Возняк. Писання Маркіяна Шашкевича, Львів, 1912, стор. 1-2,76,145.

Маркіяна Шашкевича Іван Франко називав людиною, яка була "огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у мистецтві, так і з житті".[217] Шашкевич помер молодим; він не розвинув до кінця свого таланту.

Другий член "Руської трійці" Іван Вагилевич (1811-1866) кінчив своє життя у злиднях, співробітником бібліотеки Осолінських у Львові та архіваріусом у Львівському архіві. Найбільшого успіху у галузі історичної науки досяг третій член трійці, пізніше професор української мови в Львівському університеті Яків Федорович Головацький (1814-1888).

Яків Головацький народився в с.Чепелях, Брідського повіту, в родині сільського священика. Домашню освіту здобував на русинській мові, що рідко траплялося в освічених родинах у Галичині. Більшість молоді навчалась тоді польською або німецькою мовою. В гімназії у Львові разом з своїми товаришами Я.Головацький захоплювався народною творчістю, українською і російського літературою. Такий напрямок навчання і самоосвіти сприяв зміцненню любові до рідного краю і народу, відданості справі національного відродження Галичини, якій Головацький віддавав усі сили в перший період своєї творчості. У 1831 р. Головацький вступив на філософський відділ семінарії. Тут він зблизився з Маркіяном Шашкевичем, Вагилевичем, Устияновичем та іншими своїми однодумцями, що гуртувалися навколо "Руської трійці" і її органу "Русалка Дністрова".

Непідробну і безкорисну любов до галицького українського народу Головацький приніс із собою в семінарію з рідного Брідського повіту. З дальшим розвитком освіти ця любов базувалася на свідомому науковому ґрунті. Головацький захоплювався народною творчістю. Він, будучи студентом, з кінця в кінець мандрував по Галичині, Буковині і Закарпатській Україні, збирав і опрацьовував кращі зразки західноукраїнської народної поезії. Велика збірка оброблених ним пісень вийшла пізніше в чотирьох томах у Москві.[218] В 40-х роках Яків Головацький видавав журнал "Вінок русинам на обжинки". Перша книга "Вінка" вийшла у 1846 р., друга, яку редагував його брат Іван Головацький - у 1847 р. В обох книгах "Вінка" було вміщено значний етнографічний матеріал, зібраний ним у Галичині, Буковині і Закарпатті.

Я.Головацький брав активну участь у громадському русі 1848 р. Він разом з багатьма іншими вченими Львова радо вітав революцію

[217] Іван Франко. Нариси українсько-руської літератури до 1890 року, Львів, 1910, стор.104.

[218] Я.Головацкий. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, М., 1878.

і скасування панщини в Галичині. Революційні події 1848 р. в Австрії викликали національне пробудження серед галицької інтелігенції і були важливим фактором національного відродження галицьких українців та інших слов'янських народів, що терпіли гніт австро-угорської монархії. Головацький разом з відомим галицьким письменником Устияновичем очолював з'їзд галицьких учених, що відбувся в 1848 р. у Львові. Він головував на "відділі управи руської мови і словесності". На одному з засідань цього відділу Я.Головацький прочитав свою наукову доповідь "Розправа о язиці южноруськім". Це одна з перших мовознавчих праць про українсько-руську мову, узаконення якої вимагали тоді західні українці для запровадження її в школах, громадських і державних установах Галичини, Буковини і Закарпаття.

У грудні 1848 р. внаслідок розгортання національно-визвольного руху в Галичині українці домоглися відкриття у Львівському університеті кафедри українсько-руської мови і словесності, професором якої був обраний Я.Головацький. З цього часу Головацький виступає як визначний учений філолог і історик. Його найголовніші праці з історії були присвячені актуальним проблемам минулого і сучасного західних українських земель. Це, зокрема, "Історичний нарис заснування Галицько-руської матиці справоздання першого собору руських учених" (Львів, 1850); "Карпатська Русь". Географічно-статистичні і історико-етнографічні нариси Галичини, північно-східної Угрії і Буковини" (Петербург 1875); "Про початок і дії Львівського Ставропигійського братства в історико-літературному відношенні"; "Про перший літературно-розумовий рух русинів у Галичині з часів австрійського панування в тій землі" (Львів, 1865); "Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь".[219] Головацькому належать цікава праця про події 1848 р. в Галичині,[220] а також ряд опублікованих історичних джерел, пам'яток літератури та руського письменства, бібліографічних покажчиків тощо.

Політичний світогляд, а в зв'язку з ним історичні погляди Я.Головацького зазнали великої еволюції в бік реакційного москвофільства і російського монархізму. Ця еволюція відбувалась у Головацького, як і у ряді інших галицьких культурних діячів, внаслідок наступу польської

[219] Журн."Москвитянин", М., 1841. Див.також "Вінок", ч.ІІ, Відень, 1847, стор.133-206. Там же, у "Вінку", ч.ІІ за 1847 р. Головацький змістив статтю етнографічного характеру "Поділ часу у русинів". Ця стаття нагадує собою працю М.Максимовича "Дні і місяці українського селянина".

[220] Я.Головацкий. Русини в 1848 г. "Основа", СПб., 1862, IV. стор. 1-27. Див.також газету "Слово", Львів, 1863, чч. 37-39, 41,45, 47-48, 50-51.

і австрійської реакції на прогресивний рух, зокрема національно-визвольний рух у Галичині, після поразки революції в Австро-Угорщині в 1848-1849 рр. Деякі галицькі діячі, будучи відірвані від свого народу, шукали порятунку від австро - угорської і польської реакції в російського царизму і свої дії теоретично обґрунтували москвофільством та реакційним панславізмом, який ширився тоді в Росії. З 60-х років Головацький опинився під сильним впливом Погодіна та проповідника його ідей і історичних концепцій у Галичині Зубрицького. За свою москвофільську діяльність і російську орієнтацію австрійський уряд заплатив йому звільненням з Львівського університету. Головацький емігрував у Росію й зайняв там посаду голови Віленської археографічної комісії, яка зробила багато в справі публікації джерел з історії України, Білорусії і Литви.

Незважаючи на суперечливий світогляд Головацького, особливо після поразки революції в Австрії 1848-1849 рр. його працями значно збагатилася західноукраїнська історіографія, філологія і публіцистика. Велика, навіть більша частина історичних праць Головацького належить до другої половини XIX ст., коли галицька історіографія піднеслася на вищий ступінь свого розвитку.

Розробка історії, а разом з тим вивчення історичної думки Закарпаття і до наших днів перебуває не на рівні сучасних вимог науки. Історіографія Закарпатської України є одна з занедбаних галузей історичної науки. На початку XIX ст. існували певні тенденційні погляди на історію Закарпатської Русі в представників з німецько-юнкерської та угорської дворянської історіографії. Австро-німецька і угорська шовіністична історіографія, виходячи з своїх класових націоналістичних позицій викривляла та всякими вигадками і антиісторичними домислами фальсифікувала історію закарпатських українців.

Вітчизняної історичної науки та історичних знань про Закарпаття до середини XIX ст. майже не існувало не лише в Закарпатській Україні, а й в інших західно-українських областях. В російській літературі існували лише деякі згадки про угорських “руснаків”, які зустрічаються в “Замітках” російських офіцерів, що перебували в походах проти Наполеона та тих, що брали участь у придушенні угорського повстання військами Миколи I. Проте, ці замітки (Ф.Глінки, В.Броневського, М.Литухіна) не стосуються історичного минулого Закарпаття.

Декілька побічних заміток і згадок відомо із записів російських учених, що подорожували в першій половині минулого сторіччя по слов’янських землях, таких як відомий літературний критик, професор Московського університету Микола Іванович Надєждін та мовознавець,

славіст та історик Ізмаїл Срезневський.[221]

Ізмаїл Срезневський змушений був визнати, що доля закарпатських "русинів" залишається в тумані не лише до XIII ст., але й пізніше. Він підкреслив той сумний факт, що в літописах і грамотах сусідів закарпатських "русинів" зустрічаються лише уривки і спогади про їх край, а нічого нема про народ.[222]

Надєждін М.І. висловив свої погляди на історію Закарпаття в широкому плані, навіть перебільшивши його роль в історії стародавньої Русі. На думку Надєждіна, в Угорській Русі слід шукати "начал нашей исторической жизни"[223] і сподіватися від Закарпатської Русі великого майбутнього.

Поряд з тим Надєждін вперше висловив ряд цікавих думок про стародавню історію Закарпаття. Він піддав критиці погляди, що вже були поширені тоді серед угорських істориків шовіністичного табору, про те, що нібито руси прийшли в Карпати, будучи захоплені уграми під час приходу останніх із Східної Європи. Мадяри нібито покинули цих руських пришельців у Карпатах як безкорисний і зайвий тягар, на порозі свого розселення в Панонії.

Надєждін звернув увагу також і на другу версію - що нібито вирішальну роль в поселенні українців у Карпатах відіграв також прихід їх сюди з Поділля разом з князем Федором Коріатовичем. "При такому припущенні, - пише Надєждін, - зрозуміло, що перебування нинішніх руснаків в Угорщині визнавалося недостойним займати місце в стародавній історії і археології руського народу". Я раніше дотримувався такої ж самої думки, продовжує він, - але тепер переконався в протилежному". Я цілком переконався незаперечними доказами, що староруська стихія простягалася на південний захід обох боків Карпат, включно до Дунаю, задовго до вторгнення мадьярів у Панонію, що мадьяри не привели з собою русів, а знайшли їх тут, осілими, розташувалися жити и панувати між ними". Угри, на вірну думку Надеждіна, таким чином розірвали те безпосереднє сусідство, в якому руси, за свідченням наших вітчизняних і іноземних

[221] Короткий огляд ранніх даних про Закарпатську Україну див. М.С. Свенцицкий. Материалы по истории возрождения Карпатской России, Львов, 1906. Його ж, О сношениях Карпатской Руси с Россией в I пол.XIX в. - Известия Отд.русск. языка и словесн. имп. Акад.Наук, 1906, кн.XI; В. А. Францев. Обзор важнейших изучений Угорской Руси, Варшава, 1901.

[222] "Вестник истории", 1852, IV, кн.1.

[223] Н. Надеждин. Записки о путешествии по южно-славянским странам, ЖМНПр., 1842, ч.34.

переказів, перебували колись з сербами, хорватами і слов'янами- чехами.

Надєждін обґрунтовує свої міркування історико-лінгвістичними, етнографічними й топографічними даними. Він наводить відомий йому факт, що в Трансильванії, в таємничих ущілинах Карпат, на верхів'ї Ольми, між румунами, мадьярами і саксами існують села, які й до цього часу називаються "руськими". Жителі цих сіл розмовляють карпаторуською, або те саме, що малоруською мовою. Ніхто не знає і не пам'ятає, - продовжує Надєждін, - яким чином і коли утворилися тут ці оазиси: вони, без сумніву, були відмиті від рідного материка припливом мадьярів і німців.

Так, при розгляді стародавньої історії Закарпаття в російській літературі першої половини XIX ст. з'явилася вірна думка про закарпатських українців або русинів, як споконвічних жителів цієї території. М.І.Надєждін перший висловив думку про те, що закарпатські русини за своїм етнічним походженням, мовою і культурою становлять складову частину малоросійського, або інакше українського народу.

Замітки Срезневського і Надєждіна були лише початком вивчення стародавньої історії закарпатських українців. Що торкається сучасного стану Закарпаття, соціально-політичного і культурного становища його населення, цих питань історики почали торкатися пізніше внаслідок національного пробудження Галичини і Закарпаття, яке викликала Австро-Угорська революція 1848-1849 рр.

Питання про історію внутрішнього життя закарпатських українців вперше було підняте в історіографії Наддніпрянської України. Першим його поставив М.О.Максимович, вмістивши у своєму альманахові "Киевлянин" статтю А.Дешка "О Карпатской Руси".[224] В примітці Максимович зауважив, що автор статті – Андрій Миколайович Дешко був природним карпаторусом,[225] який переселився у Київ десь на початку 40-х рокыв XIX ст. і написав цю статтю для "Киевлянина" в 1846 р.

У вступній частині Дешко вказує на невірність тверджень угорських істориків, що нібито руси прийшли в Панонію і на Карпати разом з уграми. Він користується іншими переказами, що нібито закарпатські українці переселилися сюди зі Сходу, з Поділля разом з князями Коріатовичами, щоб заселити гори й долини Карпат, що були спустошені "песиголовцями татарами". Останнє висловлення про "песиголовців" указує на народно-легендарний характер переказу, яким користувався Дешко. До речі,

[224] "Киевлянин", книга третья, на 1850 год, изданная М.Максимовичем, М., 1850, стор. 19-31.
[225] Там же, стор.19.

автора статті “О Карпатской Руси” питання про походження закарпатців цікавило лише між іншим і він зачіпає його мимохідь, так само як він побіжно торкається описання природи Закарпаття, мінеральних покладів, заняття населення тощо.

Головним змістом невеликого дослідження Дешка є описання і розкриття внутрішнього життя народу. В цьому відношенні праця Дешка вигідно відрізняється від творів усіх його сучасників - істориків Галичини і Закарпаття. В такому саме плані стаття цікавила видавця “Киевлянина” – М.О.Максимовича, який до 50-х років вже зав’язав стосунки з культурними діячами Галичини і цікавився внутрішнім життям галицьких українців.

А.Дешко, всупереч багатьом своїм сучасникам, а особливо наступникам, представникам буржуазно-націоналістичної історіографії, що прагнули затушкувати класову структуру українського суспільства і не раз говорили про його “безкласовість”, показав чітко розмежовані класи і стани населення Закарпаття. На перше історичне місце він вірно поставив більшу частину населення - кметство, або кметів, що “живуть на приватновласницьких землях і обробляють їх на певних умовах, визначених угорськими королівськими зборами”.[226] У Дешка йде мова про кріпосне селянство і його становище в Закарпатті напередодні угорської революції 1848-1849 рр. Становище селянства тут мало чим змінилося й після скасування кріпацтва в Австро-Угорщині. Звичайно, автор статті “О Карпатской Руси” далекий від наукового розуміння класів. Він змішує класи із станами, так само, як це робила більшість представників домарксистської історіографії.

Другий клас після селян - кметів є міщани, що вільні від поголовної, слід розуміти подушної податі і громадських робіт. До них зараховуються, головним чином, ремісники і купці, а також ті кметі, що за своїм освітнім цензом переходять до інших станів суспільства.

Третій клас Закарпаття – дворяни. Походження українського закарпатського дворянства Дешко вірно визначає насамперед військовими заслугами. Це, головним чином, нащадки колишніх військових слуг угорських королів, графів та баронів. Русин в дворянстві користувався такими самими правами як і угорець.

Вперше в історіографії Закарпаття було з’ясовано питання про джерела, з яких рекрутувався відносно чисельний стан закарпатсько-українського духовенства. Карпатське духовенство походило частково з дворянства, але найбільше з кметів, - слід розуміти заможних селян,

[226] “Киевлянин”, книга третья, стор.22.

що здобували належну освіту. Кметь, що здобув духовне звання втрачав зв'язки з селянським станом і здобував дворянські права, як відносно володіння землею, так і участі в дворянських зборах тощо. Діти священиків здобували спадкове право дворянства.

Менш цікава частина статті Дешка про церковні відносини на Закарпатті. Правда, на відміну від багатьох істориків галичан і закарпатців, Дешко розглядає справи церковні не з точки зору догматичної, а більше з точки зору освітньої і культурно-історичної. Він покладає надії на майбутній розвиток закарпатської школи, літератури, мистецтва тощо. Цю частину статті автор закінчує так: "Але від цих солодких сподівань на майбутню освіту Карпатської Русі, повернемося до сьогоднішньої долі її поселян, з яких виникає кращий цвіт її народу".[227] Кращим цвітом народу Дешко вважає сільських трудівників - більшість закарпатського народу, мова якого "яскраво показує, що він є гілка народу південноруського",[228] тобто українського. Висвітленню життя і побуту закарпатсько-українського народу автор статті "О Карпатской Руси" присвятив останню частину своєї праці.[229] Тут в яскравих фарбах постали сторінки трудового життя і побуту карпатських горян і долинян, тобто жителів гірських і долинних районів Карпатських гір - гуцулів та лемків. А.Дешко описав їхнє щоденне трудове заняття, житла, одяг, святкові убранства, суспільне життя громади, управління нею тощо. Тут показано форми експлуатації сільського населення. Обробляючи взяту в поміщика землю, кметь за невелику дільницю, що називається по-угорські "телеком", повинен працювати на власника 52 дні піших, або 25 днів тяглих, він змушений був давати діжму, тобто десятину з польового збору хліба і т.ін. Кметь повинен був також працювати два дні на рік на священика і, крім того, з кожної дільниці своєї землі давати йому дві мірки кращого хліба.

Економічне, політичне і соціальне безправ'я закарпатського селянина-кметя супроводжували темрява, злидні і напівголодне існування. Розкриття цих внутрішніх сторін народного життя, які були висвітлені на сторінках "Киевлянина", що видавався М.Максимовичем, було значним кроком вперед в українській історіографії.

[227] "Киевлянин", книга третья, стор.26.
[228] Там же.
[229] Там же, стор.26-31.

Література

История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, М, 1846

Д.Н.Бантыш-Каменский. История Малой России, ч. I, II, Ш. М., 1930.

Д.М.Бантыш-Каменский. Источники для Малороссийской истории, М.,1958, ч.1-2.

Н.А.Маркевич. История Малороссии, т.1-V, М., 1842-1843.

Литературное наследство. Декабристы литераторы. Том пятьдесят девятый, кн.I, М., 1954.

Багалей Д. Материалы для биографии южно-русских научнолитературных деятелей XIX в., К., 1903.

Иконников В.С. Опыт русской историографии, т.2, кн.2, К., 1906.

Кондрашев Н.В. Осип Максимович Бодянский (1808-1877). М., 1956.

Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским, Ж.”Основа”, 1861, № 8.

Франко Іван. Нариси українсько-руської літератури до 1890, Л.,1910

Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси, Варшава, “Русский филологический вестник”, 1901, № 1-2.

Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия, т.1, Томск, 1961, т. II, Томск, 1962.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА МЕЖІ ДВОХ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФОРМАЦІЙ.

ПОЧАТОК НАУКОВО-КРИТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. М.О. МАКСИМОВИЧ.

*Загальні зауваження. Деякі питання біографії ісуспільних поглядів М.О.Максимовича.**

На рубежі двох епох – феодально-кріпосницької і буржуазної формацій з'являється плідна наукова творчість Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873 pp.), як ученого взагалі та історика особливо. Це був період активного розвитку капіталізму, загостреної кризи кріпосництва і розквіту суспільно-політичного руху, спрямованого проти кріпосницького ладу напередодні реформи 1861 р. та в перше пореформене десятиліття.

З появою дослідницьких праць Максимовича починається науково-критичний підхід до вивчення історії України, властивий для нового буржуазного періоду в соціально-економічному житті та появи демократичних напрямків у політичному і культурному розвиткові України, в тому числі історичної науки.

Останнім часом в нашій літературі приділяється значна увага постаті М.Максимовича як видатному вченому в галузі вітчизняної природничої науки і представникові домарксистського матеріалізму в філософії природознавства.[1]

[1] І.Білокінь. Михайло Олександрович Максимович (до 150-річчя з дня народження), Наукові записки Київського державного університету, Труди біологічного факультету, т.13, вип.IV, 1954; С.Р. Микулинский, М.А.Максимович как естествоиспытатель, Труды Института истории естествознания АН СССР т.1, 1953; Д.Х. Острянин. Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині XIX ст., К. 1952; Б.Е. Райков. Русские биологи-эволюционисты до Дарвина, М-Л., 1951; Б.Е.Райков. Предшественники Дарвина в России,М.-Л, 1951; С.П. Шудрик. Философские и естественно-научные взгляды М.А.Максимовича. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. КГУ, 1955. Рукопис канд. дисертації зберігається в бібліотеці Київського університету.

Певне місце належить йому як етнографу,[2] а також як мовознавцеві. Високої оцінки в цьому напрямку з боку радянських дослідників Максимович здобув цілком заслужено.

Максимович був не лише визначний природознавець, філолог і етнограф, він був видатним істориком і археологом.

В дореволюційних журнальних статтях і окремих розвідках життя і творчість М.Максимовича висвітлювалися з об'єктивістських позицій і зводилося все, головним чином, до біографічних моментів. Автори, що писали про Максимовича, надмірно випинали слабкі сторони його творчості і затушовували його прогресивні наукові погляди.

У радянській історіографії його праці якщо не зовсім оминалися, то, принаймні, лише згадувалися. Наприклад, у зв'язку з ювілейними датами в 1927 р. - до сторіччя з дня виходу в світ першої збірки українських пісень, виданих Максимовичем, та в 1929 р. - до 125-річчя з дня народження вченого. Йому, як історику, був присвячений лише один невеликий виступ, далекий від повної наукової характеристики історичних творів Максимовича.[3] У деяких ювілейних виступах і статтях викривлялися його історичні погляди; представники буржуазно-націоналістичного напряму в українській історіографії намагалися посмертно залучити Максимовича до свого табору, замовчуючи прогресивні демократичні сторони в його історичних творах.

Науковий підхід до оцінки історичних творів Максимовича дає змогу відкинути фальшиві націоналістичні і вульгаризаторсько-соціологічні погляди на прогресивну спадщину нашої вітчизняної історичної науки XIX ст. Максимовича ми відносимо до прогресивного кола представників української історіографії на рубежу кріпосницької і буржуазної епохи.[4]

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 р.[5] на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в небагатій дрібнопомісній родині, що походила від нащадків козацької старшини.

---

[2] П.М.Попов. Дні і місяці українського селянина М.Максимовича. Народна творчість і етнографія, Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, т.І-ІІ, 1947; Правильно висвітлювати питання історії науки про народну творчість і етнографію. Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, т.ІІІ, 1954.

[3] П. Клепатський. Максимович як історик, "Україна", 1927, кн.6.

[4] М.І. Марченко. Українська історіографія, вид-во Київського університету, 1959, стор. 194-250.

[5] "Киевская старина", 1904, IX, Автобіографія М.А. Максимовича.

Мати М.Максимовича належала до культурної родини, що походила з козаків Тимковських, з яких п'ять її братів (дядьки Михайла Максимовича по матері) були письменниками, а два з них професорами. Ілля Федорович Тимковський - доктор права і філософії був професором Харківського університету незабаром після його відкриття, а Роман Федорович Тимковський - професором Московського університету. Особливо великий вплив на М.Максимовича в студентські роки справив Василь Федорович Тимковський,[6] який був ідейно близький до декабристів.

У дитячі роки Максимович здобув домашню освіту, а в 1812 р вступив до відомої в той час Новгород-Сіверської гімназії, яка була відкрита у 1808 р. Іллею Федоровичем Тимковським, Після закінчення гімназії в 1819 р. Максимович вступив спочатку на відділ словесності, а через два роки перейшов на природничо-математичний факультет Московського університету, по спеціальності ботаніки. За свої успіхи в навчанні він був залишений на роботі в університеті спочатку в бібліотеці і університетському гербарії, а незабаром завідував ботанічним садом.[7]

У 1828 р. Максимович викладав курс ботаніки, а з 1833 р. був затверджений на посаді ординарного професора по кафедрі ботаніки. Його перу належить близько 110 оригінальних праць в галузі природознавства.

Максимовича як вченого з передовими поглядами високо цінив О.І.Герцен, який слухав його лекції в Московському університеті. Працюючи в Московському університеті, Максимович був близький до студентської демократичної молоді. Не можна вважати випадковим той факт, що на вечірку за участю Герцена, Огарьова та інших, із старшого покоління був запрошений М.Максимович.[8] Пізніше в листі до Огарьова Герцен писав: "Я з одним Максимовичем залишусь знайомим".[9]

У поглядах на природу М.Максимович був, подібно до Герцена та деяких інших його сучасників, матеріалістом. Він негативно ставився до філософії природознавства, відірваної від об'єктивної дійсності, зокрема до ідеалістичної філософії в природознавстві. Але у поглядах на людське суспільство він лишався на ідеалістичних позиціях; в окремих питаннях в його поглядах на історію можна бачити елементи провіденціалізму, властивого багатьом представникам дворянської і буржуазної історіографії першої половини XIX ст.

[6] Там же.
[7] Див. Биографический словарь профессоров Московского университета, ч.II, М., 1885, стор.1-22.
[8] И.Герцен. Полн.собр.соч.,под ред.Лемке,т.XII,стор.144.
[9] А.И. Герцен. Полн.собр.соч., т.1, стор.115.

Незважаючи на це, історичну творчість Максимовича пронизує певна прогресивна ідея - ідея патріотизму, непідробної щирої любові до свого народу, до своєї вітчизни, до її історичного минулого.

Як природознавець, Максимович наслідував Ломоносову, піднісши цю галузь науки в інших умовах на вищий ступінь. Як історик, в провідних проблемах, зачеплених ним, зокрема в боротьбі з норманістами, він ще виразніше виступає послідовником Ломоносова.

Кінець XVIII і перша половина XIX століття - це час, коли передова російська інтелігенція, проявляючи свої симпатії до народу, у вивченні народної творчості знаходила головний засіб пізнання народного життя. Усна народна творчість, в тому числі народні пісні, ставали животворним джерелом для літературної творчості декабристів, Пушкіна, Лермонтова та інших поетів, письменників, митців. До народної творчості, як одного з важливих джерел, почала звертатися також історична наука. У зв'язку з цим вийшов у світ ряд збірників народних пісень. Ще в 1770 р. з'явився "Сборник русских народных песен" Чулкова, а в 1780 р. Новикова. Ці перші збірки поклали початок дальшій роботі любителів народної творчості: збиранню, систематизації і виданню збірників пісень російського і українського народів.

У XIX ст. велика увага була приділена дослідниками справі збирання і публікації пісень та дум українського народу. Ці заходи були пов'язані з зростанням нових, буржуазних відносин і пробудженням національної свідомості в освіченої інтелігенції.

У 1819 р. вийшов з друку "Опыт собирания малорусских песен" Цертелева. Заходи Цертелева ще не знайшли належного співчуття серед освічених кіл дослідників. З цього приводу Максимович писав: "Українські думи, видані Цертелевим, не знаходили собі співчуття наших панів-земляків, які, звикши у своєму народові бачити тільки робочого мужика або гіркого п'яницю, не запідозрювали в народних піснях нічого, що було б гідне уваги".[10]

Більшість освіченого панства, що належало, як правило, до нащадків українських козацьких старшин, поривали зв'язки з українською народною культурою, мовою, літературою, звичаями в такій приблизно мірі, як це відбувалося в середовищі значної частини російського дворянства, що цуралося російського народу і його національних традицій, вважаючи російську національну культуру мужицькою.

[10] М. Максимович. Собр.соч.,т.III, стор.313.

Максимович, займаючись літературою і народною творчістю, поряд з своїм основним предметом - ботанікою, зробив у цьому відношенні великий успіх. У 1827 р. він опублікував першу свою збірку "Малоросійські пісні" і далі не припиняв своєї роботи в напрямку збирання усної творчості і вивчення етнографії українського народу.

У 1834 р. в науковій діяльності Максимовича сталися зміни; він відійшов від заняття ботанікою, а займався лише словесністю та історією. Правда, він підкреслював, що і раніше, в Московському університеті "ботаніка не заважала мені займатися російською історією і словесністю".[11]

Новий період у житті і творчості Максимовича пов'язаний з відкриттям у Києві в 1834 р. університету і призначенням його першим ректором і професором словесності.[12] З цього часу почався ще більш плідний період його діяльності в галузі історії, філософії і етнографії.

Історик Київського університету Владимирський-Буданов зауважує, що "такий стрибок від ботаніки і зоології в наші часи крайньої спеціалізації наук може здаватися науковим авантюризмом. В ті часи було не те, професори часто викладали одночасно науки, що не мали між собою нічого спільного, тому що освіта здобувалася і вимагалася енциклопедичною. Але зрозуміло, менше обдаровані, ніж Максимович, не досягли ні в жодній науці сили і майстерності… Людина, що зробила немаловажні послуги таким різноманітним галузям науки, як ботаніка і зоологія, історія і археологія, словесність і філологія в усякому разі є явище феноменальне".[13]

До заняття історією України Максимовича спричинили обставини, в яких він опинився після приїзду в Київ, зокрема робота в Київському університеті, який став центром освіти Правобережної України і Білорусії.

В 30-х роках минулого століття на Правобережжі, Волині і Білорусії народна освіта перебувала в жалюгідному стані. Ці околиці Російської імперії і далі продовжували лишатися колонізованими польською шляхтою. До польського повстання 1830-1831 рр. в ряді міст Волині, Київщини і Поділля розквітали польські гімназії та ліцеї, призначені для навчання і виховання переважно дітей шляхти. Серед них поважне

[11] П. Клепатський. Максимович як історик, "Україна", 1927, кн.6.

[12] М.І. Марченко. Українська історіографія, вид-во Київського університету, 1959, стор. 194-250.

[13] "Киевская старина", 1904, IX, Автобіографія М.А. Максимовича.

місце посідав Кременецький ліцей, ліквідований царським урядом після придушення польського повстання. Крім того, було зачинено 245 шкіл - повітових училищ і приходських шкіл, що перебували на утриманні католицьких та уніатських монастирів. До 1833 р. напередодні відкриття Київського університету, тут лишилося всього 19 учбових закладів: гімназія в Києві, 7 повітових училищ (3 - в Київській, по 2 - у Волинській і Подільській губерніях).[14]

Навіть це незначне число учбових закладів, що залишилося після репресій, продовжувало перебувати в скрутному становищі в зв'язку з відсутністю достатньої кількості педагогів. Відкритий в 1834 р. Київський університет св. Володимира став закладом для підготовки вчителів і розсадником освіти в цій частині Російської імперії. Проте, відкриваючи університет, царський уряд ставив перед собою політичну мету, яку висловив на відкритті університету попечитель Київського учбового округу барон фон Брадке: "Університет ставить, - говорив він, - своїм завданням – зближення жителів західних губерній з російськими нравами і звичаями". Отже, університет мав стати ідейною зброєю здійснення уварівської політики - православ'я, самодержавства і "офіційної" народності. У своїй промові Брадке відкриття університету ставив у зв'язок з закінченням роботи над зведенням законів імперії і вилученням з Київщини, Поділля і Волині місцевого законодавства, що тут існувало здавна.

Існувала така думка, що з університету виходили "благовоспитанные" і вірнопіддані царському урядові молоді люди, які змогли б передати свої знання та виховання в монархічному дусі учням гімназій та всім, кого вони будуть навчати. Простіше, університет був призначений стати опорою монархічної ідеології, мракобісся православної церкви і знаряддям русифікації польського та українського населення.

Максимович розумів, що ці завдання йому не під силу. Вони розходилися з його політичними поглядами і намірами віддатися цілком науці. Це й примусило його після налагодження господарських і учбових справ університету відмовитися від ректорських обов'язків у 1835 р.

По-іншому, ніж уряд, розглядала завдання нового університету передова професура. Настрої її висловив проректор, професор історії В.Ф. Цих, який був переведений у Київ з Харківського університету. Своїм виступом на відкритті університету він, по суті, заперечував

[14] Первый ректор Киевского университета М.А.Максимович, "Русская школа", 1904, № 10-11, СПб., стор.51.

Брадке, висловившись нібито за "чисту науку", без політичного утилітаризму.

Проф. Цих назвав "утилітарні" (слід було розуміти - угодні уряду) погляди на науку непристойними людині, дійсно освіченій, непристойними для громадянина, серцю якого дорогий добробут його батьківщини. Важливість освіти, на його думку, повинна вимірюватися і наслідками в справі культурного збагачення суспільства.

На думку Циха "університет надасть зовсім іншого вигляду Києву. Бідні хижки, що туляться одна біля одної у віддалених частинах міста, перетворяться у величні, красиві споруди; на широких пустошах, що відокремлюють одну частину міста від другої, які становлять стільки незручностей для його жителів, виникнуть чудові будови, або красиві місця для розваги і гуляння".[15] Відкриття університету було справді цілою епохою в історії культурного розвитку Києва і всього Правобережжя. З відкриттям його для Києва, тоді занедбаного містечка, що жило переважно за рахунок богомольців, відкривалось велике майбутнє як економічного, так і, головне, культурно-освітнього центру.

Цієї ж думки про науково-освітнє значення Київського університету дотримувався і Максимович, віддавши сили не на користь урядовим заходам, а історичній науці, філології і освіті народу.

Наукові праці Максимовича про усну народну творчість, мовознавство і етнографію тісно пов'язані з його історичними дослідженнями. Власне, до останніх він прийшов поруч з вивченням етнографії, мови і фольклору українського народу після переїзду з Москви до Києва. Творчу діяльність Максимовича ми можемо поділити умовно на три періоди: 1). діяльність в Московському університеті; 2). короткочасний період на посаді ректора і професора Київського університету; 3). після залишення Києва і до кінця життя на Михайловій Горі.

У перший період творчості, під час якого формувалися його погляди на історію, тобто від 1821-1834 р., зарекомендував себе в Московському університеті як талановитий природознавець; в його творах з цієї галузі ми бачимо значні елементи матеріалізму, що, до речі, викликало підозріння і пряме невдоволення реакційної професури, особливо тодішнього ректора Московського університету Двигубського. До цього періоду творчості Максимовича відноситься також видання двох збірників українських народних пісень і значна праця над давніми руськими літописами; оскільки вчений, будучи біологом не залишив також занять над історією і філологією.

[15] М.Ф. Владимирський – Буданов. История императорского университета св. Владимира, т. 1, стор.90.

Він видавав літературний альманах "Денница", що користувався великою популярністю серед літераторів та істориків.

Другий період творчої діяльності Максимовича почався від призначення його 4 травня 1834 р. ординарним професором російської словесності, а згодом і ректором новоутвореного Київського університету, відкритого 15 липня того ж 1834 р. Призначаючи Максимовича ректором університету, міністр освіти С.Уваров сподівався знайти в його особі надійного і вірного провідника тих заходів, які намагався здійснити в університеті царський уряд. Це був час, коли, за виразом Герцена, науки були прибиті до землі і говорила лише тільки одна офіційна підлість. Разом з політичним терором, що обрушився на демократичні елементи після повстання декабристів та польського повстання 1830-1831 рр., царизм повів наступ на найменші прояви демократичної думки і науки. Університетська професура й студенти підлягали суворому поліційному нагляду. Попечитель Київського учбового округу фон Брадке особисто слідкував за "станом умів" в університеті. Він не менше двох разів на тиждень відвідував університетські лекції професорів, особливо "неблагонадійних", що були переведені у Київ з Кременецького ліцею і Віленського університету після їх закриття. Студенти підлягали особливому інспекторському нагляду не лише в аудиторіях, а й за стінами університету. Цей нагляд був нічим іншим, як шпигунством і поліційним слідкуванням за духом виховання молоді. Особливому нагляду підлягало польське студентство, якого було чимало у двох університетах України - Київському і Харківському.

Ректор Київського університету вважався заступником попечителя учбового округу. На останню роль Максимович був аж ніяк не придатний, а вся політична офіційно-поліцейська атмосфера, що панувала в університеті, була йому не по нутру. Він недвозначно говорив про це у бесіді з ректором Київської духовної академії Інокентієм Борисовим.[16] Будучи ректором, Максимович займався господарськими та навчально-науковими справами. Він читав майже щодня лекції з історії російської словесності, по кілька разів на тиждень скликав довготривалі засідання університетської ради, аби лише відвернути свою увагу від виконання урядових завдань. Все це викликало підозріння у фон Брадке. Остаточно негативна думка в міністра освіти склалася про Максимовича під час приїзду до Києва в 1835 р. імператора Миколи І. Високопоставлені сановники Києва готували цареві пишну зустріч. Вони хотіли здивувати його величність

[16] М.А. Максимович. Письма о Киеве, СПБ.,1871,стор 87.

церемоніальним маршем студентів. Ректор стояв осторонь цих заходів і займався своїми справами: йому доручено було піднести рапорт цареві в урочистий час зустрічі, але він з якихось невідомих причин цього не зробив. Рапорт так і не був поданий імператору.[17] Про таку поведінку Максимовича офіційно питання ніде не стояло, але було ясно, що урядові такий ректор не бажаний. Тому на його прохання про звільнення, мотивоване тяжкою хворобою, а Максимович справді був хворий, 21 грудня 1835 р. з міністерства освіти була одержана відповідь про задоволення його клопотання.

До кінця 30-х років здоров'я вченого дедалі погіршувалось. Обстановка для нього в університеті продовжувала залишатися задушливою і Максимович мусив подати у відставку з посади професора. Міністерство освіти в 1841 р. легко задовольнило і це його прохання, визначивши йому пенсію в розмірі 762 крб.45 коп. сріблом на рік. З цього часу Максимович поселився в своєму невеликому хуторі Михайлова Гора, Золотоніського повіту на Полтавщині, недалеко від Дніпра, де й провів свої останні 32 роки життя в нужді, але не припиняючи дальшої наукової діяльності. Не раз Максимович добивався перед Міністерством освіти повернення на роботу в університет, але йому відмовляли в цьому.[18]

Відносно короткочасний період творчої діяльності М.Максимовича на посаді ректора й професора російської словесності, позначився організацією і налагодженням наукового процесу в університеті, закладенням цінного університетського ботанічного саду, створенням ряду наукових праць з філології та історії, в основу яких покладені читані в університеті лекції, зокрема "Критико-исторические исследования о русском языке", "Начатки филологии" (дороблено і надруковано пізніше), а також "История древней русской словесности", яка була надрукована в 1839 р. та ін.

Найбільш плодотворним періодом творчості Максимовича як історика був час після залишення професорської діяльності в університеті і до кінця 60-х років. У цей період в основному він і створив велику кількість цінних творів з історії нашої вітчизни. Великим поштовхом у цьому напрямкові були його заняття в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів.

Життя Максимовича на Михайловій Горі проходило в тяжких матеріальних умовах. Незначної пенсії, яка, до речі, надсилалась

[17] "Киевская старина", 1890, кн.II, стор.349-350.
[18] "Киевская старина", 1896, кн.IX, стор.287.

нерегулярно, невистачило йому з родиною навіть на мінімальні життєві потреби. Своїм старим друзям він у листах не раз скаржився на свій тяжкий стан,[19] писав про те, що в нього часто нема шеляга за душею, що й на шматок чорного хліба не вистачає. Все ж відданий справі науки, Максимович не залишав своїх наукових занять.

На Михайловій Горі, в невеликій хаті, яку Максимович називав "безкабінетною храминою", вчений працював тридцять років. Тут його відвідували не раз його кращі і найтепліші друзі – М.В.Гоголь, Т.Г.Шевченко та ін. У цій тісній хатині він провів і останні дні свого життя. Помер Максимович 10 вересня 1873 р. Праці Максимовича цього останнього, найбільшого в його житті періоду саме й характеризують його як видатного історика.

*Питання періодизації вітчизняної історії в творах М.Максимовича.**

Питання періодизації історії не становило окремої проблеми в історичній науці першої половини XIX ст. В російській історіографії воно було скоріше питанням формального поділу на частини праці того або іншого історика відповідно до його світогляду та ставлення до певних історичних подій.

Над питаннями вихідного історичного начала російського і українського народів, дальшого їх розвитку і майбутньої історичної долі давно працювала думка літераторів, істориків і громадських діячів. Насамперед це питання непокоїло діячів літератури, які бралися за написання творів з історичної тематики, в тому числі з історії України. Наведемо кілька характерних прикладів. Коли О.С.Пушкін писав свою поему "Полтава", перед ним перш за все повстали питання історичного минулого і сучасного України. Він став займатися українською історією і склав таку програму її вивчення: "Що таке Малоросія? Що являла собою раніше Малоросія?" Коли вона була відірвана від Росії? Чи довго вона перебувала під пануванням татар?" Далі Пушкін визначає періоди з історії України, вивченням якої він займався, – "Від Гедеміна до Сагайдачного,

[19] Див. Переписка Максимовича с Лебединцевым, "Киевская старина", 1904, кн.IX-XII. Письма Максимовича к Бодянскому, "Чт.в общ. истории и древн. Российских", кн.1, 1887; В.П. Науменко, Скорбная страница из жизни М.А.Максимовича, "Киевская старина", 1898, XI; там же, Письма к Уварову, князю Давыдову и другим царским сановникам.

від Сагайдачного до Хмельницького, від Хмельницького до Мазепи, від Мазепи до Розумовського".[20] Пушкіна цікавили, головним чином, історичні особи, образи яких повставали перед ним як перед художником. Разом з тим він хотів пізнати цілі періоди, які лежали в проміжку між діями цих осіб. Слід звернути увагу на те, що така періодизація історії була даниною своєму часові, коли в російській історіографії панувала схема поділу історії, характерна для концепції М.М.Карамзіна, коли історичні періоди поділялися за князями й князюваннями, за царями і царюваннями. Дані про історію України Пушкін використав з поширеної тоді в рукописах "Історії Русів". Її він певною мірою наслідував і в питанні періодизації історії України.

Візьмемо приклад з творчої лабораторії М.В.Гоголя. Питання про заняття Гоголя історією та про його історичні погляди може становити окремий предмет дослідження. В даному випадкові ми беремо цей момент як побічний, свідомо ухиляючись в бік від нашого питання, щоб уявити, що Максимович був неодинокий в своїх поглядах на періодизацію історії.* В чому ж полягала сутність періодизації історії України Максимовича, яку схвалював Гоголь, та в зв'язку з чим вона була висунута і розроблена Максимовичем. Вона виникла в процесі дискусій Максимовича проти норманських поглядів на походження Русі Погодіна та в боротьбі з представниками польсько-шляхетської історіографії про питання так званого запустіння Наддніпров'я, що розгорнулося в зв'язку з виступом з цією "теорією запустіння" польського націоналістичного історика М.Грабовського.[21]

В основу періодизації історії України Максимович кладе два провідні фактори - державний і культурний. Перший період (стародавній) - від IX ст. до останньої чверті XIII ст., – Максимович справедливо вважав спільним для всієї Русі (Великоросії, України і Білорусії). При дослідженні історії цього періоду, як і в розв'язанні інших проблем, Максимович перебільшував роль церковно-історичного та ідеологічного факторів у староруському культурному житті. Будучи ідеалістом у поглядах на суспільне життя, а також в силу слабості тодішнього стану науки, він не зміг виявити і розкрити дійсні соціально-економічні і політичні процеси, що породили фактори ідеологічного характеру. Проте, факт визнання

ним Київської Русі спільним періодом в історії трьох братніх народів

[20] Материалы для биографии А.С.Пушкина, изд.Анненковым, СПб.,1855, стор.269-270.
[21] Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М.А Грабовскому), Собр.соч., т.I, К., 1876.

був позитивним явищем у нашій вітчизняній історіографії. Схема періодизації вітчизняної історії у Максимовича виглядає приблизно так: стародавній період з історії Русі, що виник і розвинувся з давньослов'янської основи, Максимович визнав спільним для трьох народів. Він ділить його на три розділи: 1-й - від 60-х років IX ст. до смерті Ярослава Мудрого, 1054 р.; 2-й - до смерті Володимира Мономаха, 1125 р.; 3-й - до кінця стародавнього великокняжого Києва, до початку піднесення Москви і Московського князівства.

Для характеристики кінця першого періоду стародавньої історії (IX - кінець XIII ст.) і початку другого – Максимович робить наголос на негативній ролі монголо-татарського завоювання. Він розглядає це як тяжку сторінку в нашій історії. "Навала татар, - писав він, - якою була захитана і засмучена наша Вітчизна, було явищем тільки негативним або руїницьким для стародавнього періоду: зупинивши попередній розвиток руського життя, вона не дала йому нічого животворного для нового розвитку; тому татарське панування і не складає собою епохи для початку іншого періоду".[22] Як бачимо, в періодизації історії Максимович прагне знайти епохи, що визначають прогресивний історичний розвиток нашої вітчизни, а не просто будь-який випадковий відрізок часу, як це робив Карамзін. Оцінка ж часів татарського панування над Руссю у Максимовича нього в такій же мірі негативна, як у Пушкіна. Цей погляд на татарське панування лишився і в сучасній нашій історіографії, хоча, в ряді творів деяких істориків першої половини XIX ст., наприклад, в "Истории государства российского" М.Карамзіна, а пізніше В.О.Ключевського та ін. татарським ханам і їх політиці приписувалася позитивна роль.

Починаючи від останньої чверті XШ ст., Максимович дає окрему періодизацію історії Північно-Східної Русі, Русі Південної і Західної, тобто Великоросії, України і Білорусії.

Що торкається історії Північно-Східної Русі (Великоросії), другий період він називає середнім і поділяє його в свою чергу на три розділи: 1-й - від останньої чверті XIII ст. до кінця XV ст.; 2-й - від кінця XVI ст., 3-й - до кінця XVШ ст.; 3-й період в історії власне Росії до кінця XVIII ст. він назвав новим і 4-й - сучасним, або новішим. Максимович починає його від 1825 р., від виступу декабристів і вступу на трон Миколи I.[23]

Періодизація історії України і Білорусії визначена Максимовичем

[22] М.Максимович. История русской словесности, Соб соч., т.Ш, стор.351.
[23] М.Максимович. Собр.соч., т.9, стор.355.

у його праці, надрукованій у 1857 р. "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бившего в XVII веке" (Письмо к М.А.Грабовскому).[24]

Після розпаду спільної Київської держави Максимович вважає можливим встановити такі етапи історичного розвитку України:

1/ Епоха татарської влади над усією Україною - від навали Батия на Київ, від 1240 року до звільнення Києва Гедеміном, 1320 рік - всього 80 років.

2/ Епоха Литовської влади - від приєднання України до великого князівства Литовського Гедеміном 1320 року до половини 1569 року, коли Україна старанням і волею Жигмонта Августа прийняла з'єднання (Унію) з короною польською - всього 249 років. 3/ Епоха польської влади - з половини 1569 року, коли Україна опинилась в складі Речі Посполитої Польської, до приведення Богданом Хмельницьким усієї України під Російську державу, у січні 1654 року - всього 85 років.

4/ Епоха роздвоєного існування України: східної, що постійно перебувала під російською владою; західної - що спочатку хиталася між Росією і Польшею, протягом 57 років і потім (після договору Прутського 1711 року), в постійній залежності від Польщі до кінця її королівства. В межах цієї історичної рами, - пише Максимович, - і не змішуючи епох, ми можемо малювати картину українського життя історично вірною".[25] Епохою тоді називали один із періодів політичної історії.

Таку саму періодизацію історії Максимович подав в одній з найбільших своїх праць – "Історії давньої руської словесності"[26] розглядаючи літературу давньої Русі в зв'язку з ранньою історією російського, українського і білоруського народів. Періодизація історії нашої вітчизни, визначена Максимовичем і підтримана Гоголем, була даниною своєму часові, коли питання історії зводилися до показу головним чином державного, політичного і культурного життя. Питання соціально-економічного життя народу історіографія першої половини XII ст. не порушувала; в тому числі Максимович у своїх працях не пробував піднімати їх.*

[24] Там же, т.1, стор.1876.
[25] М.Максимович. Собр.соч т.1, стор.250.
[26] Там же, т.III. стор.350-352.

*Боротьба з норманізмом М.П. Погодіна. Максимович як послідовник Ломоносова.**

Своє місце на ниві історичної науки Максимович визначив так: “На полі вижатому наскоро істориками України я збираю пропущені і загублені ними колоски й потроху передаю їх до загального відома”.[27]

Проте, коло проблем історичних, історико-топографічних, археологічних, етнографічних, поставлених і розв’язаних Максимовичем, велике. До першої групи цих питань ми відносимо дослідження, спрямовані проти норманіських поглядів М.П. Погодіна про походження слов’ян і Русі. У цій полеміці Максимович відстоював і розвивав думку російського вченого М.В.Ломоносова. Працями “Звідки пішла Руська земля по сказанню Нестерової повісті та інших старовинних писаннях руських”, “Про походження варягів-русів”, “Історія давньої руської словесності”. Максимович почав дослідження з історії незабаром після прибуття з Москви до Києва. Вони стосуються історії стародавнього періоду Русі.

З періоду IX-XШ століть слід назвати ще статті з історії окремих земель, такі, як “Волинь до XI ст.”, “Про давню єпархію Переяславську”, “Переяславський отрок Ян Усмошвець”, “Великий Київський князь Святослав Ярославич” та ін.

Перші з перелічених творів стосуються ранньої історії східних слов’ян і Русі. Проблема походження слов’ян і давньоруської народності була однією з центральних, навколо якої в історичній науці точилася боротьба між норманістами і антинорманістами. Цю боротьбу почав ще Ломоносов; проте науковий і політичний інтерес до неї не зменшувався, а з розвитком історичної науки зростав протягом усього XIX ст.

Ідеологи реакції шукали обґрунтування своїх “теорій” зверненням до історичного минулого. Угодною для царського самодержавства виявилася тенденційна антиісторична відома вже тоді концепція, яка обґрунтовувала походження монархії на Русі від так званого закликання варязьких князів; походила вона від Байєра, Міллера і Шлецера і була поширена творами Карамзіна. Після Карамзіна, розвиваючи концепцію Байєра, а особливо Шлецера, головним захисником и поширювачем норманської теорії в умовах миколаївської реакції став ідеолог монархії М.П.Погодін (1800-1875).

---

[27] М.Максимович. История русской словесности, Соб соч., т.Ш, стор.351.

У першій половині XIX ст. він був провідною постаттю серед істориків норманського напряму та яскравим і відвертим захисником “теорії” офіційної народності”.

Найяскравіше Погодін висловив норманістські погляди в умовах наступу реакції в своїх працях “О происхождении Руси” (1825 р.), в курсі “Русской истории” і, особливо, в тритомній праці “Исследования, замечания и лекции» (1846 р.), а також у ряді статей і публічних виступів. Погодін не лише продовжував розвивати концепції Байєра і Шлецера, а старався спростувати в першу чергу погляди Ломоносова і відкинути всяку думку, яка не узгоджувалася з норманською “теорією”. За твердженням М.Максимовича ніде ще Байєровське вчення не виступало в такому всеозброєнні і ніде воно не досягло такого повного розвитку як у працях Погодіна.

У своїх перших працях “Про походження Русі” і в читаному в Московському університеті курсі “Російської історії” Погодін виступив проти історичних поглядів М.В.Ломоносова не лише як послідовник Байєра, Міллера і, особливо, Шлецера, а як провідник норманістського напрямку в нових умовах, коли миколаївська монархія вимагала теоретичного, ідейного обґрунтування так званого “закликання” князів і “єднання царя з народом” на сучасному етапі.

Погодін не лише розвинув погляди норманістів XVIII ст., а прагнув звести їх у струнку систему, яка була б призначена для ідейної підтримки самодержавству XIX ст. Свої погляди про норманськo-скандинавське походження Русі він старався підтвердити і зміцнити новими доказами з давніх руських літописів та іноземних джерел і цим самим відкинути прогресивні наукові погляди Ломоносова та представників антинорманських напрямків XIX ст., які стояли на позиціях прибічників ідеї автохтонного слов’янського походження Русі.

У період університетської діяльності в Києві М.Максимович виступив в історичній науці як продовжувач справи Ломоносова і активний прихильник антинорманського напрямку. Як раніше в природознавстві, так і в історичній науці він добивався об’єктивної істинності в розв’язанні найгостріших питань, що були висунуті сучасністю. Однією з актуальніших проблем того часу, була боротьба навколо питання про самобутній чи чужоземний початок історичного життя древньоруського народу (предків росіян, українців і білорусів); суперечки точилися навколо питання - чи виник і розвинувся наш народ на власній, вітчизняній історичній основі, чи його назву - Русь, його культуру, політичне, державне життя принесли готовими німецькі племена із Скандинавії - варяги.

Суперечки норманістів і антинорманістів XVIII, XIX і початку XX ст. були боротьбою представників двох світоглядів, які сперечалися про два шляхи розвитку російської культури. Консерваторами-реакціонерами були норманісти, які вважали, що російська, українська і білоруська культури не мають самостійного кореня і склалися на західноєвропейській основі. Антинорманісти відстоювали свої погляди про національне самостійне життя східнослов'янської і давньої руської культури. Максимович належав до російської історичної школи антинорманістів, маючи власні оригінальні погляди на предмет місцевої ранньої історії виникнення і розвитку російського, українського і білоруського народів.

Наука повинна була відповісти на кардинальне питання про початкові джерела історичного життя давньої Русі і руського народу; тоді в XIX ст. в поняття народу руського включали росіян, українців і білорусів. Історична наука повинна була відповісти на питання - звідки починається історія руської землі і руського народу. Цю проблему, над якою билася історична думка близько століття і яку так заплутали норманісти в особі Байєра, Міллера, а, особливо, Шлецера та їхнього найзавзятішого послідовника - М.П.Погодіна, взявся розв'язати М.Максимович.

Першою його спробою з цьому напрямку була праця – "Откуда идет русская земля по сказанию Нестеровой повести и по другим писаниям русским", яка вийшла з друку окремою книжкою в Києві у 1837 р. Девіз цієї книги Максимович визначив епіграфами з давнього літопису і твору Ломоносова "... Откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити и откуда Русская земля стала есть" (Нестор).

"Неправедно рассуждает, кто варяжское имя приписывает одному народу. Многия сильныя доказательства уверяют, что варяги от разных племен и языков состояли" (Ломоносов).

М.Максимович подав на розсуд читачеві стисле дослідження про русів і варягів, про їх роль і місце в історії нашої вітчизни відповідно стародавнім руським літописанням, узгодженим з іншими стародавніми і пізнішими, включно до М.В.Ломоносова, історичними писаннями і думками, в тому числі народними уявленнями. Не випадково він навів думку одного з попередників Ломоносова, українського історика, автора "Хроніки з літописців стародавніх", Феодосія Сафоновича таке: "Се Русія - уродившаяся в вірі православній, за слушную річь почиталем абы ведалъ сам и иншим руским сынам сказал: отколь Русь почалася, и як панство (держава.- М.М.) русское на початку ставши, до чего часу идеть".[28]

[28] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.8.

Цим Максимович хотів підкреслити, що питання про походження Русі займало велике місце в творах майже всіх видатних істориків нашої вітчизни ще до Ломоносова. Тепер же, в XIX ст., в період пробудження народів, що прагнуть до національного самопізнання, як він інакше ще називав прагненням до "своєрідного розкриття руського руху в усіх галузях життя", пізнання давнього минулого нашого народу, його виникнення і розвитку набуває великого значення. По вияву народності, тобто по своїх національних властивостях "Русь була не менше багата, ніж, інші народи, - пише він, - а стихія билинної (історичної) позитивності була постійною, природною властивістю нашої народності - в самій поезії".[29] Народність найдавнішого духовного життя - високий розвиток народної поезії, письменності, літератури тощо, на думку Максимовича, виключає навіть припущення про норманськo-скандинавський початок історії Русі.

Наріжним каменем у суперечках про початкові джерела ранньої староруської історії було з'ясування поняття про русів і варягів, розв'язання питання про те, "від кого дісталось народу нашому ім'я Русы, що об'єднало собою східних слов'ян, які увійшли до складу Росії? І якщо це ім'я не було загальним для них здавна, то якому народу воно належало раніше - слов'янському чи не слов'янському, і якому саме".[30]

Максимович не зразу дає відповідь на ці питання. Він тут звертає увагу на сучасні погляди, які висловив Ю.І.Венелін у праці "Древняя и нынешняя Болгария" (1829 р.), зокрема, що ім'я Русі належить споконвіку жителям нашої батьківщини, а не скандинавським норманам. Венелін визнає, що сармати і гуни є те саме, що і руси, до яких він причисляє також волзьких болгар, називаючи їх волзькими русами. Волзькими словенами і Ломоносов називав не лише варягів-русів з Балтійського узбережжя (південних берегів Балтики), але й волзьких болгар.

До речі сказати, що не лише Венелін, як сучасник Максимовича, заперечував норманське походження русів і вважав їх народом слов'янського племені. Цю думку висловлювали майже всі історики України до початку XIX ст.

Наслідуючи Ломоносову, розвиваючи його погляди в нових умовах, Максимович піддав гострій критиці норманські теорії. Він перший в історіографії XIX ст. показав шляхи і антинаукові засоби, якими йшли і діяли норманісти після Ломоносова. Максимович указав на той факт, що з того часу, коли Шлецер у своєму "Несторі" (1802 р.) обновив думку Байєра,

[29] Там же.
[30] М. Максимович. Собр. соч., т. 1, стор.10.

яка виникла за 100 років до того, або, точніше сказати, думку Тунмана про варягів і русів, - "вчення про скандинавське походження Русі переважило собою думку, що була у нас на Русі від Нестора до Ломоносова і Болтіна; цим хибним поглядам норманістів наслідувала більшість наших кращих, всім відомих письменників з російської історії".[31] Він показав у загальних рисах боротьбу, що точилася серед істориків у питанні про походження Русі, починаючи від Байєра - Міллера і до його днів. Максимович очистив погляди стародавнього руського літописця про походження Русі від намулу, що внесли Байєр, Міллер і Шлецер, показав, що думка літописця тотожня з поглядами Ломоносова на питання походження Русі. Він не раз підкреслював, що, на думку Ломоносова, варяго-руси були народом слов'янським.[32]

Максимович не тільки підтримував і захищав погляди Ломоносова, а й піддав гострій критиці сучасних йому норманістів. Він, наприклад, показав фальш у творі М.О.Полевого, який розглядав російський народ як виходця із Скандинавії.[33] Максимович показав ненауковість поглядів на історію Русі активного норманіста О.І.Сеньковського, який виступив з статтею у журналі "Библиотека для чтения" № 1 за 1834 р. Сеньковський, захищаючи норманістів, висловив думку про те, що нібито руси-скандинави підкорили слов'ян і частину фінів, які "обрусіли", змішалися з скандинавами-русами і зробилися слов'янами; будучи підкорені скандинавами, вони нібито прийняли їх назву Русь. Таким чином, слов'яни і фіни, відповідно до поглядів Сеньковського, зробилися "скандинавами по образу їх мислення, нравах і навіть заняттю".[34]

Сеньковський вважав мову русів з'єднанням слов'янської та скандинаво-німецької з домішкою фінської. Він договорився до того, що нібито запорозькі козаки розмовляли скандинавською мовою, а початок українських дум пов'язує з ісландською словесністю (сагою); Запорожжя називає він "Дніпровською Скандинавською Руссю".

Викриваючи такі антинаукові концепції, Максимович назвав їх надмірними крайностями, що провіщають неминучий кінець ученню про скандинавське походження Русі, "бо таким явищем, - пише він, - звичайно закінчувались не лише чисельні системи філософії та інших наук, але різні прагнення і напрямки в інших галузях приватного життя і суспільної думки".[35]

---

[31] М. Максимович. Собр. соч., т.1, стор.10-12.

[32] Там же, стор.10.

[33] Н.А. Полєвой. История русского народа, М., 1829.

[34] "Библиотека для чтения", 1834, № 1.

[35] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.15.

Остаточне подолання норманських вчень Максимович покладав на майбутнє покоління дослідників. Він з певністю сподівався, що новий історик-критик всі ці суперечливі погляди рано чи пізно зведе до одного знаменника, з хаосу візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських та своїх вітчизняних джерел відокремить світло правди від темряви непорозумінь та сумнівів. Поки це станеться, Максимович брав на себе скромне, хоча й важливе завдання - задовольнитися розглядом поставленої проблеми на основі староруських джерел, зокрема на основі літопису Нестора.

Першим питанням з проблеми "Звідки пішла руська земля", поставленим Максимовичем, було питання про русів і варягів. Максимович звернув увагу на той факт, що інтерес до цього питання має свою давність, починаючи від автора давнього руського літопису, а також його переписувачів. Найменування східних слов'ян загальним ім'ям – "русами" для літописця становила справу великого задуму, заснованого на ряді доступних йому першоджерел. Оскільки літописець бився над цим питанням довгий час після перших згадок про русів у іноземних історичних пам'ятках, то руський літопис становить собою не стільки першоджерело, скільки історичну думку, тобто історичний погляд, переломлений через призму світогляду книжників XI-XII століть. Описуючи першу відому згадку про Русь, літописець говорить: "Руська земля так почала прозиватися за часів грецького царя Михайла, що почав царювати у 852 р."[36]

Максимович наводить дальше пояснення літописців: "О сем бо (тобто про початок назви руської землі. - М.М.) уведахом яко при сем цари приходиша Русь на Царьгород, якоже пишется в літописании греческем: тем же отселе почнем и числа положим"[37] Тут автор літопису мав на увазі походи Русів середнього Придніпров'я на Константинополь під проводом Аскольда і Діра у 866 р. Отже, цей рік літопису і знаменується як перша назва східних слов'ян, які жили на середній течії Дніпра, - руси, від яких і пішла назва землі руської, що лежала навколо Києва. Аскольд і Дір, що ходили на Візантію, суть перші князі руські в Києві, наступником їх був Олег.

Аналізуючи давні літописи, Максимович визначив первісну територію Русі в основному межами землі полян. Проте, під русами він розумів, слідом за літописцем, перш за все дружинно-князівський

[36] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор. 17.
[37] Там же.

елемент.[38] Він справедливо зважав, що цей елемент був не варязький, а руський, східнослов'янський. "Іноплеменні варяги у нас, - пише він, - в руській землі приймали іноді ім'я Русі, але як місцеве і тимчасове за своєю службою",[39] тобто такі, що служили Русі. Олега Максимович вважає князем-варягом з Новгорода. Лише після оволодіння Києвом він став називатися руським князем так само, як і пізніше в 1320 р. литовський князь Гедемін та як польський король Казімір, який після завоювання Галичини, або Червоної Русі, називався королем руським.[40]

Отже, відповідно до поглядів Максимовича, Русь, незалежно від того, чи це назва племінна, чи тільки стосується князівсько-дружинного елементу, носить місцевий східнослов'янський, а не норманський характер. Його докази, які підтверджуються літописним джерелом та давньою народною та літературною традицією, були переконливими і наносили удар по норманським концепціям Шлецера, Карамзіна і Погодіна.

Ломоносівські погляди на походження варягів і русів, на місцеве слов'янське походження Русі Максимович розвинув також, у своєму курсі "Історії давньої руської словесності".[41] Тут він ще чіткіше, ніж у творі "Звідки походить Руська земля", висловив думку про те, що в давні часи, до утворення Київської держави, слов'яни дійсно звали варягами різноманітні прибалтійські племена, а не одне якесь плем'я Скандинавії. Пізніше, ще навіть у XIII ст., з іменем варяга поєднувалося поняття про людину з Прибалтики або взагалі чужинця, іноземця. Варяги у Західній Європі були відомі під грізним ім'ям норманів як взагалі північні вороги-грабіжники, розбійники, а не будь-яке окреме плем'я. Таким чином, ім'я варяга або нормана, що власне належало норвежцям, в народі було поширено і на інші племена Скандинавії та взагалі на всіх прибалтійських жителів північного і південного узбережжя Балтійського моря, які воювали в Європі з IX ст.[42] В число названих войовничих загонів, що звалися варягами, потрапляли часто і окремі групи слов'янських племен Прибалтики. В такому розумінні варягами звалися різноплемінні князівські дружини Новгорода, а пізніше і Києва. "В такому ж загальному розумінні і у Нестора в трьох місцях його

Літопису причислена що варягів та Русь, яка перебувала біля Балтійського,

[38] Подібну думку, як відомо, пізніше з деякою власною інтерпретацією про класовий характер назви "Русь" позвивав С.В.Юшков у своїх "Нарисах історії феодальних відносин в Київській Русі" (К., Вид-во АН УРСР, 1940).

[39] М. Максимович, Собр.соч., т.1, стор.21.

[40] Там же, стор.22-24.

[41] М. Максимович, Собр.соч., т.III, стор.346-497.

[42] Там же, стор. 370.

або Варязького моря і належала до народів західних (Максимович має на увазі групу прибалтійських, західних слов'ян. - М.М.), але та Русь, що перейшла до нас, ніколи у Нестора не змішується з варягами... Руси і варяги у Нестора розрізняються як два особливі народи. Первісно поява і поселення русів відбулись у Київській землі та біля Чорного моря і тому земля Київська перша прозвалася Руссю або руською землею, а Чорне море Руським. Коли ж Олег із Новгорода перейшов у Київ, оволодів південною руською землею, зробився руським князем, тоді, за словами Нестора, і варяги, що були з ним, і словени (тобто новгородці), і інші "прозвашася руссю". З того часу це ім'я стало загальнодержавним і для Новгорода, хоч у Новгороді і в Південній Русі до кінця XII століття Руссю або Руською землею в прямому значенні цього слова власне називалась тільки Київська земля".[43]

Далі Максимович робить такий же висновок, який зробив у праці "Звідки походить руська земля". "Взагалі, - пише він, - з Нестора ніяк не випливає, щоб руси за походженням і, як племена, були скандинаво-німецького походження, як і інші, справжні варяги; власне ніхто з руських до кінця минулого століття (XIII ст. – М.М.) не вважав скандинавських німців або готів за своїх прабатьків, хоча про них і про зв'язки з ними наших предків знали у нас здавна і Рюрика вважали князем варяжським або німецьким. При всьому цьому русами у нас з давніх давен вважали наших одноплемінників".[44] "...Варяги ж скандинавські (Максимович розуміє під ними тих варягів, що приходили часом із-за моря і перебували на службі у руських князів. - М.М.), щоб не бути чужими в нашій батьківщині, повинні були прийняти її словено-руську народність і втратити свою німецьку, ще більше, ніж втрачали нормани серед народів західноєвропейських".[45]

Вчення М.В.Ломоносова про різноплемінність варягів, як жителів обох узбережжів Балтійського моря - північного і південного, відкидає уявлення про тотожність варягів із скандинавськими норманами. Визнання Ломоносовим русів слов'янами Максимович вважає основою для вірного наукового розв'язання питання про місцевий характер виникнення назви Русь на ґрунті східнослов'янського а не норманського елементу.

Поява в Східній Європі варягів із Скандинавії в середовищі руських князівських дружин, купців, а іноді завойовницьких ватаг є факт пізнішо історії IX і початку X століття. Слов'яноруське історичне життя почалося

[43] М.Максимович. Собр.соч., т.III, стор.370.
[44] Там же, стор.371.
[45] Там же, стор.372.

далеко раніше. Київська Русь була не початком, а більш як тисячолітнім періодом його завершення. Ніякого окремого норманського періоду в руській історії, як вірно вважає Максимович, не існувало. Стародавня Русь, її політичне життя, народність і культура є наслідком довготривалого самобутнього розвитку.

Максимович був близьким до розв'язання питання про взаємовідносини слов'ян-русів з варягами, про ослов'янення варязько-норманського елементу, що прибував у Східну Європу, розчинення його в слов'яно-руському середовищі. Проте, що торкається походження слов'ян-русів, він, подібно до Ломоносова, показав їх внутрішній розвиток не з Наддніпров'я, а з Прибалтики, від західної гілки прибалтійських слов'ян.

Звичайно, такі погляди Максимовича, як і його попередника Ломоносова, на сучасному етапі розвитку науки втратили своє значення.

Позитивним моментом у Ломоносова і його послідовників, в тому числі у Максимовича, є те, що в противагу норманістам вони виводили походження русів не з Скандинавії, а з місцевого слов'янського племінного елементу.

У дослідженні цього питання заслуговують на увагу ще дві статті Максимовича, які являють собою листи-відповіді М.П.Погодіну, що були вперше надруковані в журналі "Москвитянин" № 3, 7 8 за 1845 р. – "Про народно- історичну поезію в стародавній Русі".

У цих статтях Максимович ще раз викриває норманські погляди Погодіна, цього, як він його називав, "поборника скандинавства в нашій історії", який прагнув поширити його і на давню руську поезію. Погодін вважав, що давня руська поезія є не що інше, як наслідування скандинавським сагам. На це йому Максимович у своїх листах іронічно відповідає: "Чи потішається Київський князь Святослав Ярославич в своїх хоромах піснею і музикою (йде мова про літописну повість "Як Святослав тримав при дворі музикантів і скоморохів. - М.М.) тобі вбачається у ньому норманський конунг; нібито тільки у норманських властелінів і водились пісні з музикою". "Бували на Русі, - продовжує він, - і гудці з піснями половецькими. Від різних народів наслухалася пісень давня Русь, і може бути, що багато звуків з тих пісень бреніли в руських співах. Все ж джерелом народної руської поезії було власне живе почуття. Скільки б не знаходилось подібності у руської народної поезії зі скандинавською або з грецькою, але вона самобутня і своєрідна. Перш за все вона і найбільше повинна бути узгоджена не з ісландськими сагами, а з піснями західнослов'янськими, з якими вона складає одну сім'ю; з ними у ній одне

спільне джерело - живе почуття слов'янина".[46] Отже, 1/. скандинавська сага не була родоначальницею нашої історичної поезії і не залишила в ній помітного сліду; 2/. історична поезія була у нас до приходу варягів, і початок у неї один з нашою ліричною поезією - власне народне життя і живе слов'яно-руське почуття; 3/. письмова поезія була у нас і в стародавні і в середні часи; 4/. усна поезія оспівувала не лише сучасні, але й минулі події.[47] "В кінці своєї відповіді, - пише далі Максимович Погодіну, – ти бажаєш щиро, щоб я для користі науки та істини – погодився з тобою про скандинавство Русі. Душею б рад, так не можу. По-перше - тому, що скандинавське походження Русі я вважаю не істиною, а вигадкою німецької "учености", посадженої за поважний стіл. По-друге - тому, що не бачу ніякої користі для науки, що прямо і безпосередньо випливає з цієї гіпотези; а між тим бачу немало породжених нею одвертих парадоксів...Скільки плевел і бур'яну на полі нашої історії посіяно вашим батьком Шлецером... Я б назвав Шлецера не батьком, а лихим отчимом нашої історичної критики...Я наслідую Ломоносівському поняттю про норманів і в усьому, що торкається до стародавньої Русі, суворо дотримуюсь Нестерового літопису".[48]

Максимович, як і Ломоносов, не міг розв'язати до кінця питання про місцеве слов'янське походження Русі. Він ставив завдання - шляхом аналізу старовинних руських літописів установити: "Як думали у нас на Русі про русів і варягів, цих першорядних діячів на початку руської землі".[49] Такі шляхи до розв'язання цього питання Максимович вважав за вірний початок науково-критичного підходу до остаточного розв'язання проблеми.

*Питання історії козацтва, визвольної війни і возз'єднання України з Росією у творах М. Максимовича**

Від періоду раннього середньовіччя і до кінця XVIIIст. М. Максимович приділяв найбільше уваги історії України. Разом з тим, він відгукувався на ряд інших актуальних проблем, поставлених історичною наукою у 40-50 років минулого століття.

---

[46] М. Максимович. Собр.соч., т.III. стор.480-483.
[47] Там же, стор.495.
[48] М. Максимович. Собр.соч., т.,III, стор. стор.95-96.
[49] Там же, т.,I, стор. стор.16.

З періоду феодальної роздрібненості й часів литовського панування на Україні (з кінця XIII до середини XVI ст.) Максимович торкнувся лише окремих питань. З цього розділу українськ історії йому належать статті: “Дещо про землю Київську”, “Замітки про землю Волинську”, “Замітки про записи Володимира Ольгердовича”, “Пам’ять про Луцьке Хрестовоздвиженське братство”, “Пам’ять про Київського воєводу Григорія Ходкевича”, “Листи про князів Острозьких” та ін.

У дослідженні історії України часів литовського панування Максимович був, головним чином, збирачем окремих історичних фактів і їх популяризатором. Він торкався ряду питань в залежності від нововиявлених ним джерел. Тому його статті з цього приводу були епізодичними виступами.

Проте ці невеликі наукові праці для того часу являли собою відкриття нових фактів і були позитивним явищем у нашій історіографії. Історія князівства Литовського, як окремий предмет дослідження в історіографії України до 60-х років минулого століття, був майже не зачеплений. Максимович був одним з перших представників української і російської історіографії, що підняв ряд питань про взаємовідносини князівства Литовського з Південною Руссю до Люблінської унії.

Найбільше місце у творах Максимовича з історії України XVI-XVII століть займали питання історії козацтва і визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі. Взагалі ці проблеми в українській історіографії першої половини XIX ст. були центральними, і в їх розв'язанні існував цілий ряд суперечливих поглядів. Одну з суперечок становило питання про походження козацтва. Норманісти вели початок його історії від стародавніх докнязівських часів, принаймні від IX ст. Наприклад, Сеньковський намагався довести, що козаки були норманами, вихідцями із Скандинавії, що нібито і мова їхня була норманською.

М.П.Погодін доводив, що козацтво, як особливе плем’я, склалося незабаром після навали Батия в XIII ст. з волинян, що врятувалися від татарського погрому та з тюрків (берендеїв, чорних клобуків та ін.), що здавна проживали на півдні Київської землі. Отже, на погляд Погодіна, козаки були племенем, що являло собою суміш слов’янських елементів з тюркськими. Представники скептичної школи, зокрема М.Т. Каченовський, вважали запорожців народом тюркського походження.

Максимович перший піддав науковій критиці концепції норманістів та скептиків на походження і характер козацтва. Він довів, що українське козацтво не було особливим плем’ям. “Скажу виразніше, - писав він в

"Листах до Погодіна", - в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства".[50]

Отже, як бачимо, Максимович зачисляє козацтво не до племінної, а до соціальної категорії української народності визначає його як окремий стан поруч з шляхтою, міщанством, духовенством і посполитими.

Виникнення цього стану він пов'язує з певним історичним розвитком українського народу, відносить його до початкового етапу визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії і польсько-шляхетського панування; він вважав, що розвиток козацтва по-справжньому починається з XVI ст.

У питанні походження і визначення козацтва як категорії історичної і соціальної, а не етнічної, Максимович стояв, як бачимо, на вірному шляху. Він перший в українській історіографії звернув також увагу на козацтво як первісно військовий в своїй основі стан та показав дальший поділ його на поселенців-козаків, що жили на волості, і військовий табір - на Запорожжі.

Максимовичпіддавтакожкритиціпоглядинапоходженняукраїнського козацтва представника буржуазної історіографії В.Б.Антоновича.[51] В.Антонович у своїй вступній статті до "Архива Юго-Западной России", ч.III, присвяченій історії козацтва до Богдана Хмельницького (1500-1648 рр.), висунув так звану теорію аристократичного походження козацтва. Він розглядав виникнення козацтва як насадження його зверху панством, князями Гедемінового роду, які нібито були зацікавлені в колонізації незаселених степів та добичництві; нібито до Люблінської унії козаки жили під керівництвом князів із династії Гедеміновичів, зберігаючи і розвиваючи під їх управлінням свій общинний устрій.

Відкинувши такий погляд Антоновича, Максимович доводив протилежне, що князівський і землевласницький елемент взагалі не тільки не сприяв розвиткові козацтва, а навпаки затримував його. Він довів правдивість історичного факту, що поява українських козаків, принаймні звістки про них, у письмових пам'ятках відносяться до останніх років XV ст., коли панування династії Гедеміновичів на Україні вже зійшло з історичної арени. Виникнення і розвиток козацтва, відповідно до поглядів Максимовича, відбувалося з народного елементу незалежно від волі панства і князівських династій. Керівництво Запорожжям також належало

[50] М.Максимович. Собр.соч., т.III, стор.261-262.

[51] Там же, т.1, стор. 277-316.

не князям, а обранцям з козацького середовища. Цей процес в житті козаків Максимович показав на конкретному історичному матеріалі про діяльність козацьких старшин або гетьманів до Богдана Хмельницького включно.[52]

Українські історики XIX ст., як правило, уникали показу соціальної диференціації в козацькому середовищі, а створювали уявлення про соціально-класову єдність козацької громади. Соціально-класовий поділ в середині козацтва недобачався, або навмисне, як це було властиве, наприклад, Костомарову, Кулішу і Антоновичу, затушовувався. Максимович також розглядав козацтво, головним чином, як військову силу національно-визвольної боротьби.

До історії козацтва і народних рухів на Україні відноситься значне число творів Максимовича, зокрема "Повідомлення про літопис Григорія Граб'янки, виданий у 1854 р. Київською Тимчасовою комісією", "Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст.", "Історичні листи до козаків Придніпровських", "Замітки про козацьких гетьманів","Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного" та праці, що близькі до цього дослідження: "Сказання про Петра Сагайдачного", "Листи про Богдана Хмельницького", "Спогади про Богдана Хмельницького", "Про історичний роман Куліша "Чорна Рада" та ін.[53]

Особливе місце серед праць Максимовича займають роботи "Огляд городових полків і сотень, що були на Україні з часів Богдана Хмельницького та "Бубнівська сотня".[54] У них автор дослідив і більш-менш докладно показав історико-географічне і адміністративно-політичне становище України в період визвольної війни та возз'єднання її з Росією (1648-1654 рр.) і в перші десятиліття після возз'єднання. Тут показано створення гетьманського, козацько-старшинського устрою України та перебування її у складі Російської держави.

Згадані твори Максимовича починаються розглядом одного з важливих джерел з історії України - літопису Григорія Граб'янки. Вчений глибоко і докладно проаналізував цю історичну пам'ятку початку XVIII ст. Головна заслуга Максимовича в дослідженні літопису Граб'янки полягає в тому, що він виявив у ньому безліч фактичних помилок і недоречностей, які панували серед істориків протягом півтораста років через їх некритичний підхід до цього літопису та наслідування його.

[52] М. Максимович. Собр.соч.,т.1, К.,1876,стор.317-320, 321-325.
53 М.Максимович. Собр.соч., т.1, К.,1867, стор.317-320, 321-325.
54 Там же, стор.317-320.

Твір Максимовича "Повідомлення про літопис Григорія Граб'янки"[55] - та його праця такого ж спрямування "Повідомлення про південно-руські літописи, видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році",[56] становили значний вклад у наше вітчизняне джерелознавство. Велике число істотних виправлень, внесені Максимовичем у розуміння ряду важливих історичних явищ, стали основою змін в оцінці цих явищ російською і українською історіографією XIX ст.

Значне місце в історичних творах Максимовича займає питання про взаємовідносини українського народу з шляхетською Польщею та визвольну боротьбу проти польської шляхти. Ми свого часу торкнулися питання про боротьбу Максимовича з польсько-шляхетськими ідеологами в історіографії в зв'язку з гіпотезою Погодіна про так зване запустіння України. Тоді ми зачепили це питання мимохідь. Зараз повернемось до більш докладного розгляду цього питання. Ми маємо на увазі критику Максимовичем представників польсько-шляхетської історіографії, висловлену в його праці "Про причини взаємного озлоблення поляків і малоросіян в XVII ст. (Лист до М.А.Грабовського)". Ця праця була вміщена в четвертій книзі "Русской Беседы" за 1857 р.[57]

Буржуазно-націоналістичний ідеолог, польський історик М.А.Грабовський у статті, вміщеній ним у Кулішевих "Записках о Южной Руси" (т.II), виправдовував та ідейно обґрунтовував колонізаторську, грабіжницьку політику польської шляхти на Україні. Він робив спроби довести, що нібито Польща оволоділа Україною не насильно, а шляхом добровільного приєднання, вільної колонізації українських земель, звільненням цих земель від азіатів-татар тощо. Цим нібито польська шляхта захистила Україну від зовнішніх ворогів. Разом з тим, Грабовський намагався відновити і розвинути вигідну польській шляхті погодінську "теорію" про так зване запустіння Наддніпров'я. Він пропагував вигадки про нібито якусь прогресивність польсько-шляхетської колонізації України, заперечуючи насильницьку експансіоністську політику шляхетської Польщі щодо українських земель та українського народу.

Як бачимо, польсько-шляхетські історики намагалися засобами фальсифікації історії довести, що польська шляхта в минулому, а звідси робився висновок і про сучасне, була добродійною для українського народу і відіграла щодо нього прогресивно-історичну роль. Шляхетські історики засуджували визвольний рух селянсько-козацьких мас України

55 Там же, стор. 217-230.
[56] Там же, стор.231-247.
[57] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.248-276.

і вважали його явищем реакційним, руїнницьким. Погляди польських істориків на історію козацтва відповідали ідейним прагненням тієї частини польської шляхти, що мріяла про відновлення Польщі в давніх межах або, принаймні, в межах 1772 р.

Подібно до того, як у полеміці з Погодіним, Максимович з усією переконливістю історичних фактів викрив і відкинув "теорії" про так зване запустіння України після татарської навали, показав, що Україна після навали Батия не залишилася безлюдною пустелею, що населення її не сиділо даремно і довго на руїнах, в лісах, болотах чи байраках. Міста і села обох боків Дніпра ще задовго до захоплення українських земель Польщею відновили своє життя. Це відновлення здійснювалося працею того самого народу, який здавна тут проживав. Збереглися й назви старовинних міст і селищ. Це видно з описів міст та сіл при передачі їх у володіння литовським удільним князям, монастирям та іншим державцям.

Таким чином, заселення України до 1569 р., тобто до Люблінської унії, було б історично невірно приписувати польській шляхті. "Два з половиною століття минуло з кінця татарщини до початку польщизни на Україні, - писав Максимович, - і в цей литовський період її життя не треба вносити довільно нічого побічного і зайвого".[58]

Максимович відкинув не лише антинаукові твердження польсько-шляхетських істориків про культурницьку роль шляхетського панування на Україні і добровільне підкорення українського народу. Він показав, як ніхто до нього, на історичних прикладах, що панування польської шляхти над Україною установилося шляхом загарбання українських земель та прямого насильства над українським народом. Взагалі серйозний початок впливу Польщі на Україну можна вести лише з 1569 р. - від Люблінської унії.

Іншим питанням, навколо якого велися суперечки між Максимовичем і Грабовським, були питання про взаємовідносини шляхетської Польщі з козацтвом.

Грабовський, наслідуючи іншим польським націоналістичним історикам твердив, що нібито Польщі належить велика прогресивна роль не тільки в заселенні України та в поверненні втікачів на свої колишні землі, а й в утворенні козацтва взагалі і запорозького особливо. У відповідь на це Максимович довів безпідставність такої балаканини, неспроможність польсько-шляхетських істориків подати хоч будь-які історичні факти на підтвердження їхніх концепцій.

[58] М. Максимович. Собр.соч.,т.1, стор.253.

Слід сказати, що взагалі передові історики вже в першій половині XIX ст. розглядали історію козацтва в невід'ємному зв'язку з історією українського народу. Так, М.Максимович вірно визначив одну з важливих причин, що призвели до розриву окремих частин Русі й утворення нових політичних об'єднань. Він, зокрема, вважає, що однією з таких причин було монголо-татарське панування. Так, навала монгольських орд на чотири з лишком століття роз'єднала Південну Русь з спорідненими з нею північно-руськими князівствами, з якими вона у стародавній період нашої історії, до XIII ст. складала єдине ціле.

В той час, коли Україна разом з Північною Руссю несла на собі ярмо татарської орди, розвивалась з'являлась інша орда, європейська. Максимович говорить про Литву і вважає, що Україна потрапила під владу литовських князів Гедеміновичів шляхом завоювання, а не в силу добровільного об'єднання. Слідом за Максимовичем, концепції про завоювання України Литвою, дотримувалася більшість істориків другої половини XIX ст.

У литовський період історії України, - як пише Максимович, зачалась Московія - юне серце великої Росії, і коли "вона, виходячи з тяжкої татарської імли, зміцнювалась і зростала у велетенський і могутній організм, на півдні зачиналось козацтво, як подібно летючої кометі, вибухло на Україні, грізно пронеслось по світові, вогненою рисою позначило свій слід в історії і, приставши до східного сонця (до складу Росії. - М.М.), увійшло в систему його великого світу".[59] Таким чином, возз'єднання України з Росією і входження козацтва у державну і військову систему Росії М.Максимович вважав явищем не випадковим, а закономірним і прогресивним.

Що ж послужило причиною появи козацтва, які історичні фактори викликали його народження? Максимович бачить ці причини у зовнішньому факторі - нападах татар і гнобленні з боку Литви та Польщі. Саме це, на думку Максимовича, й послужило приводом для створення козацтва за "Дніпровськими порогами, там, де войовничий Святослав поклав свою буйну голову, цей прообраз голів козацьких... Запорожжя було гніздом, де робилась дружина, відважна, нежоната ватага вільних козаків плодилась без матері, бо для неї була Січ мати, а Великий Луг батько. Козаків водила жадоба волі, помсти, битви, здобичі, і всякий виходець, хто б він не був, міг стати їх братом, товаришем, якби тільки приніс з собою бойову відвагу, щоб він прийняв грецьку віру і мову їх".[60]

59 М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.837.
60 Там же, стор.256, 508. Такі невірні погляди Максимович запозичив з "Історії Русів".

Внутрішнього соціального процесу, зв'язаного з ростом кріпосницьких відносин в середині українського суспільства, як одної з першорядних причин виникнення і росту козацтва, Максимович, як і інші історики – його сучасники, не помітив. Він, обминувши у своїх історичних дослідженнях питання соціально-економічного життя та питання класової боротьби, не зміг виявити і показати одну з найістотніших причин народження і зростання козацтва. В цьому полягає слабкість і обмеженість історичних поглядів Максимовича на козацтво. Проте, навіть зважаючи на це, ми не можемо відкинути того цінного, позитивного, що вперше було внесене ним в історію даного питання.

Щоб уявити собі погляди Максимовича на історію України XVI-XVII століть, ми розглядаємо їх у зв'язку з його оцінкою важливих історичних явищ українського життя даного періоду. Як відомо, добу польського панування - від Люблінської унії 1569 р. до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією - Максимович вважав окремим, важливим періодом в українській історії.

У боротьбі проти польської націоналістичної історіографії, яка вважала панування Польщі над Україною фактом справедливим і благотворним, Максимович різко заперечив таку "справедливість" і "благотворність" розглядом сутності унії і засобів її запровадження. Питанню оцінки унії він приділив у своїх працях значне місце.

Слід зазначити, що Максимович помилково вважав, що Люблінська унія була договором двох сторін - України і Польщі щодо з'єднання їх в одну Річ Посполиту, на "праві людей рівних з рівними і вільних з вільними".[61] Він невірно тлумачить місце в Люблінському акті від 5 червня 1569 р. про союз литовсько-руських феодалів з польськими "Jako rownych do rownych i wolnych do wolnych ludzi",* перенісши це поняття на цілі народи - український і польський. Люблінську унію козацтва (він в даному разі вживає рицарства) служити главі польської держави - королеві нарівні з поляками. Проте, служба за цим договором, як писав вчений, не означала гноблення одної сторони другою, яке почалося над українським народом після унії. Разом з тим, Максимович підкреслює той факт, що польській стороні, тобто польським магнатам, коштувало великих зусиль, поки вони добились цієї "добровільної" згоди. По суті Максимович вважає, що Польща домоглася цієї "згоди" насильством, а не добровільною угодою.

Щодо оцінки унії, то він вірно вважав її юридичним ствердженням вже встановленого de facto** тяжкого іноземного поневолення

[61] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.256, 508. Такі невірні погляди Максимович запозичив з "Історії Русів".

України шляхетською Польщею, а разом з тим початком героїчної епопеї визвольної боротьби українського народу проти Польщі. Брестську унію 1596 р. Максимович оцінював як дальший ступінь національного поневолення українського народу. Проте обидві унії, як Люблінську, так і Брестську, та їх наслідки він розглядав однобічно, без врахування соціально-економічного кріпосницького закабалення працюючих України польською та литовсько-руською феодальною знаттю. Унії він розглядав лише як правові акти двосторонніх угод.

Брестську унію Максимович розглядав, як поневолення національно- релігійне. На його думку, від "вигадки" церковної унії триває двохсотлітня "міжусобиця польсько-козацька, яка припинилась тільки з кінцем Запорожжя (1775), козацької України (1782 року) і королівства Польського (1795)".[62] Церковну, тобто Брестську унію, Максимович вважав більшим злом, ніж Люблінську. В її запровадженні він бачив найістотнішу причину козацьких і загальнонародних рухів, набагато більше насильства і приниження народу, ніж в усіх попередніх польсько-руських уніях. Вона була, на думку Максимовича, введена іншими засобами, ніж попередні, не як "рівний з рівним", а шляхом насильницького духовного поневолення православних католиками. Таке саме, різко негативне ставлення до Брестської унії висловив також автор "Історії Русів", розглядаючи її як ошуканство українського народу з боку римського папи Климента VIII. Унія, привнесена з Риму, - "з'явилась у лисячій шкірі, але з вовчим горлом",[63] тобто була введена з тим, щоб поглинути, знищити український і білоруський народи. Концепції "Історії Русів" щодо оцінки Брестської унії дотримується і Максимович.

Максимович перший в українській історіографії вірно звернув увагу на той факт, що унія римсько-католицької церкви з вищою православною ієрархією Південно-Західної Русі була спрямована на віддалення та цілковитий розрив між Північно-Східною Руссю (Великоросією) і Південною та Західною Руссю (Україною і Білорусією). Сигізмунд III, як писав він, "задумав приволочити до Римського престолу митрополію Київську, після того, як рідна і найближча до неї митрополія Московська піднеслась на ступінь окремого патріаршества"[64]

Образливою і ненависною для народу унія стала тому, що вона була підготовлена та проголошена без участі і згоди народу, вводилася засобами насильницькими, незаконними і гнобительськими для всіх православних

[62] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.508.
[63] История Руссов, стор.32.
[64] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.266.

(всіх росіян, українців і білорусів). Унія була нав'язана південноруському народу всупереч і наперекір його бажанню "обманними діями двох самозванних, не від Русі посланих до Риму єпископів Терлецького і Поція та третього відступника від православ'я митрополита Рогози".

Унія, як образно характеризує її гнобительський характер Максимович, накинулась на Київ гірше татар; вона в однаковій мірі стала ненависною для всіх православних і зустріла відсіч з боку усіх станів південноруського народу. "І кожний своїми засобами, хто як міг, відстоював православіє від різноманітного на нього нападу з боку католицької і уніатської церкви. Відбувалась не одна лише військова козацька боротьба, але й розумова боротьба - книжна - та інша, у взаємному зв'язку".[65]

В поглядах на історію унії і визвольної боротьби українського народу проти польського панування, як і раніше в оцінці ряду історичних явищ давньої Русі, Максимович перебільшив роль і значення церковного і культурно-ідеологічного фактору, випускаючи з поля зору соціально-економічні та класові мотиви. Він дивиться на Брестську унію, як на одну з головніших причин національно-визвольного руху, в якому об'єдналися всі сили і всі стани народу, за винятком тих знатних князівських родів, що за своїм духом і культурою перестали бути українцями, такі, зокрема, як князі Вишневецькі, Адам Кисіль, Четвертинські, Радзивіли та ін.

Подробиці підготовки унії та її запровадження - оголошення на Брестському соборі - були такі нахабні, як пише Максимович, що не могли не викликати глибокого обурення і огиди в усій Південній Русі, починаючи від князя К.К.Острозького і кінчаючи козацтвом та посполитими. Незважаючи на народний протест проти унії, вона була введена насильницькими засобами, з утисками православ'я в Південній Русі. Максимович підкреслює, що "ця нещасна унія і була головною винуватицею чвар між Польщею і Україною. Чвари ці знаменувалися не одним ополченням козацтва, а й війною духовною."[66]

Весь визвольний рух українського народу, на думку Максимовича, відбувався під знаком боротьби проти унії, що означало боротьбу за національно-релігійні свободи і за об'єднання з Росією. Соціально-класові мотиви в цьому рухові у Максимовича, як і у інших істориків України, аж до 60-х років минулого століття випадали з поля зору. Вони випали з уваги Максимовича головним чином тому, що вістря

його історичних праць було спрямоване на викриття експансіоністських

[65] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.268.

[66] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.266.

концепцій польсько-шляхетських істориків та загарбницьких політичних прагнень щодо України польського дворянства і значного кола молодої польської буржуазії, тієї частини, що виростала із шляхетського стану на Правобережжі.

Винуватцями унії і того тяжкого стану українського народу, що склався після неї, Максимович вважав короля Сигізмунда III і єзуїтів, надійних псів панської католицької реакції, що виступала не лише проти православ'я, а й проти реформаторського руху в Польщі. Єзуїти влили дух непримиренності не тільки в середовище польське, а й у ту частину українського шляхетства, яку вони встигли впіймати у свої хитро сплетені тенета. Цією облудною сіткою Максимович і вважав ненависну народну унію.

До речі, подібні погляди на характер унії та польсько-українських відносин кінця XVI і першої половини XVII ст. були властиві всій тогочасній інтелігенції, зокрема представникам нашої вітчизняної літератури - Пушкіну, Рилєєву, Гоголю, Шевченку та ін. Патріотичні національно-визвольні мотиви в поглядах на минуле України в літературі і історіографії тоді переважали над мотивами соціально-класовими.

У зв'язку з оцінкою польсько-литовських уній другої половини XVI ст., Максимович подає характеристику визвольного руху українського народу кінця XVI і XVII століть аж до возз'єднання України з Росією. Визвольним рухом Максимович вважав боротьбу всіх класів і станів українського суспільства, починаючи від посполитих, козаків і міщан і кінчаючи українською православною шляхтою, більшість якої не схилилася перед католицизмом та унією в боротьбі проти національного і релігійного гноблення. Отже, цей рух він розглядав як загальнонародний у своїй основі. До нього він відносить також боротьбу проти турецької і татарської агресії. Визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією (1648-1654 рр.) Максимович вважав завершальним етапом цієї боротьби, ідеалом, до якого прагнув український народ після Люблінської і Брестської уній. Така характеристика визвольної війни українського народу, його возз'єднання з російським народом була, безперечно, прогресивним явищем у нашій історичній літературі першої половини XIX ст.

Погляд на характер визвольного руху, зокрема визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією, Максимович висловив у зв'язку з історією козацтва та з оцінкою історичних діячів цього руху, кращих його представників – Наливайка, Павлюка, Острянина, Петра Конашевича-Сагайдачного, а особливо Богдана Хмельницького.

В уявленні Максимовича це був загальнонародний рух проти польсько-католицького та уніатського гноблення українського народу. Соціальним класовим мотивам цього руху надавалось підрядне місце. На погляд Максимовича, в тих випадках, коли народ виступав проти руського (українського і білоруського) панства, він спрямовував свій удар проти зрадників вітчизни, таких, як Вишневецькі, Кисілі, Четвертинські, Ходкевичі, Радзивіли та інших "ляхів від племені і коліна руського".

Проте, було б помилково думати, що Максимович взагалі не бачив і не розрізняв класів і станів в українському суспільстві. Він у суперечці з Грабовським показав, як значне коло представників української шляхти брало участь у визвольній війні, зокрема Іван Виговський, Павло Тетеря, Дем'ян Многогрішний, Антон Жданович, Іван Золотаренко та ін. Разом з тим, серед привілейованого стану він бачив і таких, що зрадили національній традиції та взагалі інтереси українського народу. Такими були наприклад, Адам Кисіль, про якого говорили, що в нього "руські кістки польським м'ясом обросли", князь Ярема Вишневецький, що "був відступником від свого роду-племені, був руського покоління лях", як говорить Львівський літопис. Вишневецький не тільки був на стороні поляків, але, втративши свою величезну Вишневеччину під час повстання Хмельницького, став "відщепенцем", "лютішим всякого іншого проти того, від чого він відложився."[67]

Максимович підкреслює і той факт, що на боці ворожої Польщі було багато старшин реєстрового козацтва, які за своє старшинство були зобов'язані Польщі. Під час полеміки з Грабовським і Кулішем, Максимович промовчав про зраду Виговського і Тетері, зробивши це навмисне, щоб не давати зайвого аргумента на користь польсько-шляхетській націоналістичній історіографії, яка доводила, що у визвольній війні проти Польщі виступала тільки "бунтівлива і руїнницька сила черні: всі ж освічені верстви нібито були на боці Польщі, розуміючи її законне право на панування над Україною. Для Максимовича була ясною зрадницька політика декого з кола старшин, зокрема таких, як Іван Виговський, що "лукаво зрадив Росію", Юрій Хмельницький (названий Максимовичем "игралищем судьбы"), який так "малодушно зламав свою присягу", і особливо Мазепа, що так "по-запроданському зрадив і великому цареві і своєму народові".[68] Погляди на зрадницьку політику

Мазепи Максимович виразив такими словами народної пісні:

[67] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.271.

[68] М.Максимович. Собр.соч., т.І, стор.342-343.

Мазепа-гетьмане, і зрадливий пане.
Злеє починаєш, з шведом накладаєш...
І на царя восточного руку підіймаєш...

В окремих своїх працях Максимович спробував показати зростання магнатського землеволодіння і кріпосницької залежності сільського і міського населення. Це він зробив у своїх статтях історико-топографічного характеру "Подорожні замітки про Полтаву" і "Спогади про Золотоношу".[69]

Використавши матеріали, підготовлені до "Пам'ятників Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів", (т.І, складачем якого був Максимович), вчений показав велетенські розміри володінь князів Вишневецьких, їх маєтки на так званій Вишневеччині - на лівому березі Дніпра і частково на Правобережжі (окремі села і містечка). "На цьому просторі України, який звався Вишневеччиною, - писав Максимович, - за князем Ієремією числилось 56 міст і сіл, і в них - 39 857 господарів або підданих, рахунок яким вівся в той час не по числу душ, а подимно і подвірно, по числу хат і дворів".[70]

Максимович указав на велетенські джерела збагачення Ієремії Вишневецького, який, крім панщини, був забезпечений щорічним прибутком близько 170 000 крб, сріблом, що тоді означало далеко більше в порівнянні з розрахунками середини XIX ст.[71]

У своїй статті "Спогади про Золотоношу" Максимович опублікував перелік міст і сіл, якими володів Вишневецький, в тому порядку і з тим числом господарств, як це записано в оригінальному інвентарі маєтності Ієремії Вишневецького.[72]

Отже, одною з причин боротьби українського народу проти шляхетської Польщі і взагалі проти феодального панства Максимович вважав також і соціальний, панщинно-кріпосницький гніт.

В дослідженнях про історію визвольного руху на Україні в XVI і першій половині XVII ст. Максимович перший в українській історіографії поставив його в нерозривний зв'язок з прагненням

[69] Там же, т.ІІ, стор.359-372.
[70] М. Максимович. Собр.соч., стор.336. До речі, ці цифри наводили майже всі Радянські історики, що займались питанням визвольної війни 1648-1654 рр. і всі вони уникали посилання на Максимовича, який перший ввів ці дані у вжиток історичної літератури.
[71] М. Максимович. Собр.соч., стор.336.
[72] М. Максимович. Собр.соч., стор. 369-370.

українського народу до возз'єднання України з Росією.[73] Так, наприклад, в історії українського козацтва він поставив на одне з центральних місць питання про його зв'язки з козацтвом донським і взагалі з Російською державою. Такі явища, як спільні походи запорозьких козаків з козаками донськими і військами Російської держави проти Кримського ханства і турків, переселення українського народу в межі Російської держави Максимович розглядав як вияв споконвічного прагнення українського народу до союзу і дружніх відносин з російським народом, як вияв свідомості того, що обидва народи походять від єдиного "роду руського".

Максимович ставить козацтво як повсякчасного воєнного спільника Росії на чільне і першорядне місце. Спогади про взаємні дії і доброзичливі стосунки запорожців з донцями продовжували існувати в народній пам'яті навіть у першій половині XIX ст. Вони знайшли відображення в українських народних піснях, опублікованих Максимовичем у збірниках 1834 і 1849 рр. Можливо, що усна народна творчість послужила Максимовичу стимулом для глибокого дослідження цього питання на основі письмових джерел.

У своїх "Історичних листах про козаків придніпровських" Максимович навів ряд фактів, здобутих ним з джерел і вперше введений у вжиток історичної літератури про те, як триста канівських козаків на чолі з отаманом Млинським і Михайлом Єськовичем пристали на Дніпрі до дяка Ржевського із його великоруськими козаками у 1556 р. під Очаковим били татар і турків.[74] У тому ж році Михайло Єськович прибув у Москву до царя Івана IV як посланець від Дмитра Вишневецького з просьбою прийняти його разом з українськими козаками на російську службу, щоб "від Литви від'їхати". Брат Дмитра Вишневецького - Михайло Вишневецький, відомий в усній народній творчості під іменем Байди, з загоном дніпровських українських козаків брав участь у переможному поході російського війська в підкоренні Астраханського ханства.

Максимович перший з представників української історіографії XIX ст. звернув увагу на численні факти переселення українського народу на землі Російської держави в XVI і на початку XVII ст. після Люблінської і Брестської уній. Він розглядав цей рух на схід - у межі братньої Росії, як порятунок від тяжкого польсько- шляхетського гноблення. Так, наприклад, він писав, що черкаси (як відомо,

[73] Ми тут іноді вживаємо термін "приєднання" як такий, що відповідав термінології тогочасної історіографії і продовжував вживатись до недавна.
[74] М. Максимович. Собр.соч., т.І, стор.283-284.

так називали в Росії українців. – М.М.) у 1572 р. з'явилися в межах Путивля. В 1611 р. перейшло 10 000 українських козаків на Донець. Особливо в десятиріччя, що минуло "від Остряниці до гетьманства Хмельницького (1638-1648), в яке безпосередньо і надмірно розпоряджалися і верховодили поляки над українським козацтвом, тоді - скільки тисяч придніпровського народу переселилося в слободську сторону".[75]

Максимович вказує далі на той факт, що масове переселення українців на територію Російської держави ще інтенсивніше проходило в часи визвольної війни 1648-1654 рр., зокрема в 1651р., коли в силу Білоцерківського договору знову польське панство стало повертатись на Україну. І тут доречно буде зауважити, що всі ці дані тепер наводять у своїх працях про визвольну війну українські радянські історики без покликів на твори Максимовича, у яких вперше в нашій історичній літературі подані ці факти.

Тенденції серед українського народу в питанні прагнення до Росії зростали в зв'язку з посиленням національно-визвольного руху, як руху і справедливого проти шляхетської Польщі, та внаслідок релігійно-церковної боротьби православ'я з католицтвом і унією. До речі, рух проти унії розглядався Максимовичем як один з проявів боротьби всього руського (російського, українського та білоруського) народу з католицизмом, як форма і засіб боротьби за національну самобутність трьох народів всієї Русі - Північної, Південної і Західної. Ось чому Максимович іноді порівнює визвольний рух на Україні а національно-визвольною боротьбою російського народу 1611-1612 рр., в якій він також бачив церковно-релігійні, а по суті національно-визвольні мотиви як одну з форм національно-визвольної боротьби.

Вияв прагнення українського народу – головним чином простолюддя, козаків і посполитих, а також більшості старшини, міщан і духовенства до союзу з російським народом, Максимович показує шляхом розкриття ряду важливих сторін історичного життя українського народу. Одною з форм наслідків цього прагнення, як ми уже говорили, було переселення українців на землі Росії. Іншою формою була спільна збройна боротьба українських козаків разом з козаками донськими проти зовнішніх ворогів та служба українців у російському війську, хоч вони офіційно належали до військової і цивільної юрисдикції Польської Речі Посполитої.

Ще одною досить показовою формою вияву прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією в єдиній державі були звернення

[75] М. Максимович. Собр.соч., т.І, стор.283-284.

з цього приводу представників українських міст, козацтва і духовенства до російських братів. Серед таких представників Максимович на чільне місце до Богдана Хмельницького поставив Петра Сагайдачного. Своє ставлення до цієї історичної особи він виявив у працях "Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного" та "Сказання про Петра Сагайдачного".[76]

На нашу думку, в історичній літературі до цього часу не дано об'єктивної, правдивої оцінки ролі Петра Сагайдачного в історії козацтва. Його діяльність висвітлювалась дещо однобічно, надмірно перебільшувалися зокрема його угодовські тенденції щодо шляхетської Польщі. Тимчасом, вірний і об'єктивний підхід до розв'язання даного питання дозволив би історично правдиво уявити не лише роль цієї визначної історичної постаті, а й скласти уявлення про деякі важливі сторони історичного життя того часу, які часто випадали з поля зору істориків. Маються на увазі деякі питання взаємовідносин козацтва з польською державою наприкінці XVI і в першій чверті XVII ст.

На період від середини XVI ст., від Люблінської унії до 1648 р., починаючи від автора "Історії Русів" і до наших днів, історики України дивляться так само, як на визвольну війну 1648-1654 рр., так і на суцільне і безперервне ворогування України з Польщею, не враховуючи зовнішніх обставин, що склалися щодо Польської держави, а разом з нею і до України, як її складової частини. Адже зовнішні обставини, зокрема, оборона від турецької і татарської навали з півдня, загроза Польщі і Литви від північних її ворогів, особливо Швеції, незважаючи на внутрішні суперечності, змушували об'єднувати сили народів, які входили до складу Речі Посполитої, для відсічі агресорам і перебувати в мирних відносинах в межах однієї держави. Таке об'єднання сил, що виявилося у воєнних і політичних союзах козацьких керівників з польським урядом, на зразок діяльності Сагайдачного, невірно розглядається багатьма істориками як угодовство і зрада українському народові. Концепція в поглядах на угодовську політику Сагайдачного у відношенні до польського уряду Сигізмунда III і його сина Владислава IV веде свій початок від деяких польських істориків XIX ст. Її розвинув далі і навіть привів у певну систему М.Грушевський у творах, присвячених історії козацтва і його боротьбі з Польщею ("Історія України-Русі," т.VII). З деякими видозмінами ці погляди проявляються і в працях радянських істориків.

Деякі історики, починаючи від автора "Історії Малої Росії" Д.Бантиш-Каменського засуджували Сагайдачного за те, що він "оголивши меч проти

[76] М. Максимович. Собр.соч., т.1. стор.336-386.

єдиновірної Москви" повів українських козаків у 1618 р. на війну проти Росії разом з польським військом під проводом королевича Владислава, який, відомо і після обрання Земським Собором 1613 р. Михайла Романова продовжував добиватися престолу Московського царства.

Розглянемо погляди М.Максимовича на дане питання. Вони були оригінальними і новими з точки зору тогочасної історичної науки і історичної думки.

Сагайдачного Максимович ставив високо поміж козацькими гетьманами. Він вважав його другою по значенню особою після Богдана Хмельницького як у справах військових, так і в державних. Відповідно до поглядів Максимовича, Сагайдачний, як і Богдан Хмельницький, відображав прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією. І тільки певні несприятливі історичні умови не дали йому змоги здійснити те, що зробив Хмельницький; тільки тяжка година, як говорив Максимович, що спіткала Україну після страти Наливайка, тобто після придушення визвольного руху 90-х років XVI ст., не дала йому змоги здійснити великий задум возз'єднання.[77]

Максимович висловив погляди на роль Сагайдачного в справі українсько-російських відносин цілком протилежні поглядам істориків - його попередників і сучасників. Він переглянув і поставив по-новому це питання всупереч однобічному висвітленню його Д.Бантиш-Каменським. Характеристика діяльності Сагайдачного, подана Бантиш-Каменським в "Історії Малої Росії" навіть в порівнянні з "Історією Русів", була невиразною і в своїй суті невірною. Вона зводилась до суміші позитивних і негативних рис особистих і громадських якостей в оцінці Сагайдачного як історичної особи.

Так, в "Історії Малої Росії" читаємо: "История, передавая знаменитые подвиги героев, не может скрывать деяний, помрачивших их славу. Конашевич обнажил в 1618-м году меч свой против соотечественников: обратил в пепел Елец, Ливны и другие пограничные города Российские; вспомоществовал, с двадцатью тысячами козаков, польскому королевичу Владиславу в Московской осаде, опустошил окрестности сего города, Коломну, Переяславль-Залесский, Калугу. Он действовал таким образом для личной выгоды, желая удержать за собой гетманство, приобрел доверие правительства польского, и справедливую укоризну от потомства".[78]

---

[77] Максимович скрізь вживає термін "приєднання" України до Росії. Цим терміном він визначав добровільність цього акту.

[78] Д.Бантыш – Каменский. История Малой России, ч.І, стор.184. Бантиш-Каменський користувався тенденційним джерелом - мемуарами ворожого до Росії сучасника, одного

Критикуючи такий погляд Бантиш - Каменського, Максимович назвав його "особистою думкою історика". Він вважав, що подібні обвинувачення козацьких діячів можуть починатися лише з 8 січня 1654 р., з часу возз'єднання України з Росією, коли остання стала батьківщиною для українського народу. Історик мав право кидати такі докори лише таким, як Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Мазепа та інші[79], тобто тим, хто справді був зрадником вітчизни. Коли ж Сагайдачний ходив на Москву, говорить Максимович, – був інший час. Тоді Україна становила частку Польської держави. Вона, незважаючи на родову спорідненість і єдність віри, була відчужена від Москви, розрізнена з нею ще в часи удільної відособленості і татарської неволі над Руссю. Боротьба Західної, або Литовської Русі, тобто України і Білорусії з Східною, або Московською Руссю була вже докінченням удільної боротьби і "похід Сагайдачного був останнім її відгуком".[80]

Такою є оцінка Максимовича факту походу Сагайдачного з козаками на Москву в 1618 р. Він відкинув погляди Бантиш-Каменського, за якими Сагайдачний нібито діяв своєкорисливо, боячись позбутися гетьманства. Максимович поставив діяльність Сагайдачного в нерозривний зв'язок з історичними обставинами, в яких перебувало козацтво на початку XVII ст., будучи підлеглим військом польського короля.

Слід підкреслити, що в даному питанні погляди Максимовича на діяльність Сагайдачного, як історичної особи, в своїй основі вірні. Але не всі аргументи, якими він виправдовував дії Сагайдачного у 1618 р. можуть бути прийняті сучасною наукою. По-перше, не можна визнати, що похід на Москву був відгомоном міжфеодальних усобиць на Русі. Цей похід здійснювався в плані загарбницького походу Польщі, як суверенної держави, на Росію. Інша справа, що Україна була тоді складовою частиною Польщі, а козаки на чолі з гетьманом - її підлеглими.

В силу тих обставин козаки змушені були виконувати військові обов'язки, які вони несли, причому вони воювали не тільки з Росією, а й з Туреччиною, Кримом, німецькими феодальними князівствами, Швецією та іншими державами, з якими ворогувала і воювала Польща. Козаки закономірно і історично виправдано брали участь у цих війнах разом з польським військом. Титул – "Військо його королівської Милости Запорозьке", що його носили козаки і їх

з польських комісарів Якова Собеського. Див. М.Грушевський. Історія України-Русі, т.VII, стор.371-372.

[79] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.342.

[80] Там же, стор.343.

гетьмани, не був формальністю. Він означав юридичну і фактичну належність України та козацтва до польської корони. Разом з тим, він накладав певні державні, вже не кажучи про феодальноприватні повинності на все населення, і особливо військові - на козацтво.

Максимович дотримувався властивих тогочасній історіографії поглядів, за якими ставлення польського короля Владислава IV до козаків було нібито настільки доброзичливим, що він іноді сам підбурював козаків до відновлення Сагайдачним православ'я і навіть штовхав пізніше Б.Хмельницького до повстання проти Польщі.[81]

Безперечно, політика Владислава IV була спрямована на поліпшення взаємовідносин з козацтвом, на деякі поступки останньому, скажімо на такі, як пом'якшення релігійних взаємовідносин між католицизмом та унією з одного боку, і православ'ям, з другого; деяке обмеження діяльності єзуїтів на Україні і Білорусії, що сприяло зближенню козацтва, очолюваного Сагайдачним з польським урядом. Іноді така політика уряду проводилась всупереч магнатсько-шляхетській анархії, яка в той час була у повному розпалі.

Максимович розрізняв історичні періоди, у яких діяли Сагайдачний і Б.Хмельницький. Цю відмінність він підкреслював не раз. І все ж він вважав, що мета обох гетьманів була однаковою - визволити Україну з польської неволі і возз'єднати її з Росією. Однак, час накладав свій відбиток на діяльність кожного з цих гетьманів і сили, на які вони спиралися. Козацькі повстання 90-х років XVI ст., особливо постання під проводом Наливайка і загибель останнього, показали, як пише Максимович, що в ту пору для України ще передчасною була збройна війна з Польщею. Тоді ще була надія на те, що заслугами козаків перед польською короною можна полегшити злощасну долю українського народу. Цю надію живили різні королівські привілеї і сеймові конституції, які складалися і писалися звичайно тоді, коли польській короні була потреба в козацтві, але рідко виконувалися. "Можна сказати, - писав Максимович, - що Сагайдачний був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити тоді підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків, - як це потім довелося зробити Богдану Хмельницькому, коли згинула вже вся надія і все терпіння довготерпеливого народу".[82]

Максимович не раз підкреслював, що український народ, в тому числі і козаки, будучи одного роду і племені, єдиного віровизнання з народом

[81] М. Максимович. Собр. соч., т.1, стор.346.
[82] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.364.

російським, здавна прагнули перейти від польської держави в підданство до єдиноплемінної і єдиновірної держави Російської. З цього приводу він висловив оригінальну думку (якої, на жаль, не розвинув і не обґрунтував) про те, що Сагайдачний взяв участь у поході на Москву разом з польським військом на чолі з Владиславом IV з метою, щоб у ході війни возз'єднати Південну і Західну Русь (Україну і Білорусію) з Північно-Східною Руссю під зверхністю Москви. Сагайдачний покладався на військові сили козацтва, які мали йому в цьому допомогти .

На думку Максимовича, Сагайдачний зрозумів, що саме тепер, після закінчення так званої "смути" в Московській Русі "настала пора возз'єднання". Після повернення з-під Москви він "негайно на початку 1620 року звернувся до Московського царя зі своїм посольством[83] і грамотою, пропонуючи свої послуги; і московський цар відповів гетьману дарами і похвальною грамотою".[84]

Всі попередні зв'язки і взаємовідносини українських земель з Росією, як, наприклад, перехід на службу до московських великих князів удільних державців Глинських, окремі воєнні сутички, такі як війна князя Острозького з Іваном Ш і ін., Максимович вважав приватнодержавними, удільними відносинами. Він вважав, що лише з часів Сагайдачного та з часів царювання Романових, тобто з початку XVII ст. питання про возз'єднання стало всенародним прагненням, яке в силу закономірних історичних обставин, а не будь-якої випадковості, успішно завершилось у 1654 р.

Нарешті, слід сказати, що Максимович розглядав Сагайдачного як виразника інтересів усього козацтва і більшості народу в найголовніших сферах їх політичного і воєнного життя. Велике місце в його оцінці історичних подій початку XVII ст. і ролі в них Сагайдачного зайняло питання про боротьбу з Туреччиною і Кримом. Багатовіковою героїчною епопеєю з історії українського народу і його військової опори - козацтва була боротьба з турецько-татарською агресією, що виявлялася в безперервних військових, особливо морських походах козаків на татарські і турецькі укріплення, гавані та військові гарнізони. Звільнення полонених з тяжкої неволі стало священою справою цих визвольних походів. Сагайдачний непохитно стояв на чолі цього визвольного руху проти Туреччини і Кримського ханства. Максимович вірно оцінив роль Сагайдачного у цих війнах, назвавши його "грозою

[83] М.Максимович має на увазі посольство Одинця.
[84] М. Максимович. Собр.соч., т.1 стор.344.

для татар і турків", яких він громив безперервно на морі, на сухопутті".[85]

Розглядаючи довгий ряд козацьких перемог над турками, Максимович перший вказав на значення переможних битв козаків, здійснених під проводом Сагайдачного під Варною, взяття її козаками у 1605 р., зруйнування Кафи в 1606 р.,[86] де Сагайдачний розгромив 14 тисяч татар і турків, потопив і спалив їхні галери, звільнив кілька тисяч невільників і нагнав неймовірного жаху на турецького султана, перед яким тремтіла Польща і вся Західна Європа. Незважаючи на заборону польського уряду, козаки з власної волі ходили на Крим. Так, п'ять тисяч козаків у 1619 р. розбили сильне татарське військо під Перекопом і звільнили безліч полонених, захоплених татарами на Русі.

Боротьбу козацтва з Кримським ханством і Туреччиною Максимович ставить у зв'язок з політикою козацьких керівників щодо російського уряду.

Походи на Крим і Туреччину розглядалися народом у ті часи як кровна справа всього руського, або, як тоді називали - християнського, світу в боротьбі з бусурманами. Отже, це була боротьба всенародна і справедлива. Сагайдачний сподівався при цьому на підтримку з боку Росії. Не випадково, що зразу після повернення козаків з даного походу в лютому 1620 р. Сагайдачний відрядив свого посланця Петра Одинця до російського уряду з повідомленням про козацьку перемогу над татарами під Перекопом і заявою про те, що козаки завжди були і залишаться готовими служити Російській державі.

Козацького посланця приймав боярин і намісник Коломенський, поважна і визначна особа, сподвижник Кузьми Мініна - князь Дмитро Михайлович Пожарський. Він від імені царя щедро обдарував гетьмана та козацьку знать і вручив царську грамоту, в якій висловлювалась похвала та подяка Сагайдачному і його козакам.[87]

У часи козацьких спустошень Криму і турецьких володінь на узбережжі Чорного та Азовського морів турецький уряд не раз звертався не лише до Польщі, підданими якої вважались козаки, а й до російського уряду, вимагаючи приборкати непокірне козацтво і не допускати його нападів на турецько-кримські володіння. Очевидно, Крим і Туреччина вважали козаків в якійсь мірі залежними не лише від польського, а й від російського уряду. Справді, залежність козацтва від Росії була безсумнівною. Слово

[85] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.336.

[86] Там же, стор.559-560. М.Грушевський вважає, що ця подія відбулася не в 1606, а в 1616 р. (Див. Історія України-Русі, т.VII, стор.355).

[87] Собрание государственных грамот и договоров, ч.III, 1822, стор.215-216.

Москви щодо боротьби з турками для козаків часто важило більше, ніж пряма державна підлеглість короні польській. Боротьба православних з мусульманством і католицтвом була якраз тим покривалом, під яким приховувалась боротьба всіх трьох частин Русі (України, Росії і Білорусії) за свою народність, за дальше своє національне існування.

Прагнення України до тісних зв'язків з Росією на початку XVII ст., включно аж до возз'єднання можна дослідити на історичних прикладах взаємних дій козацьких верхів з церковними; на прикладі відновлення православної ієрархії на Україні в 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном, який повертався з Москви після наставлення там Московським патріархом Філарета Романова.[88] Цікавим є факт, на який звернув увагу Максимович, – як насмілився Феофан, будучи патріархом єрусалимським, втрутитися в прерогативи патріарха Константинопольського, якому була підвідомча церква на Україні і Білорусії. На це питання ми не знаходимо задовільної відповіді в історичній літературі. Максимович пояснює це уклінним проханням Сагайдачного і козаків, які зустріли Феофана в Путивлі і супроводжували його до Києва, де він перебував близько року. У 1621 р. Сагайдачний з великим загоном козаків супроводжував Феофана по Україні - з Києва до Трахтемирова, звідти до Білої Церкви на Київщині, до Животина на Поділлі. Патріарх скрізь насаджував православних єпископів з найбільш активних антиуніатів і прихильників Москви. З Животина патріарха супроводжували козаки до кордонів турецьких володінь, до Ясів (Молдавія).

На питання про мотиви, якими керувався у своїх діях Феофан, втручаючись у справи Константинопольського владики, і зараз достовірно відповісти важко. Можна лише припустити, що факт наставлення патріархом Московським представника династії Романових в Росії мав безпосереднє відношення до відновлення православної ієрархії на Україні. Це означало фактичне розторгнення унії з католицькою церквою. І патріарх Феофан, безумовно, повинен був заручитися підтримкою не лише козаків на чолі з Сагайдачним, міщан і православного духовенства України, а й російської патріархії та уряду, який по суті очолював замість хворобливого Михайла Романова його батько – ново поставлений Московський патріарх Філарет.

[88] Летопись монастыря Густынского. Чтения в имп. обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1848, №8, стор.14-15.

Більшість представників російської і української сторіографії XIX ст., в тому числі значною мірою Максимович, не розуміли суті цієї церковно-релігійної боротьби. Вони розглядали її як самостійний, відірваний від соціальної боротьби факт. Проте, це добре розуміли сучасники в особі Сагайдачного, Київського митрополита Іова Борецького, поставленого Феофаном, і всі інші військові, громадські та церковні діячі того часу. Було ясно, що об'єднання церков - митрополії Київської з патріархією Московською можливе лише за умов територіального возз'єднання України з Росією.

Саме тому через якийсь час за гетьманським посланцем до Москви було відправлено у 1622 р. посольство від митрополита Київського - Іова Борецького в особі єпіскопа Луцького і Острозького, одного з найбільших радників Борецького, прихильника Росії Ісакія Борискевича.[89] Це посольство від імені духовного стану України самим фактом появи у Москві підтверджувало об'єднавчі прагнення українського народу і поставило питання про возз'єднання західної руської церкви з Московською, що по суті означало виявлення волі українського і білоруського православного духовенства щодо возз'єднання України і Білорусії з Російською державою.

В 1620 р., коли Сагайдачний зв'язувався через Одинця з московським урядом, польське військо зазнало сильної поразки під час бою на Цецорських полях, в якому брала участь лише частина козаків без Сагайдачного. Успіхи турків у війні з Польщею поставили під смертельну загрозу Річ Посполиту, а разом з нею і Україну та Литву. Польща готувалася до нових боїв і зацікавлена була в козаках, як і останні були заінтересовані в розгромі Туреччини. В 1621 р. почалась відома Хотинська кампанія. У ній Польща разом з найманими військами виставила понад 60 тисяч воїнів. Окремо виступило в бій під командуванням Сагайдачного 40 тисяч козаків.

Ніколи Україна раніше не давала такого чисельного козацького добре озброєного і вимуштруваного війська, як у молдавській кампанії під керівництвом Сагайдачного під Хотином. Польсько-козацьким військам протистояла армія турків, що налічувала 300 тисяч вояків, і Кримської Орди - 100 тисяч, тобто в чотири рази більше, ніж польсько-українських озброєних сил. Однак турецько-татарська армія протягом п'ятитижневої битви, що почалася 2 вересня 1621 р., була розбита вщент. Справу героїчної перемоги вирішили козацькі полки на чолі з Сагайдачним,

[89] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор. 387 -389.

який і сам дістав у бою смертельну рану, від якої помер 10 квітня 1622 р.[90] Хотинська війна закінчилась мирним договором 8 жовтня 1621 р., підписаним Туреччиною внаслідок її капітуляції на умовах, вигідних для Польщі. Ці історичні події в яскравих фарбах подав Максимович у своїй праці "Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного".

Важливим питанням з історії України XVII ст., яке знайшло своє відображення у творчості М.Максимовича, було питання про визвольну війну 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Максимович торкнувся його у ряді своїх праць, а головне у зв'язку з оцінкою ролі і історичного значення діяльності Богдана Хмельницького. До кола праць Максимовича з даного періоду історії України належать такі розвідки, як "Листи про Богдана Хмельницького". Їх написано і вміщено в різних виданнях та в різний час між 1859 і 1860 рр., всього 18. Майже всі ці листи являють собою серйозні з наукової точки зору статті.

П'ять перших листів були звернені до М.П.Погодіна; чотири з них вміщено в 1-4 номерах "Украинца" за 1859 р., що його видавав Максимович у Києві, п'ятий - у четвертій книзі "Русской беседы" за 1859 р. Тринадцять інших листів написані на адресу Костомарова. Одинадцять з них вміщено в "Основі" за 1860 р. (кн.5 і 6) і два - 6-й і 7-й листи - в "Санкт - Петербургских Ведомостях" за 1860 р. Близькою до листів є й стаття Максимовича "Спогади про Богдана Хмельницького"[91], присвячена двохсотріччю з дня смерті Б.Хмельницького. Ці дослідження і замітки написані в зв'язку з виходом у світ монографії М.Костомарова "Богдан Хмельницький", яка вперше була надрукована в "Отечественных записках" у 1857 р.

Як уже говорилося, визвольну війну українського народу проти шляхетської Польщі 1648-1654 рр. Максимович розглядав як справедливу, загальнонародну війну, що виникла і розгорталась саме в той період, коли нестерпним став гніт і панування Польщі над українським народом. В перелічених вище статтях Максимович дав високу оцінку діяльності Богдана Хмельницького. Він чітко висловив прогресивні погляди на акт возз'єднання України з Росією. Особливу увагу приділив Максимович цим питанням у листах до Костомарова, як зауваження на його монографію.

Не відкидаючи позитивного факту появи в світ монографії Костомарова, слід визнати, що з точки зору наукового дослідження, вона і в ту пору не стояла на належному рівні. І тут знову треба віддати належне Максимовичу, який перший з критиків і дослідників України помітив багато недоречностей у праці Костомарова. Своїми

[90] Там само, стор.376.
[91] "Русская беседа", 1857, кн.1.

критичними замітками Максимович вніс в історичну науку ряд нових уявлень про визвольну війну і возз'єднання України з Росією.

В історіографії цього питання тоді йшла мова, головним чином, про оцінку Б.Хмельницького як історичної особи та його ролі у війні проти Польщі і возз'єднання з Росією. М.Костомаров у своїй монографії, яка за його власним визначенням написана "не для вченого кола спеціалістів, а для публіки", подав суперечливу характеристику Б.Хмельницького як полководця і державного діяча, наділив його у великій мірі негативними рисами. Костомаров розглядав Хмельницького як особу двоєдушну - як "щирого" українця, самобутнього і своєрідного і, з другого боку, як спадкоємця єзуїтського дводушшя та прихованості. У єзуїтів, що нібито виховали його, він здобув тільки ту скритність, як пише Костомаров, з якою він умів приховувати до певного часу задумане, зовні усміхаючись і подаючи вигляд веселості та приязні в той час, коли в душі кипіла ненависть. Двоєдушшя Б.Хмельницького полягало нібито в тому, що він йшов у двох протилежних напрямках (Костомаров розумів тут прихильність до Польщі і загравання з народними масами, які прагнули до возз'єднання з Росією - М.М.), потурав двом партіям разом (польському і російському напрямкам. - М.М.), творив дві справи разом і одночасно з цим робив третю, ні для кого невідому. Іноді Костомаров кидав пляму на Хмельницького за те, що він часом нібито йшов проти твоїх співвітчизників. Дотримуючись даної концепції щодо загальної характеристики Богдана Хмельницького як особи, він у своїй монографії і показав переважно на тлі цієї характеристики найголовніші події визвольної війни.

Монографія Костомарова має безліч фактичних помилок і вигадок, запозичених в "Історії Русів" або надуманих самим автором. Це дало Максимовичу всі підстави сказати про працю Костомарова таке: "Богдан Хмельницький" (монографія Костомарова.- М.М) гарний, як широкий дніпровський луг, у ту пору, коли він красується довгими рядами свіжих трав'яних покосів, після вдалої косовиці і своєчасної гребовиці. Але за правильною і веселою роботою косарів і гребців настає поспішна і тяжка праця тягальщиків і кидальщиків, щоб приготоване, запашне сіно було складане щільно у стрункі скирди".[92] Цим Максимович підкреслив слабку науковість і недосконалість монографії Костомарова; він висловив думку, що слід написати нову історію про діяльність Богдана Хмельницького, яка однаковою мірою задовольнила б і широку читацьку публіку і спеціалістів.

[92] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.399-400.

При цьому Максимович висловив свої загальні погляди на історію як науку, протилежні поглядам Костомарова. Він дотримується думки, яку в свій час висловлював Пушкін, а саме, що в якому вигляді не була б викладена історія епохи: у вигляді романтичного оповідання чи систематичної історії, чи то для публіки, чи то для кола вчених, або для кола учнів великих і більших, - скрізь однаково вимагається жива історична правда; а для її досягнення необхідна точність і достовірність історичного факту, тому що це є основа, без якої не може бути твердим ніяке творіння історика. Далі Максимович говорить: "Ми хочемо і вимагаємо від історії, щоб у ній давноминуле постало оживленим перед нашими очима; а для цього необхідно, щоб кожна історична подія і особа були пізнані і подані вірно, з їх достовірному вигляді і на своєму місці, як було воно насправді".[93] Шуканню історичної достовірності та історичної правдивості підкорені всі праці Максимовича, в тому числі й ті, що присвячені діяльності Богдана Хмельницького.

В колі досліджень про визвольну війну Максимович висловив своє ставлення до історичного джерела. Він перший в українській історіографії піддав серйозній, сміливій науковій критиці головні, відомі йому українські джерела про визвольну війну. На підставі критики літописів Самовидця, Граб'янки, Величка, польських істориків, зокрема Коховського, істориків XVIII і початку XIX ст., які унаслідували помилки, характерні для перелічених історичних джерел, Максимович добивався точності у визначенні того чи іншого історичного явища і факту. У зв'язку з цим, його оцінка діяльності Б.Хмельницького і акту возз'єднання України з Росією виявилась близькою до сучасної.

На погляд Максимовича, Богдан Хмельницький за своїм національним характером, якостями полководця і державного діяча не був вихованцем єзуїтської школи,[94] як це вважав Костомаров, а був і лишився вірним сином свого народу. Школою його виховання була історична обстановка, в якій він жив і діяв, зокрема Запорозька Січ, якій Максимович надавав великого прогресивного значення в історичному житті українського народу. Саме в Січі загартувався дух і характер Хмельницького, а не в єзуїтських колегіумах, незалежно від того, чи навчався він на їх лавах, чи ні, та хто був формально його шкільними вчителями. Великою школою козацького життя була тоді Запорозька Січ, з якої, як пише Максимович, виходили такі міцнодушні, непереможні мужі, як Сагайдачний, і такі

[93] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.400.
[94] Не з точки зору формального факту, а по духові і напрямку виховання.

бідові голови, як Павлюк, що вже раз стояв біля варшавської плахи разом з Сулимою, був тоді відпущений, але не вгамувався, - змову пішов на вогонь і загинув у муках на тій же площі Варшави.[95] До кола таких людей, як Павлюк, Максимович зачисляє і Б.Хмельницького, який "довго був із славою у тій же запорозькій школі, продовжував близько 18 років військову і депутатську службу в реєстровому козацтві між. поляками і українцями, витворив із себе діяча сподвижника народного".[96]

Віками народжуються такі люди, як в українського народу Богдан. Такою високою є думка Максимовича про Б.Хмельницького як історичну особу. Не отці єзуїти, а суворий, довгий досвід життя між різними вогнями небезпеки навчив його мистецтву воїна-політика, завдяки чому він, ставши гетьманом, зіграв свою велику роль в польсько-українських відносинах і привів Україну до возз'єднання з Росією.

Максимович перший з істориків України розглядав Хмельницького, на противагу Костомарову і деяким пізнішим представникам української історіографії, як послідовного борця за возз'єднання України з Росією. Найбільш чітко він визначив своє ставлення у розвідці "Спогади про Богдана Хмельницького". Максимович був першим серед тих, хто розвіяв легенду про те, що нібито Хмельницький воював з Польщею спочатку за власні кривди. У Максимовича повстання, підняте Хмельницьким, показане як таке, що з самого початку було втіленням великого громадського задуму. Цей задум майбутній гетьман мав ще в 1647 р., що і викликало опалу до нього Потоцького через донос полкового осавула Романа Пешти молодому Конецпольському. Вже в тому задумі була думка про зносини з Росією, яку Б.Хмельницький висловив пізніше у своєму листуванні з Москвою, зокрема в червні 1648 р., після перемоги під Жовтими Водами і Корсунем.[97] З дальшими перемогами над Польщею ідея возз'єднання дедалі розвивалася і зміцнювалася в плані політичної діяльності гетьмана; ніякі спокуси з боку Польщі не могли зламати прагнення Хмельницького до поставленої мети.

У "Спогадах про Богдана Хмельницького" Максимович образно розкрив його політику в показові Переяславських переговорів у лютому 1649 р., в дні великого торжества перемоги. "Тоді повновласному улюбленцю українського народу, - пише Максимович, - були не в думці ні булава, усипана "бірюзою, ні королівський червоний прапор з білим

[95] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.437.
[96] Там же, стор.442.
[97] М.Максимович. Собр.соч., т,1, стор.442.

орлом". Автор має тут на увазі подарунки, піднесені Хмельницькому королівською депутацією в Переяславі на чолі з Адамом Кисілем. "У нього (у Б.Хмельницького. - М.М.) була на думці тоді інша почата ним справа, - продовжує Максимович, - звільнити український народ з польської неволі і привести його під державу Російську"[98]

Україна, що лежала по обидва боки Дніпра, відзначав Максимович, піддалася Москві, до якої вже давно тяжіли козаки єдністю віри і свого руського роду і давньою єдністю державною.[99] Він розкриває далі фактичну сторону історії возз'єднання України з Росією від рішення Земського Собору в Москві 1 жовтня 1653 р. і кінчаючи актом, що звершився на Переяславській раді 8 січня 1654 р.[100]

У цій частині своїх праць, як дослідник і популяризатор історичної науки та історичних знань, Максимович більше за будь-кого з істориків України XIX ст. в часи монархічної реакції, що всіма засобами розпалювала ворожнечу між народами, був пропагандистом дружби між російським і українським народами.

В міру доступних для тогочасної науки джерел, він завжди домагався досягнути істинності і достовірності історичного факту, без чого історична наука не могла рухатися вперед. Незважаючи на деяку слабкість і нерозвиненість в науковому відношенні концепції про походження і історію українського козацтва, визвольну війну і возз'єднання України з Росією, М.Максимович своїми критичними дослідженнями вніс значний вклад в українську історіографію XIX ст. Значне коло питань, поставлених і розв'язаних ним, лишаються цінними до наших днів.

*М.Максимович - історик Коліївщини.**

М.О.Максимович може вважатись першим істориком Коліївщини. З цього питання йому належать праці "Сказання про Коліївщину", "Вісті про гайдамаків" і "Мліївський староста Данило Кушнір".

Перша з них – "Сказання про Коліївщину" була написана в 1839 р., в той час, коли синтезовані праці з цього питання ще не виходили з друку і жоден представник нашої історіографії ще не досліджував Коліївщину. Максимович готував її для першого числа свого альманаха

[98] М.Максимович. Собр. соч., т.1, стор.477.
[99] Там же, стор. 627.
[100] Там же, стор.477-481.

"Киевлянин" (1839). Але умови цензури часів миколаївської реакції перешкодили тоді публікуванню цієї праці. Її було надіслано місцевим цензурним комітетом у Петербург з особистою думкою цензора.[101]

"Сказання про Коліївщину" було надруковане лише після смерті Максимовича в 1875 р. Бартенєвим,[102] коли дещо пом'якшилися цензурні перешкоди. "Вісті про гайдамаків" Максимович надрукував у журналі "Москвитянин" в 1845 р.,[103] як критичний розгляд праці монархіста А.Скальковського "Наїзди гайдамаків на Західну Україні у XVIII ст.", видану в Одесі в тому ж 1845 р.

Стаття "Мліївський староста Данило Кушнір" написана пізніше, в 1865 р. В ній Максимович подав один з історичних епізодів польсько-шляхетського гноблення на Правобережжі в 60-х роках XVIII ст. напередодні Коліївщини.[104] Максимович використав свідчення невідомого автора-сучасника і надрукував статтю у збірці "Сказання про стародавніх людей Київської землі" (Київ, 1865).

Архівні матеріали про Коліївщину були виявлені значно пізніше Київською Археографічною комісією і частково надруковані під редакцією В.Б.Антоновича в 70-х роках минулого століття. В розпорядженні Максимовича в 40-х роках було обмежене коло джерел. Про ці події до того часу знали, головним чином, з народних переказів і спогадів старих людей. До "Сказання" Максимовича і "Гайдамаків" Шевченка нічого ще не було написано. Максимович звернув увагу на те, що в журналі "Библиотека для чтения", т.VI, вміщена стаття"Прежняя Новосербия", де мальовниче зображені різні бурхливі вчинки гайдамаків, але про Коліївщину 1768 р. не було жодних згадок.

На використані джерела до своєї праці Максимович вказує у вступові до "Сказання". На перше місце серед них він ставить народні пісні про Залізняка і Ґонту, надруковані в його ж збірці "Українські народні пісні" (ч.I, М., 1834 р.). "Ці правдиві відголоски народного життя, - як їх називає Максимович, - ще й до цього часу згадують про запорожця Залізняка, головного зачинателя повстання, про уманського сотника Ґонту і інших сподвижників Залізняка".[105] Максимовичу також прислужилися місцеві перекази і оповідання старих людей та рукописні матеріали польською

[101] "Киевская старина", 1904, IX, стор.362.
[102] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.623-653.
[103] "Москвитянин", 1845, ч.III, стор.44-68; М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.572-594.
[104] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.566-571.
[105] Там же, стор.625.

мовою.[106] Найбільший інтерес із письмових джерел мали записи дітей уманського губернатора Младановича, вбитого Гонтою під час уманської різанини - Вероніки Кребсової, уродженої Младанович, і піяра Павла Младановича, записи уніата Тучапського, що зберігалися в уманській бібліотеці Василіян та записки з книги генеральної візитації Коднянського костьолу біля Житомира за 1768 р. В Кодні, як відомо, відбувалася масова страта гайдамаків. Максимович користувався також польською повістю, написаною Грабовським і виданою у Вільно в 1836 р. під назвою [ ][107*]

Важливо з'ясувати погляди Максимовича на рушійні сили, причини і характер Коліївщини; наскільки вони були прогресивними у порівнянні з його сучасниками, а разом з тим у чому полягала їх слабкість і наукова недосконаліcть. Головною діючою силою цього руху Максимович вважав козацтво і селянство Правобережжя України, яким протистояло польське панство і єврейські орендарі та шинкарі. Щодо визначення характеру цього руху, Максимович лишався вірним своїй концепції. Він і в цьому питанні перебільшував роль церковно-релігійного фактору, так само, як і в оцінці визвольного руху XVII ст. перебільшував роль релігійних мотивів. Треба сказати, що Максимович сприйняв такий погляд від народної традиції, з народних переказів, що збереглися до його часу на Правобережжі. Він висвітлював події так, як розповідали "старі люди, які знали Залізняка і розповідають про Коліївщину, як близькі самовидці".[108] Багато народних переказів і оповідань зібрав П.Куліш, концепція якого протилежно відмежовувалась і була далекою від поняття справжньої суті характеру цих оповідань. Такі народні перекази як "Про унію і благочестя",[109] "Про Золоту грамоту",[110] "Гайдамаки в Мотронинському монастирі", "Вербовка в гайдамаки і розв'язка уманської трагедії 1768 р.",[111] "Спогади про релігійні смути на Україні" та ін.[112] Перекази, що є відображенням народного уявлення про сутність Коліївщини, характеризують її як боротьбу "благочестія" (православ'я) з унією.

Не зачіпаючи питання соціально-економічного життя України, Максимович не зумів по науковому прпоаналізувати класовий зміст Коліївщини, а обмежився народним уявленням про неї, тобто так, як лишилися про неї спогади у населення Правобережжя.

[106] Там же, стор.624.
[107] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.624.
[108] Там же, стор. 625.
[109] П. Куліш. Записки о Южной Руси, ч.I, стор.137-138.
[110] Там же, стор.149-150.
[111] Там же, стор.279-286, 293-302.
[112] Там же, стор.261-267.

Проте, погляди Максимовича на характер і значення цього руху були прогресивними, більш передовими, порівняно з його сучасниками – реакційними представниками української історіографії XIX ст., наприклад у порівнянні з поглядами П. Куліша. Максимович виправдовує боротьбу широких народних мас проти гнобителів і оцінює цей рух як прогресивний. Куліш засуджує Коліївщину і ставиться до неї негативно.

Максимович розглядав Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу в єдиній ланці всіх попередніх селянсько-козацьких рухів XVII і початку XVIII століття проти Польщі. На його думку, Коліївщина була останнім відгуком тих повстань, якими раніше Україна ополчилася проти Польщі. Останнім відгуком були також ті муки і смертельні кари, якими польський уряд думав приборкати народ і задушити його непохитну волю.

Праця М.Максимовича "Сказання про Коліївщину" складається з вступу і семи невеликих за обсягом розділів. У першому розділі він дав загальну характеристику цього руху і свою оцінку. Тут він старався показати історичні обставини, в яких розгорталися народні рухи на Правобережжі у XVIII ст., зокрема національні і релігійні відносини напередодні Коліївщини.

Погляди на причини і винуватців Коліївщини у Максимовича близькі до тих, які висловив через кілька років Т.Г.Шевченко у поемі "Гайдамаки". Особливо близька думка Максимовича до висловленої Шевченком у вірші "Ще як були ми козаками" та "Буває, в неволі іноді згадаєш". Був час, – пише Максимович, – коли народ Литви і України був об'єднаний з народом польським. Був час, коли дніпровські козаки дружно з поляками стали за Польщу проти татар і турків. Польща, знаючи всю ціну козацьких заслуг, відзначала хоробру дружину дніпровських лицарів багатьма дарунками і почестями, і численими правами на Україні. То були часи квітучого стану Польщі, вік військової слави козацтва. Максимович мав на увазі XVI і початок XVII століття. Потім Польща перестала красуватися і пішла до занепаду; колишня дружба її з козаками перетворилась у взаємну ворожнечу і ненависть, і немилим стало для України її союзництво з Польщею.

Тут Максимович повторив думку, не раз висловловлену ним у своїх працях про історію козацтва і взаємин України з Польщею в XVI-XVII століттях. Так само, як і Шевченко, він не міг виявити закономірності цих явищ, не в силі був у зв'язку з тодішнім станом суспільної думки та історичної науки викрити справжні закономірні причини поступового занепаду Польщі, наростання кризи її суспільного ладу і політичного устрою, розташування класових і національних сил. Тому ці причини

Максимович і Шевченко шукали в ідеях тодішніх польських і козацьких керівників.

Який же ворожий дух вчинив ці фатальні зміни? На це питання Максимович відповідає так: "Головною провиною тому було гоніння на віру, почате Сигізмундом III, якого на лихо обрала собі Польща в королі із королевичів шведських.

Це гоніння збудили єзуїти, оплутавши нового короля своїми тенетами, які були тонкі як павутина, але міцні і тяжкі як залізо... Єзуїти відновили у Польщі католицтво, яке привело до занепаду реформацію, і підірвало державну міць і народність Польщі".[113]

Порівняймо окремі місця з творів Шевченка:

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?
А ми братались з ляхами.
Аж поки третій Сігізмунд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас…. Отак
Те лихо діялося з нами.
(Т.Шевченко. "Буває, в неволі іноді згадаєш").

Таку ж думку висловив Шевченко в іншому вірші:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було...
Братались з вольними ляхами...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сліз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли.
(Т.Шевченко. "Ще як були ми козаками").

Треба мати на увазі, що Шевченко писав поему "Гайдамаки" (1841р.) тоді, коли ще не був знайомий особисто з Максимовичем і не читав його

[113] Там же, стор.442.

творів про Коліївщину. Він познайомився з Максимовичем у 1845 р., під час спільної роботи в Київській Тимчасовій комісії для розбору давніх актів.

У Максимовича, в протилежність деяким його сучасникам -А.Скальковському, П.Кулішу та ін., Коліївщина була не випадковим наскоком гайдамаків на Умань та інші польські замки, а явищем характерним і не поодиноким; вона лише вибухнула з новою велетенською силою і вилилась у ще могутніше повстання в порівнянні з попередніми народними виступами. Максимович указав на один з фактів, що знаменував переддень Коліївщини, коли прогреміло грозою, давно нагромаджене обурення козаків: "у 1764 році сотник Харко, з семистами козаками, вчинив сильне кровопролиття за нові утиски православної віри."[114]

Максимович, поряд з історією гайдамацьких рухів передодня Коліївщини, вказав на місце дисидентського питання у Польщі XVIII ст. Він, в протилежність Кулішу, високо цінив роль керівників гайдамаччини і порівнював їх з героями визвольного руху на Україні XVI-XVII століть Б.Хмельницького Максимович називав "найгрізнішим гайдамаком".[115] Він погоджується з Скальковським, що Залізняк дійсно був "героєм української черні". В додаток до цього Максимович пише: "Уже і славний Хмельницький з своїм козацтвом не був героєм південноруської аристократії, тим менше подвижник православної України (Залізняк. - М.М.) міг бути героєм вищого стану".[116]

До передумов, або скоріше до безпосередніх приводів повстання 1768 р. Максимович відносить постійні знущання польського панства над українським народом протягом попередніх десятиріч XVIII ст., перед Коліївщиною. Зброєю цього поневолення була унія, в зв'язку з якою не раз розпалювалися жорстокі і криваві розправи над українським населенням на правому боці Дніпра, на території, що була у складі Речі Посполитої.

Один з таких епізодів 1766 р. описав Максимович у статті "Мліївський староста Данило Кушнір",[117] яка є публікацією документа, одержаного Максимовичем від одного із засновників журналу "Киевская старина" - Лебединцева.

У розділі другому "Сказання" Максимович виклав початок Коліївщини. Зміст цього розділу багато в чому співпадає з Шевченковою поемою "Гайдамаки", зокрема з її розділом "Конфедерати". Той факт, що

[114] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.628.
[115] Там же, стор.579.
[116] Там же.
[117] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор. 565-571.

думка Максимовича про характер Коліївщини близька до Шевченкової пояснюється тим, що вони користувалися однаковими джерелами, головним чином народною творчістю.

Починаючи від другого розділу, “Сказання про Коліївщину” близько примикає до іншого твору Максимовича, спрямованого проти книги А.Скальковського “Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII ст.”. Як відомо, з приводу антинародної концепції Скальковського в тому ж 1845 р. Шевченко написав твір, близький до поеми “Гайдамаки” - “Холодний Яр”. Максимович виступив тоді ж з історичним дослідженням “Звістки про гайдамаків”,[118] в якому піддав різкій науковій критиці твір фальсифікатора гайдамацьких рухів Скальковського. В “Звістках про гайдамаків” Максимович велику увагу приділив участі запорозького козацтва як невід’ємної частини українського народу у гайдамацьких рухах XVIII ст., зокрема в Коліївщині 1768 р.

Окремі сім невеликих частин “Сказання про Коліївщину” Максимович назвав главами - вступ, початок Коліївщини, перші успіхи Коліївщини, нова опора Коліївщини, уманська різанина, останнє розбиття Коліївщини та кінець її. Ці глави, починаючи від другої, після вступу, становлять суцільну і нерозривну історичну розповідь про широкий розмах селянсько-козацького руху 1768 р. на Правобережжі аж до кінця його і розправи над учасниками Коліївщини польським урядом за допомогою війська Катерини II.

В описові селянсько-козацького повстання Максимович не зупинився перед яскравим показом кривавих розправ над гнобителями українського народу. Він засуджує катів, що розправлялися над повстанцями і залили народною кров’ю Україну. В протилежність Кулішу і Скальковському, Максимович показав Коліївщину як справедливий народний рух, який, незважаючи на поразку, підготував кінець Польщі. Меч, яким діяла Польща, не позбавив її начертаної долі. “Західна Україна, - пише Максимович про Правобережжя, Волинь і Поділля, - з’єдналася знову з своєю рідною половиною під державою Російською”.[119] За це з’єднання боровся український народ з 1768 р. до падіння Речі Посполитої.

[118] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.572 -594.
[119] М. Максимович. Собр.соч., т.1, стор.653.

*Місце творів М.О. Максимовича у вітчизняній історичній науці.**

Ми оцінюємо діячів минулого, зокрема представників науки не за те, чого вони не зробили в порівнянні з нашим сучасним поколінням, а за те, чого вони досягли і що нового внесли в розвиток суспільної думки і науки в порівнянні зі своїми попередниками та сучасниками. З таким мірилом ми підходимо до питання про місце історичних творів М.Максимовича в нашій вітчизняній українській історіографії.

В 30-40-х роках XIX ст. в галузі історичних досліджень українська історична наука лише починала свою історію в нових умовах соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, в обстановці відносно швидкого розвитку капіталістичних відносин і розкладу кріпосництва. З кінцем автономності, з ліквідацією козацького устрою і юридичним оформленням кріпосного права наприкінці XVIII ст. наступив кінець старій гетьманській Україні, а разом з тим і старовинній козацько-старшинській історіографії.

Відгомоном історії старої козацької України на рубежі кінця XVIII і початку XIX століття була поширена в той час рукописна "Історія Русів". Вона була основним джерелом для ознайомлення освічених кіл інтелігенції і взагалі читачів з історичним минулим України. Перша третина XIX ст. характеризується, головним чином, збиранням історичних письмових пам'яток і частково друкуванням їх рядом істориків - М.Ф.Берлінським, О. Мартосом, Ізм. Срезневським, Бодянським тощо. Історичні праці цього періоду мали позитивне значення і відіграли значну роль у розвиткові історичної науки та історичної думки на Україні. В них вводилися поступово все нові й нові історичні дані, з архівів здобувалися нові матеріали, що служили джерелознавчою базою для узагальнюючих історій, статей, розвідок. Проте майже ніхто до М.Максимовича не відступив ні на крок від "Історії Русів", наповненої безліччю помилок, фантазій і надуманостей її автора. Застосування в дослідженнях нового джерельного матеріалу, здобутого з архівів, і такого, що вводився в науковий обіг, вимагало всебічного знання історії і досконалого методу наукового дослідження. Дальший розвиток історичної науки без надбання нових історичних знань, без критичного аналізу джерел, до появи творів Максимовича був неможливим. Максимович був великим знавцем, що поєднав у собі знання української історії і джерелознавства з методом критичного дослідження. Він поклав початок науковій критиці джерел і

методу критичного аналізу в історичній науці України XIX ст.

Пізніший історик Д.І.Багалій так визначив місце Максимовича як критика історичних джерел: “На його долю припало тяжке і невдячне завдання - очищати джерела української історії (переважно літописні) та побудовані на них праці від помилок, хиб і викривлень. Він розчищав грунт для майбутніх праць, творів, за його власним виразом, цеглини для майбутньої побудови південноруської історії”.[120]

Сам Максимович писав, що для відтворення цілісної історії далекого минулого доводиться вишукувати правдиві історичні факти, крупинку за крупинкою і освітлювати їх променем наукової історичної критики.[121] Лише після нагромадження досконало перевіреного матеріалу можна робити узагальнення. Але цим не обмежується значення М.Максимовича в українській історіографії. Він прагнув у кожному дослідженні привести свої історичні погляди в певну систему, в певну історичну концепцію. Незважаючи на деяку слабкість, і в багатьох випадках ідейну хибність цих концепцій, наявність елементів провіденціалізму, ідеалістичне перебільшення ролі церковно-релігійного фактору в історії культури тощо, в цілому його твори посідають важливе місце в історичній науці XIX ст.

Значне коло проблем, зачеплених у його працях і розв’язаних відповідно стану тодішньої історичної науки, присвячено актуальним питанням боротьби з реакційними поглядами норманістів. У питанні походження слов’ян і древньоруської народності Максимович був послідовником Ломоносова. Він активно відстоював і розвивав його вчення в нових умовах XIX ст.

Максимович поставив ряд важливих питань про розвиток з єдиної східнослов’янської основи трьох братніх народів - російського, українського і білоруського та їх споріднених культур.

Київську Русь, на відміну від його сучасників - норманістів, він вважав не початком давньої руської історії, а завершенням великого і довготривалого, майже тисячолітнього періоду східнослов'янської, або древньоруської історії. Цей період до Київської держави, включно до XIII ст. він розглядав як спільний період в історії російського, українського і білоруського народів.

Максимович створив власний оригінальний погляд на історію козацтва, визвольної боротьби українського народу і возз’єднання України

[120] Д.И.Багалей. Новый историк Малороссии, СПб., 1891, стор.4.
[121] Письма М.А.Максимовича к П.Кулишу, К., 1904.

з Росією. Ряд його оцінок історичних подій XVI-XVII століть зберігає своє наукове значення до наших днів.

М.Максимович приділяв значну увагу народним рухам XVIII ст. Видатне місце в його працях з цього періоду займає історія селянсько-козацького повстання 1768 р. - Коліївщини. Він перший у нашій історіографії звернув увагу на це важливе явище народної боротьби проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні і заслужено може вважатися першим істориком Коліївщини.

Погляди Максимовича на Коліївщину були прогресивними, передовими в порівнянні з його сучасниками, представниками української буржуазної націоналістичної і великодержавної монархічної історіографії. У своїх дослідженнях засобами історичної науки він виправдовував прогресивність і справедливість боротьби народних мас проти гнобителів; його погляди в цьому напрямкові збігалися з народними.

Від Максимовича почалася тривала наукова дискусія про авторство "Історії Русів" і місце цього цікавого твору в українській історіографії. Своїм науково-критичним ставленням до джерел Максимович дослідив ряд стародавніх руських пам'яток і козацьких літописів. Йому, як історику, належить значна роль у розробці ряду важливих проблем археології та історико-топографічних питань. Ці дослідження вміщено у другому томі далеко неповної збірки його творів. Творчість М.О.Максимовича становить цілу спадщину вітчизняної історичної науки.

Література

Собрание сочинений М.А. Максимовича - Том I. Отдел исторический, К., 1876; том II, отделы: историко-топографический, археологический и этнографический, К., 1877; том III - языкознание, история словесности, К., 1880.

Історія Київського університету, Вид-во Київського держ.ун-ту, К., 1959.

М.Ф. Владимирский-Буданов История императорского университета св.Владимира, т.1.Университет св.Владимира в царствование Николая Павловича, Киев, 1884.

До біографії Мих.Ол.Максимовича - в 125-річницю його уродин. Ж. "Україна", 1929, травень-червень.

М. Драгоманов М.А.Максимович. Его литературное и общественное значение. “Вестник Европы”, март, 1874.
И. Житецкий Первый ректор Киевского университета М.А.Максимович. “Русская школа”, 1904, 10-11, отд.1.
П. Клепацький М.О.Максимович як історик. “Україна”, № 6, 1927
Іван Крип’якевич Михайло Максимович - історик. Зап. Наук.Т-во ім.Шевченка, т.147.
П.М. Попов Дні і місяці українського селянина М.Максимовича. Журн. “Народна творчість і етнографія”, т.III, К.1947

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ДЕМОКРАТИЧНІ НАПРЯМКИ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ 30-х - 50-х років XIX ст.

*Відображення історії українського народу в творчості Т.Г.Шевченка.**

Велике місце в розвиткові історичної думки на Україні посідає творчість великого українського народного поета, революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка. Серед багатої літературної спадщини Шевченка важливе місце належить творам, в яких поет відобразив історичне минуле українського народу, відтворив за допомогою художніх образів славні героїчні сторінки історії своєї батьківщини і висловив свої демократичні погляди на ряд провідних питань історії України.

Т.Г.Шевченко був не лише геніальний поет, а й великий мислитель, непримиренний борець проти царизму і кріпосництва, борець за соціальне і національне визволення українського народу. Його інтерес до історії України був нерозривно пов'язаний з боротьбою за визволення трудящого люду від усякого гніту і поневолення, за світле майбутнє. Цією визвольною ідеєю були пронизані всі твори Шевченка, в тому числі твори історичного змісту.

Як поет національний, Шевченко у своїх історичних творах перший серед представників історичної думки домарксівського періоду поставив питання про місце і роль народних мас в історії України. Він показав світові український народ в усій його величі, розкрив у яскравих фарбах своєї поезії героїчне минуле і тяжке сучасне народу. Серед представників домарксистської історичної думки Шевченко один з перших наблизив поняття про історію українського народу до наукового розуміння. Погляди Шевченка на історію України були народними. В свій час А.Луначарський відзначив, що Шевченко більше, ніж будь-який інший поет, знаменує собою воскресіння творчих сил народу після вікового сну, викликаного утисками. За словами Луначарського, Шевченко як поет – "це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість. Шевченкова пісня була сама собою народною піснею, яку тепер міг би заспівати цілий народ і яка мусила вилитися з народної душі протягом сучасної і народної історії".[1]

---

[1] А.Луначарський. Великий народний поет (Тарас Шевченко), Львів, 1912, стор.8-9.

Життя і творчість Т.Г.Шевченка були нерозривно пов'язані з історичним життям і боротьбою народних мас з кріпосницьким і національним гнобленням, проти царського самодержавства.

Нормування і розвиток історичних поглядів Шевченка відбувалося у нерозривному зв'язку з його діяльністю як політичного борця. Творчість Шевченка в цілому, а серед неї й історична, розвивалась під впливом передової російської і української літератури й суспільної думки першої половини XIX ст. Тому її слід розглядати як щось раз назавжди дане і якісно однакове, - її можна зрозуміти лише в розвиткові, в залежності від еволюції суспільно-політичного світогляду поета та нагромадження ним історичних і загальних знань. Формування історичних поглядів Шевченка відбувалось одночасно з формуванням та розвитком його загального світогляду як найвидатнішого представника української національної літератури революційно-демократичного напряму.

За часів Шевченка на Україні ще живими були спогади про минулі часи героїчної боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення. Відносно свіжі спогади знайшли відображення в героїчній народній поезії, в історичних думах та піснях українського народу, в різноманітних жанрах народних переказів, легенд тощо.

Спогади про волю, про героїчну боротьбу українського народу були яскраво виражені в усній народній творчості. Цими спогадами про історичне минуле в XIX ст. жив весь український народ. В піснях і думах про минулу волю відображалось також сподівання на краще майбутнє. В народі жили надії на нову Коліївщину, на появу її вождів - Залізняка й Ґонти та інших проводирів селянських рухів.

Про все це чув Шевченко в дитинстві і юнацтві у своїй рідній Кирилівці та її околицях. Майбутній поет спостерігав також красу степів та могил, як свідків минувщини, коли десятирічним хлопцем їздив на чумацькому возі з батьком у далеку дорогу на південь, коли, будучи козачком у пана Енгельгарда, подорожував з ним до Києва, переїздив разом з паном у Вільно, а потім у Петербург. Ці спогади він зберіг у своїй пам'яті разом з палкою любов'ю до свого в минулому героїчного народу, який в період життя поета був закріпачений і поневолений.

Потрапивши у середовище передової інтелігенції Петербурга після звільнення з кріпацтва, Шевченко поповнює свої знання про минуле батьківщини за допомогою історико-літературних джерел, на основі яких складаються у Шевченка погляди на історію взагалі та історію українського народу зокрема.

Його творчість, зокрема історична, глибокими коріннями зрослася з національними традиціями українського народу, вона глибоко національна. Шевченко, як у свій час підкреслив І.Франко, в соціальному питанні був борцем проти кріпацтва і самодержавства, а в національному - був борцем за свободу поневоленого українського народу. Великий революціонер-демократ М.О.Добролюбов, високо оцінюючи Шевченкового “Кобзаря”, писав: “Він (“Кобзар”.-М.М.) близький до народної пісні, а відомо, що в пісні вилилася вся минула доля, весь справжній характер України, пісня і дума є там народною святинею, кращим надбанням українського життя; в них палає любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів; в них дихає і чисте, ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської; у них також виявляється і той тривожний огляд на життя, який змушує козака, вільного від битви, “шукати свою долю.”[2]

Згодом цю думку повторив харківський професор М.Ф.Сумцов, і відзначив, що в творах Шевченка ”місцями важко визначити, де кінчається запозичення (з народної пісні. - М.М.) і де починається особиста творчість. Народ і Шевченко в цьому відношенні сплелися нерозривними узами в єдності і настроях”.[3]

Джерелом пізнання історичного минулого для Шевченка, як і для багатьох його сучасників, що зверталися до народного життя, зокрема для М.В.Гоголя, була народна творчість.

Минула козацька воля у Шевченка протиставляється кріпосницькій неволі. Щодо поглядів поета на сучасний, кріпосницький стан України, то вже у перших його творах звучать соціальні мотиви - мотиви класової нерівності в українському суспільному житті, дивлячись на яку він не ховав очей.

Він не відступився від народних поглядів щодо уявної волі козацьких часів, традицій, які жили на Правобережжі.*

Історичні уявлення про минуле України Т.Т.Шевченко створював з тогочасної історичної літератури та першоджерел, як друкованих, так само й рукописних, що були на руках у знайомих і приятелів поета - М.Максимовича, М.Маркевича, О.Бодянського, братів Лазаревських, М.Костомарова, в його петербурзьких друзів, книгосховища яких були завжди до послуг поета. Найбільше це торкається “Історії Русів”, яка до надрукування Осипом Бодянським таємно, в багатьох списках ходила

---

[2] М.О. Добролюбов. Кобзар. Вибрані твори в одному томі, Держполітвидав УРСР, 1937, стор.476-477.

[3] Проф. Н.Ф. Сумцов. Любимые народные песни Т.Г.Шевченко, “Украинская жизнь”, 1914, №2, стор.18-23.

по руках. До послуг Шевченка були твори М.Бантиш-Каменського та "История Малоросии" М.Маркевича. Більшість друзів Т.Г.Шевченка були видатні історики та архівісти, або освічені особи, що володіли добре історичними знаннями. Серед архівних джерел того часу, які ще не були надруковані, Шевченко використовував українські літописи XVII-XVIII ст. - Самовидця, Григорія Граб'янки, а особливо літопис Самійла Величка[4]. Це відомо з багатьох документів, найбільше з листування поета з друзями та знайомими. Перебуваючи на засланні, Шевченко писав Бодянському: "Поиздержись немного узкика ради и пришли мне Летопись Кониского или Величка. Великое скажу тебе спасибо. Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии".[5] Після одержання цих творів Шевченко дякував Бодянському в своєму листі:"Спасибі тобі ще раз за літописи, я уже напам'ять читаю їх".[6]

Ранні історичні поеми Т.Г.Шевченка (1838-1841)

З творами на історичні теми Шевченко виступає не як історик, а як поет-художник. Для нього, як і для Гоголя та багатьох інших письменників, що вдавалися до історії, не завжди мала значення історична точність чи історичні деталі. Для художника важливо, щоб була вірно відображена історична епоха, щоб у художніх образах яскраво постали правдиві історичні картини доби.

Розглянемо в загальних рисах ранні історичні твори поета під кутом зору еволюції поглядів Шевченка на історію. Насамперед звернемось до такої історичної поеми, як "Іван Підкова".

---

[4] Літописи XVII-XVIII ст., особливо літопис Величка, справили великий вплив на історичні погляди Т.Г.Шевченка. Вони послужили для нього основним письмовим джерелом для написання багатьох художніх творів, проникнутих історизмом. Під впливом літопису Величка та інших історичних джерел Шевченко написав свої знаменні твори: "Чигирине, Чигирине", "І мертвим і живим, і ненародженим землякам моїм", "Великий льох", "Заступила чорна хмара та білую хмару" та ін. Глибоке осмислення поетом суспільно-політичного та історичного процесу минулого та сучасного України самостійно привело Шевченка, як геніального мислителя, до властивих йому вірних висновків та поглядів на історію українського народу та інших, найбільше слов'янських народів.

[5] Тарас Шевченко. Повна збірка творів, т.VI, стор.72.

[6] Там же, стор.92. Докладніше про літературу, яку читав Шевченко, див. нашу книжку "Історичне минуле, українського народу в творчості Т.Г.Шевченка, К., 1957, стор.36-78.

"Іван Підкова" належить до ряду тих ранніх поем, які були присвячені знайомим, приятелям поета та покровителям його творчості раннього періоду і ввійшли з 1840 р, до першої збірки творів під назвою "Кобзар". Серед цих творів "Перебендя", що був присвячений Є.П.Гребінці, поема "Катерина" - В.А.Жуковському (на спомин 22 квітня 1838 р.,тобто на пам'ять про день визволення поета з кріпацтва), "Тарасова ніч" - першому видавцеві "Кобзаря" П.І. Мартосу. Поему "Іван Підкова" Шевченко присвятив своєму приятелеві, видатному художникові В.Штернбергу, який кохався в українських пейзажах та портретах і створив чудові художні полотна з української природи.

Сюжетом поеми "Іван Підкова" стала героїчна боротьба українського козацтва проти зовнішніх ворогів - кримських татар та особливо запеклого ворога України - Туреччини. Героїчні подвиги українського народу в боротьбі з султанською Туреччиною кінця XVI і почату XVII століть якраз і показав Шевченко у своєму історичному творі "Іван Підкова", а пізніше в поемі "Гамалія". Оскільки своїм сюжетом ці дві поеми споріднені, ми й розглянемо їх разом, незалежно від хронології їх створення.

Нагадаємо, що народні думи та історичні пісні правдиво і яскраво відтворюють історичну епоху з її особливостями, настроями суспільства, картинами загального громадського життя з його прагненнями, ідеалами та розчаруваннями. Вони вірно відбивають героїку минулого, хоч часто не мають своїми героями конкретних історичних осіб. Справжні імена в народній пам'яті іноді забуваються або переплутуються і замінюються іншими, нерідко вигаданими. Народна пам'ять часто губить не тільки імена справжніх героїв, а й підмінює одні факти іншими, але натомість зберігає все типове, властиве епóсі, в якій відбувалися ті чи інші події.

Оскільки Шевченкові твори історичного змісту побудовані переважно на основі народної творчості і близькі до неї, то згадані явища властиві й для них. Особливо показовими з цього погляду якраз і є його ранні поеми "Іван Підкова" і "Гамалія". Герой першої з них - Іван Підкова – постать історична, хоч про нього в розпорядженні історичної науки є небагато певних джерел. Відомо лише про його походи в Туреччину та її підвладне володіння - Молдавію в XVI ст. Морські ж походи Івана Підкови на Царгород у такому плані, як це подав у своїй поемі Шевченко, жодне з історичних джерел не підтверджує. Гамалія – постать неісторична. Серед козацьких ватажків таке ім'я не відоме.

Для Шевченка, як і для Гоголя, в показі історичної правди достовірність імен історичних героїв в даному випадкові і надалі не завжди дотримувалась. Тому поет і показує такі постаті, як Підкова та Гамалія,

цілком довільно. Для нього важливо, щоб була збережена історична правда в показі епохи та було досягнуто мети щодо ідейної спрямованості, до якої прагне автор, тобто, щоб було досягнуте те, що ми тепер називаємо реалістичністю і типовістю в історико-літературному творі.

З яких джерел Шевченко черпав матеріал для розуміння тієї історичної героїки, про яку йде мова в цих* творах? Даних про те, що саме читав поет з історії України в ранній період майже немає. Проте ми з певністю можемо говорити, що Шевченко читав тоді все, що вийшло раніш і виходило в 30-х роках минулого століття з цього питання у двох найважливіших культурних центрах Росії - в Москві і Петербурзі. Якщо ми згадаємо лише одну працю – "Историю Малой России" Д.Бантиш-Каменського, в якій вміщено чимало джерел з історії України, то й з цього буде ясно, що від ознайомлення з нею у Шевченка склалося уявлення про історію боротьби українського народу проти турецької і татарської агресії, зокрема про майже щорічні походи козаків на турків.

Взагалі ж одним з головних джерел у створенні героїчних історичних поем Шевченкові продовжувала служити народна пісенна творчість. Велику роль у цьому відіграла збірка українських пісень М.О.Максимовича, що вийшла другим, доповненим і розширеним виданням у 1834 р. Розширення збірки відбулось саме за рахунок історичних пісень і дум українського народу козацьких часів. Власне, багато з цих дум Шевченко чув ще в юнацькі роки від кобзарів у своїй рідній Кирилівці але тепер він уже по-іншому, гостріше сприймає їх зміст.

Друкованими історичними і фольклорними матеріалами користувались як історики, так і поети та взагалі літератори - сучасник Шевченка. Одними й тими ж історичними даними і джерелами користувалися представники романтичного напряму 30-40-х років минулого століття, наприклад, А.Метлинський - для своєї збірки "Думки і пісні та ще дещо", або "Гулянка".

В істориків – Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, у їх попередників XVIII і початку XIX ст. у поетів-романтиків діючими особами на перше місце виступають окремі герої, зокрема гетьмани та інші полководці, навколо яких і зосереджується вся увага в історичних і літературних творах сучасників Шевченка.

Зовсім в іншому зображенні постає історичне минуле України в творчості великого революціонера-демократа Т.Г.Шевченка, навіть у творах того раннього періоду, який часто умовно називають романтичним.

Що відрізняє, зокрема, Шевченкові поеми "Іван Підкова" і "Гамалія" від творів представників української дворянської історіографії і поетів

реакційної романтики? Насамперед, народний характер цих поем та реалістичне відображення в них історичної епохи, зв'язок історичного минулого з сучасним станом України, протиставлення поетом вільного, нехай іноді й уявного минулого невільному, кріпосницькому сучасному. Твори Шевченка сповнені героїки народної боротьби проти іноземних загарбників, зокрема проти султанської Туреччини, як найзлішого ворога України.

На противагу офіційній історіографії та представникам реакційного романтизму, які вважали рушієм історії окремих героїв - гетьманів та старшин, Шевченко показує роль народу в особі козацтва. Отамани, старшини у Шевченка, як і в його сучасника М.В.Гоголя, це полководці - виконавці волі мас, волі козацького колективу. В цьому велетенська заслуга Шевченка не лише перед українською літературою, а й перед історіографією. Він, по суті, перший в українській історіографії по -новому, по - демократичному поставив питання про народ як рушійну силу історії України.

Важлива роль поем "Іван Підкова" і "Гамалія" у розвитку історичних поглядів Шевченка полягає в тому, що Шевченко перейшов у них від абстрактного оспівування козацтва до конкретного показу історичної епопеї, героїчної боротьби українського народу з його зовнішніми ворогами за свою свободу і незалежність.

У цьому ж плані слід розглядати й історичну поему Т.Г.Шевченка "Тарасова ніч", написану у Петербурзі в 1839 р. Ця поема відрізняється від двох попередніх в основному сюжетом. Якщо "Іван Підкова" і "Гамалія" присвячені історії боротьби українського народу проти Туреччини, то в "Тарасовій ночі" Шевченко вперше вдався до показу героїчної боротьби з шляхетською Польщею наприкінці XVI - на початку XVII століть.[7]

Часи ранньої творчості Шевченка (1838-1841) були початковим періодом формування суспільно-політичного світогляду та історичних поглядів поета на минуле й сучасне України. Поет став глибоко замислюватися над історією свого народу, над його тяжкою історичною долею часів кріпацтва і вже в ранній період своєї творчості в розумінні історичного минулого українського народу Шевченко піднісся ідейно вище від багатьох своїх сучасників - представників академічної дворянської історіографії.

[7] Докладніше див. нашу книжку "Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка", К., 1957.

*Відтворення Коліївщини в поемі "Гайдамаки".**

Поема "Гайдамаки", як і багато інших творів Шевченка, написаних на історичну тематику, відзначається не тільки силою своєї художньої майстерності, а й правдивим у своїй основі зображенням цих подій, якщо не рахувати деяких відхилень від історичної точності, що є властивим для художника.

Боротьба селянсько-козацьких мас проти кріпосницького та національно-релігійного гніту показана Шевченком у "Гайдамаках", була провідною ідеєю цієї історичної поеми. Силою свого історизму поема "Гайдамаки" була настільки переконлива, що читачі протягом більш як півстоліття після виходу її в світ, аж до появи наукової історичної літератури з цього питання, інакше й не уявляли Коліївщини, як її подав Шевченко.

Поему "Гайдамаки" Шевченко закінчив у 1841 р. в Петербурзі. Початок роботи над нею відноситься до 1838 р., коли поета було викуплено з кріпацької неволі. Ідею ж написання "Гайдамаків" Шевченко виношував уже з перших днів своєї поетичної творчості. Цю поему, як і деякі інші, що ввійшли раніше до "Кобзаря", він присвятив дню свого визволення з кріпацтва - 22 квітня 1838 р. Цей день Шевченко називав "великим святом".

Дослідити, якими історичними джерелами користувався Шевченко при написанні цього кращого твору на історичну тематику, вже робили спробу деякі історики і літературознавці. Так, наприклад, ця проблема була поставлена у праці Івана Шпитковського, написаній до сторіччя з дня народження Шевченка.[8] На використання поетом деяких друкованих джерел указав К.Г.Гуслистий.[9]**

Є підстави гадати, що в основі поеми лежить народна версія, тобто народні уявлення про Коліївщину. У "Передмові" до поеми Шевченко писав: "Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого". Судячи з цього висловлення можна сказати, що літературні джерела до "Гайдамаків" були використані Шевченком лише як допоміжні.

---

[8] І.Шпитковський. "Гайдамаки" Шевченка як пам'ятник Коліївщини. Збірник пам'яті Т.Г.Шевченка, К., 1915.

[9] К.Гуслистий. Коліївщина в творах Шевченка, "Збірник до 125 -ліття з дня народження Т .Шевченка", Вид-во АН УРСР, 1939.

Тобто головне уявлення про Коліївщину склалося у Шевченка не на підставі книжних джерел та архівних записів, а, головним чином, на основі невмирущої народної творчості та взагалі історичної народної традиції, що збереглася за життя поета, особливо на Правобережній Україні, головні області якої (і найбільше Київщина) були центром повстання гайдамаків. Події, що тоді відбувались, охопили околиці Кирилівки, Моринець та весь Звенигородський повіт на Київщині, де жили Шевченки. І звичайно Шевченків дід міг пам'ятати Коліївщину. Слід гадати, що таких дідів на батьківщині поета до 40-х років XIX ст. жило ще багато. Від них і могли йти історичні свідчення про Коліївщину.

Про головне джерело своєї поеми Шевченко у самому творі говорить так:

Бувало в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Ґонта ляхів покарав.
Столітні, очі, як зорі сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.
("Епілог")

Шевченко прямо вказує на те, що твір свій він написав "без книжної справи", так, як "дід колись розказував - нехай здоров буде".

Минуло трохи більше половини століття після бурхливих історичних подій 1768 р., але ці події були настільки свіжими в пам'яті народу, що збереглися майже з точністю. Шевченко на їх основі відтворив дух епохи і показав історію визвольної боротьби українського народу 60-х років XVIII ст. З цього погляду поема "Гайдамаки" є сама по собі важливим джерелом про Коліївщину. Головний зміст подій зафіксований в ній з уст живих свідків цих бурхливих історичних

подій, з уст сучасних і близьких до них поколінь українського народу.

Важливим джерелом для Шевченка були також українські народні пісні про гайдамацький рух. Частина з них у той час була вже зібрана і надрукована Максимовичем у його збірці українських народних пісень, виданій у Москві в 1834 р. Переважну ж більшість цих пісень Шевченко знав з народних уст і подав у “Гайдамаках” у власній інтерпретації. Ці пісні проникнуті духом класової національно-визвольної боротьби.

Провідною ідеєю поеми “Гайдамаки” є ідеї боротьби проти кріпосницького і національного гніту польської шляхти на Україні у XVIII ст. Проте слід мати на увазі, що ця історична поема сягає далеко за межі завдань показу тяжкого минулого українського народу і його боротьби з віковічним ворогом - польською шляхтою. Шевченко у цьому творі проводив також лінію від минулого українського народу до тяжкого сучасного, коли Україна була пригнічена царизмом, а українське селянство стогнало, не менш як за Польщі, від визиску “власних”, українських, російських та польських поміщиків.

Своє ставлення до сучасного Шевченко особливо яскраво виявив у творі, що безпосередньо примикає до “Гайдамаків”, - поемі “Холодний Яр”. У цій поемі Шевченко викриває, зокрема, реакційні погляди на гайдамацькі рухи представників буржуазно - дворянської історіографії. Про давно минуле Шевченко згадує в “Холодному Ярі” тільки між іншим. Поет тут проводить думку, чи варто будити, “що давно минуло”, те, що вже “добре заснуло”. У творі є таке місце, де говориться про давні часи:

В яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом -
Одностайно стали
На ворога лукавого,
На лютого ляха.

Але не це в даному разі головне для Шевченка. Не минуле України турбує поета, а сучасне тяжке становище народу. Повстання 1768 р. виступає тільки як приклад минулого у боротьбі за волю. Шевченко в поемі “Холодний Яр” запитує у свого покоління першої половини XIX ст.

Де ж ти дівся, Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати?
Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?

Пізнання історії гайдамацьких рухів, поширення ідеї Коліївщини для Шевченка було метою пробудження і ненависті до нових катів, до нових ляхів - російських та українських поміщиків, до всіх гнобителів народу, що хотіли б заховати й сліди героїчного минулого, заплямувати й спотворити це минуле. Поет ганьбить тепер уже не польсько-шляхетську неволю, як це він робив у "Гайдамаках", а нові кріпосницькі кайдани. Він закінчує свій твір виявом класової ненависті до тих, хто закував народ у кріпосницькі пута і пророкує нову кару гнобителям XIX ст.

Ви - розбойники неситі;
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде.
Тяжке лихо!
....
Во в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.
("Холодний Яр")

Ми вдалися до розгляду спорідненої з "Гайдамаками" історичної поеми "Холодний Яр", щоб глибше переконатися в тому, що твір

“Гайдамаки” був підкорений тій же ідеї, що й “Холодний Яр”, - ідеї не тільки показу історії героїчної боротьби українського народу проти польської шляхти, але й заклику до боротьби проти царизму та кріпосників-поміщиків, проти всього існуючого ладу. “Гайдамаки” - це пропаганда Коліївщини проти царизму і кріпосництва, проти національного гноблення українського народу.

Поема “Гайдамаки” є втіленням революційних дум поета. Він їх посилає на Україну, хоч знає, що там їх може зустріти лихо, але все ж знайдеться й душа щира, що не дасть їм загинути. Ці поетові думи звернені до народу, до таких бідняків, як Ярема у постолах, а не до панів, “письменних, друкованих”. Не для власної слави, “того дива” і не “задля грошей” оспівує поет минулу історію свого народу, а для того, щоб показати тяжку долю “громади у сіряках”, тієї суспільної верстви, яка принижена “друкованим”, письменним панством.

У “Гайдамаках” Шевченко, як і в більш ранніх своїх творах, прославляє колишню волю, протиставляючи їй сучасну неволю. У Шевченка, як і в усього трудового українського народу, живуть спогади про героїчне минуле. У свій час проф. В.І.Пічета справедливо відмітив, що спогади у Шевченка “про минуле України” - це пам’ять про історичні подвиги українського народу... Ці спогади зміцнювали віру в краще майбутнє змученого неволею народу”.[10] Перед Шевченком повставали сумні картини сучасного і блискучі сторінки героїчного минулого українського народу.

Вступ до “Гайдамаків” є ніби окремим уривком поеми, щось подібне до передмови. Основний зміст самої ж поеми починається розділом, який Шевченко назвав “Інтродукція”. Якщо попередня частина твору являє собою ліричний вступ, то “Інтродукція” за своїм характером є вступом історичним у повному розумінні цього слова. Т.Г.Шевченко вибрав навіть метод викладу, властивий історичному творові. В “Інтродукції”, як вступі до цілої поеми, Шевченко подав історичний фон, на якому розгорнулися події 1768 р. – Коліївщина. Поет зобразив, зокрема, внутрішнє становище Польщі XVIII ст., становище шляхетчини – “вельможної пані, що мірялася з москалем, з ордою, з султаном і німотою”, показав цілу епоху в історії польсько - шляхетської держави - від XVI до XVIII ст. З цілковитою історичною точністю відтворив він засобами художнього слова її державний лад, змалював паразитичне життя і політичну розбещеність шляхти, яка “день і ніч гуляє”, “королями коверзує”, показав, як внаслідок

[10] В.И. Пичета. “Неволя” в творчестве Шевченко, ж.”Украинская жизнь”, 1914, № 2.

панування шляхетської анархії слабшала політична і державна сила Польщі і, нарешті, настав повний розвал державного ладу.

Які джерела Т.Г.Шевченку послужили для написання цього історичного вступу до "Гайдамаків"? Насамперед живі спогади про сумний кінець шляхетсько-польської держави, який наступив, як відомо, наприкінці XVIII ст. Ці спогади жили на Правобережній Україні ще й у першій половині XIX ст. Тоді ще шляхта мріяла про відновлення шляхетсько-польської держави. Про це наслухався Шевченко, перебуваючи з паном Енгельгардом у Вільні і Варшаві, особливо в дні бурхливих листопадових подій 1830 р.

Про польсько-шляхетський державний лад були тяжкі спогади серед українського народу. Про це пише Шевченко в одній з своїх приміток до "Гайдамаків": "Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили, і не диво, бо то була все шляхта honorowa,* без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба". Ми бачимо тут оригінальний народний вислів – "робить не хочеться, а їсти треба." Це свідчить про те, що Шевченко здобував уявлення про шляхетську сваволю від народних спогадів та переказів.

Історичні факти Шевченко взяв з літератури. Так, наприклад, він посилається на "Энциклопедический лексикон" Плюшара, т.V, зокрема на статтю "Барська конфедерація". Можна припустити, що, перебуваючи в Литві, а потім у Петербурзі, Шевченко міг використати значну літературу з історії Польщі. Він робив властиві йому висновки з прочитаного, внаслідок чого в "Інтродукції" шляхта, а особливо "барські конфедерати" зображені в найнегативнішому плані.

На Україні, в народній пам'яті конфедерати довго лишалися такими, якими їх подав Шевченко, а саме, як такі, що

Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тимчасом гайдамаки
Ножі освятили
("Інтродукція")

Після історичного вступу – "Інтродукції" поет розкриває історію селянського повстання 1768 р. Головною силою цього руху Шевченко справедливо вважав народні маси, селянські і козацькі низи, "громаду у сіряках". Прообразом, головним представником цієї громади є наймит "сіромаха" Ярема, що в розділі "Червоний банкет" прозваний Галайдою.

Ярема - образ не історичний, взятий поетом довільно. У примітці Шевченко сам говорить, що "Галайда вполовину видуманий". Отже, замість Яреми поет міг виставити будь - яке ім'я, аби воно лише відобразило справжніх героїв повстання. "Ярема, сирота убогий: ні сестри, ні брата, нікого нема".

Ярема - це тисячі тих, кого мучать "лихо-злидні", кого "хилить доля"; це кріпаки, власність шляхти, наймити орендарів, що служать посередниками у шляхти і магнатів.

Яремі і подібним до нього протистоять конфедерати. В поемі "Гайдамаки" не випадково за розділом "Ярема" йде частина поеми – "Конфедерати". Історичним джерелом для написання цього розділу, як і "Інтродукції", Шевченкові послужили народні оповідання і названі нами письмові джерела. Сваволя конфедератів тут відображена з усією історичною правдивістю.

Розділи "Ярема", "Конфедерати" і "Титар" відносяться до тих частин твору, в яких Шевченко, почавши від Інтродукції показує історичні передумови Коліївщини. Відобразивши в основному правдиво ці передумови, поет з художньою майстерністю зумів подати і самі історичні події.

Напружене становище на Україні, розташування класових сил напередодні повстання, яскравий національний колорит цього руху Шевченко показав у розділі "Свято в Чигирині". У цьому розділі більше, ніж у будь-яких інших частинах поеми, поєднано елементи демократичного романтизму з класовими соціальними поглядами Шевченка на історію України, зокрема на історію селянського руху 1768 р.

Селянський і козацький рух Коліївщини Шевченко розглядає як продовження традицій визвольної боротьби українського народу попередніх XVII і початку XVIII століть. У розділі, що нагадує собою цикл народних пісень, Шевченко знову, як колись у перших своїх історичних творах, протиставляє уявну козацьку волю сучасному тяжкому стану України.

Чигирин, колишня столиця гетьманів, подана вірно, як важливий осередок, область, де виник і розвинувся селянський рух та рух гайдамаків у XVIII ст. Гайдамаччина у Шевченка - це наслідування визвольного руху проти гніту польської шляхти попередніх поколінь українського народу. У 1768 р., як і колись, понад сто років тому, за Б.Хмельницького,

Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися:старий,малий

Убогий,багатий,
Поєднались,-дожидають
Великого свята.

Навколо Чигирина повстанці, як орли "на гвалт України налетіли: За кров і пожари пеклом гайдамаки ляхам оддадуть". Таким чином, повстання 1768 р. Шевченко розглядає, як всенародну боротьбу проти польсько-шляхетського панування, подібну до визвольної війни 1648-1654 рр.,боротьбу усього українського народу проти віковічного ворога - польської шляхти, католицизму і унії.

Головним змістом розділу "Свято в Чигирині" є подія, що викликала і викликає й нині сумнів у деяких істориків щодо її достовірності. Мається на увазі освячення православним духовенством ножів - зброї, з якою йшли на бій з польськими панами і ксьондзами гайдамаки. Шевченко освячення ножів сприймає, як факт достовірний. "Так про Чигиринське свято розказують старі люди", пише він у примітці до свого твору. Поету достатньо того, що ця подія існує в пам'яті народу, вона для нього є достовірною і важливою. М.Максимович у своєму творі "Сказання про Коліївщину" підтверджує цю подію як справді історичну. Він писав: "Галаслива, різнобарвна громада козаків поклонилась Залізнякові, проголосила полковником і слідом за ним рушила до монастиря. Там відслужили молебен. Мелхиседек благословив Залізняка, його дружину і зброю"[11] Це благословіння зброї ігуменом Мотронинського монастиря біля Чигирина показане Шевченком як освячення ножів.

Серед сучасників Коліївщини і пізніших поколінь українського народу панувала думка про те, що Катерина II прислала гайдамакам зброю. Ця наївна віра народних мас у добрі наміри російського царизму XVIII ст. була наслідком віковічного прагнення українського народу до возз'єднання з Росією, за прикладом українців Лівобережжя, які були вже давно, понад століття, в складі Російської держави.

Поет хоч і сприйняв цей факт як історичний, але розумів облудну політику Катерини II щодо селянського повстання 1768 р. Шевченко іронізує з приводу того, що Катерина II прислала допомогу:

Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані.
Уміла що кому давать,

[11] М. Максимович. Собр.соч.,т.1, стор.633-634.

Нівроку їй, нехай царствує,
Нехай не вадить, як не чує.

Серед населення Правобережної України тоді ходили настирливі чутки, що цариця Катерина прислала “золоту грамоту”, в якій закликала гайдамаків йти на Польшу. Ця грамота нібито була вручена Залізнякові ігуменом Мотронинського монастиря Мелхиседеком.

Максимович на основі джерел, які були в його розпорядженні, розповідає про це дещо інакше. Він пише, що “Мелхиседек благословив Залізняка на цей подвиг і обіцяв виготовити універсал для заклику до народу”. Пізніше Залізняк одержав обіцяний універсал від Мелхиседека. Архієрейський писар Молдован, що був на ту пору в Мотронинському монастирі, написав ту грамоту на пергаменті золотими буквами, тому вона й прозвана золотою грамотою.[12] В грамоті закликалося український народ знищувати уніатів, католиків, єврейських орендарів і шинкарів, після чого Україна стане вільною, як була за Хмельницького. Для більшого успіху грамоти було поширено чутку, ніби вона надіслана запорожцям від російської цариці.[13]

Ймовірно, що така фальсифікована грамота цариці існувала і чутки про неї ширились серед народу. Версія про надіслання її царицею знайшла своє відображення в народній творчості. В одній з народних пісень про Коліївщину є такі рядки:

А наш сотник Гонта
Папір від цариці дав,
Всім уголов сказав,
Та й, давши нам,
Що цариця кошовому
Звеліла так служити,
Щоб йти в Польщу...ляхів палити.[14]

Народні перекази про “золоту грамоту” та ножі, які нібито прислала Катерина П, були відомі Шевченку. Чутки про царицину “золоту грамоту” були такими поширеними і переконливими, що навіть правитель Лівобережної України П.А.Рум’янцев повірив у їх достовірність. Він

[12] М.Максимович. Сказание о Колиивщине, Собр.соч., т.1, стор.633.
[13] Там же.
[14] “Киевская старина”, 1882, IX, стор.586.

припускав наявність царського указу про те, щоб правобережні і запорозькі козаки йшли походом у Польщу і знищували шляхту.[15]

М.Костомаров підкреслив, що до народних чуток про уявну допомогу повстанцям з боку Катерини II додавалась ще й версія польсько-шляхетських істориків, які складали провину за Коліївщину на політику російського уряду і надавали вірогідності байкам про те, нібито імператриця Катерина II через своїх агентів ширила маніфест, щоб підняти проти поляків український народ.[16]

Погляди польських шляхетських істориків спростував С.М.Соловйов. Він використав більш достовірні польські джерела і довів, що маніфест, який ширився нібито від імені Катерини II на Правобережжі, є ніщо інше як фальсифікація.[17]

Ми вже підкреслили, що головною рушійною силою в русі Коліївщини Шевченко вважав кріпосне селянство і козацтво. Між ними він не проводить різкої межі, але проводить її між старшиною і запорозькими козаками.

Неначе в ірій, налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина, -
На певне діло налетіли.
Козацьке панство походжає
В киреях чорних, як один,
Тихенько, ходя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

В цілому ж поет розглядав цей рух як всенародний. В розділі “Свято в Чигирині” яскравіше, ніж в інших частинах поеми, показано соціальні сили, що виступали на боротьбу проти шляхти. В цій частині ні поеми Шевченко хотів підкреслити урочистість і військову організованість табору повстанців. У ході битв з польською шляхтою, крім Залізняка і Ґонти, Шевченко не показав ні старшини, ні “козацького панства в чорних киреях”. В повстанні вирішальну роль відіграють народні маси.

[15] Переписка гр. А.П. Рум’янцева о восстании в Украине 1768 г. “Киевская старина”, 1882, IX, стор.531.
[16] Н. Костомаров. Материалы для истории Коливщинн или резни 1768 г.,”Киевская старина”, 1882, т.VIII, стор.297.
[17] С.М. Соловьев. История России с древнейших времен, издание “Общественная польза”, т.XXVII, стор.307.

Розмова старшини, ставлення до неї простих козаків (”Свято в Чигирині”) говорять про те, що Шевченко вірно уявляв собі соціально-класовий склад учасників гайдамацького руху. Він бачив соціальну нерівність, бачив, що не всі старшини брали участь у Коліївщині і навіть не всі вони співчували цьому рухові. Це видно, наприклад, з розмови першого старшини, який говорить про Головатого. Очевидно, Шевченко мав на увазі відомого запорозького багатія, суддю війська Запорозького, Антона Головатого. До таких осіб поет ставиться негативно. Так, негативне ставлення до Головатого Шевченко виявляє словами другого і третього старшин. “Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся – скрізь Головатий. “Коли сам, каже, не повершу, то синові передам”. Старшина третій: “Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізняком; таке розказує про його, що цур йому! Кошовим, каже буде, та й годі; а може, ще й гетьманом, коли теє…”

Шевченко бачив класові суперечності в козацтві. Він виявив це у зневажливому ставленні запорожця до старшини під час слухання пісні кобзаря. Це та сцена, в якій гайдамака звертається до кобзаря Волоха з словами: “Та не голосно, щоб не почула старшина” Як пригадуємо, запорожець на це відповів: “А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старшина - батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть”. І кобзар виконує народну пісню, яка широко відома й до наших днів, - пісню про Максима Залізняка “Літа орел, літа сизий”. Цю пісню Шевченко, серед безлічі інших, знав напам’ять і дуже любив.

Поет з історичною правдивістю показує основні рушійні сили в боротьбі проти польської шляхти – селян-гайдамаків і козацькі низи, особливо запорожців. Шевченкові історичні погляди на дане питання підтвердили пізніші наукові дослідження про Коліївщину, зокрема праця М.Максимовича “Сказання про Коліївщину”[18] та ряд праць інших істориків. Погляди Шевченка на рушійні сили повстання 1768 р. підтвердила радянська історична наука.

Звернемо увагу на одну деталь у розділі: “Свято в Чигирині”. Йдеться про участь у народних рухах на Україні неукраїнського населення, зокрема молдаван і волохів. Український народ у своїй пам’яті, в усній творчості проніс через століття факти спільної боротьби багатьох народів Східної Європи проти польської шляхти. Як відомо, у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. активну участь

[18] М.Максимович. Собр.соч., т.1, стор.623-653.

брало населення Молдавії і Валахії. Цей факт не пройшов повз увагу Шевченка. Поет зробив порівняння між визвольною війною 1648-1654 рр. та Коліївщиною і не забув нагадати про участь у цих рухах волохів і молдаван. Для цього він вклав у вуста кобзаря народну пісню.

Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі –
Наймити татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!

Далі в поемі вміщено заклик до братання цих народів з народом українським. Брататися так, як за часів "Богдана, старого гетьмана". Шевченко вказує, що ці, гноблені турками народи тільки тоді будуть вільні ("будете панами"), коли наслідуватимуть приклад гайдамаків, коли вони з ножами піднімуться проти своїх гнобителів.

Шевченко надавав великого значення дружбі пригноблених народів і завжди прагнув висвітлити історичні приклади такої дружби і братерства трудящих усіх націй.

Найцікавішим і найбільш яскравим з історичного погляду місцем у розділі "Свято в Чигирині" є остання його частина, де подано патріотичну промову благочинного перед освяченням ножів. У цій частині розділу поеми найяскравіше визначились погляди Шевченка на історичне минуле України. Благочинний, що виступає з патріотичною промовою, особа безіменна. Для Шевченка її ім'я не має значення. Чи то був ігумен Мотронинського монастиря, відомий Мелхиседек Значко-Яворський, що зазнав гоніння і навіть ув'язнення перед повстанням, чи, може, хтось інший, для Шевченка це байдуже. Промова, вкладена поетом у вуста безіменної духовної особи, в даному разі є виразом патріотичних почуттів і помислів самого автора, тут до народу звертається сам поет, який переніся думкою в епоху повстання 1768 р. Він прославляє Чигирин як центр колишнього політичного життя України. Чигирин для поета є національною святинею.

Кругом святого Чигирина
Сторожа стане з того світу,

Не дасть святого розпинать.

До гайдамаків він звертається із закликом захищати Україну. “А ви Україну ховайте: не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадать”. Тут Шевченко виступає як великий патріот своєї вітчизни. В часи тяжкої і жорстокої миколаївської реакції, в період найтяжчого кріпосницького і національного гноблення ці слова поета звучали як революційний заклик до боротьби з царським самодержавством.

Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
. . . .
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть.

Шевченко вірно уявляв історію боротьби українського народу від початку XVII ст. і до Коліївщини. Пожежа народного повстання проти іноземних поневолювачів - польської шляхти з того часу не гасла. Готуючи гайдамаків до бою, промовець викликає з того світу героїчних предків, які б запалили повстанців до боротьби проти найлютішого ворога, закликає до помсти за вікову наругу і знущання.

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом.
Лях гуляє! Нема Богдана червонить
І Жовті Води й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: - Тяжко жити

Я сохну, сохну… Де Тарас?
Нема, не чуть...

Шевченко до цього уривка робить пояснення: "Павла Наливайка живого спалили в Варшаві. Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигирина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигирина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський)".

Долю Острянина Шевченко уявляв так, як це подано в "Історії Русів" Георгія Кониського та "Історії Малої Росії" Бантиш-Каменського. Цей факт там висвітлюється таким чином, що Острянин нібито з тридцятьма сімома старшинами був люто катований і страчений у Варшаві.[19] Такі погляди були тоді поширені в усій історичній літературі. Страта Острянина описана в "Истории Руссов".[20] Пізніше ці погляди були спростовані новими дослідженнями, якими доведено, ще Острянин не був страчений і навіть полонений, а з кількома тисячами козаків, після поразки під Жовнином, на Лубенщині, відступив у 1638 р, в межі Російської держави, поселившись у Слобідській Україні, біля Чугуєва. Ці дані під час написання "Гайдамаків" не були відомі Шевченкові.

Щож до долі Наливайка, то вона в основному вірно відбита в історичній літературі першої половини XIX ст., за винятком деяких деталей. Так, наприклад, в "Історії Русів" говориться, що Наливайко був спалений у Варшаві в мідному бику.* Цю версію використав і Шевченко, коли писав, що Наливайка "живого і мертвого спалили". Насправді ж, як стало відомо пізніше, Наливайкові у Варшаві було відтято голову. До того ж, в історичній літературі початку XIX ст. Наливайко називається Павлом. Тому Шевченко теж називає його так, хоч насправді, як потім було встановлено історичними дослідженням, ім'я Наливайка було Северин. У поемі "Тарасова ніч" Шевченко вустами Тараса загрожує мстити за Наливайка, називаючи його Павлом: "Ні, прокляті католики, кров'ю червоною почастую за Павлову праведную душу". Про "дух великого Наливайка" Шевченко говорить у поемі "Никита Гайдай", написаній російською мовою, та в творі "У неділеньку у святую". В цьому творі Шевченко двічі згадує про те, як козаки замість старого Лободи Івана (справді ж Лобода називався Григорій), обрали "преславного запорожця

[19] Д.Бантиш-Каменський. История Малой России, ч.1, М., 1830, стор.124.
[20] Георгий Кониский. История Русов или Малой России, М., 1846, стор.55-56.

Павла Кравченка-Наливайка". Варварську наругу над останками Богдана Хмельницького та його сина Тимоша Шевченко показав вірно.

У висвітленні діяльності Богуна Шевченко теж відходить від історичної точності. Насправді Богун розбив польське військо зимою 1651 р. не на Інгулі, як це говориться в Шевченка, а на Бузі. Про розгром Богуном польського війська на чолі з Калиновським під Вінницею пише і Бантиш-Каменський в "Історії Малої Росії", якою і користувався поет.[21] У примітці Шевченка читаємо: "Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зіновій Богдан вирізав 40 000 з чимсь - то ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав ляхів над Альтою, і та ніч, в котору те трапилось, зоветься Тарасова, або Кривава".[22] Шевченко в даному разі посилається на Бантиш-Каменського, який описав битву Тараса Федоровича під Переяславом. Але цю подію Бантиш-Каменський, слідом за "Історією Русів", називає "Тарасова ніч", але ніде не вживає "Кривава". Так само ні одно з тодішніх і пізніше виявлених історичних джерел не згадує про 40-тисячне польське військо, розбите під Корсунем 16 травня 1648 р.Очевидно, відомості про сорок тисяч польських жовнірів, убитих під Корсунем, Шевченко взяв з історичних пісень українського народу часів визвольної війни 1648-1654 рр.

В історичних піснях кількість убитих, або тих ворогів, що нападають, народна фантазія часто перебільшує. Так, наприклад, у пісні про загибель полковника Нечая, героя визвольної війни 1648 - 1654 рр. співалося:

"Ой погляне козак Нечай за тихії води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди"[23]

Тимчасом відомо, що Д.Нечай загинув у 1651 р. в містечку Красному на Поділлі, в завзятому бою з відносно невеликою частиною польського війська, яке напало на нього зненацька.

Про погляд Шевченка на селянсько-козацьке повстання 1768 р як на продовження попередніх рухів проти Польщі, за визволення українського народу з-під влади польської шляхти говорить і поема "Швачка" (Ой не п'ється горілочка, не п'ються меди) - твір, близький до "Гайдамаків" і "Холодного Яру". Цю поему Шевченко написав у 1848 р., тобто в перші

[21] Д.Бантиш – Каменський. История Малой России, ч.1, М., 1830, стор.288.
[22] Т. Шевченко. Твори, т.1, стор.609.
[23] Акад. Ф.М. Колеса. Хмельниччина в українських народних піснях і думах "Записки історичного та Філологічного Факультетів Львівського державного університету ім.І.Франка", т.1, Львів, 1940, стор.51.

роки свого заслання, у Кос-Аралі, і присвятив її своєму улюбленому героєві, оспіваному в народних піснях - одному з ватажків повстання 1768 р. Микиті Швачці. Швачка, подібно до Залізняка і Ґонти, рішуче боровся проти шляхти. Він закликав повстанців йти "у Фастів гуляти, ляхів мордувати, насмерть убивати, свого батька козацького будем поминати". Тут під "батьком козацьким" Шевченко мав на увазі відомого героїчного фастівського полковника початку XVIII ст. Семена Палія, який очолив визвольний рух проти польських панів на Правобережній Україні. Його й викликає з могил Швачка, подібно до того, як благочинний викликає з того світу славного Богдана, Остряницю, Наливайка, Богуна, Тараса та ін.

У цілому розділ поеми "Свято в Чигирині" підводить читача до розуміння вирішальних подій Коліївщини.

У розділі "Треті півні" показано продовження подій, що вібувалися навколо Чигирина напередодні повстання. Це останній день перед Коліївщиною - коли "Україну катували ляхи скажені". Разом з тим це ніби окрема поема, в основі якої лежить народна пісня і народні перекази, що збереглися в пам'яті старого покоління, яке брало участь у повстанні "щоб дітям потім розказать, щоб і діти знали, внукам розказали, як козаки шляхту тяжко покарали за те, що не вміла добре панувать".

У цій частині поеми Шевченко підкреслив велич подій, що ось-ось мали розгорнутись, як тільки проспівають треті півні. Спів третіх півнів був сигналом до збройного виступу повстанців - гайдамаків. Поет прагнув показати напружену обстановку перед повстанням, показати, що вже перед цим Україна "довго гоміла". Таким гомоном був гул гармат, від якого "земля стогне, гнеться, сумно, страшно, а згадаєш - серце усміхнеться". Шевченко на справедливі битви дивиться з радісною усмішкою в серці. Поет виправдовує ці битви. Історичні події, описані в "Гайдамаках", Шевченко ставить поряд з найвизначнішими битвами, які знала до цього Україна і Західна Європа, зокрема битвою на Альті біля Переяслава в 1630 р., розгромом польської шляхти біля Корсуня в 1648 р. і Варфоломіївська ніч у Франції в 1672 р. Порівняння цих історичних подій Шевченко зробив у ліричному зверненні до місяця:

Місяцю мій ясний! з високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену, і там розлилось,
Не знать за що, крові широкое море
А тепер що буде!..

У розділі "Треті півні" Шевченко показав кінцевий момент підготовки повстанців-гайдамаків до вирішальних битв з шляхтою. Тут центральне місце знову таки займає Ярема, який прямує "до ляхів поганих у Черкаси", щоб встигнути туди, поки третій півень заспіває. Тут, як нам здається, доречно буде розглянути питання про те, як Шевченко уявляв мету боротьби народних мас проти шляхти в 1768 р.

У питанні про кінцеву мету Коліївщини погляди Шевченка були ще не зрілі, науково не сформовані. Поет йде за селянською стихією і виступає як селянський демократ. Він радіє "пекельному святу, що по всій Україні сю ніч зареве; потече багато, багато шляхетської крові". Ці слова сказані з такою пристрастю, ніби він готовий взяти участь у цих бурхливих і кривавих подіях. Проте Шевченко не дає відповіді на питання - за яку мету, за що "Дніпро в цю ніч уп'ється шляхетською кров'ю".

Ми вже згадували про те, що твір Шевченка "Гайдамаки" був підкорений не лише показу ідеї героїчної боротьби українського народу проти польської шляхти, але й заклику до боротьби проти царизму і кріпосництва. Поема "Гайдамаки" - це пропаганда селянського повстання проти царизму і поміщиків. Але за яку ж мету повинно боротися селянство? В даному разі поет ще не міг відповісти на це питання.

Йдучи на бій, Шевченків Ярема в латаній свитині, з свяченим ножем у руках думав про те, як після перемоги над шляхтою наступить воля й "козак оживе".

Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе.

Для кріпосних селян-посполитих України ідеалом звільнення від кріпацької залежності було повернення або перехід у вільний стан, в козацтво. Прагнення до покозачення, тобто до звільнення від кріпацтва, було мрією селянських мас протягом цілих століть, аж до кінця XVIII ст. Відгомін його ми спостерігаємо навіть у XIX ст. Прикладом може бути антикріпосницький виступ селян на Київщині "Київська козаччина" 1855р.

Цікаво нагадати тут, що російське селянство, піднімаючись на боротьбу проти кріпацтва, не могло виробити інших ідеалів, як боротьба за доброго царя. Селянський рух у Росії мав царистський характер, але і в російському селянському русі XVII- XVIII ст. велике місце займало прагнення селянства до переходу у вільний стан – в козацтво. Українське ж селянство, яке боролося проти кріпосницього і національного гніту,

прагнучи стати вільним, не могло уявити іншого політичного ладу, як козацький устрій, що був колись ідеалом для кріпосного селянства.

У "Гайдамаках" Шевченко, як ми вже бачили, згадує кращих представників козацтва, що прославились у боротьбі проти зовнішніх ворогів, особливо проти польської шляхти, - славного Богдана, Наливайка, Тараса Трясила, Остряницю та ін. Про народних вождів, булава яких "блисне в степах України", думав і Шевченків Ярема, а з ним і сам поет. В даному разі відображено національно-визвольні прагнення народу.

У розділі "Червоний бенкет" Шевченко показав, як на світанку після співу третіх півнів розпочалось повстання. Почався кривавий "червоний бенкет" :

Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє,
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь,
Горить Канів,
Чигирин,Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася.
Аж на Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Домаху гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.

Шевченко вірно показав, що повстання 1768 р. почалося на Смілянщині, зокрема в Медведівці. У примітці він вказує на джерело, з якого взято ці відомості. Таким джерелом були народні перекази, які чув Шевченко, можливо, від свого діда. Він пише у примітці: "Розказують, що Залізняків есаул, не діждавшись третіх півнів, запалив Медведівку - містечко між Чигирином і Звенигородкою".[24] Хто був цей "есаул", встановити важко. Те, що саме так почалось і розгорталось повстання,

[24] Т. Шевченко. Твори, т.1, стор.609-610.

підтверджують польські і наші вітчизняні письмові джерела та історичні дослідження. Отже, народні свідчення, якими користувався Шевченко, були в цьому відношенні вірогідними. Поет лише в деталях іноді ухиляється від дійсних історичних фактів. Мається на увазі те, наприклад, що Гонта був на Поліссі, що повстання спалахували й там і ширилися на Волині.

Розділ, в якому розповідається про події, що розгорталися в Будищанському лісі, названо "Гупалівщина". У примітці поета до цього розділу сказано: "Село Будища, недалеко від Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже зруйновані!"

У цьому розділі описано події, що сталися після першого ж дня повстання і розгортались далі. В ньому Шевченко показав широкий розмах народного руху, внаслідок якого була така картина:

Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу –
Тільки старших, а так шляхта –
Купою на купі...

Далі поет говорить про те, що в селах "осталися діти та собаки, - жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки". Тут же Шевченко пробує з'ясувати причини, внаслідок яких лилася людська кров, розібратися, хто в цьому був винен. Винуватцями кривавих подій поет вважав польську шляхту, римсько-католицьке духовенство в особі ксьондзів і ордену єзуїтів, який був зброєю поневолення українського народу.

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю.
А хто винен? Ксьондзи, єзуїти!

Найголовніші події Коліївщини, що відбувалися в Лисянці та Умані, показані в розділах "Бенкет у Лисянці" та "Гонта в Умані". Між цими розділами встановлено самостійну частину поеми "Лебедин", присвячену, головним чином, долі титаревої дочки Оксани та Яремі. Чи є зображена поетом сцена в Лебедині історичним фактом, відповісти важко. Можливо, ця подія вигадана автором, як і самі особи Ярема та Оксана. Взагалі цей розділ є ліричним відступом поета. Він нагадує, як і в багатьох інших місцях

поеми, народну пісню. Добролюбов з цього приводу писав: У Шевченка ми знаходимо всі елементи української народної пісні. Її історична доля навіяла йому цілу поему "Гайдамаки", чудово різнобарвну, живу, повну сили і цілком відповідну народному характеру або, в крайньому разі, характеру малоросійських історичних дум. Поет цілком проникається настроями епохи і лише у ліричних відступах помітний сучасний оповідач".[25]

У розділі "Бенкет у Лисянці" Шевченко зображує розправу гайдамаків над шляхтою. Розкриваючи історію цих подій, поет іде за народними переказами про зустріч у Лисянці Залізняка з уманським сотником Іваном Гонтою. У примітці він пише, що в Лисянці "зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито збудований".[26] Можливо, що така версія була поширена на Правобережжі, коли Шевченко слухав розповідь свого діда про Коліївщину. Пізніше історичними дослідженнями доведено, що Залізняк зустрівся з Гонтою і почав діяти разом з ним під Уманю,[27] а не в Лисянці.

Зрештою це й не так важливо. Головне в тому, що поет не відступив від історичної правди в зображенні цих постатей, вірно, з історичного погляду, подав образи керівників повстання Залізняка і Ґонти. Показ героїчного подвигу Максима Залізняка, як організатора і керівника повстання, проходить через усю поему. Образ уманського сотника Івана Ґонти поет розкрив лише в останній частині твору – "Гонта в Умані". Цей розділ створений цілком на основі народних переказів та народних пісень. Уривок однієї з них - пісні про Швачку "Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи: - Будем драти, пане-брате з китайки онучі" послужив епіграфом до розділу. В розділі "Гонта в Умані" поет до кінця перейнявся настроями, що характеризуют події Коліївщини.

Перші критики Шевченкових "Гайдамаків" підкреслювали, що смерть дітей Ґонти - чи не найкраще місце в поемі.[28] Треба нагадати, що тодішня критика твердо вірила в історичну достовірність факту вбивства Гонтою своїх дітей. Так М.О.Добролюбов писав, що Шевченко "не відступив, наприклад, перед зображенням того випадку коли гайдамацький герой Гонта убиває своїх малолітніх дітей, дізнавшись, що їх зробили католиками в єзуїтському колегіумі; він довго зупиняється над

[25] Н.Добролюбов. Собр.соч., под ред. Аничкова, т.V, Литературная критика, ч.III, стор.515-516.
[26] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.610.
[27] М.Максимович. Сказание о Колиивщине, Собр.соч.,т.1,стор.637-641.
[28] Н.Тихорский. Гайдамаки, поэма Т.Шевченко, ж. "Маяк", 1842, т.IV, стор.82-106.

цим епізодом і з любов'ю малює подробиці і наслідки цього убивства".[29] Отже, Добролюбов теж вважав убивство Гонтою своїх малолітніх дітей достовірним фактом, вже не кажучи про читачів, які довгий час сприймали це як подію, що мала місце в історії.

Однак про це нічого не сказано у праці М.Максимовича "Сказання про Коліївщину". Цим самим достовірність даної події було вперше поставлено істориками під сумнів, а пізніше й зовсім відкинуто.

Про джерело, з якого почерпнуто дане місце в поемі, Шевченко у примітці пише: "В Умані Гонта убив своїх дітей за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Ґонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав про Гайдамаччину, але надрукованого нема нічого".*

В основному ж, як уже відзначалося, події, що відбувалися тоді на Україні, Шевченко подав у відповідності до історичної дійсності. М.О.Добролюбов мав цілковиту підставу вважати, що "Шевченко саме виконав свою справу так, що у всій поемі збережена повна єдність і досконала правдивість характеру козацьких повстань проти ляхів, яка збереглася майже незмінною до досить пізніх часів... У ліричних відступах, як ми вже говорили, з'являється перед нами сучасний поет, що любить свій рідний край і з сумною втіхою пригадує подвиги відважних предків".[30]

До ліричних відступів у поемі "Гайдамаки" Шевченко вдається не раз. Одним з них є "Епілог", у якому поет вказав на основні джерела і засоби побудови твору "Гайдамаки". Такими джерелами, як уже відзначалося, були для нього народні перекази, а також оповідання діда-учасника Гайдамаччини. І, звичайно, ті відступи від справжніх історичних фактів, що були в цих джерелах, маємо і в поемі.

Частина "Епілога", наприклад, про страту Ґонти наближається до історичної правди. Щодо Залізняка, то, очевидно, народним масам України була невідома його дальша доля після придушення повстання. Тому створювалися різноманітні уявлення про кінець життя Залізняка, який нібито, почувши про трагічну смерть Гонти "заплакав вперше зроду" і "вмер, неборака" - його нудьга "задавила, на чужому полі".

У примітці до цієї частини поеми Шевченко писав: "Зрадою взяли ляхи Ґонту і страшно замучили... Привезли його в кайданах у польський

[29] Н.А.Добролюбов. Собр.соч., т.V, стор.516.

[30] Там же

лагер недалеко Балти[31] з одрізаним язиком[32] і правою рукою. Б. (Браницький - М.М.), польський генерал, так велів зробити, щоб він чого-небудь не сказав на його, потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли 12 пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, і розняли Ґонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на перехресних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Ґонту, заплакав, занедужав та й умер, його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися”.[33]

Сумно,сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.
Один тільки мій Ярема,
На кий похилився,
Стояв довго...

Очевидно, що в народі існували перекази про наглу смерть Залізняка, без мордування, а також про поховання його в степу, в якому насипали високу могилу. Висока могила в українській народній традиції - це невід’ємний пам’ятник героям. Тому народ не міг уявити смерть героя Коліївщини Залізняка без цього пам’ятника. Таких народних поглядів на увічнення пам’яті героїв дотримується і Шевченко.

Пізніше історичною наукою було доведено, що Залізняк був засуджений в Києві і висланий царським урядом у Сибір, у Нерчинськ, на каторжні роботи.[34] Дальша його доля й до цього часу невідома. Пізніші історичні дослідження не так, як у Шевченка, тлумачать історичні деталі страти Ґонти.[35]

---

[31] Справді ж Ґонту стратили в Сербах, біля Могильова-Подільського.
[32] Відрізання язика не відповідає історичному факту про скарання Ґонти, див.”Киевская старина”, 1882, стор.349-353.
[33] Т. Шевченко. Твори, т.1, стор.61.
[34] Несколько данных о судьбе Железняка после ареста в Умани по документам, сообщенным Максимовичем.”Киевская старина”, 1882,ХІІ, стор.564-568.
[35] Див. В.Антонович. Уманский сотник Иван Гонта,”Киевская старина”, ХІ, стор.250-276. Отрывки из записок анонима, “Киевская старина”, 1882, ХІ, стор.349 – 353.

Шевченко закінчує поему “Гайдамаки’, як і всі перед цим написані історичні твори, сумуючи за сучасне становище України.

Розглянувши поему “Гайдамаки” з точки зору історичних поглядів Т.Г.Шевченка, можна зробити висновок, що цей літературний твір побудований на великому історичному матеріалі. В ньому поет виступає із сформованими, революційно-демократичними поглядами на історичне минуле українського народу, зокрема на історію селянсько-козацької боротьби проти кріпосницького та національно-релігійного гніту польської шляхти. Він розглядає Коліївщину 1768 р. з точки зору соціальної, як боротьбу селянських мас проти кріпосного гноблення і сваволі польських панів. Разом з тим він розглядає її як боротьбу всього українського народу за національне визволення, за знищення панування чужоземних загарбників в особі польської шляхти та римсько-католицької церкви. Поет показав тут боротьбу з іноземними поневолювачами яскравіше, ніж у будь-якому іншому своєму творі.

В “Гайдамаках” Шевченко поставив на чільне місце народні маси, як рушійну силу історії. Народ як головна діюча сила в історичному процесі виступає в усіх творах Шевченка. Але в “Гайдамаках” роль народних мас розкрита найширше і найглибше. Можна з певністю сказати, що ніхто з істориків XIX ст. в домарксистській історіографії не поставив так чітко питання про роль народних мас у селянських і національно-визвольних рухах, як Т.Г.Шевченко. Жоден з письменників до Шевченка не зміг так майстерно пов’язати історичні події минулих століть з актуальними питаннями національно-визвольної боротьби 40-х років XIX ст. в Росії.

У питанні про народ як головну діючу силу історії, особливо в боротьбі з іноземними загарбниками, погляди Шевченка співпадали з поглядами російських революціонерів-демократів на історію. М.Г.Чернишевський у своїх “Листах без адреси” писав, що народ був головною діючою особою в усі тяжкі моменти російської історії - в боротьбі з польською інтервенцією і наполеонівською навалою.[36] У Шевченка, Чернишевського і Добролюбова були спільні погляди на хід історичного розвитку, в якому головну роль відігравали народні маси.

[36] “Колокол”, № 1, 1 липня 1857 р.(стаття “Об издании”).

Викриття кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму на Україні в творах Т.Г.Шевченка на історичну тематику

Віссю політичної боротьби в Росії 40-60 рр. XIX ст. було питання про знищення кріпосного права, ліквідацію великого поміщицького землеволодіння, повалення царського самодержавства та встановлення демократичного ладу. Ці питання займали головне місце в діяльності революційної демократії, з тому числі у творчості і політичній боротьбі Т.Г.Шевченка.

В першому номері журналу "Колокол", від 1 липня 1857 р. Герцен так визначив завдання революційної демократії у цей період: "…ми тепер (як у 1855 р., програма "Полярной звезды)" вважаємо першим необхідним невідкладним кроком: звільнення слова від цензури, звільнення селян - від поміщиків, звільнення податкового стану - від побоїв. Хай вільне російське слово лунає серед нового покоління, якому ми передаємо наш труд. Хай воно (нове покоління. - М.М.), щасливіше, ніж ми, побачить на ділі те, про що ми тільки говоримо. Не заздрячи, дивимося ми на свіжу рать, що йде поновити нас, і по дружньому вітаємо її. Їй радісні свята звільнення, нам благовіст, яким ми кличемо на похорони всього дряхлого, віджилого, потворного, рабського, неуцького в Росії".[37]

Царська Росія була зосередженням соціального, політичного і національного гніту. В.І.Ленін називав її тюрмою народів. Національне питання в Росії, втому числі на Україні, було складовою частиною загального питання про повалення самодержавства і революційного перетворення країни у вільну демократичну республіку.

Український народ, поруч з іншими гнобленими народами царської Росії, перебував під нечуваним соціальним і національним гнітом російського самодержавства. Царизм поставив його в безправне становище, піддав всіляким приниженням і гніту.

Всупереч царській реакційній політиці жорсткого національно – колоніального гноблення, кращі сини російського народу визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти всякого соціального і національного гноблення.

Починаючи від Герцена, в особі російських революційних демократів пригноблені народності царської Росії* знайшли вірних захисників своїх

[37] "Колокол", № 1, 1 липня 1857 р.(стаття "Об издании").

соціальних і національних прав та інтересів. У своїх політичних поглядах і програмі дій революційні демократи відстоювали право українського народу на його національне самовизначення аж до державного відокремлення.*

Своєю позицією в національному питанні, зокрема у ставленні до польського національно-визвольного руху, за виразом В.І.Леніна, Герцен врятував честь російської соціал-демократії.

Послідовниками ідей Герцена в боротьбі за визволення Росії з-під гніту царського самодержавства і кріпосництва були М.Г.Чернишевський і М.О.Добролюбов. У розв'язанні національного питання вони стояли на спільних з Герценом позиціях. Чернишевський і Добролюбов справедливо вбачали в національному русі Польщі і України один з важливих факторів революційного піднесення і один з характерних показників революційної ситуації в Росії. Одною з важливих умов перемоги демократичної революції Чернишевський і Добролюбов вважали максимальне піднесення національно-визвольного руху і забезпечення революційного союзу російського народу з пригнобленими народами Російської імперії. Ідеї російської демократії в особі О.Герцена, М.Г.Чернишевського і М.О.Добролюбова без сумніву впливали на Т.Г.Шевченка.

Погляди російських демократів на соціальне і національне питання, а разом з тим і національний рух у Росії поділяли всі передові люди того часу. На таких же революційно-демократичних позиціях у цьому питанні стояв і Шевченко. Свої погляди на національний рух він якраз і виявив у історичних творах, причому він відобразив їх як поет і великий патріот своєї вітчизни.

Боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення відображена у творчості Шевченка в основному вірно, відповідно до того, як вона відбувалася в минулому з шляхетською Польщею, султанською Туреччиною та проти царського самодержавства.

Національно-визвольні мотиви в усій творчості Шевченка, в тому числі у творах історичного змісту, були підкорені болючим питанням боротьби з кріпосництвом і царизмом. Т.Г.Шевченко у багатьох творах викривав політику національного гніту, яку провадив царизм. Найвиразніше національно-визвольні ідеї виражені у творах, присвячених історії України.** Саме з цими творами Шевченко виступав, як великий патріот своєї вітчизни.

Патріотизм поета становить ту основу, від якої виростають у його творчості національно-визвольні мотиви. Причому ці мотиви, як, одночасно,*** і соціальні, класові часто звучать як провідні, особливо в

часи перебування Шевченка на Україні в 1843 і 1845 рр.

Прибувши на Україну, поет прозрів від колишніх юнацьких, не зовсім осяяних політичною свідомістю поглядів на минуле й сучасне своєї батьківщини. Тепер Шевченко побачив, що Україна є далеко не такою, якою він уявляв її на віддалі, відірвавшись від неї з юнацтва. Поет побачив її тепер очима сформованого політичного борця; він побачив муки і страждання свого рідного народу, з якого він вийшов; побачив, як над селянством знущались поміщики, а його рідний край був пригноблений і сплюндрований царизмом, кріпосницькою і національною неволею. Звідси у Шевченка й розвиваються далі та втілюються у політичній поезії справжні патріотичні погляди на минуле і сучасне України. Ці погляди були пронизані палкою любов'ю до народу і ненавистю до його гнобителів. Основною силою гноблення на той час був царський уряд і його державний апарат. Проти них поет і спрямовує головне вістря боротьби, яку він обґрунтовує історичними мотивами.

З аналізу творів Шевченка, в яких звучать переважно національно-визвольні мотиви, видно, що погляди поета на національне питання були невід'ємною і нерозривною частиною його поглядів на питання соціальне, класове. Поет надавав великого значення національно-визвольному руху. Проте розв'язання національного питання щодо здобуття волі для України він вважав можливим лише після розв'язання питання соціального, питання знищення революційним шляхом кріпацтва і царського самодержавства.*

Національно-визвольні мотиви досить виразно звучать у Шевченковому творі "Розрита могила".

Близький своїм сюжетом і ідейною спрямованістю до "Розритої могили" є твір історичного характеру "Чигрине, Чигрине...", написаний Шевченком у Москві (1844 р.) після його першого перебування на Україні. Приводом до написання цього твору було враження Шевченка від його перебування в Чигирині, Суботові та інших історичних місцях, пов'язаних з історією визвольного руху українського народу та діяльністю Богдана Хмельницького. В цьому творі Шевченко, згадуючи славне минуле Чигирина, сумує за тим, що на Україні немає прямих революційних виступів народних мас, широкого революційного руху:

заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла

в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Шевченко, згадуючи славні історичні подвиги і боротьбу за волю своїх предків, сумував і тужив за відсутністю в 40-х рр. XIX ст. духу революційності в масах українського народу. Ця туга була далекою від песимізму. Навпаки, тут, як і в інших творах Шевченка, пізнання історичного минулого України, оспівування її "вольностей" служили поетові засобом для розкриття й показу тяжкої дійсності та заклику до боротьби за краще майбутнє, за соціальне і національне визволення українського народу.

Становище України в 40-х рр. XIX ст. особливо яскраво показане в творі "Чигрине, Чигрине": "За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами?" Тут підкреслюється, що тяжку, тривалу народну боротьбу українського народу царизм звів нанівець.

Друга частина твору являє собою пропаганду визвольних ідей і боротьби народу за його соціальну і національну волю, пропаганду правди словом, словом, з якого виростуть "ножі обоюдні, розпанахають погане, гниле серце, труйне". Але оскільки спить Чигирин і сплять борці за волю, поки відсутній всенародний рух, історичні думи й історичну перспективу майбутнього поет несе в маси своїм палким революційним словом.

Пропаганда селянської революції і у зв'язку з нею національно-визвольної боротьби - все це було величезною історичною заслугою Т.Г.Шевченка.

Своє гостро негативне ставлення до колоніальної політики царського самодержавства Шевченко виявив і в творах "Іржавець" та "Сліпий" ("Невольник"). У першому з них йде мова про політику Петра I щодо України, в другому - про ліквідацію Запорізької Січі Катериною II. Як уявлялась тоді політика російського царизму народним масам України, і подав її Шевченко. Поет викриває тих, що допомагали царизмові гнобити народ і поневолювати Україну - різних царських блюдолизів з козацької старшини, що перетворювалась у дворянство. Він указав, зокрема, на конкретний історичний факт - на ганебну політику останнього гетьмана Кирила Розумовського, розповів про те

Як цариця по Києву
З Нечосом ходила...
…І як степи запорозькі

Німоті ділила.
Та бахурям і байстрюкам
.Люд закрепостила.
Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали[38]

Шевченко показав встановлення кріпосного права на Україні та колоніальний наступ на Україні у XVIII ст. Вірно висвітлив він також експлуататорську роль російських поміщиків і царизму на Україні. Прямими помічниками царського самодержавства в цьому відношенні була верхівка старшини та різні пройдисвіти, що випливали на політичну арену і старалися збагатитися за рахунок народу.

Серед творів Т.Г.Шевченка на історичну тематику, в яких проводиться ідея національно-визвольної боротьби українського народу проти царського самодержавства, важливе місце займає містерія “Великий льох”, написана 1854 р. в Миргороді. Цей твір є одним з тих, навколо якого буржуазно-націоналістичні літературознавці і критики створювали свої фальшиві концепції, фальсифікували історичні та суспільно-політичні погляди Шевченка. Антинауковою інтерпретацією “Великого льоху” буржуазно-націоналістичні ідеологи всупереч історичній правді намагалися довести, що Шевченко у цьому творі нібито виявив своє вороже ставлення до російського народу. Крім того, реакційна критика не знаходила справжніх національних джерел для такого жанру у творчості Шевченка, як містерія і нав’язувала йому вплив виключно західноєвропейської середньовічної драми. Звичайно, Шевченкові добре був відомий середньовічний західноєвропейський театр, як і українська драма XVII-XVIII століть. Проте, не лише вони стали джерелом твору “Великий льох”. Джерелом для побудови цього визначного своїм політичним значенням твору Шевченкові послужила, головним чином, українська народна творчість, знання історичного минулого України, а, головне, картини тяжкої соціальної і національної неволі, які поет бачив на власні очі, перебуваючи на Україні, зокрема в Чигирині і Суботові - колишніх центрах визвольного руху.

У вірші “Стоїть в селі Суботові”, як і в “Розритій могилі”, Шевченко також тужить за тим, що відсутній масовий народний рух проти царизму.

[38] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.254.

А в посланні "І мертвим, і живим" він картає тих, що "оглухли, не чують; кайданами міняються, правдою торгують", бажає, щоб вони здихали там, де поросли. Тоді, як пише поет, "і люди б не знали, що ви за орли, і не покивали б на вас головою".[39]

Подібно до того, як у поемі "Холодний яр" Шевченко кличе до революційної розправи над "новими ляхами", так і в Давидовому 43 псалмі, що став епіграфом до "Великого льоху", поет молить бога допомогти, "встать на ката знову". Разом з тим, він вселяє в народ впевненість у краще майбутнє. Висвітливши у "Великому льохові" етапи кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму на Україні, Шевченко закликає український народ до боротьби за повалення самодержавства і кріпацтва, за соціальне і національне визволення.[40]

Подібними до алегоричних засобів викриття національно-колоніальної політики царизму, що є у "Великому льосі", користувалась польська революційна демократія в особі Адама Міцкевича. Міцкевич, так само, як і Шевченко, вдавався до показу героїчного минулого Польщі. Особливо яскраво у його творчості відбито історію трьох поділів Речі Посполитої, втрату польським народом своєї державності, а також показано боротьбу із запеклими ворогами польського народу - російською, пруською та австрійською монархіями. Своє вістря польські демократи найбільше спрямовували проти Катерини II та її внука Миколи І.

У "Книгах польського народу", написаних Адамом Міцкевичем після повстання 1830-1831 рр., висловлено патріотичні погляди поета на історичне минуле, сучасне і майбутнє Польщі. Як у Шевченка Україна замурована в льосі, так і у творі Адама Міцкевича показана Польща після трьох поділів – "померла і лежить у гробі". Проте не вмер польський народ, як пише Міцкевич, він тільки тілом похований у гробі, а дух його, тобто ідея визволення і відродження, - живий: він увійшов в усю країну, в польський вічно живий народ. Дух пригнобленого і закутого в кайдани народу живе й чекає на великі випробування, він воскресне на третій день свого поховання.[41]

Першим днем поховання Польщі Міцкевич алегорично називає захоплення папськими військами Варшави 7 листопада 1794 р. – після жорстокого придушення повстання, яким керував Тадеуш Костюшко.

[39] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.293.
[40] Див."Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка": К., 1957 р.
[41] Ад.Мицкевич. Книги народа польского и польского пилигримства, М., 1917, стор.22, 23.(У зв'язку з відсутністю в нашому розпорядженні тексту польською мовою, ми користувалися російським перекладом).

Другий день поховання Польщі він визначає здобуттям Паскевичем Варшави 7 вересня 1831 р., називаючи його кривавим днем кінця польського повстання 1830-1831 рр. Початком третього дня, з перемогою якого настане воскресіння Польщі, Міцкевич вважав майбутню, не визначену часом, перемогу польського революційно-демократичного і національно-визвольного руху. На такий рух Міцкевич покладав всі надії, бо, на його погляд, він має воскресити Польщу із гробу і привести її до безсмертя як нову демократичну державу, господарем якої буде народ.

Поховання Польщі та її воскресіння у Міцкевича - це три важливі етапи боротьби польського народу проти колоніальної політики російського царизму.

“Книги народу польського” писалися в еміграції. Вперше вони були видані в 1832 р. у Парижі і являють собою певний програмний документ польської демократії.

Твір Шевченка “Великий льох” має дещо інший характер; в ньому викриття колоніальної політики царизму виступає в опоетизованому жанрі містерії. Проте подібність, ідейна спорідненість цих пам’яток братніх літератур (української і польської) безперечна. Шевченкові лірники прямують до Чигирина співати про Богдана – “І про Яси, і про Жовті Води, і містечко Берестечко...”. Тут, як і в багатьох творах історичного змісту, поет прагне воскресити славні сторінки визвольного руху українського народу, його славні діла періоду визвольної війни під проводом Хмельницького, але воскресити їх у нових умовах і проти нових ворогів - проти царського самодержавства. Кобзарі зібралися, щоб при розкопці льоху звернутися до народу з палким словом, з співом історичних пісень, з пропагандою визвольних ідей.

Кобзарів-лірників – представників знедоленого народу, Шевченко протиставив царськимісправникам і ”начальству мордатому”, що й собі приїхало подивитися, як будуть розкопувати льох, щоб “було чим поживитись”. На Богдана і його славні діла царські чиновники, в противагу народові, дивляться з презирством: “льохи твої розкопуть та тебе ж і лають, що й за труди не находять” (”Стоїть в селі Суботові”).

“Великий льох” за своїм сюжетом можна зачислити до історичних творів Шевченка. Вдаючись до оцінки історичного минулого українського народу, поет поглянув на нього з позицій революціонера - демократа, борця проти кріпосництва і самодержавства за соціальне і національне визволення народних мас. Засобами історичної правди він викривав політику кріпосницького та національного гноблення народу царським самодержавством і його слугами - російським та українським дворянством

і чиновництвом. Шевченко з усією переконливістю показав, що царизм є ворогом усіх трудящих, який не лише тяжко пригнічує народ соціально і духовно, а й глумиться над його кращими історичними традиціями. З цього твору неминуче напрошується висновок про об'єктивну необхідність повалення царського самодержавства, знищення всієї кріпосницької системи і визволення з темного підземелля - льоху закутого в кайдани українського народу та всіх народів гноблених царизмом.

“Великий льох” та інші розглянуті нами історичні твори Шевченка мали величезне революціонізуюче значення не лише для 40-х рр. XIX ст., а й для всього наступного періоду боротьби з царизмом, аж до його повалення. Вони пробуджували в народі рішучість до боротьби з силами реакції за революційно-демократичні перетворення Росії, за свободу і розквіт нашої батьківщини і сприяли наближенню дня революційної розправи з ворогами народу.

Шевченко про майбутнє українського народу

Погляди Т.Шевченка на історичне минуле, сучасне і майбутнє пройшли велику еволюцію. Вони розвивалися протягом усього життя і творчості поета і досягли найвищого рівня в політичній поезії періоду після заслання. Уже в перших своїх історичних творах “Б'ють пороги”, “Іван Підкова”, “Гамалія”, “Тарасова ніч” Шевченко пропагував волю, але уявляв її у вигляді старої козаччини, в повернення якої сам не вірив. Він був певен, що така воля, яка існувала в народних уявленнях, уже не вернеться: “не вернуться запорожці, не встануть гетьмани” (“До Основ’яненка”). Отже, бажання волі українському народові у Шевченка в період його ранньої творчості не було ще конкретно визначеним. Ясно лише те, що на ранньому етапі своєї творчості Шевченко минулу уявну волю протиставляв сучасній неволі і бажав знищення кріпацтва. В ту пору своєї творчості Шевченко далі цього не сягнув своїми поглядами на історичне майбутнє.

У дальшому розвитку свого світогляду, поетичної творчості і політичної діяльності, приблизно від виходу в світ “Гайдамаків” 1841р. (до арешту 1847 р.), поет зробив великий крок уперед в розумінні історичного процесу, вважаючи неминучим повалення самодержавства і кріпосництва. Першочерговим і найближчим завданням він висунув проблему знищення існуючого ладу. Ця ідея була розвинута в творах: “Гайдамаки”, “Холодний Яр”, “Сон” (У всякого своя доля), “Великий льох”, “Кавказ” та ін.

Великим поворотом у поглядах не тільки на історичне минуле та сучасне, а й на майбутнє українського народу були три роки перебування Шевченка на Україні (1843-1845 рр). Поет висловив це у своєму творі "Три літа", написаному у В'юнищах, біля Переяслава, 22 грудня 1845 р. З нього видно, що Шевченко глибоко задумувався не тільки над сучасним, але й над майбутнім свого народу. Він писав "Три літа", коли наближався новий четвертий рік його перебування на Україні, й запитував: що цей, новий рік несе Україні "в латаній торбині?" Може, "благоденствіє", указом новеньким повите.

Незабаром за твором "Три літа" з'явився "Заповіт", написаний у Переяславі 25 грудня того ж 1845 р. В ньому Шевченко провістив неминучість того часу, коли Дніпро "понесе з України у синєє море кров ворожу...". Заклик до збройного повстання і повалення існуючого ладу він висловив вперше у "Заповіті", щоб "вражою злою кров'ю волю окропити". Так само тут вперше висловлено сподівання на зміну суспільного ладу і висунуто поетом ідею "сім'ї вільної, нової". "Заповіт" - один з найбільш яскравих революційних віршів Шевченка, в якому він закликає до розправи над гнобителями, мріє про нове, вільне від експлуатації та гніту суспільство. Це один з останніх його творів часів перед засланням. У ньому поет, як сформований революціонер, визначив свої погляди на найближче майбутнє.

У період заслання у Шевченка ще міцніше стверджуються погляди революціонера-демократа, міцніють почуття палкої любові до свого народу. Він ще більше задумується над дальшою долею свого народу, над його майбутнім.

Глибокий патріотизм, любов до рідного краю поет яскраво висловив у творах "Мені однаково", "Чи ми ще зійдемося знову", "Сон" (Гори мої високії), "О думи мої, о славо злая", "І виріс я на чужині". На засланні, звертаючи всі свої думки до тяжкого сучасного стану України, Шевченко ще сильніше відобразив у своїй творчості гарячу любов до народу. Що ж до поглядів на історичне майбутнє, то їх поет у даний період не виявив так, як він зробив це в останні роки життя. В останній період творчої діяльності Шевченка, після повернення до Петербурга, до найвищого рівня підноситься його політична поезія.

Під час подорожі до Петербурга у Нижньому Новгороді Шевченко зустрічається з видатним артистом - демократом Щепкіним. Йому присвячує поет "Неофіти", перший з творів періоду після заслання. Твір "Неофіти" був написаний 8 грудня 1857 р. в Нижньому Новгороді. Це один із визначних творів Шевченка, пройнятий глибокою правдою, ненавистю

до "царя Нерона". Шевченко мав на увазі царизм взагалі, і, зокрема, покійного Миколу І. В цьому творі, як і в ряді інших ще періоду заслання, Шевченко прагне укріпити "в душі убогій силу", щоб сила революційного гніву

...Огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Украйні пронеслось!

У творі "Неофіти", як відомо, Шевченко порівняв царську Росію часів Миколи І з стародавнім Римом перших століть нової ери: "Не в нашім краю, богу милім, не за гетьманів і царів, а в римській ідольській землі се беззаконіє творилось. Либонь, за Декія царя? Чи за Нерона сподаря? Сказать запезне не зумію. Нехай за Нерона. Росії тоді й на світі не було" ("Неофіти").

В образі ранніх християн-неофітів, караних і гнаних на страту у Римі, поет показав нових людей, революціонерів Росії XIX ст., в образі римського кесаря - Декія царя чи Нерона Шевченко подав прообраз ката Миколи І, а тих, хто вірив у царів взагалі, він назвав "рабами незрячими сліпими". Шевченко розумів революційну ситуацію в країні. Він палко бажав і вірив у те, що

Окують царей неситих
В залізні пута
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим.[42]

В історичних поглядах Шевченка періоду після заслання відбуваються зміни в тому розумінні, що поета непокоять тепер питання не стільки минулого народу і країни, як питання сучасного та майбутнього. До сучасних правителів, до царя він палає лютою ненавистю:

Лютуй! Лютуй,
Мерзенний старче!

[42] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.527.

Розкошуй
В своїх гаремах![43]

Історичну перспективу, зорю світанку, зорю нового в історії людства Шевченко бачить в революційному вибуху народного незадоволення, що неминуче настане. Він пророкує настання революції так:

Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.[44]

У такому ж плані провіщає Шевченко історичну перспективу і в ряді інших творів, наприклад, в творі "Юродивий". У творі "Я не нездужаю, нівроку" Шевченко закликає "громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру - та й заходиться вже будить" "хиренну волю".

В поемі "Марія", яка нібито не має історичного змісту, Шевченко попереджає, що "правда божа встає вже, встала на землі. Щоб фараони стереглись".[45] В творі "Осії. Глава XIV" поет ганьбить "панів отих поганих", що знущаються над народом і рідним краєм. Він передрікає їм загибель, бо скоро "крикне кара невсипуща, що не спасе їх добрий цар, їх кроткий п'яний господар…".

І не сховаєтеся, всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тоте ж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...[46]

[43] Там же, стор.534.
[44] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.536.
[45] Там же, стор.563.
[46] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор. 574.

Історичну перспективу, коли "царя до ката поведуть", Шевченко бачить, як недалеке майбутнє, бо вже

...Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносиді,
Уже ворушаться царі.,.
І буде правда на землі...
("І тут і всюди - скрізь погано")[47]

Поет провіщує знищення царизму і вважає це таким же неминучим, як неминуче настане день після сходу сонця. Шевченко з надією дивиться на майбутнє, він бачить нове-"зелене паростя". Це нове виросте -

…І без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане .[48]

Погляди Т.Г.Шевченка на історичне майбутнє українського народу були пов'язані з ідеєю повалення самодержавства і знищення кріпацтва, тобто з сучасним і найближчим завданням революційної боротьби.

Мрія Шевченка про майбутнє свого краю - це величне і благородне жадання волі і щастя для цілого народу. Поет дивився на майбутнє як ідеолог знедоленого селянства і захисник його інтересів.

Шевченко не бачив і не міг бачити робітничого класу, і тому не міг розуміти його історичної місії.* Проте Шевченко вбачав велике майбутнє не лише в селянстві. Він звернув увагу на перетворюючу силу індустріальної техніки, пророкуючи їй велетенську історично-революційну роль. Під час його подорожі по Волзі, вдивляючись в машину пароплава, поет записав у своєму "Журналі" від 27 серпня 1857 року таке: "...пароход в ночном

[47] Там же, стор.591.
[48] Там же, стор.595.

погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков- инквизиторов. Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно”.[49] Технічному перевороту Шевченко надавав рівнозначну вагу з ідеями і наслідками французької буржуазної революції 1789 р., яка знищила кріпосницький лад у Франції та поклала початок буржуазному перетворенню всієї Західної Європи.

З цього єдиного висловлення про революціонізуючу роль машинної техніки нам важко судити, як Шевченко уявляв дальші перспективи її розвитку. Безсумнівним є те, що в розвитку технічного прогресу Росії він вбачав неминуче настання могутнього історичного перевороту, зміну суспільного ладу. Цей переворот мусів полягати в знищенні всякого насильства над людиною, в поваленні престолу і корони, після чого і слуги царизму будуть знищені.

Шевченко вірив у неминучість того дня, коли “умруть ще незачатії царята... ”

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Шевченко вважав, що оновлення землі і побудова людського суспільства “без холопа і без пана”, “без врага і супостата” можливі тільки після того, як царя до ката поведуть і коли не лишиться “сліду панського”, коли “умруть ще незачатії царята”. Звільнення людства від усякого рабства можливе тільки завдяки революційному перевороту. До таких висновків не дійшов жоден із соціалістів Західної Європи домарксистського періоду.

Найсильніше Шевченко виявив свої мрії про майбутнє у творі “Радуйся, ниво неполитая”. Тут поет мріяв про суспільні відносини, за яких “спочинуть невольничі утомлені руки, і коліна одпочинуть, кайданами куті”.

[49] Т.Шевченко. Твори, т.ІІІ, стор.166.

Шевченко прославляє працю вільних трудівників на “ниві неполитій, квітчастим злаком не повитій”. Під цією нивою поет розумів рідну “розтлінну” землю і всю країну, розтоптану царизмом та кріпацтвом. Він бажав, щоб вона оновлена розпустила свої молоді паростя, розквітла “рожевим крином”. У цей розквіт і славу в майбутньому він вірить, як в неминучий прийдешній день, коли земля укриється багатством “дорогим золототканим, хитрошитим, добром та волею підбитим”. Цей день, день волею уґрунтований (“підбитий”) настане тоді, коли народ воздасть “злодіям за злая”, тобто знищить тих, хто окрадає його, “люд окрадений спасе”.

У творі “Радуйся, ниво неполитая” Шевченко й далі слідує своєму принципу в погляді на історію. Він провадить ту ж лінію, що від тяжкого сучасного суспільство прийде до вільного і світлого майбутнього. В сучасному - народ забитий і пригноблений, люди темні, незрячі, довготерпеливі, скалічені, кривії, вбогодухі і німі”. Але в їх силу поет вірить, він їх прославляє і вселяє в них надію на вільне майбутнє: “Радуйтеся вбогодухі, не лякайтесь дива… бо на землі правда стане”. Правда - це і є воля, перемога волі над неволею, правди над неправдою. Тоді

Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарана з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода...[50]

Ось цьому майбутньому вільному суспільству Шевченко возносить славу і закликає народ радуватися. Часто це суспільство Шевченко називає “раєм на землі” – “веселий рай.. подай їм долю на сім світі”. ” (“Така, як ти, колись, лілея”).[51] Він уявляв цей рай в образі перетвореної .людськими руками квітучої землі, розквітлого, як троянда, краю. Пустиня перетвориться в квітучий край

...І потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.[52]

[50] Т. Шевченко. Твори, т.1, стор.547.
[51] Там же, стор.548.
[52] Там же, стор.547.

Шевченко передбачав, що праця звільнених від експлуатації людей змінить обличчя рідної вільної землі:

Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики.
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселії села.[53]

Шевченко малює яскраві картини майбутнього тоді, коли буде повалене царське самодержавство і знищено кріпосницький лад, коли всі багатства і простори краю будуть вільні від великої приватної власності і дістануться народові. Для трудящих відкриються, простеляться широкі шляхи волі і безмежного простору суспільного розвитку, творчого життя людей, що об'єднаються у вільні громади -"позісходяться докупи раді та веселі". Ця радість життя та воля знищать пустелю, до якої призвів країну кріпосницький лад. На місці пустелі будуть веселі села. Степи, життєдайні ріки та озера стануть джерелом матеріального добробуту звільнених від безправ'я і соціального гноблення народних мас.

Творчість і політична діяльність Т.Г.Шевченка породжена епохою соціально-економічного розвитку Росії передреформених часів 40-50-х рр. XIX ст. Це була доба крайнього загострення конфлікту між новими продуктивними силами, що розвивалися, і старими, кріпосницькими суспільними виробничими відносинами, що розкладалися і занепадали. Ці об'єктивно-історичні процеси з усією необхідністю визначили виникнення нових революційно-демократичних ідей і суспільно-політичних поглядів, що служили революційній боротьбі народних мас проти царського самодержавства і кріпосництва.

В історичних творах Т. Г.Шевченко поставив ряд важливих питань з історії класової боротьби в українському суспільстві, показавши головну об'єктивну історичну тенденцію - боротьбу проти кріпосництва і царського

[53] Т.Шевченко. Твори, т.1, стор.547.

самодержавства за соціальне і національне визволення українського народу.

Революційні погляди та ідеї Шевченка зробили великий позитивний вплив на дальший розвиток революційно-демократичної історичної думки на Україні. Передова інтелігенція і взагалі читачі здобували знання і уявлення про історичне минуле України великою мірою з творчості Шевченка.

На відміну від істориків дворянського напряму, Шевченко був першим, хто створив демократичну концепцію в історії України, завдяки якій проведено лінію від минулого до сучасного і зроблено спробу передбачення майбутнього українського народу. Цій історичній концепції наслідували представники революційної демократії України наступних поколінь. Традиції Шевченка в цілому, і зокрема в історичних поглядах на минуле, сучасне й майбутнє українського народу наслідували і розвинули Іван Франко, Павло Грабовський, Леся Українка та інші представники революційної демократії другої половини XIX і початку XX ст. Борючись проти існуючого ладу в нових умовах, вони, як і Шевченко, провіщали неминучу загибель царського самодержавства і всього експлуататорського ладу. Вони в тяжких умовах реакції боролися за здійснення цієї мети.

Література

Тарас Шевченко. Повна збірка творів в десяти томах. Друге доп. і випр. видання. Видавництво АН УРСР, Т.II.

Гуслистий К.Г. - Коліївщина в творах Шевченка. Збірник до 125- ліття з дня народження Т.Шевченка (1814-1939), вид-во АН УРСР, К., 1939.

Луначарский А.В. Великий народний поет (Тарас Шевченко). Львів, накладом Левинського, 1912; Також в кн.: Луначарський А.В. Статьи о литературе, М., Гослитиздат, 1957, стор.411-439.

Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. Державне учбове видавництво "Радянська школа", К., 1957.

Петровський М.Н., Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 році в творчості Тараса Шевченка. Пам'яті Т.Г.Шевченка. Збірник статей до 125-ліття а дня народження (1814-1939),вид-во АН УРСР, К., 1939.

Чернишевський М.Г., Національна безтактність. В книзі – Чернишевський

М.Г. Літературно-критичні статті, К., 1951.
Шпитківський Іван. - "Гайдамаки" Шевченка, як пам'ятник Коліївщини. - Збірник Пам'яті Шевченка, К.,1915
Історичні погляди Т.Г.Шевченка. Збірник статей, під редакцією І.О.Гуржія, Я.І.Дзири та ін. "Наукова думка", К., 1954.

*Історичні погляди М.В.Гоголя**

Літературна творчість Миколи Васильовича Гоголя являє собою величну і славну сторінку в історії нашої вітчизняної культури першої половини XIX ст. Ми не можемо уявити історії того часу без Гоголя. Творчість Гоголя не можна обминути в російській і українській історіографії, бо вона вся сповнена історизмом і проникнута реалістичним відображенням цілої епохи в історії українського народу.

Деякі представники буржуазної історіографії, сучасники Гоголя, робили спробу принизити значення його творів для історії України. Незабаром після смерті М.В.Гоголя, в 1857 р. Панько Куліш, друкувавши свою "Чорну Раду", в епілозі писав: "судячи суворо, малоросійські повісті Гоголя мало заключають етнографічної й історичної істини …Гоголь не в силі був дослідити рідне плем'я. Він брався за історію, за історичний роман у Вальтер-Скоттівському смакові і закінчив все це "Тарасом Бульбою", в якому виявив крайню недостатність пізнань про українську давнину." Далі Куліш називає повість "Тарас Бульба" ефектним, потішним уявленням Гоголя, таким, що мало пояснює народне життя. Куліш називає Гоголя таким, що нібито не знав "демократичної Малоросії і уявляв її як пан, що бачив у мужикові лиш одне сміховиння".[54] Куліш принижував Гоголя за те, що той нібито не знав і не любив мови і культури українського народу. Сучасник Гоголя Михайло Максимович спростував такий погляд на Гоголя. Він писав: "Куліш хіба тому наважився сказати на Гоголя, що він не знав його особисто. Але мені, як і усім малоросіянам, що знали близько Гоголя, - пише далі Максимович, - безсумнівно відомо, що він свою рідну українську мову знав грунтовно і володів нею досконало. Іноді бувало, коли заговорить він по українські, відтворивши будь-яку оригінальну, типову особу, то заслухаєшся його так, як ми іноді заслуховувалися Шевченка - цієї художньої натури, яка так багато і виразно являла себе в живопису,

[54] Журн. "Русский Вестник", 1857, № 24.

віршуванні, а найсильніше і найкрасивіше у співах українських народних пісень… Але згадаю тепер українську мову в устах нашого достопамятного степовика Гоголя, я можу сказати про неї словами української ж пісні:

Ой, як заговорить -
Як у дзвони дзвонить;
А як засміється –
Дунай розіллється.[55]

В своїй творчості Гоголь відобразив героїчні сторінки історичного минулого нашого народу.

Творчість М.В.Гоголя, як величезна скарбниця, належить до культурної спадщини всього радянського народу. В даній роботі, що обмежена своїм розміром, ми ставимо за мету розглянути лише частково питання про місце і значення творчості письменника для української історіографії XIX століття, взявши для розгляду лише деякі історичні повісті Гоголя, які стосуються минулого українського народу. Гоголь показав життя, побут і боротьбу українського народу проти його віковічних ворогів. Він в яскравих реалістичних фарбах відтворив цілу історичну епоху, оживив і вивів перед читачем окремих осіб і цілі покоління; в його творчості воскресла найславніша сторінка в історії українського народу - визвольна боротьба проти польської шляхти. Для митця, в тому числі і Гоголя, не грає ролі фактична докладність історичних подробиць, точність дат чи фактів; для нього важливо аби те, що ним подане було можливим, реальним на фоні доби, яку він малює. В цьому відношенні Гоголь наслідував усім великим художникам з світовими іменами і особливо великим корифеям літератури -Пушкіну, Рилєєву, Лермонтову та ін.[56]

Для творчості Гоголя взагалі, і для історичної зокрема, важливим було те, що виховувало в народі почуття гуманізму, любові до людей праці, а щодо історичного минулого те, що виховувало безприкладну любов та відданість своїй Вітчизні і вселяло впевненість у перемогу, в краще майбутнє народу. Але щоб вірно відобразити дух історичної епохи, Гоголь прагнув знати глибоко і всебічно історичне минуле і сучасне; його геній в значній мір проникав у майбутнє нашої Вітчизни.

[55] Собрание сочинений М.А.Максимовича, том 1, отдел исторический, К., 1876, стор. 523-529.
[56] Л.В. Черепнин. Исторические взгляды Гоголя, “Вопросы истории”, М., 1964. № 1.

Свої повісті з народного життя, особливо історичні, Гоголь створив на основі глибокого знання історії і етнографії українського народу.

Любов до історичного минулого у Гоголя, як і його сучасників - у Пушкіна, Шевченка виховалась і проявилась ще в дитячі і юнацькі роки. Гоголь виріс на Україні, де ще свіжим подихом віяло від героїчної боротьби українського народу проти польської шляхти, боротьби козацтва проти турків тататар.

Гоголь зростав і виховувався в родині, що з обох поколінь - батька і матері вийшла з козацьких старшинських нащадків. Все оточення родини Гоголів на території колишнього Миргородського полку було таким же. Оповідання родичів і знайомих про минуле України, про життя і побут недавно скасованого устрію Лівобережжя вставали перед юнаком, майбутнім письменником Миколою Васильовичем в живих образах. Козацька старовина поставала в уявленні Гоголя саме так, як він подав це в своєму творі "Пропаща грамота: "Так ви хочете, щоб я вам розповів про діда? -Гаразд, чому ж не потішити примовкою? Ой, старовина, старовина! Що за радість, що за розгулля падає на серце, коли почуєш про те, що давно-давно, й коли йому і місця немає, діялось на світі! А як ще вплутається який-небудь родич, дід чи прадід; – Ну, тоді й рукою махни... Ніби заліз в прадідівську душу, або прадідівська душа грається в тобі".

Оповідання родичів про недавнє історичне минуле Гоголь доповнював читанням історичної літератури і заняттям з історії взагалі. Ще в дитячі роки Гоголь користувався великою історичною бібліотекою свого родича-поміщика і вельможи Трощинського, що жив у селі Кибинцях недалеко від маєтку Гоголів - Яненків.*

Вплив сім'ї та читання історичної літератури - творів Карамзіна, історії Русів, що ходила тоді ще по руках в рукопису, журналу "Вестник Европы", що видавався спочатку Карамзіним, а потім Жуковським, – все це викликало глибокий інтерес юнака до історичного минулого. Цей інтерес пробуджувався ще більше на студентській лаві Ніженської гімназії вищих наук князя Безбородька. Тут М.В.Гоголь близько стояв до передової професури в особі Н.Г.Білоусова, професора історії. З інших передових професорів на Гоголя мав вплив Соловйов, що читав природничу історію.

Вирішальний вплив на історичні заняття Гоголя мала глибока дружба в Петербурзі з Пушкіним, Жуковським, М.П.Погодіним і, нарешті, з відомим етнографом та істориком Михайлом Олександровичем Максимовичем, професором Московського Університету, що з 1834 року став першим ректором Київського Університету. Великий вплив на Гоголя, таким

чином, робила передова інтелігенція і прогресивна російська література. Заняття ж історією було викликане безмірною любов'ю до своєї вітчизни в цілому, і в тому числі до своєї безпосередньої батьківщини, де виріс і виховувався Гоголь - до України. В занятті історією Гоголь наслідував Пушкіну, з яким він познайомився в 1831 році, як раз тоді, коли Пушкін після закінчення "Полтави" (1828), був цілком поглинений працею над російською історією і писав "історію Пугачовського бунту".

Пушкін також працював над історією України. Він навіть склав таку програму її вивчення: "Что такое Малороссия? Что составляла прежде Малороссия? Когда отторгнулась она от России? Долго ли находилась под владычеством татар? От Гедимина до Сагайдачного, от Сагайдачного до Хмельницкого, от Хмельницкого до Мазепы, от Мазепы до Разумовского".[57] На цьому планові лежить тавро свого часу, коли в історіографії панувала схема Карамзіна, коли історія поділялась за князями і князюваннями, за царями і гетьманами. З усього видно, що тодішня історична література не могла задовольнити Пушкіна, бо цілий ряд проблем він ставить під знаком запитання, з метою додаткового вияснення їх. Саме в цей час і прилучився до спільної роботи з Пушкіним над історією України і над створенням історичних повістей М.В.Гоголь. Можна прямо сказати, що творча діяльність Пушкіна над історією зробила в цьому напрямкові вирішальний вплив на Гоголя.

В період, коли Гоголь працював над історією України та історичними повістями, існувала невелика історична література. Проте було вже відоме значне коло джерел з історії України.

Гоголь починає працювати над історією України. Цей задум виникає у нього незабаром по приїзді до Петербургу. Головну увагу він звертає на народну усну пісенну творчість та етнографію, а також на пам'ятки матеріальної культури та письмові джерела. В листі до родичів він писав з Петербургу на Україну: "Ради бога, якщо будете мати нагоду, збирайте всі старовинні монети і рідкості, які знайдуться у наших місцях, давні стародруковані книги, інші будь-які речі-антики... Чи нема в наших місцевостям яких записок, що велися предками якої-небудь старовинної фамілії – рукописів стародавніх про часи гетьманщини та іншого подібного"[58].

Як ми уже згадували, історією Гоголь захоплювався ще в гімназії. Відомо, що уцілів з того часу уривок від знищеної повісті "Гетман" і такий

[57] Материалы для биографии А.С.Пушкина, изд.Анненковым, СПб., 1855, стор.269-270.
[58] И.Каманин.* Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии, Чтения в обществе Нестора Летописца, кн.16, 1902.

же уривок "Пленник". В "Журнале Министерства Просвещения" за 1834 рік Гоголь вмістив статтю: "Взгляд на составление Малороссии". Тут же вміщено й вступ до історії України.

М.В.Гоголь збирав і досліджував матеріали та створив шеститомну "Историю Малороссии", яка на превеликий жаль, до нас не дійшла, але факт написання її Гоголем безсумнівний, хоч деякі біографи, наприклад, Шенрок відкидають цей факт, вважають, що Гоголь хвастався.

Про написану ним історію Гоголь говорить не раз в листах до Максимовича, з яким він здружився з осені 1832 року. В 1834 році, в одному з листів до Максимовича Гоголь пише: "Історія моя зазнає страшної перебудови, перша частина ціла половина зовсім нова". Ще раніш, 9 листопада 1833 року він писав до Максимовича: "Тепер я взявся за історію нашої єдиної бідної України. Ніщо не заспокоює мене так, як історія. Мої думки починають плинути тихіше і стрункіше. Мені здається, що я скажу багато з того, чого до мене не сказано".[59] Він в своїх листах до М.Максимовича повідомив і про обсяг своєї історії:

"Вона буде в чотирьох великих або в шости менших томах під назвою "Истории Малороссии".[60] Частина цієї праці була написана Гоголем, про що свідчить його лист до відомого російського історика М.П.Погодіна. Гоголь скаржився, що йому докоряють, що "склад у ній (написаній ним "Истории Малороссии"- М.М) надто вже палкий, аж горить, не історично палкий і живий; але що це за історія, - пише Гоголь, – якщо вона скучна".[61] Він поділяв думку Максимовича про періодизацію свого твору.

Максимович висував такий план написання історії України:

І) Епоха татарської влади над всією Україною - від навали Батия на Київ, 1240 року до звільнення Київа Гедиміном, 1320 року - всього 80 років.

Як бачимо, період Київської Русі до XIII ст. і Гоголь і Максимович вважали спільним в історії російського і українського народів.

II) Епоха литовської влади - від приєднання України до великого князівства Литовського Гедиміном, 1320 року, до половини 1569 року, коли Україна (старанням і волею Жигмонта-Августа) прийняла возз'єднання (унію) з короною польською - всього 249 років.

III) Епоха польської влади - з половини 1569 року, коли Україна стала в складі Речі Посполитої Польської, до приєднання Богданом Хмельницьким всієї України під державу Російську, в січні 1654 року -

[59] Н.В.Гоголь. Полное собрание сочинений, далі ПСС, т.Х, стор.284.
[60] ПСС, т.Х,стор.297.
[61] ПСС, т.Х, стор.294.

всього 85 років.

IV) Епоха роздвоєного буття України: східної - постійно під владою російською; західної - спершу хитання між Росією і Польщею, напротязі 57 років, потім (після договору Прутського 1711 року) в постійній приналежності Польщі до кінця її королівства (1795).

В межах цієї історичної рамки, і не змішуючи епох, ми можемо малювати картину українського життя історично вірною".[62] Таку періодизацію України визначив Максимович в пізніше опублікованій (в 1857 році) в "Русском богатстве" (кн.IV), статті "О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке" (Письмо к М.А.Грабовскому). Слід вважати, що її знав раніш, до надрукування Гоголь і приєднався до неї. 29 травня 1834 року він писав Максимовичу: "Кстати, ты просил меня сказать о твоем разделе истории. Оно очень натурально и, верно, приходило в голову каждому, кто только слишком много занимался чтением и изучением нашего прошедшего. У меня почти такое же разделение, и потому я не хвалю его, считая неприличным хвалить то, что сделалось уже нашим, и твоим и моим вместе"[63].

В 1834 році Гоголь об'явив в "Северной пчеле" № 35, "Московском телеграфе" № 3 и "Молве" – Про видання "Истории малороссийских козаков".

Накреслюючи план задуманої ним багатотомної праці з історії України, Гоголь, таким чином, висував актуальні питання: звідки походить український народ, як і коли утворилось козацтво, що стало вирішальною силою в боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу з-під панування шляхетської Польщі й навали Туреччини та Кримського ханства. Для Гоголя історичний процес означає розвиток народа, все життя якого складалося з безперервного руху; цей могутній рух об'єктивно, помимо волі народа, викликався зовнішнім оточенням України, потребою захисту землі, як джерела народного життя та небезпеки для самого буття виводили народ на великі діла і подвиги.

Гоголь висував такі питання: "Яким чином відокремилась ця частина Росії (тобто Україна); який здобула вона політичний устрій, перебуваючи під чужеземним володінням; як в ній утворився войовничий народ, що відзначається винятковою оригінальністю характеру і подвигів, яким чином він три століття з зброєю в руках здобував права свої і уперто

[62] Собр.сочинений М.А.Максимовича, т.1, Київ, 1876, стор.250, "О причинах взаимного ожесточения поляков и Малороссиян, бывшего в XVII веке". (Письмо к М.А.Грабовскому).

[63] Записки о жизни Гоголя

відстоював свою релігію; як, нарешті, приєднався до Росії; як мало-помалу вся країна здобула нові замість колишніх прав і, нарешті, злилась в одне з Росією."[64]

Гоголь ставив за мету показати історичне місце українського народу в загальній історії Росії і світовій історії. Він писав "Я не називаю історіями багатьох компіляцій (між іншим корисних, як матеріали), складених з різних літописів без суворого критичного погляду, без загального плану і мети, більшістю неповних і таких, що ще й до цього часу не вказали цьому народові його місця в історії світу".[65] Гоголь великого значення надавав вивченню історії з першоджерел, а "не в нинішніх легких брошурках, написаних бог знає ким" - так він писав до Бєлінського.[66]

Вирішальне значення для історичного дослідження Гоголь надавав народній творчості.* Чому саме він надавав такої ваги цьому історичному джерелу? Тому, що для Гоголя головне в історії було показати народне життя і всі писані історії, за його поглядами, повинні бути глибоко народними, пронизані народністю.

Історія для Гоголя - це минуле народу, а не історія гетьманів і інших правителів. Глибоке, істинно народне розуміння історії можна було почерпнути, головним чином, з народної пісні і взагалі народної творчості. В листах до Максимовича яскраво виявлено погляди письменника на роль і значення української народної пісенної творчості, що становить не лише як матеріал для дослідження того чи іншого факту, а головне - як джерело для відтворення в художніх образах історичного минулого.

Слід сказати, що й Пушкін ще до знайомства з Гоголем надавав великого значення народній творчості, зокрема українським народним пісням, коли він писав свої історичні поеми. Так, наприклад, готуючи до видання "Полтаву", Пушкін звертався до українських народних пісень, як животворного джерела. В своїх спогадах М.Максимович оповідає: "Я застав його (Пушкіна) за письмовим столом, перед ним були розгорнуті малоросійські пісні мого видання 1827 року. "А я обкрадаю Ваші пісні - сказав він - і взяв зі столу перерваний моїм приходом писаний лист, прочитав з нього виразно:

---

[64] И.Каманин. "Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии", "Чтения в обществе Нестора Летописца" кн. 16, 1902, стор.92.
[65] И.Каманин. "Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии", "Чтения в обществе Нестора Летописца" кн. 16, 1902.
[66] Сочинения и письма Н.В.Гоголя, изд.П.Кулиша, т.VI, стор. 383-384.

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!

Це відома пісня про Сагайдачного. Українська пісня, як джерело надала глибокого народного, національного характеру пушкіновій "Полтаві".

В цьому відношенні Гоголь наслідував Пушкіна. Готуючи "Тараса Бульбу", він, в першу чергу, заглибився в народну творчість.

Історичні пісні і думи воскресили перед Гоголем "дух минулих століть", як писав він, вони розкрили історію в ясній величі. Народній творчості Гоголь надавав перевагу над письмовими пам'ятниками.

Він писав: "Камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом - ніщо проти цього живого літопису, що говорить, що звучить про минуле. В цьому відношенні пісні для Малоросів - все: поезія і історія, і батьківська могила. Хто не проникнув в них глибоко, той ні про що не дізнається, про минулий побут цієї квітучої частини Росії".[67]

Українські народні пісні пронизані історією. Тому, на думку Гоголя, "вони ні на мить не відриваються від життя і завжди правдиві щодо тодішньої хвилини і тодішнього стану почуття. Скрізь у них проникає і скрізь у них дихає широка воля козацького життя… дух минулих століть, загальний характер всього цілого і порізно кожного зокрема. Історія народу розкривається в піснях в ясній величі".

Отже, головним джерелом для історичних повістей Гоголя і його історичних занять взагалі була усна народна творчість, якою письменник захоплювався ще в дитячі роки. Гоголь високо ставив роль народної творчості, зокрема українських пісень і значення їх як історичного джерела. Він писав так: "Моя радість, життя моє – пісні! Як я вас люблю! Що всі черстві літописи, - писав він Максимовичу, - в яких я тепер риюся, перед цими дзвінкими живими літописами. Я сам одержав багато нових, а які є між ними!".[68] Для Гоголя не мала значення точність історичного факту, чи докладність описання історичних подій. Для нього було важливим

[67] Стаття Гоголя "О малороссийских песнях", "Журнал Министерства Просвещения", 1834, кн.4.
[68] Подлинники писем Максимовичу. "Вестник Европы", март 1874, стор.449. Докладніше див. - Черепнин Л.В. "Исторические взгляды Гоголя", журн."Вопросы истории", 1964, № 1, стор. 88-97.

правдиво зрозуміти історію і дух епохи. Глибоке розуміння історичної правдивості полягало перш за все в тому, щоб не ухилитись від загального реалістичного уявлення про ті чи інші події, правдиво відобразити життя і побут народу в ту чи іншу епоху.

Ми не будемо піддавати докладному розглядові відомі всім історичні повісті Гоголя. Скажемо тільки, що вони у Гоголя, як художника, не приурочені до якогось певного часу, імена діючих осіб в них не є завжди історичні, а переважно вигадані літературні образи, характерні для різних століть. Все ж в цілому Гоголь представив абсолютно правдиві історико-етнографічні картини часів козацтва, важливих для історії XVII-XVIII ст.

Для прикладу розглянемо з точки зору історичного, найхарактернішу з повістей – "Тарас Бульба". В ній, як відомо, Гоголь відобразив життя і побут українського козацтва на його домашніх посілостях і на Запоріжжі, а також героїчну боротьбу українського народу проти багатовікового гніту польської шляхти. З перших сторінок, описуючи життя, побут і норови лівобережного козацтва, Гоголь показує Тараса Бульбу, "як страшенно упертого. Це був один з тих характерів, який міг виникнути лише в тяжке XV століття". Отже, події, описані в повісті "Тарас Бульба" Гоголь ніби то відносить до XV століття. Справді ж, описані події яскраво говорять про XVII ст. Головним чином, вони відбивають часи Богдана Хмельницького. Звичаї, побут і норови, освіта в бурсі і академії, як вони подані Гоголем - це XVII століття. В творі Гоголя ця точність порушується. Для нього важливе те, що абсолютно вірно, історично правдиво: перед читачем встає епоха визвольної війни українського народу. Тарас Бульба - козацький полковник. Але, хто знає хоч трохи історію України XVII століття, відкинувши деталі повісті, той вгадає в постаті Тараса Бульби героїчний образ гетьмана Богдана Хмельницького, а в козацьких старшинах - сучасниках Бульби, – не важко впізнати сподвижників Хмельницького. Але постать Тараса Бульби, змальованого Гоголем, можна пізнати і в попередниках Хмельницького, в проводирях народних рухів в давні часи.

Навіть такий момент. У Тараса Бульби два сини. Старший Остап - витязь, що гине смертю хоробрих на пласі четвертований, як гинули кращі борці за волю - Наливайко, Павлюк, у XVIII столітті - Іван Гонта. Молодший - зрадник, убитий батьком і з презирством залишений ним не похований; без козацьких почестей залишився лежати в полі Андрій. "Хай поховають його друзі ляхи". У історика зразу ж асоціюються два сини Богдана Хмельницького: Старший Тиміш - кращий помічник і надія Богданова, що загинув від смертельної рани, яку він дістав у героїчній битві під Сучавою, в Молдавії. Він гине смертю хоробрих, як захисник

вітчизни. Другий, молодший - Юрій, що зрадив заповітам батька, зрадив своєму народові, прагне відірвати Україну від Росії. Він переходить на сторону шляхетської Польщі, він навіть веде війну проти своїх братів - співвітчизників, проти українського народу. Згодом, зрадивши вітчизну, переходить на бік злійших ворогів українського народу - турків. І, нарешті, гине в забутті народу, з ганьбою гине для історії, як непотрібний, забутий своїм народом. "Тарас був одним із числа корінних полковників: весь був він створений для бранної тривоги і відрізнявся грубою прямотою твоїх звичаїв", - так характеризує Гоголь свого головного героя - Бульбу.

Гоголь вірно відобразив стан в середовищі козацької старшини і православних магнатів, що блокувалися з польською шляхтою. "Тоді, -пише він, - вплив Польщі починав уже відбиватись на руському дворянстві. Багато з них переймали уже польські звичаї, заводили розкіш, пишні прислуги, соколів, ловчих, обіди, двори. Тарасу було це не по серцю". Таке становище в феодальних верхах України ми цілком можемо віднести до кінця XVI і першої половини XVII століття, а ні в якому разі не до XV ст. На це прямо вказує згадка Гоголя про Київського воєводу часів Хмельницького - Адама Киселя, який "незважаючи на те, що надавав покровительство Академії не вводив їх (бурсаків) у суспільство і наказував тримати їх найсуворіше" ("Тарас Бульба").

В іншому випадку у Гоголя ми читаємо, як Тарас махнув рукою, вусом моргнув і сказав: "Знаю, підлота завелася тепер на землі нашій, думають, щоб при них були хлібні стоги, скирди та їхні кінні табуни, та щоб були запечатані в повних льохах меди їхні; переймають чорт знає які басурманські звичаї: гребують мовою своєю: свій з своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварину на ринкові". І тут відбиті яскраво цілком вірогідні історичні картини, характерні після Унії 1659 року, з кінця XVI і на початку XVII, а не XV століття. Характеристика цих подій стверджується цілковито і правдиво вірогідними письмовими джерелами.

Що торкається військових битв, відображених в повісті "Тарас Бульба", наприклад, під Дубно, Гоголь взяв як приклад для облоги козаками фортеці Дубно - довільно. В історії козацьких війн Дубно ніколи не було місцем таких битв, як це показано в повісті "Тарас Бульба". Однак, якщо історик проаналізує картину облоги Дубно, то він зразу може сказати, що картини ці є історично вірні, що події розгортаються безперечно не в XV, а в XVII столітті, в часи Хмельницького. Облога Дубно нагадує нам облогу Збаража в 1649 році.

Гоголь цілком вірно запримітив ту рису у козацьких війнах, що "запорожці не любили мати справу з кріпостями; вести облогу не було їхнім заняттям", - так пише Гоголь. Відомо, що в 1648 році Хмельницький піддавав тривалій облозі такі фортеці як Львів, Замостя, в 1649 році - Збараж і жодної з цих кріпостей козаки не змогли взяти.

Якщо ми порівняємо події під Дубном, які так чудово змалював Гоголь, і події під Збаражем 1649 року, відкинувши роман Андрія з шляхтянкою та ще деякі неістотні деталі, ми побачимо майже тотожність цих подій. Нам тяжко відповісти - якими джерелами для того часу користувався Гоголь. Переважна більшість джерел, на які, скажемо, спирає своє оповідання про облогу Збаража Костомаров[69], були опубліковані пізніше, але в рукописах безперечно їх міг знати і Гоголь.

Візьмемо навіть таку деталь. Розмова воєводиної служниці татарки з Андрієм. На запитання Андрія – на що розраховують мешканці Дубна, умираючи лютою смертю від голоду та й ще думають оборонити місто, – татарка відповідає: "Так, може воєвода й здався б, але вчора ранком полковник, що в Буджанах, пустив у місто яструба з запискою, щоб не віддавали міста: що він йде на виручку з полком та чекає тільки іншого полковника, щоб йти обом разом. І тепер кожну хвилину чекають їх".

Це нагадує нам становище обложених Хмельницьким у Збаражі поляків на чолі з Яремою Вишневеньким, які чекають і ось - ось сподіваються на допомогу короля Яна Казиміра, що підступав до Зборова. Ярема Вишневецький одержує таку ж звістку, як гоголівський воєвода в Дубно, а саме, що йде допомога, тільки цю звістку приносить не птиця-яструб, а прилітає вона до ніг Вишневецького разом з стрілою, яку нібито пустив з протилежного табору за намовленням Вишневецького один шляхтич. Цей факт відомий з українських і польських джерел: "Краткое описание о козацком малороссийском народе", складене Петром Симоновським в 1765 р., "История о презельной брани"* і ін. Ці джерела безперечно були відомі Гоголеві і на підставі них він і подав події, перенісши їх довільно від Збаража до Дубно, але зберіг історичне тло епохи XVII століття, часів Визвольної війни українського народу проти польської шляхти.

Точності фактів Гоголь умисне не дотримується. Так, скажемо, батько польки-коханки Андрієвої в одному випадкові (в Києві) значиться воєводою Дубенським, хоч відомо, що ні в Ковно, ні в Дубно воєводства ніколи не було. Однак, щодо освітлення подій, характеристики персонажів,

---

[69] Н.И.Костомаров. Исторические монографии и исследования, кн.IV, т.IX-XII,"Богдан Хмельницкий", стор.278-311.

цей момент цілком зберігає справжній історичний характер та історичний колорит.

В повісті зі всією правдивою виразністю показано Січ. А між тим, постаті запорожців, їх імена взяті поза історичністю осіб, аби вони тільки відбивали характерний для Запоріжжя історизм дійсності. Їх прізвища вигадані Гоголем, але цілком збігаються з характерними для запорожців назвиськами, які, безперечно, були можливими в історичній дійсності: Печериця, Козолуп, Долото, Кирдяга, Бородавка, який, – за повістю Гоголя, – повішений турками в Толопані; Колопер, з якого здрали шкіру під Кизикирменом; Підситок, голова якого посолена в бочці і відправлена в самий Цар-город. А в битві під Дубно гинуть патріоти: Вертихвіст, Шило, Охрім Гуска, Микита Голокопитенко, Закрутигуба і ін.

Для створення історичних повістей, особливо “Тарас Бульба”, Гоголь використав відомі йому письмові історичні джерела. Однак, він більшою мірою спирався на народну творчість, використовуючи усні народні перекази, українські історичні пісні та думи. Цій традиції і прийомам в літературній творчості наслідував Гоголеві і Т.Г.Шевченко, що так любив і цінив Гоголя, називаючи його безсмертним.

Велика сила художнього впливу історичних повістей Гоголя надавала натхнення Шевченкові до його творчого піднесення. Причому, треба сказати, що в перший період творчість Шевченка дуже споріднена з гоголівськими повістями. Твори цього періоду у Шевченка ще обернені в минуле і тільки згодом повертають до сучасного і майбутнього України. Їх відрізняє по змісту від повістей Гоголя те, що твори Гоголя повні народного гумору, а Шевченкові - великого суму за минулу волю, а ще більшого смутку в зв’язку з сучасною кріпосницькою неволею; суму за те, що “всі оглухли, похилились у кайданах”.

…Байдуже,
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
(Т.Г.Шевченко – “Гоголю”).

Обидва поети в героїчному минулому свого народу бачили боротьбу за вітчизну, за цілу Русь, а з нею й за Україну. У Гоголя козаки вмирають з словами на вустах: “Хай же стоїть на вічні часи православна руська земля і буде їй вічна слава! ... Хай же славиться до кінця віку Руська земля! ... Хай же загинуть всі вороги, і радіє на віки вічні Руська земля!” (“Тарас Бульба”).

Історичні повісті Гоголя, серед них особливо "Тарас Бульба", підкорені головній ідеї автора: на прикладах історичного минулого – виховання патріотизму, любові і відданості своїй Вітчизні. Вони й до наших днів зберігають силу виховання нашого народу в дусі палкої любові і відданості Радянській Батьківщині. Гоголівські герої-патріоти Тарас і Остап були і лишаються далі як приклад втілення сили й незламності волі до боротьби і перемоги над ворогом, що наважиться посягнути на священну нашу землю.

Література

Н.В. Гоголь. Полное собрание сочинений, М., 1940-1952, тт.VIII, IX, X, XI, XII.

В.Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т.I, М.,1953.

И.Каманин. Научные и литературные произведения Н.В.Гоголя по истории Малороссии. - Памяти Гоголя. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, кн. 16, К., 1902.

Ф.Витберг. Гоголь как историк, "Исторический вестник", 1892, т.49. август, стор.390-423.

И.Ерофеев. Исторические труды Гоголя и его заметки о Таврии (по новоизданным материалам). Известия Таврической ученой комиссии, 1911, № 45, стор.74-89.

А.В. Предтеченский. Произведения Гоголя как исторический источник. В кн.: "Гоголь - Статьи и материалы", изд.Ленингр.университета, Л., 1954, стор.86-99.

В.Романовский. Взгляды Гоголя на историю и географию. Педагогический сборник, 1909, сентябрь, стор.213-232; октябрь, стор.264-279.

Л.А.Коваленко. М.В.Гоголь - історик України (До 160-річчя від дня народження); "Український історичний журнал", К., 1969, № 4.

С.Машинский. Историческая повесть Гоголя, М., 1940.

Л.В. Черепнин. Исторические взгляды Гоголя. "Вопросы истории", 1964, № 1.

ПРИМІТКИ

(Укладач *Ірина Войцехівська*)

Титульна сторінка (далі – **С**.)* Фраза вписана власноруч Михайлом Марченком (далі – М.М.)

ВСТУП

С .17 * Слово «Вступ» підкреслено червоним олівцем

** Так у тексті

С. 18 * Увесь абзац підкреслено ручкою з синіми чорнилами

** Далі вписана власноруч М.М. фраза, яка закреслена – «Українська історіографія розвивалась у взаємовпливах російської, білоруської та світової історичної науки»

С. 21 * На жаль, в Родинному архіві Марченків нами не виявлено другої частини праці. Мається на увазі дане видання

С. 22 * Так у тексті

** Наступний абзац увійшов у обидві редакції машинописного тексту, однак у підготовчих матеріалах нами віднайдені авторські чернетки, які свідчать, що він скомпонований частинами і написаний не рукою Михайла Івановича. Припускаємо, що текст був підготовлений на вимогу редактора як данина часу і необхідний атрибут історичної праці. Про це свідчить і те, що ні однієї правки в тексті редактором не зроблено. Наводимо цю частину тексту повністю: «Приступивши до вивчення конкретного історіографічного матеріалу, ми насамперед керуємось методологічними засадами марксистсько-ленінської теорії, повинні пам'ятати, що історична наука, а одночасно й історіографія, як і всі інші суспільні науки, сприяють науково-теоретичному озброєнню нашого молодого покоління, в першу чергу, та взагалі всього радянського народу. Історія історичної науки, так само як і предмет історії взагалі, керується марксистсько-ленінським принципом учення про закономірність історії людського суспільства в усій її величезній різнобічності і суперечливості незалежного від волі людей процесу. Застосовуючи як керівний методологічний принцип вчення про суспільно-економічні формації, ми маємо змогу правдиво відобразити історичний процес. На цій основі, як відомо, Маркс,

Енгельс, Ленін показали, що сам об'єктивний хід історії приводить до перемоги пролетаріату над буржуазією, до ліквідації внаслідок соціалістичної революції капіталістичного ладу й побудови комунізму. Матеріалістичне розуміння історії, відкрите Марксом та Енгельсом і розвинене В.І. Леніним, будучи зламним етапом в розвиткові пізнання життя людського суспільства базувалось і стверджувалось на всій сукупності об'єктивно-правдивих наслідків пізнавальної діяльності багатьох поколінь істориків, філософів і економістів – представників класичної політичної економії, французького соціалізму і німецької класичної філософії. З цього приводу В.І. Ленін писав: «Так як цю науку будували, по-перше, економісти-класики, відкриваючи закон вартості і основне ділення суспільства на класи, так як цю науку збагачували далі, у зв'язку з ними, просвітителі XVIII сторіччя боротьбою з феодалізмом і попівщиною, – так як цю науку рухали вперед, незважаючи на свої реакційні погляди, історики і філософи початку XIX сторіччя, пояснюючи ще далі питання про класову боротьбу, розвиваючи діалектичний метод і застосовуючи або починаючи застосовувати його до суспільного життя, – то марксизм, що зробив ряд величезних кроків по цьому шляху, є вищий розвиток всієї історичної, і економічної, і філософської науки Європи »

РОЗДІЛ I

С. 27 * Фрази «Розділ перший. Історичні знання в Стародавній Русі XI-XIII ст. Усна народна творчість як попередниця та супутниця давньої історичної літератури» підкреслено червоним олівцем

** Так у тексті

*** Так у тексті

С. 31* Слова «військових походах» вписано власноруч М.М. замість закреслених «воєнних кампаніях»

** Так у тексті

С. 32 * Слова «провідною постаттю» вписано власноруч М.М. замість закреслених «провідним билинним героєм»

** «давньоруських» вписано власноруч М.М. замість закресленого «загальноруських»

*** Далі вилучено текст з Редакції І. Наводимо його за Редакцією II: «Ілля Муромець звільняє від розбійників Чернігів і творить ряд інших подвигів. Ілля Муромець – героїчна постать, в якій втілені міць і героїзм народу, його кращі фізичні і духовні сили, що стоїть на сторожі правди. На захисті соціальних інтересів працюючих людей, низів

народу, сиріт і вдів. Оганьблений боярами і князем він не перестає бути патріотом проти зовнішньої загрози, що нависла над Вітчизной. До XVI ст. стародавній епос Київської Русі хоч і забувався на півдні, проте окремі його зразки лишалися в творчості українського народу. Німецький посланник Еріх Лясота, що перебував у Києві в 90-х роках XVI ст., писав, що тут існує багато казок про богатиря Іллю Муромця, що на Україні прозваний Чоботьком. Зміст одного з народних переказів, записаний ученим XVI ст. Афанасієм Кальнофойським, такий: «Одного разу напали на нього (Іллю) неждано багато чисельні вороги в той час, коли він обувався і надів лише один чобіт. Наспіх, не встигши знайти іншої зброї, він почав оборонятись від них другим, ще не надітим чоботом і побив ним усіх ворогів, що напали на нього». Як бачимо з цього оповідання про богатирську силу і вчинок Іллі Муромця, прозваного на Україні в XVI ст. Чоботьком, українські легенди у козацькі часи дихали стародавнім епосом княжої доби»

С. 33 * Так у тексті

** «в XIX ст.» вписано власноруч М.М. замість закресленого «в той самий час»

*** Далі вилучено текст з Редакції І. Наводимо його за Редакцією ІІ: «Не безпідставно відомий учений Михайло Возняк відносить ці історичні мотиви в українських колядках до «виникнення державного ладу на Русі». Возняк запримітив важливу рису у змістові колядок. «Цікава риса в ній та, – пише М.Возняк, – що дружина виростає з громади, яка на раді обговорює похід і сама вирішує знайти особу, якій найметься на військову службу, – доброго пана, що під ним треба розуміти візантійського імператора». Що торкається пошуків пана в особі візантійського імператора, навряд чи може вважатися таке уявлення вірним. Громада, тобто збори общини, шукає собі проводаря-пана в своєму середовищі, а не у Візантії. Близький до Галицького варіанту пісні-колядки, про що йшла мова, в ті самі часи – другій половині XIX ст. на Наддніпрянській частині України записали відомі етнографи Д.Мордовцев та П.Чубинський

С. 34 * Замість слів «південь і південний захід» власноруч М.М. вписано «захід»

** Далі закреслено – «переважно варязькі»

С. 35 * «тоді» – вписано М.М. над рядком

** Далі закреслено – «мирний»

*** «українських» вписано М.М. над рядком

С. 37 * «полоцького князя» вписано М.М. над рядком

** Вся фраза вписана власноруч М.М. у текст

С. 40 * «вбивство деревлянами» вписано М.М. замість закресленого «смерть його наступника»

** «був утверджений в останній чверті XI ст.» дописано М.М. над рядком

*** «літописцем» дописано власноруч М.М. у друкований текст

С. 43 * Назва підрозділу підкреслена червоним олівцем

С. 44 * «створити уявлення» вписано М.М. над рядком

**Завершення фрази «взагалі, а історичної особливо» дописано власноруч М.М.

*** «письменних» дописано власноруч М.М.

**** «прийнято» дописано власноруч М.М. над рядком

С. 46 * В оригінальному тексті – «гірчиця» М.М. виправлено на «гірчичниця»

** Кінець фрази «до появи буквеного письма» дописаний М.М.

С. 51 * «в 1113 р.» вписано власноруч М.М. над рядком

** Підзаголовок підкреслено червоним олівцем

С. 52 * «відомий» вписано М.М. над рядком

С. 53 * Сучасна назва бібліотеки – «Російська державна бібліотека»

С. 61 * Підзаголовок підкреслено червоним олівцем

** «довгий час» вписано власноруч М.М. замість закреслених слів «на перших порах»

С. 62 * «стають помітними» вписано М.М. замість закресленого «почалося»

С. 63* «попереднього» вписано М.М. над рядком

** «авторами та складачами Галицько-Волинського» вписано М.М. над рядком

С. 64 * Посилання вписано у текст власноруч М.М.

РОЗДІЛ II

С. 71 * Назва розділу підкреслена червоним олівцем

** «витісняє» вписано М.М. замість закресленого «витискує»

*** «у Києві» дописано М.М. до тексту

С. 72 * Слова «відповідаю, покоуй, твуй, по сюй і по туй, злодіюв, женцюм, холоднык, кныжныкы» підкреслено хвилястою лінією

** Слова «уздрьл, узрил, нъхто, ніхто, пламені, поломені» підкреслені хвилястою лінією

С. 74 * Текст польською мовою вписаний власноруч М.М.

С. 78 * «який проживав у той час на Україні» вписано у текст власноруч М.М. Далі закреслена фраза «А.Курбський утік від Івана IV під час Лівонської війни»

С. 79 * Далі вилучено текст з Редакції І. Наводимо його за Редакцією ІІ: «В умовах загострення класової і національно-визвольної боротьби проти Ватикану і колоніально-феодального наступу польсько-литовського панства наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. носіями культури взагалі та освіти зокрема було міщанство, яке об'єднувалось у братства. На початку XVII ст. поряд з Львівським і Кам'янець-Подільським братствами виникли нові об'єднання – Сяноцьке (1600 р.), Замостське (1606 р.), Київське (1615 р.), Луцьке (1617 р.); такі організації утворились також у Вінниці, Немирові, Кременці. Тут засновуються братські школи, які забезпечували освітні інтереси українського міщанства. Поряд з братськими школами існувала значна кількість єзуїтських та уніатських колегій, а також різних інших шкіл, що обслуговували населення міст. У селах, як і раніше, були початкові парафіяльні школи. Під ідейним і педагогічним керівництвом братських шкіл утворювались школи в менших містах. Такі школи на початку XVII ст. утворились у Дубно (1604 р.), Ярославі (1609 р.), Межибожі (1621 р.) та в інших містах і містечках.

Після занепаду Острога, як освітнього центру на Україні, головну роль у справі шкільної освіти і культури відіграють: у Галичині – Львів, на Волині – Луцьк і на Придніпров'ї – Київ. У цих містах найбільше розгортають свою діяльність братські школи і друкарні.

Позитивним явищем у діяльності братських шкіл був їх демократизм. Двері цих шкіл не були зачинені дітям бідняків та сиріт.

Внутрішній устрій братських шкіл, розпорядок їх роботи, загальні методи навчання можна простежити на шкільних статутах. До нашого часу зберігся статут Луцької братської школи. Статут Луцького братства, що став зразком для інших братських шкіл, називався «Права школи Греко-латинославянської Луцкоє». Він зберігся до нашого часу в двох редакціях – ранній і пізнішій – 1624 р. В обох редакціях статуту звертають на себе увагу договірні відносини між школою і батьками учнів, що встановлювались при вступі до школи. Учні брали на себе певні зобов'язання перед школою. Вони приступали до навчання не зразу, а протягом трьох днів ознайомлювались з внутрішнім розпорядком школи; тільки після цього вони могли заявити про свою згоду вступити чи залишити її. Якщо учень погоджувався вчитись, його вписували в так званий великий шкільний список; з цього часу він

вважався зарахованим до школи. У школі був установлений суворий розклад годин для викладання тих чи інших предметів. Пропуски і запізнення не допускались. Профіль навчання міг вибирати сам учень за порадою ректора школи, який провадив бесіду з кожним вступником. Отже, у братських школах поєднувалась вільна ініціатива учнів з суворою дисципліною, що визначалась шкільним статутом. За навчанням у школі встановлювався контроль, який здійснювали два обрані братством його представника.

Учень брав на себе зобов'язання поважати й у всьому слухатись учителів, успішно вчитись і виконувати всі завдання школи; він не повинен відмовлятись також від фізичної праці – рубати дрова, мити підлогу, прибирати приміщення школи і свого житла. Учителі школи, так звані дидаскали, також брали на себе певні зобов'язання, які визначались статутом. Учитель повинен бути доброчесним, розсудливим, лагідним, стриманим, він зобов'язувався не вживати алкоголю, не бути розпусником, не брати хабарів, не сердитись, не заздрити, не лихословити, лагідно поводитись з учнями тощо. Статут передбачав приймати до школи дітей незалежно від їх майнового стану. Учні в школі відрізнялись один від одного лише успішністю навчання. Хто добре вчився – займав вище місце, хто гірше – нижче, незалежно від того, чи бідний він, чи багатий. «Багаті перед бідними в школі нічим не можуть бути вищими, як тільки навчанням», – говориться в статуті.

У братських школах великих міст – Львова, Луцька, Києва – широко застосовувалось вивчення мов: грецької, слов'янської, руської (тодішньої ділової мови України і Білорусії), латинської і польської. Крім того, тут викладали так звані сім вільних наук: граматику, піїтику, риторику, діалектику, математику, астрономію і музику.

Випускники братських шкіл провадили велику освітню роботу в селах. Протягом першої половини XVII ст. кількість шкіл на Україні неухильно зростала. Чисельність їх через відсутність джерел установити важко. У всякому разі рівень грамотності населення України був високий. Арабський мандрівник, архідиякон Павло Алепський, що супроводив антіохійського патріарха Макарія до Москви і назад і проїздив у 1654 р. через Україну, у своїх описах свідчить: «Починаючи з цього міста (від Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили чудову рису, яка нас приємно здивувала: усі вони, крім не багатьох, навіть більшість їх дружин та дочок уміють читати і співати по нотах».

С. 83 * Текст польською мовою (у форматі машинопису) вклеєний у рукопис

С. 86 * Тут і далі: правильно В.М.Перцев

С. 93 * «незважаючи на» вписано власноруч М.М. у текст

С. 94 * «створений» вписано власноруч М.М. у текст замість закресленого «зроблений»

С. 98 * Далі закреслена фраза: «Ми не можемо обминути при виченні української історіографії першої третини XVII ст.. такого визначного твору як «Палінодія», або «Книга оборони», що була написана Копистенським не раніше 1620-1621 рр. і не пізніше 1622 року»

С. 101* Далі власноруч М.М. знято частину тексту: «в Густинському літопису звернув увагу також П.М. Попов, подавши докладні свідчення про героя цієї боротьби, яка прославила албанський народ, Скандерберга. Автор Густинського літопису, як вірно підкреслив П. Попов, – «дав загальну характеристику Скандерберга як «хороброго воїна і великого переможця турків». Значне місце в Густинському літопису зайняло відображення історії героїчної боротьби проти турків сусіднього з Україною волоського, тепер румунського народу. В літописних повістях тут описано боротьбу волохів з турками на чолі з Стефаном, воєводою Волоським. Автор літопису списав перемоги Стефана воєводи над турками і татарами в 1476 та в 1478 роках. Під 1479 роком він помилково волоського воєводу Стефана називає Баторієм. Це явна описка літописця або редакторів літопису. Тут розповідається про те, що Стефан в Угорщині «бесчисленное множество побив турков, глаголют нъцій яко болье ста тысячей». Цей вираз «глаголют нъцій» свідчить, що в основі оповідань про героїчну боротьбу волоського воєводи Стефана лежать народні перекази, якими користувався автор Густинського літопису. Про зв'язки України з Волошиною свідчать ряд інших джерел, що знайшли відображення в українській усній творчості. Одна з народних пісень українською народною мовою записана в чеській граматиці Яна Глагослова, видання 1571 року:

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
Ой, як мні Дунаю, не смутно текти?
З дна мого студені жерелоньки бють,
А по середині та риба мутить,
На верху Дунаю три роти стоять
В турецькі ми (мене – М.М.)
В турецькій ми (мене – М.М.) роті – шаблями кермують,

В татарській ми роті стрілками стріляють,
В Волоській ми роті Стефан воєвода…

В цій пісні, вкладеній у вуста української дівчинки-полонянки, співається про дружбу українців з волохами. Тут йде мова про те, як у турецькому полоні українку-полонянку шаблями рубали, а в татарському – стрілами стріляли. У волохів полонянка з України знайшла собі захист і порятунок. Мабуть ця пісня була не одним з багатьох відгуків, що потрапив у літературу XVI ст. з народних усних джерел, які могли служити автору Густинського літопису для того, щоб пов'язати події української історії з історією героїчної боротьби народу Волошини проти турецьких загарбників в XV-XVI століттях. Автор Густинського літопису високо цінить військові заслуги Стефана воєводи Волоського. Під 1504 р. автор Густинського літопису дає таке свідчення: «Преставися Стефан воєвода Волоскій, храбруй воин, аки другий Александер; многащи бо турецького царя со великою его силою порази, також де и татар, и Матфея Угорского короля, и короля полского Олбрехта». Визвольні рухи народів Балкан, зокрема південних слов'ян, албанців, волохів проти турецького панування завдяки патріотичним оповіданням Густинського літопису перегукувалися з визвольною боротьбою українського народу з турками, татарами й польською шляхтою. Ці оповідання виховували патріотичні почуття українського народу і кликали його на бій з ворогами за свою волю і незалежність так, як діяли пригнічені слов'янські народи на Балканах»

РОЗДІЛ ІІІ

С. 105 * Формулювання назви розділу Редакції І і Редакції ІІ відрізняються. У Редакції ІІ така назва: «Українська історіографія часів Визвольної війни 1648-1654 рр. і боротьба за возз'єднання України з Росією від 1648 до кінця XVII ст.»

С. 106 * Тут і далі в оригіналі «Я.І. Дзиря». Нами уніфіковано по тексту «Я.І. Дзира»

С. 112 * Частина фрази «Самовидця займає прихильну позицію» надруковано над рядком

** Слова «Переяслівську раду» надруковано над рядком

С. 121 * Далі закреслено «як зазначає Я.І. Дзиря»

** Далі закреслено «М. Грушевський»

С. 122 * Над надрукованими словами «правого берега Дніпра» написано власноруч М.М. «Поділля», яке закреслено

С. 123 * Слово «Правобережної» вписано М.М. замість закресленого «західної»

** Над надрукованим словом «свідком» написано М.М. «самовидцем», яке закреслено

*** Над словом «списана» власноруч М.М. вставлено «переписана» і закреслено

С. 124 * Над словами «Східної України» М.М. вписано «Наддніпрянщини» і закреслено

** Перед словом «монастиря» над рядком вписано власноруч М.М. «козацького» і закреслено

С. 125 * У рукописі помилково зазначена дата «1830»

** Далі власноруч М.М. над рядком вписано «прикарпатського» і закреслено

*** Частина фрази «Б.Хмельницького проти» вписана М.М. над рядком

**** Над словом «хроніка» М.М. вписано «реєстр» і закреслено

С. 132 * Над словами «Прикарпатської Русі» М.М. вписано «Галичини» і закреслено

С. 134 * Над словом «загарбників» власноруч М.М. вписано «поневолювачів» і закреслено

С. 137 * Далі вписано власноруч М.М. над рядком слово «важливих», яке закреслено

** Текст польською мовою вписаний власноруч М.М.

С. 138 * Наступна фраза вписана власноруч М.М. у текст

С. 140 * Ймовірно, мова йде про працю «О Киевском Синопсисе», що надрукована в «Киевских епархиальных ведомостях». – 1868. – № 9. – С. 352-358

С. 141 * Над словом «одержав» власноруч М.М. вписано «здобув», яке закреслено

С. 143 * У машинописному варіанті «офіціальної» закреслено М.М. і над рядком вписано «офіційної». Далі закреслено слово «політичної»

РОЗДІЛ IV

С. 145* Так у тексті

** Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

*** «околицями» вписано власноруч М.М. замість закресленого «областю»

**** «та російські полководці» вписано М.М. над рядком

С. 147* «в XVIII ст.» вставлено М.М. над рядком
** «спалахнув» вписано М.М. замість закресленого «розгорнувся»
С. 148 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 149 * «визначний» вписано власноруч М.М. замість закресленого «досконалий»
С. 151 * «серед істориків» вписано М.М. над рядком
** «і Величка» вписано М.М. над рядком
С. 153 * «пізніше» вписано М.М. над рядком
С. 154 * Так у тексті
С. 156 * Фраза латинською мовою вписана власноруч М.М. у текст
С. 157 * «козацьких українських» вписано власноруч М.М. у текст
С. 162 * Далі фраза «Ймовірно, що патріотичний діаріуш Самійла Зорки не вигадка самого Величка, а це є твір когось з його сучасників, якому літописець повірив і відредагував його» вписана власноруч М.М. у текст і закреслена
С. 163 * Слово «провідне» вписано М.М. замість закресленого «центральне»
** Далі вписана фраза власноруч М.М. і закреслена: «бо не може бути перемоги над зовнішніми ворогами без полководців»
С. 165 * Далі вписані власноруч М.М. слова «тобто шляхетним» і закреслені
** Над словом «родовитість» М.М. написано «шляхетність» і закреслено
С. 168 * «Wojna domowa» вписано власноруч М.М. у текст
С. 170 * Так у тексті
С. 173 * Слово «потворне» вписано М.М. замість закресленого «уродливе»
С. 175 * Частина фрази «як думається, в районі нижньої течії ріки Сули, там, де впадає в неї річка Буринка» вписана власноруч М.М. у текст
С. 176 * Далі в Редакції І відсутній текст, який ми наводимо за Редакцією ІІ: «Величко негативно ставиться до повстань посполитих і козацької бідноти, які виникали наприкінці XVII ст. Щодо внутрішньої політики він виступає як сторонник непорушності соціально-політичного ладу, що установився на Україні протягом другої половини XVII ст. Одночасно він вороже ставиться до політики особистого збагачення гетьманів Самойловича, Мазепи та їх старшинського оточення. Він засуджує Мазепу за його двоєдушну і зрадливу політику. Величко

називає його «хитрим лисом » за його дворушництво щодо Росії, яке він приховував ще до Полтавської битви.

Поряд з цим при описові класової боротьби він негативно навіть ставиться до козацького та селянського руху, що піднявся, наприклад, у момент скинення гетьмана Самойловича. Зараз, – пише він, по скиненні Самойловича,– «зо всѣх полков городових войска козацкого многие своевольцы… учинивши крамолу и бунт не только орендаторов, але й інши можних людей и крамарев неповинних безумни брали и иміенія их между себе розшарпували, а некоторых и самих в смерть забивали и разнии збиткі и мародерства над ними виполняли». Величко оповідає про розправу старшини над повстанцями, яку він називає «екзекуцією», по якій «знову станула в мири тишина и безбоязненное людем тамошнім мешкань».

С. 178 * Далі закреслені слова «Росії і»

С. 182 * Назва твору французькою мовою вписана власноруч М.М. у текст

С. 183 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

С. 187 * Слова «компілятивних творів» вписані власноруч М.М. у текст

** «Wojna domowa» вписано власноруч М.М. у текст

С. 190 * Назва праці підкреслена простим олівцем

С. 192 * Далі у Редакції І закреслено абзац. Наводимо його за Редакцією ІІ: «Поява значної кількості історичної літератури, а також особистості спостереження іноземців, сприяли ознайомленню західноєвропейських вчених з історією України і запорозького козацтва. В зв'язку з цим з'явилися праці німецьких істориків – Карла Гаммерсдорфа (1789 р.) та Йоганна Крістіана Енгеля»

С. 196 * «в праці С.Л. Пештича» вписано власноруч М.М. у текст

** Посилання вписано власноруч М.М.

С. 199* У Редакції І відсутня частина тексту, яку ми наводимо за Редакцією ІІ: «Перший том своєї праці Болтін назвав «Примечания на историю древния России». Ця частина твору може вважатися спробою справжнього історичного дослідження. Що торкається другого тому – Примечания на историю нынешния России», то в ньому, як уже зауважували дореволюційні критики, треба шукати не дослідження ученого, а настроїв члена суспільства (малося на увазі урядові верхи), який відображав та поділяв погляди цього суспільства. При розгляді питань історії України ми мусимо розглядати Болтіна не стільки як історика, а як тенденційного ідейного сторонника політики уряду Катерини ІІ, якому він служив і ідеологію якого він відображав. Слід

погодитися з думкою, яку в свій час висловив Іконніков – «в той час, як Леклерк сприймав усі події під кутом зору француза часів передодня революції, Болтін вносив у свої «Примечания» непохитні погляди дворянина»; слідує розуміти представника феодально-кріпосницької дворянської Росії і слуги її уряду. Він намагався спростувати все, що говорилося про пригнічення працюючих класів, або про будь-які народні рухи в Росії.

В «Примечаниях» Болтіна, так само як і в «Історії» Леклерка історія України подана переважно як історія козацтва. В цьому відношенні обидва автори – і Болтін, і Леклерк наслідували українській козацько-старшинській історіографії XVIII ст. Леклерк з самого початку, з'ясовуючи походження козацтва, іде слідом за деякими козацькими літописцями і виводить козаків від козарів (хазарів). Версія про козарське походження козаків і їх назви пронизує майже всю українську історичну літературу XVIII ст. – початку XIX ст. аж до «Історії Русів» включно. Болтін виправляє помилки Леклерка якщо це торкається подібності назви, – пише він, – то краще зробити їхніми, козацькими прабатьками косогів, так само давнього народу, що жив у Молдавії і на Дону. Версія про походження козаків від косогів – предків черкесів – також була поширена в українській історіографії XVII - XVIII ст. Все ж за вірогідніше слід вважати, – продовжує Болтін, – що козаки ні від тих, ні від інших роду свого не запозичили; як малоросійські, так і донські козаки, – пише він, – походять від руських. В цьому відношенні Болтін стає на вірні позиції, визнавши місцеве походження українського і донського козацтва. В питанні визначення козаків як племінного елементу, їх приналежності до певної етнічної групи, Болтін прагнув до наукової правдивості, хоч він, як і всі тодішні російські дворянські історики, не розрізняв народностей російської і української. Тому він в однаковій мірі вважав усіх козаків – запорозьких, донських, уральських і сибірських по походженню від єдиного народу російського. Між іншим, Болтін іноді вживає назву – малоросійський народ, або малоросіяни, говорить про окреме малоросійське наріччя, розуміючи під наріччям, як це часто робив пізніше М.М. Карамзин, окрему мову. Карамзин і його сучасники не раз називали великоросійську і малоросійську мови слов'янськими наріччями.

Що ж торкається визначення козацтва, зокрема запорозького, як соціального явища, Болтін з самого початку розгляду його історії і до ліквідації Запорожжя царизмом виступає як ідеолог дворянства

і яскравий виразник кріпосницької та національно-колоніальної політики російського самодержавства.

Наслідуючи своїм попередникам, найбільше В.Рубану, Г.Ф.Міллеру і генерал-майору О.Рігельману, Болтін розглядає козаків з самого початку їх утворення як «особливу ватагу розбійників і бездомних бродяг». На його думку, саме слово «козак» було спочатку презирливим і лише згодом (малося на увазі після підкорення козаків царському уряду) «розбійницькі їх ватаги прийняли вигляд, який мав деяку упорядкованість і образ озброєння їх створився гідним наслідування». Запорозьким козакам, правда, Болтін надає велике значення в справі оборони від татар і турків.

З яскравою дворянсько-монархічною тенденційністю Болтін як сучасник ставився до України і, зокрема, до Запорожжя при розгляді подій часів Катерини II. В цій частині «Примечаний» найбільше він виявив себе не як історик-дослідник, а як політичний діяч, ідеолог і провідник колоніальної політики Катерини II на Україні. Він був прямим учасником і виконавцем колонізації півдня України та грабунку поділених серед російських поміщиків запорозьких земель. Автор «Примечаний», генерал-майор І.М. Болтін разом з своїм зятем, статс-секретарем П.А. Соймоновим, одержали двадцять чотири тисячі десятин землі, вздовж Дніпра, недалеко від заснованого при Катерині II Херсонеса.

Погляди Болтіна на українські історичні події кінця XVIII ст. слід розглядати у зв'язку з його суспільно-політичним світоглядом як представника освіченого російського дворянства катерининських часів. Російська дійсність доби зародження капіталізму і вплив літератури французьких енциклопедистів не могли не справити впливу на його світогляд як історика і політичного діяча. Болтін є виразний ідейний представник освіченої монархії і противник республіканського ладу; він виступав як ворог запорозької і всякої іншої вольності та республіканського народоправства.

Свою думку в цьому напрямку Болтін висловив так: «досвід довів, що під народним правлінням не може бути збережена безпека і спокій чесних людей, оскільки вільність черні під таким правлінням перетворюється в своєпільство і розгнузданість, яке добрих і чесних людей піддає завжди небезпеці, а часто загибелі. Монархічне урядування є найнадійніший захист свободи».

Найкраще забезпечення добробуту народу і міцності держави, на думку Болтіна, є розумна освічена монархія з її абсолютистською єдиноначальністю... «Якщо за недбалого господаря, – продовжує

він, – управління послабиться, за іншого поправить знову і набуде попередньої сили; коли ж республіка послабиться, вона ніколи не поправиться, ніколи не оживотвориться… Недуги монархічні є мимохідні, легкі; а недуги республіканські тяжкі і незцілимі. Коли республіка раз зазнає розтління, то зло неодмінно буде зростати і політика її перетвориться в козні, в заговори, в протиборство, в розлад; не маючи зосередження супротивних сторін, вона неминуче впаде і зруйнується, а честолюбство і користолюбство скористаються її неустрієм… . В державі монархічній і самодержавній, – на його думку, – діючі особи є лише государ і міністри, а інші – все суть істоти пасивні». Отже Болтін виключає будь-яку роль народних мас в політичному житті країни. Запорозька вільність у вигляді виборності старшин і самоуправління йшла в суперечність з цими монархічними поглядами Болтіна і його покровителя Потьомкіна.

Загальні реакційні погляди на характер монархії у Болтіна тісно пов'язані з вміщеними в його праці панегіриками Катерині II, прославленням її політики взагалі та колоніального наступу на Україну зокрема. Ці похвали імператриці могли бути продиктовані Болтіну Потьомкіним. Навіть стиль їх дещо відмінний від більшості спокійного і безпристрасного викладу Болтіним матеріалу з давнішої історії Росії до середини XVIII ст.»

РОЗДІЛ V

С. 202 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

С. 206 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

** У тексті дата не проставлена. Ймовірно 1819(?)

С. 210 * Назва книги у тексті не зазначена. Ймовірно мова йде про “Prawa i wolnosci dyssydentow w nabozenstwie chrzescijariskim w Koronie Polskiej i w Welkim Xiestwie Litewskim. Warszawa, 1767”

С. 232 * Далі закреслено слово «республіканські»

** Далі закреслено слово «гнобительської»

С. 234 * Слова «домагається шукати» вписані М.М. над рядком замість закресленого «добивається»

С. 239 * Мається на увазі О.М.Маркович

С. 245 * Слово «вбранні» вписано М.М. замість закресленого «одязі»

С. 246 * Слово «дворянський» вписано М.М. над рядком

С. 255 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

** Над словами «поміщицькій родині» вписана фраза «українській старшинсько-дворянській родині», яка закреслена

С. 261 * Слова «своєрідну і відмінну» вписані М.М. над рядком
С. 268 * Так у тексті
С. 275 * Слово «окрему» вписано М.М. над рядком
С. 278 *Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 284 * Остання фраза вписана власноруч М.М. у текст
** Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 289 * Слово «дослідження» вписано власноруч М.М. замість закресленого «розробка»
С. 290 * Слово «виявлених» вписано М.М. замість закресленого «знайдених»
С. 291 * «Київського університету» вписано власноруч М.М. над рядком
** Слово «надрукувала» вписано М.М. замість закресленого «опублікувала»
С. 292 * Слово «старожитностей» вписано М.М. замість закресленого «древностей». Загалом М.І. Марченко користувався у тексті терміном «древності», однак у «Змісті» автор використовує «старожитності»
** Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
*** Замість слів «недавно перед тим опанованого» вписано М.М. «новоосвоєного»
**** Далі закреслені слова «царським урядом»
С. 295 * Заснований у 1865 р.
С. 299 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 301 * Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
** Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
С. 302 * Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
** Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
*** Слово «помітною» вписано М.М. замість закресленого «визначною»
С. 303 * Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
** Текст польською мовою власноруч вписаний М.М.
С. 304 * Так у тексті. Правильно - 988.
С. 306 * Назва праці у тексті не вказана. Ймовірно, мова йде про його працю «Хроніка міста Львова», яка вийшла друком 1844 р. польською мовою
** Назва праці вписана власноруч М.М. у текст
С. 307 * Фраза «незважаючи на їх концепції» вписана власноруч М.М. над рядком

РОЗДІЛ VI

С. 317 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 326 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 327 * Далі у Редакції І відсутня частина тексту, уривки з якого наведено в останньому підрозділі праці. Наводимо текст за Редакцією ІІ: «У ряді своїх творів Гоголь відобразив героїчні сторінки історичного минулого нашого народу. Він показав життя, побут і боротьбу українського народу проти його віковічних зовнішніх ворогів. У яскравих реалістичних фарбах Гоголь відтворив живу дійсність епохи, оживив і вивів перед читачем окремих осіб і цілі покоління. В його творчості воскресла найславніша сторінка в історії українського народу – визвольна боротьба проти польської шляхти. У митця, в тому числі і у Гоголя, історичні подробиці, точність дат чи фактів не відіграють ролі; для нього важливо, щоб останнє було можливим, реальним на фоні доби, яку він малює.

Для Гоголя важливим з історії було те, що виховувало в народі почуття гуманізму, любов до праці, відданість своїй вітчизні і вселяло впевненість і віру в краще майбутнє народу. Але щоб вірно відобразити дух епохи, Гоголь прагнув знати глибоко і всебічно історичне минуле та сучасне; своїм генієм він також прагнув пізнати майбутнє своєї Вітчизни.

Свої повісті з народного життя, особливо історичні, Гоголь створив на основі знання історії і етнографії українського народу.

Любов до історичного минулого у Гоголя, як і Пушкіна, Шевченка, виховувалася ще в дитячі і юнацькі роки. Гоголь виріс на Україні, де ще свіжим подихом віяло від героїчної боротьби українського народу проти польської шляхти, боротьби козацтва з турками і татарами.

Що торкається періодизації історії, вона також не була випущена з поля зору Гоголем. У цьому напрямку він поділяв думку М.Максимовича. В листі до нього від 29 травня 1834 р. Гоголь писав: «До речі, ти просив мене сказати про свій поділ історії. Воно натурально і, вірно, приходило в голову кожному, хто тільки дуже багато займався читанням і вивченням нашого минулого. У мене майже такий поділ, і тому я не хвалю його, вважаю непристойним хвалити те, що зробилось уже нашим, і твоїм, і моїм разом».

В 1834 році Гоголь об'явив в «Северной пчеле» № 35, «Московском телеграфе» № 3 и «Молве» – «Об издании истории малороссийских козаков».

Він висунув такі питання, які й прагнув розв'язати: «Яким чином відокремилась ця частина Росії (тобто Україна); який здобула

вона політичний устрій, перебуваючи під чужоземним володінням; як в ній утворився войовничий народ, що відзначається винятковою оригінальністю характеру і подвигів, яким чином він три століття зі зброєю в руках здобував свої права і уперто відстоював свою релігію; як, нарешті, назавжди приєднався до Росії; як мало-по-малу вся країна

одержала нові замість колишніх прав і, нарешті, зовсім злилась в одно з Росією».

Гоголь надав великого значення вивченню історії з першоджерел, а «не з нинішніх легких брошурок, написаних Бог знає ким» – так він писав до Бєлінського. Вирішальне значення для історичного дослідження Гоголь надавав народній творчості. Для Гоголя головне в історії було народне життя і всі писані історії, за його поглядами, повинні бути глибоко народними, пронизані народністю.

Історія для Гоголя – це минуле народу. Глибоке, істинно народне розуміння історії можна було почерпнути, головним чином, з народної пісні і взагалі народної творчості. В листах до Максимовича яскраво виявлено погляди письменника на роль і значення української народної пісенної творчості, що служить не тільки як матеріал дослідження того чи іншого факту, а головне як джерело для відтворення цілих історичних епох в художніх образах.

Слід сказати, що Пушкін ще до Гоголя надавав великого значення народній творчості, зокрема українським народним пісням, коли писав свої історичні поеми. Так, наприклад, готуючи до видання «Полтаву», він звертався до українських народних пісень як животворного джерела. В своїх спогадах М.Максимович оповідає: «Я застав його (Пушкіна) за письмовим столом, перед ним були розгорнуті малоросійські пісні мого видання 1827 року. А я обкрадаю Ваші пісні, – сказав він, – взяв зі столу перерваний моїм приходом лист, прочитав з нього виразно:

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!

Відома пісня про Сагайдачного. Українська пісня як історико-літературне джерело надала глибоко народного, національного характеру «Полтаві».

С. 329 * Наступні два абзаци закреслені червоним олівцем: «Це

був час, коли домарксистська історіографія займалася переважно нагромадженням історичного матеріалу, систематизацією його і зображенням окремих сторін історичного процесу. В зв'язку з цим і поділ історії на певні періоди був відображенням цієї однобічності в історичних дослідженнях.

Наукову періодизацію історії у відповідності з поняттям про соціально-економічні формації міг дати лише марксизм-ленінізм як справжнє і всестороннє вчення про розвиток людського суспільства. В.І.Ленін з усією науковою обґрунтованістю підкреслив, що тільки «Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи сукупність всіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначувальних умов життя і виробництва різних класів суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, розкриваючи корені без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил…»

С. 330 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 339 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 346 * Текст польською мовою вписаний власноруч М.М.
** «de facto» вписано М.М. у текст
С. 366 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 368 * Назва праці у тексті не вказується. Мається на увазі твір "Koliszczyna i Stepy" (Вільно, 1836)
С. 373 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

РОЗДІЛ VII

С. 377 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем
С. 379 * Далі закреслено: «Ось чому молодому Шевченкові і хотілося показати вільну в тодішньому уявленні, оспівану кобзарями «козацьку громаду з булавами, з бунчуками». Шевченко мріяв про Україну, вільну від кріпацтва, «широку, веселу від краю до краю».

Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий – море…
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля.
Там шляхтою татарами
Засівала поле.

С. 382 * Слово «цих» вписано власноруч М.М. у текст.
С. 384 * Назву підрозділу підкреслено простим олівцем

** Далі закреслена фраза: «цього питання торкалися також діячі-літературознавці»

С. 389 * Слово «honorova» вписано власноруч М.М. у текст
С. 397 * Так у тексті. Див. История Русов / Отв. ред. В.А.Замлинский. - К., 1991. - С.39.
С. 404 * Далі у Редакції І відсутній текст, який наводиться за Редакцією II: «В Умані та в її околицях були зосереджені величезні маєтності і багатства київського воєводи графа Потоцького. На графському утриманні орден базиліанців заснував в Умані католицьку школу, в якій на час повстання навчалося близько чотирьохсот дітей шляхетського стану. Під час уманської різанини в один день (19 червня 1768 р.), як доводить М.Максимович, було знищено близько вісімнадцяти тисяч шляхти, орендарів та корчмарів. Учнями базиліанської школи була завалена безводна криниця, над якою споруджено ратушу. Такі дані наводить Максимович в «Сказанні про Коліївщину», користуючись мемуарними записами дітей уманського губернатора Младановича, якого Гонта забив власноручно (М.Максимович, собр. соч., т.1, стор. 644). Дані Максимовича про кількість знищеної шляхти в Умані перебільшені. В документі, наведеному Костомаровим в «Киевской старине» за 1882 р., кн.8, стор. 304-305, припускається, що убитих разом з жінками і дітьми в Умані було сім тисяч.

Пізніше діти Младановича, Піяр Павло Младанович і Вероніка Кребс (уроджена Младанович), що були врятовані Гонтою від повстанців, описали ці події, в тому числі загибель учнів базиліанської школи. Про вбивство дітей Гонтою обоє Младановичі нічого не згадують. Отже, останній епізод історики давно перестали вважати історичним фактом.

Описуючи події Коліївщини, Шевченко показує, що повстання не закінчилося в 1768 р., що воно тривало всю весну і літо 1769 р.:

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли, -
Ножі пощербили
(«Епілог»)

Звичайно, відгуки цих подій мали місце на Україні ще й в 1769 р. Все ж слід вважати, що в основному Коліївщина була придушена протягом червня і липня 1768 р. Очевидно, в народній пам'яті цей рух лишив дуже глибокий слід і тому здавалося, що повстання тривало близько року.

С. 407 * Далі закреслено синім чорнилом «в тому числі й український народ»

С. 408 * Далі у Редакції I відсутній текст, який наводиться за Редакцією II: «Найвиразніше виявив своє ставлення до цього питання О.І. Герцен у своїх статтях «Росія і Польща». Для Герцена, як і для Шевченка, історичне минуле українського народу, зокрема історія козацтва, було прообразом минулої волі й протиставленням її кріпосницькій неволі першої половини XIX ст.. Герцен вважав, що в минулому «Україна була козацькою республікою, в основі якої лежали демократичні і соціальні начала, що Запорозька Січ являла незвичайне явище плебеїв-витязів, рицарів, мужиків».

В національному питанні О.І. Герцен як революціонер-демократ і попередник російської соціал-демократії виступив проти самодержавної політики національного гноблення інших народностей. Він відстоював право на їх самовизначення аж до державного відокремлення. Ці погляди Герцен особливо виразно виявив у ставленні до Польщі і України. Відстоюючи право на самовизначення Польщі, Герцен засуджував реакційну колоніальну політику царизму. Він вважав, що царську імперію і Польщу «з'єднали кров і сльози, відчайдушна боротьба і страшна перемога», тобто Герцен засуджував загарбання Польщі царською Росією, яка «відривала провінцію за провінцією і як неминуче лихо, як сумна хмара просувалася все ближче й ближче до її серця. Де не змогла брати силою, вона брала хитрістю, грішми, поступалась своїм природним ворогом (Герцен мав на увазі Австрію і Прусію. – М.М.) і ділилася з ними здобиччю».

Далі Герцен говорить, що крізь темні події, крізь кров, крізь шибениці, через голови царя і катів просвічується інший день, просвічується єдність, заснована на визнанні рівності і самобутності обох народів. «Сковані неволею колодники (польський і російський народи. – М.М.) вдивлялися один в одного все більше і більше, впізнали один в одному; виявилась та сама кров, і сімейна ворожнеча зникає». «Чого ж хоче Польща?» – ставить питання Герцен і дає на нього ясну відповідь. «Польща, – пише він, – хоче бути вільною державою, вона готова об'єднатися з Руссю, але з Руссю теж вільною… Для того, щоб з'єднатися з нею, їй необхідна повна воля… Польща, як Італія,

як Угорщина, має невід'ємне, повне право на державне існування, незалежне від Росії. Чи бажаємо ми, щоб вільна Польща відторглася від вільної Росії, це інше питання. Ні, ми цього не бажаємо… Глибоко ненавидячи всяку централізацію, я переконаний, що співплемінні федерації дають незрівнянно ширше державне середовище, ніж роздрібнення одного роду на окремі частини… Нам здається, що Польща і Росія можуть пліч-о-пліч іти однією дорогою до нового, вільного соціального життя.

Таку саму думку Герцен висловив і щодо боротьби за свободу українського народу. Ставлячи питання, що може бути, коли «Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів (російської воєнщини. – М.М.), і кріпосний стан, і рекрутські набори, і безправ'я , і грабунки, і батіг, з одного боку, таке ж було їй і за Речі Посполитої з жовнірами, панами і коронними чиновниками, не захоче бути ні польською, ні російською? »; Герцен дає на нього таку відповідь: «По-моєму, питання вирішується просто. Україну слід в такому разі визнати вільною і незалежною країною. В Малоросії живуть люди, люди придушені рабством, але не настільки зламані урядом і поміщиками, щоб втратити всяке почуття народності, родова свідомість у них дуже розвинена… Розв'яжімо їм руки, розв'яжімо їм язик, хай мова їх буде абсолютно вільною, і тоді нехай вони скажуть своє слово» .

За яких умов вважав Герцен можливим волевиявлення українського і польського народів до вільного об'єднання з російським народом? Це, на думку Герцена, станеться за тих умов, коли Росія, звільнивши селян із землею, вступить у нову фазу демократичного життя, коли буде повалено самодержавство і встановлено вільний демократичний лад. «Я не думаю, – писав він, – щоб тоді Україна захотіла відокремитись від Росії. Вона тоді не матиме тих причин, які примушували її в другій половині XVII ст. кидатися до татар, до Москви від дворянсько-католицького ярма Речі Посполитої… Якщо Росія, спіткнувшись на першому кроці, залишиться під різкою поміщика, під палкою поліції, без суду, без права, керована ординарцями і псарями; якщо весь цей рух виявиться слабким і ми повернемось до миколаївських часів, тоді не лише Польщі, не лише Україні не слід лишатися з Росією, але слід об'єднуватися, йти на Москву й розгромить цю велетенську споруду рабства». Герцен тут мав на увазі російську імперію і самодержавство.

О.І. Герцен стояв на тих ідейних засадах, що надання права народам на їх самовизначення аж до державного відокремлення не

загрожує демократичній Росії і російському народові. Якщо кому і загрожує така небезпека, то «хіба одряхлілій, нездатній ні на що в своїх старих німецьких формах імперії… Чим швидше ця імперія розвалиться, тим краще».

** Далі закреслені слова «підкреслимо ще раз, що…»

*** Слово «одночасно» вписано власноруч М.М. над рядком.

С. 409 * Далі закреслена фраза: «Національна боротьба у Шевченка поєднувалась з боротьбою соціальною, боротьбою проти царизму і його прислужників, незалежно від того, до якої нації вони належали».

С. 418 * Далі закреслені слова" на яку вперше в ітор ії вказали Маркс і Енгельс

С. 423 * Формулювання назви підрозділу за Редакцією II: «Патріотичні мотиви з історії України в творах М.В. Гоголя»

С. 425 * Так у тексті. Правильно "Яновських"

С. 426 * У тексті помилково вказано "М.Каманін"

С. 429 * Фраза «Вирішальне значення для історичного дослідження Гоголь надавав народній творчості» підкреслена простим олівцем.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

(Укладач *Ірина Войцехівська*)

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ТВОРЧІСТЬ, ПЕРЕРВАНА НА ЗЛЕТІ. НЕВІДОМА / ВІДОМА ПРАЦЯ МИХАЙЛА МАРЧЕНКА

Hoc erat in fatis
Так судилося долею…

У річницю 25-х роковин від дня смерті українського історика, педагога, професора Київського університету Михайла Івановича Марченка (1902-1983), віддаємо данину пам'яті людині, тернистий життєвий шлях якої може слугувати прикладом стійкості та вірності обраним ідеалам, науковим інтересам, світоглядній позиції.

Морально знищений комуністичним режимом і понівечений державою, Михайло Марченко віддав свій талант служінню історичній науці, залишив цінні і вагом і розробки (чимало з яких і досі не опубліковано), добрі справи, чим заслужив на світлу пам'ять нащадків.

Ім'я історика Михайла Марченка було добре відоме поколінню студентів, аспірантів та викладачів 60-х – початку 70-х років XX ст., коли вийшла друком його праця «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)».[1] Сьогодні вона є бібліографічною рідкістю. Це була не просто подія в науковому співтоваристві, це був «інтелектуальний вибух», який спричинив значний резонанс та викликав численні рецензії у науковій періодиці. Вони містили неоднозначні оцінки праці, від повного схвалення до різкої критики.[2] Порівнювати тоді цю роботу було ні з чим, оскільки інших, подібних за науковим рівнем ґрунтовності та знань предмету, в Радянській Україні не було.

---

[1] *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 255 с.

[2] *Вовк А., Лавров П.* Історія історичної науки на Україні // УІЖ. – 1960. – № 3. – С. 148-150; *Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М.* За подальший розвиток української радянської історіографії // Комуніст України. – 1960. – № 6. – С. 85-91; *Пільгук І.* Праця з української історіографії // Вітчизна. – 1961. – № 2. – С.202; *Вовк А., Рудько М.* Цінна праця з української історіографії // Радянська культура. – 1959. – 22 жовтня; *Винар Л.* Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959 // Український історик. – 1965. – № ¾. – С.95-97 та ін.

По праву, саме Михайла Марченка можна вважати творцем першого радянського підручника з української історіографії, в якому, попри існуючу ідеологічну кон'юнктуру і політичну цензуру, висвітлений розвиток у к р а ї н с ь к о ї (розбивка наша) історичної науки, неперервність історіографічних традицій, що були закладені в часи Київської Русі.

З часу виходу цієї праці пройшло 50 років, не одне покоління студентів-істориків виросло на «Марченковій історіографії». Однак, ще й досі не створено узагальнюючої праці, де була б проаналізована наукова спадщина Михайла Марченка та дана оцінка його творчості. Водночас, науковий доробок вченого, зокрема історіографічного спрямування є вагомим внеском у розвиток історичної науки.

Опрацювання наявної літератури з проблеми дає підстави умовно виокремити *три історіографічні періоди* дослідження творчості Михайла Марченка: *перший* - кінець 1950-х - перша половина 70-х рр., коли на зміну політиці українізації прийшли репресії та ідеологічний наступ на історичну науку; *другий* - друга половина 70-х рр. – кінець 1980 – х рр., репрезентований низкою рецензій на праці історика і розвідками щодо дослідження його діяльності.Йдеться про дві підгрупи: а) прижиттєві праці, присвячені М.І Марченку; б) роботи, що вийшли вже після смерті вченого. *Третій період* представлений працями від початку 1990-х рр., тобто написаних з позицій сучасного бачення перебігу історичного процесу та неупередженого аналізу спадку Михайла Марченка.

Не вдаючись до докладного аналізу праць всіх попередніх історіографічних періодів, зупинимось на останньому, оскільки саме в цей час з'являється нове політичне мислення, відновлюється процес реабілітації жертв політичних репресій 1930 - 1940-х і початку 1950-х рр., що знайшло безпосереднє відображення у нових тенденціях розвитку історичної науки. Поверталися несправедливо забуті імена багатьох науковців, в тому числі і істориків, які, попри всякі цензурні та ідеологічні перешкоди, сповідували загальнолюдські духовні цінності і працювали на ниві вітчизняної науки. Почали перевидаватися їх праці, переглядатись оцінки їх творчого доробку. До них належить і непересічна постать Михайла Марченка. За нашими підрахунками останнім часом вийшло друком близько 30 різнопланових наукових праць, в яких досліджувався життєпис та науковий доробок Михайла Марченка. Серед них низка довідково-енциклопедичних

видань[3], статей у часописах та збірках наукових праць[4], рецензії[5], публікації документів[6] тощо. Особливе місце посідає монографія Ірини Колесник, в якій авторка детально аналізує історіографічний доробок Михайла Марченка, зазначає, що саме він реабілітував сам термін «українська історіографія» і повернув його до наукового вжитку[7]. Безумовно, слід погодитись з І.Колесник, що «постать М. Марченка на тлі

[3] Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1994. – Т.4. – с.1481; *Дука М.В.* Історичний факультет Київського Національного університету імені Т.Г.Шевченка: минуле і сьогодення/ Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 246; Інститут історії України Національної академії наук України. 1936-2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 592-593; *Шепель Л.* Михайло Іванович Марченко // Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник НАН України. – К., 2004. – С. 251; Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник (Серія: «Українські історики»). – К., 1998. – Вип. 1. – С. 202-203; *Зашкільняк Л.* Марченко М.І. // Історичний факультет Львівського університету ім.. І. Франка (1940-2000). Ювілейна книга до 60-річчя історичного факультету / Упор. О. Вінниченко, О. Целуйко. – Львів, 2000. – С. 130-131; Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К: УРЕ, 1971. – С. 96; Український Радянський Енциклопедичний словник К., 1970. – Т.2. – С.442; *Плющ М.* М. І. Марченко // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 250.

[4] Занапащена Кліо. (Сторінки біографії М.І.Марченка) // Іванко А.Б. Історики України XIX-XX ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 352-366; *Сургай Г.І.* Відзначення 70-річчя М. Марченка // УІЖ. – 1973. – № 1. – С.157-158; Михайло Марченко (1902–1983). Патріот, репресований історик // Зона: Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. –К., 1993. – № 4. – С. 165-193; Помер професор Михайло Марченко // Нові дні (Торонто). – 1983 (квітень). – № 398. – С. 30; *Сухий О.* Історіографічні дослідження // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, Львів нац. ун – т. ім. І.Франка., 2004. – с. 95 – 103; *Закринична І.М.* Львівський університет у житті та діяльності Михайла Марченка (1902- 1983рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 11. – У 2-х част. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 228- 242; *Закринична І.М.* Етнографічні студії М.О. Максимовича у творчості М.І.Марченка // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: НАН України, Ін-т. історії України. – 2005. – Вип 16. – С. 151- 165; *Закринична І. М.* Доля київського професора Михайла Марченка: свідчення документів. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наук. праць. – У 2-х част. – Число 12. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 80- 89; *Закринична І.М.* Історіографія вивчення наукової творчості Михайла Марченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наук. праць. – Число 13. – У 2-х част. – Ч. 2. – К., 2006. – С. 127- 138; *Шевченко Ф.П.* Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – 1962. – Вип. 1.– С.133-135; Михайло Іванович Марченко. Некролог // УІЖ. – 1983. – № 3. – С. 60.

[5] *Винар. Л.* Марченко М.І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. // Український історик. – 1965. - № ¾. – С. 94-97; *Дмитрієнко М., Тимченко Ж.* Нове цікаве дослідження. Рецензія на книжку Марченка М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961 // Вісті з України. – 1962. – №41(143). – 12 червня. – С.4. та ін.

[6] *Рубльов О.* До 60–ти річчя Інституту історії України НАН України. Маловідомі сторінки біографії українського історика // УІЖ. – 1996. -№ 1.- С. 106 -129; № 2. – С.92 – 116; № 3. – С. 66 -77.

[7] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття). – К.: Ґенеза, 2000. – С.89.

української історіографії особливо драматична і суперечлива»[8]. Слід відмітити і монографію Володимира Кравченка[9], в якій автор проаналізував погляди й наукові позиції М.Марченка, обґрунтував свою оцінку творчості вченого і зазначив, що М. Марченко один з перших систематизував і узагальнив напрацювання українських істориків протягом декількох століть.

Заслуговує на увагу одна з найбільш вагомих новітніх праць з історії української історіографії – курс лекцій заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Калакури «Українська історіографія»[10], в якій йде мова і про безпосередній внесок в науку Михайла Марченка. Додає переваг цій роботі і особисте знайомство автора з Михайлом Івановичем. Я.С. Калакура зазначає, що з історіографічних праць радянських істориків значною мірою вирізняється курс лекцій Марченка, на якому «хоч і відбилися негативні впливи партійно-класових оцінок історичних подій та істориків, він був вдалою спробою в умовах радянської дійсності задекларувати самобутність і окремішність української історіографії»[11]. Книга користувалась великою популярністю серед студентів та колег у 60-х роках XX ст., і водночас піддавалась остракізму з боку партноменклатури. Однак і сьогодні, як вважає дослідник, «майже через півстоліття не втратила своєї історіографічної цінності, оскільки в часи шістдесятництва служила моральною підтримкою опозиційного руху на захист українознавства, сприяла самоутвердженню української історіографії, позитивно впливала на формування світогляду нової генерації істориків»[12].

Праця «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» стала знаковою у творчості М. Марченка, доробок якого сягає понад 80-ти різноманітних праць, монографій, розвідок, серед яких: «Видатний історик України О.М. Лазаревський» (К., 1958), «Історичне минуле українського народу у творчості Т.Г.Шевченка» (К.,1957), «Історія української культури (з давніх часів до середини XVII століття)» (К., 1961) тощо. Ще й досі (вже понад 30 років!) чекають свого виходу у світ підготовлені вченим праці «Михайло Максимович як історик», «Стародавня Русь в боротьбі з кочівниками до монголо-татарських завоювань»[13] та ін.

---

[8] Там само. – С. 92.
[9] *Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII- середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 376 с.
[10] Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій.– К.: Ґенеза, 2004. – 494 с.
[11] Там само. – С. 44.
[12] Там само.
[13] Рукописи цих та інших праць з рецензіями, протоколами обговорень на засіданнях кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету Київського університету зберігаються в Родинному архіві Марченків (далі – РА Марченків), який описаний і упорядкований І.Закриничною. Всі документи укомплектовані у 10 тек. Тека

Неопублікованим досі є розширений і доповнений текст видання «Української історіографії» 1959 року, над яким вчений працював понад десятиріччя, – перероблений варіант тексту (у форматі машинопису) датується 1971 роком.[14] Це велика за обсягом праця (598 с.) значно

1-2 зосереджує матеріали біографічного характеру (автобіографії, заяви, метрики, дипломи, атестати, свідоцтва, посвідчення, накази про призначення М. Марченка на посаду ректора Львівського університету та зняття його з посади, чисельні виписки з документів та ін.); теки 3-7 – це наукові та творчі матеріали вченого (рукописні та друковані (машинописні) тексти (уривки) монографій, статей, лекцій; неопубліковані праці (часто з рекомендаціями до друку); тексти доповідей, рецензії на праці колег, відгуки та рецензії на власні твори тощо; тека 8 – іконографічні та аудіовізуальні матеріали, зокрема тексти лекцій на бобінах (магнітофонна стрічка), сімейні фото з Валерієм Марченком, дружиною, доньками; 9 – епістолярні документи; 10 – матеріали інших осіб. За документами простежується перерва у 4 роки (1940 -1943) і з 11 лютого 1944 року (після припинення дії судово-слідчої справи проти М. Марченка) продовжується їх комплектація. Наявний блок документів, що репрезентує діяльність вченого у Новосибірському державному педагогічному інституті, Київському педінституті, згодом у Київському університеті.

Машинопис тексту праці «М.О. Максимович як історик» (168 с.) є розширеним варіантом згодом опублікованого шостого розділу «Української історіографії» видання 1959 р. Ця тема була плановою у Михайла Івановича і у грудні 1957 р. цей текст під назвою «Історичні праці Максимовича» був представлений для обговорення на засіданні кафедри (протокол №8 від 13 грудня 1957 року). Рукопис (як монографія) був рекомендований до друку Редакційною Радою історико-філософського факультету (протокол №10 від 22 вересня 1958 року, підписаний доц. В.І. Стрельським) з посвятою до 125-річчя з дня заснування Київського університету. Рецензентами виступили К.Полухін та М. Рудько (відзиви зберігаються у справі). Саме М. Рудько порадив М. Марченку змінити назву роботи на таку, як «М.О.Максимович як історик». Рукопис праці «Стародавня Русь в боротьбі з кочівниками до монголо-татарських завоювань» (203 с.) був підготовлений до друку як навчальний посібник у кінці у 1973 року. Рукопис супроводжують рецензії Л.Г. Мельника та В.І. Стрельського, в яких позитивно оцінюється праця і рекомендується до друку.

[14] Рукопис тексту зберігається у РА Марченків. При підготовці тексту до друку ми оперували двома редакціями тексту нової «Української історіографії». Перша – та, що зберігається в Родинному архіві (далі Редакція І) і налічує 598 сторінок машинопису (перший екземпляр, через два інтервали) на білому папері з багатьма правками (синім, червоним і простим олівцем, синім чорнилом) автора і, можливо, редактора або рецензента, оскільки робота неодноразово обговорювалась і була прийнята видавництвом «Вища школа» до друку. Прискіпливо відредаговано лише перші 80 сторінок тексту. На рукопис є велика (19 с.) ґрунтовна рецензія В.Г. Сарбея, датована 16 травня 1973 р., рецензії завідуючого кафедрою історії Української РСР П.А. Лаврова (2 с.); рецензія кафедри історіографії Харківського університету, підписана В.І. Астаховим (6 с.); рецензія кафедри історії УРСР Львівського державного університету, куди видавництво «Вища школа» направило рукопис на зовнішню рецензію (9 с.). Загалом всі рецензії позитивні. Однак їх автори зазначили і низку рекомендацій та побажань. Дозволимо процитувати декілька фраз з відповіді М. Марченка на зауваження останньої рецензії: «…тут рецензенти дають пораду дати критику буржуазно-націоналістичній емігрантській історіографії, а саме писанням Д. Дорошенка, Оглоблина та ін. Ми цієї поради прийняти не можемо взагалі, а для студентського посібника тим більше. Практика показала, що в таких випадках читачі, особливо молодь, вдаються до розшуків цих антинаукових, вилучених із вжитку писань. Це крім шкоди, нічого не приносить. До того ж, ще раз підкреслимо, в посібниках для студентів це не практикується». Думаємо, коментарі зайві. І.І. Колесник, аналізуючи праці Михайла Івановича і, зокрема, його «Українську історіографію» пише: «Випади М.Марченка

перевищує опубліковану вченим у 1959 р. (255 с.), відрізняється структурно і за проблемами, котрі вчений обрав для висвітлення. Нова праця складається з 7 розділів (на відміну від 6-и у попередньому виданні), зміст яких значно розширений і поглиблений. Принципово новим є 7 розділ, який присвячений творчості Тараса Шевченка (61 с.) та Миколи Гоголя (18 с.).

У вступі автор робить спробу дати визначення поняття історіографії, її предмету і завдань, що постають перед істориками. Марченко писав: «Головне ж завдання цієї галузі науки полягає в тому, щоб показати, як розвивалися погляди на історичне минуле представників та ідеологів певного класу, як в працях окремих істориків, історичних напрямків і шкіл знаходили відображення ті чи інші події і як вони з'ясовувалися з соціальних класових політичних позицій свого часу». Далі автор чітко визначає хронологічні межі свого дослідження, виокремлює певні етапи і характеризує кожний з них. Спроба автора віднести другу половину XVI ст. і першу половину XVII ст. до періоду розквіту української історіографії викликала заперечення у редактора, оскільки текст рясніє знаками питання і традиційною хвилястою лінією – «прибрати, зняти».

проти історіографічних праць Д. Дорошенка та О.Оглоблина, які він називає «писаниною», «далекою від завдань науки», «пропагандою буржуазного націоналізму», були цілком штучні, навіть обов'язкові з точки зору офіційної радянської ідеології. Це була своєрідна індульгенція на право сказати своє слово в науці. Насправді увесь зміст і характер книги М. Марченка свідчить про те, що Д. Дорошенка він цінував як безумовний авторитет в галузі дослідження української історіографії». (Колесник І. І. Вказ. праця. – С. 94). До рукопису Редакції І додано заяву М. Марченка (від 29 вересня 1970 р.) на ім'я заступника Міністра освіти Української РСР А.М. Алексюка з проханням посприяти у виданні своєї праці.

Другий варіант рукопису (далі – Редакція ІІ) зберігається в Особовому архіві нашого колеги, знаного українського історика Сергія Білоконя. Текстологічний аналіз обох редакцій свідчить, що в основі їх лежить один і той самий оригінальний текст, з незначними відмінностями. Редакція ІІ налічує 604 сторінки; збільшення об'єму здійснено за рахунок розширення частини тексту, яка в Редакції І автором вилучена. Текст Редакції ІІ не редагований, однак наявні чисельні маргіналії (на жаль, невідомого автора) у вигляді хвилястої лінії, знаків питання, оклику, поміток, що вказують на чисельні повтори, скорочення, або вилучення частини тексту, зазначення про необхідність редагування тощо. Щодо змісту обох редакцій, то вони майже тотожні, відрізняються лише деякими нюансами у формулюванні назв розділів та підрозділів, уточненням прізвищ авторів, їх праць, незначною варіативністю об'єму тексту, частковою реструктуризацією 7 розділу.

У тексті Редакції І, відповідно до побажань рецензентів, дещо змінено і розширено вступ, передруковані і відредаговані автором сс. 23, 47, 48, 74, 87, 88, 89, 123, 124, 158-161, 192-194, 245, 255-258, 441-445, 522, 559, 579, 580, 598 (за авторською пагінацією). Повністю переписаний підрозділ «Літопис Самовидця». В Редакції ІІ скорочено і перероблено текст розділу «Українська історіографія в часи литовсько-польського панування від XVI ст. до визвольної війни 1648 року», знято уточнення щодо жорстокості гайдамаків під час Коліївщини, доповнено список літератури тощо.

Цей знак неодноразово потім зустрічається у тексті. Наведемо приклади знятих редактором фраз та абзаців, зміст яких не потребує коментаря.

Так, знаком «вилучити» показано, що з тексту треба прибрати фрази: «у зв'язку з національно–визвольним рухом відбувається гостра боротьба…» (с.6), «провідною силою в цій боротьбі була передова російська і українська демократична інтелігенція» (с.7), «праця учня Острозької школи Мелетія Смотрицького створила епоху у вивченні слов'янської мови» (с.86), «Київська академія виховувала своїх учнів у дусі патріотизму і відданості народу» (с.91), «Казки О. Бодянського – оригінальні твори, які за сюжетом і тематикою наслідують народній творчості. Вони написані українською народною мовою. Це говорить про те, що Бодянський був тісно пов'язаний з народом. Він глибоко і безкорисливо любив свій народ, його мову, побут та культуру» (с.354), «Як поет національний, Т. Шевченко…» (с.521) і багато інших, що яскраво свідчить про ідеологічну цензуру, яка, звісно, не оминула і підготовлене до друку нове видання «Української історіографії» М. Марченка.

Готуючи текст рукопису до видання, ми керувалися археографічними принципами та правилами передачі тексту і вважали за доцільне презентувати рукопис цілісно і повно. В основу даної публікації покладено текст Редакції І, як такої, над якою автор працював і готував її до друку. При публікації ми брали до уваги лише правки, вставки і інші доповнення, зроблені власноруч М. Марченком. Редакційні втручання інших осіб у тексті не враховувалися. Таким чином, текст публікується без будь-яких редакційних та ін. купюр.

Зміст тексту та посилання передаються в авторській редакції без змін та скорочень. Зберігається прийнята автором система та форма підрядкових приміток, пояснень, доповнень та скорочень (відповідно до оригіналу). Ми намагались дотримуватися всіх етичних норм підготовки документальної публікації і принципу невтручання в авторський текст.

З метою не порушувати архітектоніку і логіку авторського викладення матеріалу й специфічного образного літературного стилю Михайла Івановича, ми вважали за доцільне наші коментарі та анотації подати у кінці рукопису з відповідною вказівкою на сторінку. Згідно порядкового номеру коментарі упорядників позначаються на сторінці «зірочками» і вказують на їх почерговість.

Ми відмовились від анотування тексту за змістом і залишили за собою право лише текстологічних коментарів; в окремих випадках уніфікації (інколи уточнення) деяких посилань, унормування написання географічних назв, імен та прізвищ.

Окрім того, з метою забезпечення комунікативності публікації і більш зручного користування працею ми застосували суцільну нумерацію (за розділами) посторінкових посилать. Нами також поданий інформаційний супровід у вигляді «Іменного покажчика».

Користуючись нагодою, висловлюємо щиру подяку родині Михайла Івановича Марченка, а саме донькам Аллі Михайлівні, Ніні Михайлівні та Ларисі Михайлівні за надану можливість оприлюднити даний рукопис і сприяння в підготовці його до видання.

Щиросердно вдячні нашим колегам – Сергію Білоконю, Олександру Гуржію, Ярославу Дзирі, Марії Дмитрієнко, Ярославу Калакурі, Ірині Колесник за цінні консультації та слушні поради при підготовці рукопису до друку.

Ірина Войцехівська, Ірина Закринична

Наукове видання

ЕЙДОС. АЛЬМАНАХ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
БІБЛІОТЕКА "ЕЙДОСУ"

Головний редактор *Валерій Смолій*
Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Дизайн-контент *Ксенія Вдовиченко*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Ейдосу/ Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. - Вип. 3. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - Ч.2. - 483с.

Друга частина третього випуску альманаху започатковує «Бібліотеку Ейдосу». «Бібліотека» відкривається публікацією пізньої редакції праці відомого українського історика Михайла Марченка «Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст.», невідомої широкому професійному загалу. Рукопис книги з сімейного архіву наданий родиною історика, його доньками Лесею, Ніною та Аллою Марченко. Підготовка рукопису та коментарі належать І.Войцехівській й І.Закриничній.

Для тих, хто не байдужий до минулого української історичної науки, історіографічної спадщини українсько-радянського історика трагічної долі.

Підписано до друку 12.11.2009 . Формат 70x100/16
Ум. друк. арк.   Обл.вид. арк.
Наклад 300 000 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту України НАН України
Київ 1, вул. Грушевського, 4